O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

PSIXOLOGIYA NAZARIYASI VA TARIXI

fanidan zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan

O’QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi:	100000-	Gumanitar fanlar
Ta’lim sohasi:	110000 -	Pedagogika
Ta’lim yo’nalishi:	5110900-	Pedagogika va psixologiya

Guliston – 2020

Mirzoyev Jamshid Turdaliyvich. Psixologiya nazariyasi va tarixi fanidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tayyorlangan o'quv-uslubiy majmua . – Guliston 2020

Ushbu o'quv-uslubiy majmua 5110900- Pedagogika va psixologiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. O'quv-metodik majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan yil tasdiqlangan Psixologiya nazariyasi va tarixi fani namunaviy dasturi (VD-5110900) talablari asosida tayyorlanib, unda zamonaviy pedtexnologiya tizimiga suyangan holda psixologiya faning tarixi, mohiyati, psixikaning rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual psixologik xususiyatlari, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik fiziologik va jismoniy o'zgarishlar shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, xolatlar; ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Tuzuvchi: Jamshid Mirzoyev. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi _____

Taqrizchilar: Psixol.f.n (dost) M.Xolnazarova _____

Katta o'qituvchi O'.Shukurova _____

O'quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Ilmiy kengashi tomonidan ko'rib chiqilgan va o'quv jarayonida qo'llashga tavsiya etilgan.

Mazkur o'quv-o'slubiy majmua "Psixologiya nazariyasi va tarixi" kursidan Vazirlikning 2017 yil 1 mart 107-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim o'quv rejalari fanlarining yangi o'quv majmualariini tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatma" asosida yaratilgan

O'quv-uslubiy majmua zamonaviy pedtexnologiya talablariga mos ravishda ishlanib, unda o'quv maqsadlari, nazorat savollari va mustaqil ish topshiriqlari keltirilgan.

MUNDARIJA

I. O’QUV MATERIALLARI ……

1.1. MA`RUZA MATERIALLARI …….……

1.2. SEMINAR MASHG’ULOTLARI……

II. MUSTAQIL TA`LIM MASHG’ULOTLARI …….….…....

III. ADABIYOTLAR RO’YXATI……

IV. GLOSSARIY ……

V. ILOVALAR …….....

5.1. Umumiy psixologiya fani bo’yicha fan dasturi.....……...….

5.2. Umumiy psixologiya fani bo’yicha ishchi dasturi.....

5.3. Tarqatma materiallar ……...……

5.4. Testlar ……

5.5. Nazorat savollari ……

5.6. Qo’shimcha manbalar …...……

KIRISH

Ma'lumki, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiqot etishga mo'jallangan fanlardan bittasi psixologiya hisoblanadi. Psixologik bilimlarni ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida tatbiq etish ko'lami kengayib borishi uning mas'uliyati va nufuzi ortayotganligidan dalolat beradi. Xuddi shu bois psixolog mutaxassislarga nisbatan ijtimoiy buyurtmaning ko'payishi ularni hozirgi zamon talabiga javob beradigan darajada tayyorlashni taqozo qilmoqda. Mamlakatimiz prezidenti I.A.Karimov asarlarida, O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi qonun»ida, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da, "Milliy g'oya va milliy istiqlol mafkurasi" hujjatida mutaxassislar oldiga ulkan talablar va mas'ul vazifalar yuklamoqda.

Ana shu vazifalarni amaliyotda o'z ifodasini toptirishda umumiy psixologiya fani muhim rol o'ynaydi. Mutaxassislar tayyorlash jarayonida umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fani kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirish borasida ustuvor o'rin egallaydi. Mazkur o'quv-uslubiy majmua umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti dasturiga asoslangan holda yaratilgan bo'lib, talabalar uchun zarur materiallar izchil ravishda, muayyan tartibda joylashtirilgan. O'quv-uslubiy majmuada umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyotiga kirish, shaxs va uning individual-tipologik xususiyatlari, bilish jarayonlari yuzasidan ma'lumotlar umumlashtirilgan. O'quv-uslubiy majmua matni oliy ta'limning barcha yo'nalishlardagi kunduzgi bo'lim talabalari uchun mo'jallangan.

Umumiy psixologiya fanidan darsni yuqori ilmiy-pedagogik darajada tashkil etilishi, muammoli mashg'ulotlar o'tkazilishi, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilinishi, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va multimedia qo'llanmalardan samarali foydalanish, talabalarni mustaqil fikrlashga undaydigan, o'ylantiradigan muammo savollarni ular oldiga qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, ijodkorlikka yo'naltirish, erkin muloqotga kirishishga, ilmiy izlanishga jalb qilish va boshqa tadbirlar fan mavzularini chuqur egallashni ta'minlaydi.

O'quv-uslubiy majmua quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Umumiy psixologiya fani sillabusi.
2. Nazariy materiallar (ma'ruzalar kursi)
3. Amaliy ishlarini bajarish buyicha uslubiy ko'rsatmalar.
4. Talaba mustaqil ishlari buyicha materiallar (mustaqil ish topshiriqlari)
5. Nazorat savollari va testlar.
6. Glossariy.
7. Informatsion-uslubiy ta'minot.

Ilovalar:

1. Na'munaviy va ishchi o'quv dasturlar.
2. Ingliz va rus tilidagi xorijiy o'quv materiallari (elektron shaklda).
3. Taqdimotlar va multimediya vositalari (elektron shaklda)
4. Qo'shimcha didaktik materiallar

Mazkur o'quv-o'slubiy majmua "Psixologiya nazariyasi va tarixi" kursidan Vazirlikning 2017 yil 1 mart 107-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim o'quv rejalari fanlarining yangi o'quv majmualariini tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatma" asosida yaratilgan

O'quv-uslubiy majmua zamonaviy pedtexnologiya talablariga mos ravishda ishlanib, unda o'quv maqsadlari, nazorat savollari va mustaqil ish topshiriqlari keltirilgan.

Manzilimiz: 120100. Guliston shahri, IV mavze, Universitet,
«Pedagogika va psixologiya» kafedrasi

Kursning predmeti va mazmuni: psixologiya faning vujudga kelishi, tarixi,mohiyati, psixikaning rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual psixologik xususiyatlari, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik fiziologik va jismoniy o'zgarishlar shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, xolatlar; ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Kursni o'qitishdan maqsad - talabalarda umumiy psixologik bilimlarni egallashga, shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va muloqoti, psixik taraqqiyot qonuniyatlari, psixik jarayonlarning

ontogenezdagi psixologik xususiyatlari, hozirgi zamon ta'lim-tarbiya nazariyasining vazifalari hamda shaxsni etnopsixologik metodlar yordamida o'rganish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Kursning vazifasi - talabalarga voqelik va jamiyatdagi voqea-hodisalarning, jamiyat hayotida umumiy psixologik hodisalar, holatlar va jarayonlarning mohiyatini tahlil etishga, shaxsning kamoloti va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, uning individual psixologik xususiyatlari, emotsional va irodaviy sifatlari, turli yosh davrlarida psixik taraqqiyot qonunlarini o'zlashtirib psixodiagnostik tadqiqotlar olib borishga, o'quvchilarga individual yondasha bilishga, pedagogik-psixologik holatlarni rejalashtira olib, ularni tahlil etishga o'rgatishdan iborat.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

"Psixologiya nazariyasi va tarixi" fani umumkasbiy fan bo'lib, 2 va 5-semestrlarda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan falsafa, pedagogika, odam anatomiyasi va fiziologiyasi, matematik va tabiiy fanlar bilan aloqada o'rganilib, bu fanlardan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi.

Fanning ta'limdagi o'rni

"Psixologiya nazariyasi va tarixi" fani pedagog kadrlarni taayyorlash jarayonida o'qitiladigan, mutaxassislik fanlarini o'zlashtirish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladigan fandir.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning umumiy psixologiya fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma'ruza, seminar va laboratoriya darslarida mos ravishdagi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Shuningdek, mavjud mavzularning barchasi ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida o'tiladi. Mavzular mazmuni va hajmiga qarab, ularda ta'limning ilg'or pedagogik texnologiyalari qo'llaniladi.

Ma'ruzalarda:

1. Taqdimot – qoidalar, jadvallar, asosiy tushunchalar namoyish etiladi va izohlanadi.
2. Munozara (baxs) – erkin va har xil fikr bildirish asosida bilim egallash.
3. Muammoli savol va vazifalar – ilmiy-nazariy ma'lumotlar bayon etilishida muammoli savol va vazifalar tahlil etiladi..
4. BxBxB – ma'ruza yakunlashda bilgan, bilib olgan va bilishni hoxlagan ma'lumotlar jadvali to'ldiriladi.
5. Tezkor savol-javob (Blits - so'rov) - asosiy savol tushuntirilganda yoki mavzu oxirida aniq savollarga qisqa va lo'nda javoblar olish.

Amaliy va semenar mashg'ulotlarida:

1. Aqliy hujum – tez va har xil fikrlarni jamlash va to'g'risini aniqlash.
2. Muammoli vaziyatlar – har bir talabaning o'ziga xos bilim va dunyoqarashi, topqirligi aniqlanadi.
3. Ierarxiya – oddiydan-murakkabga, aniqdan noaniqqa va ularning teskarisini amalga oshirish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashga o'rgatish.
4. Muloqot – tinglovchilarning diqqatini o'ziga jalb etish, hamkorlikda faoliyat ko'rsatish, erkin va mustaqil fikr almashinadi.
5. Muhokama – biror nazariy qarash, g'oya, fikr, ta'limot haqida har kim o'z qarashlarini bayon etadi.
6. Shaxsiy fikr – aniq vaziyat, jarayon va olingan xulosa to'g'risida fikr bildiradi, o'zgalar fikri bilan solishtiriladi va yutuq-kamchiliklarini aniqlashtiriladi.
7. Klaster – asosiy tushuncha tarmoqlarga bo'lib chiqiladi.
8. Pinbord – taxtada yozib, yutuq-kamchiliklar tahlil qilinadi.
9. Boshqaruv – ma'lum faoliyatni tashkil etish jarayonida ishtirokchilarni boshqarish ko'nikmalari aniqlanadi.
10. Keys – stadi – aniq vaziyat, xodisalarning mohiyatini tahlil etish va aniqlash.

1-MAVZU: KASBLAR VA PROFESSIONALIZM MUTAXASSISLIKKA KIRISH FANINING ASOSIY TUSHUNCHASI SIFATIDA

Asosiy savollar

1. Kasb va professionalizm haqida
2. Kasbiy kompetentlik va mutaxassislikka kirish
3. Psixolog kasbining shakllanish tarixi va bugungi imkoniyatlari

O'QUV MAQSADI:

Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish

KALIT SO'ZLAR:

professiogramma, kasb tanlash, konsultatsiya, professionallik, empirik tadqiqotlar, interpritatsiya, individ, shaxs.

1.1. 1. **Kasb va professionalizm haqida**

Mustaqil 0‘zbekiston Respublikasida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni hayotga tatbiq qilish ko‘p jihatdan o[l]quv-tar- biya ishlarini isloh qilish, o‘quvchi!ar yosh xususiyatlarini bi- lish, har qaysi yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan pe- dagogik, psixologik jarayonlar xususiyatlarini yaxshi bilgan mutaxassislarga bog‘liq. Yuqorida sanalgan muammolarni hal qilishda qator gumanitar va maxsus fanlar yordam beradi. Pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, muhandislik (injener- lik) psixologiyasi, maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi singari fanlar shular jumlasidandir.

Ishchining kasb faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan har qanday masala uning kasb mahorati, texnikani qanchalik egallaganli- gi darajasi, kasbini sevishi darajasi bilan bog‘liq.

Ilmiy texnika taraqqiyoti (ITT) hozirgi kunda tobora jadal- lashib borayotgan texnika bilan bog‘liq, uni yaratish va ishlatish ko‘nikmalarini egallagan shaxsni tayyorlashni kun tartibiga keskin qilib qo‘ymoqda. Bu muammoni tezroq hal qilish tayyorlanayotgan mutaxassislarning o‘z mahoratlarini yoshlar- ga, o‘z o‘rinbosarlariga qay darajada bera olishlariga bog‘liq.

Shuning uchun bugungi muhandis ham o‘z kasb sirlarini, ham shu kasb mahoratini yoshlarga bera olishi lozim. U umu- miy psixologiyani, yosh psixologiyasini, pedagogik psixologi- yani, kasb-ta'limi va uning psixologiyasini bilishi talab qilinadi.

Bugungi yoshlar u yoki bu faoliyat jarayonida o‘zIarida mavjud bo‘lgan barcha jismoniy va intellektual imkoniyatlari kolamini yaqqol namoyon etishlari juda muhim.

Aql, fikr yuritish tezligi va boshqa individual xususiyatlar kasbiy faoliyat jarayonida namoyon etiladi. Buni aniqlash va tegishli tavsiyalar ishlab chiqish bilan muhandislik psixologiyasi, mehnat psixologiyasi fani shug‘ullanadi.

Boshqa har qanday mehnat qurollari singari texnika ham inson imkoniyatlariga maksimal darajada moslashtirilishi kerak. Bu eng avvalo mehnatning xavfsizligini ta'minlash bilan bog‘liq bo‘lsa, keyinroq ishchining salomatligi va nihoyat ishlab chiqarishda texnikani qo‘llash hisobiga mehnat samaradorligini orttirish masalasi bilan bogMiqdir. Odam va texnika munosabatlari bir-biriga mosligi masalalarini mehnat psixologiyasi, uning tarmog‘i hisoblangan muhandislik psixologiyasi fani o'rganadi.

Kasb-hunar ta'limi kollejlari o‘quvchilariga texnikaning konstruktiv xususiyatlarini, muhandislik psixologik talablarini hisobga olishni, eng muhimi qo[k]llanadigan texnika inson imkoniyatlarini qay darajada hisobga olganligini, ya'ni texnikaning gumanizatsiyalashuvini hisobga olishini bilib ishga yondashuvi masalalarini aniq tasavvur qilishi bilan bog‘liq. Bu muammo muhandislik psixologiyasida o‘rganiladigan markaziy bosh mavzu inson—mashina—tizimi — OMT — (rus- cha SChM — «sistema-chelovek-mashina») hisoblanadi. Inson— mashina—tizim va uning asosiy muammolari

kasb ta’limi o‘qituvchisi va kasb ta’limi ustasi mahoratining nazariy, peda- gogik-psixologik tayyorligining asosini tashkil qiladi.

Muhandislik psixologiyasi mehnat psixologiyasining bir tarmog‘i bo‘lib, u odam va mashina o‘zaro axborot almashuvidagi o‘zaro ta’sir o‘tkazishning obyektiv qonuniyatlarini, ularning amaliy qo‘llanish va «jamoa-»odam-» mashina» tizimini lo- yihalash va ekspluatatsiya qilish muammolarini o‘rganadi.

Kasb tanlashga yo‘llash. Kasb ta’limi psixologiyasining asosiy muammosi — shaxsning kasbga yaroqliligini aniqlash, uni tayyorlash, mehnat faoliyatiga yo‘llash masalalaridir. Bular professiografiyadan boshlanadi.

Professiografiya. Insonga qo‘yiladigan talablar nuqtayi na- zaridan kasblar va uning o‘z ichiga olgan ixtisosliklarini umum- lashtirib tavsiflanishi professiografiya deyiladi.

Professiografiya natijasi professiogramma bo'lib. bir kasb doirasidagi ixtisoslarning insonga, odamlar guruhiga qo'yishi mumkin bo'Igan talablar asosida tuzilgan umumlashtirilgan tavsifnomalardir.

Professiograinmalar quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilgan bo'lishi mumkin: kadrlar tayyorgarligini asoslash, gigiyenik sharoitlarni hisobga olish va uni sogMomlashtirish: kasb tanlashni asoslash; kasbiy maslahat va kasbiy tanlovni asoslash; mehnatga baho berish me’yorlarini, mehnat xavfsizligi saviyasini ko‘tarish va boshqalar.

Mehnatni tadqiq qilish bilan shug‘ullanadigan fanlar (tibbiyot, mehnat fiziologiyasi, mehnat psixologiyasi va boshqalar). Professiografiya o‘z oldiga turlicha vazifalarni qo^yadi. Mehnat psixologiyasi sohasidagi barcha tadqiqotlar, xoh nazariy, xoh amaliy vazifalarni qo‘ymasin, eng avvalo konkret kasb faoliyatini o‘rganishdan boshlanadi. Yana shuni ham esda tutish kerakki, ilmiy-texnika taraqqiyoti munosabati bilan mehnat faoliyati sharoitlarigina emas, mehnat mazmuni ham o'zgarib bormoqda. Masalan, teplovoz va parovoz mashinisti kasbi kechagisi va bugungisi bilan bir xil cmas. Kasb faoliyati o‘zgarishiga qarab kasb professiogrammaga mos keladigan kasb dasturi ham o‘zgarishi kerak. Ayrim kasblar yo'qolib borsa, yangilari paydo bolib boradi, yoki o'zgarib boradi. Shuning uchun professiografiya ishlari hech qachon tugamaydi.

Kasb tanlashga yo‘Ilash va kasb maslahatlarini uyushtirish.

Kasb tanlashga yo‘llash eng avvalo odam imkoniyatlari va u yashayotgan muhitning bir qancha sharoitlarini o‘rganishdan boshlanadi. Bularni umumlashtirib mehnat ekspertizasi deb aytiladi.

Mehnat ekspertizasi — bu odamning konkret kasb bo‘yicha mehnatga yaroqliligini ma’lum mutaxassislar tomonidan aniqlanishidir.

Odamning u yoki bu mehnat turiga yaroqliligi eng avvalo uning yoshiga, tegishli bilim, ko‘nikma va malakasiga, mazkur kasbga qiziqishi va iste’dodiga ega ekanligi bilan alohida ajralib turadi.

Mehnat ekspertizasiga turli mutaxassislar va tashkilotlar jalb qilinadi, jumladan, vrachlar. psixologlar, pedagoglar, injenerlar va boshqa mutaxassislar qabul komissiyalari, xodimlar bo‘limi, tibbiy ekspert komissiyalari (VTEK—vrachebno—trudovaya ekspertnaya komissiya), harbiy vrachlik komissiyalari—VVK, turli sohalardagi tanlov komissiyalari va boshqalar.

Psixodiagnostika ma’lumotlari asosida prognostik psixologik mehnat ekspertizasi kishining kelgusi mehnat faoliyatini belgilashga yordamlashadi.

Bu talablarni har bir pedagog va ota-onalar bilishi, amal qilishi, ayniqsa bolaning 9-sinfni tugatish va hayot yo^{k}lini belgilab olishi davrida juda muhimdir.

Mehnat ekspertizasining navbatdagi turi retrospektiv mehnat ekspertizasi deyiladi (Retrospektiv — 0‘tmishga nazar solish ma’nosida).

Retrospektiv mehnat ekspertizasi kuzatuvchining o‘tmi- shi o^{l}quv va ishlab chiqarish faoliyatini

tahlil qilish, baho- lash va uning xatolarini aniqlashga, ayrim ko‘ngilsizlarga sa- bab bo‘lgan holatlarni (avariya, yaroqsiz mahsulot, jarohat) o‘rganishga xizmat qiladi. Bu o‘quvchi yoki ishchining kelgusi mehnat faoliyatini belgilab olishida katta ahamiyatga ega. Mehnat ekspertizasi bir vaqtning o‘zida kasbga yo‘llash muam- molarini hal qilishga ham yordam beradi.

Kasb tanlashga yo‘llash — bu psixologik-pedagogik, tibbiy va davlat tadbirlari majmuyi bo‘lib, hayotga kirib kelayotgan odamga ilmiy asoslangan shaxsiy xususiyatlarini hisobga ol- gan holda jamiyat va shaxsiy manfaatlarga mos keladigan faoliyat turini tanlab olishda yordam berishdir. Kishining qobiliyatlariga mos kelmaydigan kasb tanlashi ko‘pincha fojialarga sabab bo‘lib, shaxs uchun moddiy, ma’naviy zarar yetkazishi bilan jamiyatga ham qimmatga tushishi mumkin. Jumladan, oila va jamiyat mablag‘ini sovurish, kadrlar qo‘nimsizligi, qayta tayyorlash harakatidagi xarajatlarning ortishi kabi holatlarning namoyon etilishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Taniqli psixolog olim K.K.Platonov o‘tgan asrning 80-yillarida kasb tanlashga yo‘llashning kompleks dasturini ishlab chiqib, «kasb tanlashga yoMlash uchburchagi» g‘oyasini ilgari surdi.

Unga ko‘ra mazkur uchburchakning bir tomoni kasblarning kishi va uning organizmiga qo‘yadigan talablari, ikkinchi tomoni bozor imkoniyatlari (mehnat bozor talablari, qaysi kasb- dagilar kerakligi), uchinchi tomoni o'smir qobiliyatlarini bilish va davlat siyosatini hisobga olishdan iborat.

Kasbiy maslahat (profkonsultatsiya) — kasbga yo‘naltirish tizimining bir qismi boMib, odamning qobiliyatlarini o‘rganishga, tegishli maslahatlar berishga, batafsil shakllanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Buning uch bosqichi bor: tayyorlov, hal qiluvchi (yakunlovchi) va aniqlovchi.

Tayyorlov bosqichida oila va maktabdagi o‘rganish-o‘qish faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq maslahatlar amalga oshiriladi.

Yakunlovchi tayyorgarlik bosqichida 9-sinfdagi olib boriladigan ishlar (o‘qishni davom ettirish shaklini tanlash bilan bog‘liq) ko‘lami belgilanadi.

Aniqlovchi kasbiy maslahat bosqichi esa o‘rta maktab doirasidan tashqariga chiqib, o‘qishning keyingi bosqichlarida, ya’ni kollejda, litseyda, oliy o‘quv yurtida davom etadi.

Kasbiy tanlov - mehnat prognostik ekspertizasi shakli bo‘lib, odamning qaysi kasbga yaroqliligi haqida kafolat berish bilan bog‘liq jarayon. Eng muhimi qaysi kasb uning uchun nomaqbul, zararli ekanligidan ogohlantirishdir. Kasbiy tanlov natijalari kasb-hunar bilim yurtlarida hisobga olinib, o‘quvchi qaysi kasb bo‘yicha o‘qishi yoki boshqa sohaga ishga otkazilishi muhokama qilinadi.

Kasb qobiliyati vaziyatga qarab o‘zgarishi mumkin. Shuning uchun zarur sharoitlar yaratish, kelgusi faoliyat turini belgilab olishga maslahat berilishi mumkin.

Profadaptatsiya, uning asosi va mohiyati. Kasb tanlashga yo‘llashning hal qiluvchi davri o‘quvchini biror kasb ichiga asta-sekin kirib borishi, moslashuvi bosqichidir. Bunda o‘quvchi shogirdlikdan malakali ishchi darajasi sari takomillashib boradi. Profadaptatsiyaning ikki bosqichi mavjud: tayyorgarlik va bevosita kasb egallash bosqichi. Tayyorgarlik o‘quv jarayonida umumtexnika va maxsus fanlarni o'rganadi, ayrim konkret ko‘nikmalarni hosil qiladi. Bu biologik, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya ko‘rinishiga ega.

Korxonada bevosita ishlab chiqarishda profadaptatsiya niho- yasiga yetkaziladi.

Profadaptatsiyani muvaffaqiyatli nihoyasiga yetishi quyidagi uch holatga bog‘liq:

► kollej o‘qituvchilari va ustalarining o‘z sohalariga qanday tayyorlashlariga nazariy va amaliy bilim berishlari, ko‘nikma va malaka hosil qilishlari, kasbga qiziqish uyg'ota olishlari;

► ishchilar va murabbiylar o‘rtasidagi shaxslararo munosabat shakli;

► o‘quvchi borib tushgan mehnat jamoasidagi ijtimoiy psixologik muhit (sinchkov, mehribon, loqayd, yangi bolaga ishonchsizlik bilan qarash va hokazo).

Ijtimoiy psixologik adaptatsiya jarayonida bilish, shaxslararo munosabat, umumiy muloqot, hissiy-irodaviy sifatlarning namoyon etilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Novatorlik va ratsionalizatorlik xususiyatlarini aniqlash. Kasbiy adaptatsiya malakali ishchi yetishuvi bilan nihoyasiga yetadi. Bunda eng ko‘zga tashlanadigan sifat ishchining ijodiy mehnat

qilishidir.

Novatorlik — ishlab chiqarishda fan-texnikaning eng so‘nggi yutuqlaridan foydalanishga intilish.

Ratsionalizatorlik — ijodiy mehnat qilish orqali kam mablag‘ va kuch sarflagan holda ko‘p va sifatli mahsulot chiqarishga kirishish, shaxsiy takliflari bilan chiqish va boshqalardir.

1.2. Kasbiy kompetentlik va mutaxassislikka kirish

Jahon psixologiyasi fanining boy tajribasida amaliy psixologlar tayyorlash bo‘yicha nazariy va amaliy ahamiyatga molik ijobiy, tatbiqiy ma’lumotlar muayyan darajada umum- lashtirilgan. 0‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab AQSH, Angliya va boshqa shu kabi rivojlangan mamlakatlarda psixologik muammolarga juda katta e’tibor qaratila boshlandi. Hozirgi kunga kelib har bir sohaga psixologlar jalb qilingan. Har bir sohada psixolog maslahatiga ehtiyoj sezilmoqda.

Inson qalbini qanday tushunmoq kerak? Nima uchun insonlar turli xil qobiliyatlarga egalar? Ruh nima va uning tabiati qanday? Bunday savollar insonlarni asrlar davomida qiynab kelgan, ular o‘zlarining savollariga javob topa boshlashgan.

Insonni o‘rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarning yana bittasi B.G.Ananyev tomonidan taklif qilingan bo'lib, u inson psixikasini o‘rganishda yangi metodologik uslubni ishlab chiqqan. U insonga xos bo‘lgan to'rtta asosiy sifatlarni ajratgan: individ, subyekt faoliyati, shaxs va individuallik.

Umuman, bugungi kunda xalq orasida psixologlar haqida turli xil mulohazalar uchramoqda. Biz ularning ba’zilarini tahlil qilishga harakat qilamiz:

1. Psixologiya — bu insonning psixik jarayonlari kechishini biladigan fandir, psixologlar insonning ichki ruhiy holatini yaxshi biladi.
2. Psixolog — bu insonlar bilan tez muloqotga kirisha oladigan va odamlarni tushuna oladigan mutaxassis hisoblanadi.
3. Psixolog — bu insonlarning xatti-harakati, hissiyotlari, boshqalarning fikrini boshqara oladigan va shunga maxsus o rgatilgan insondir. U shunga xos bo‘lgan texnikalardan foy- dalana oladi, masalan, gipnoz yo‘li bilan.
4. Psixolog ¯ bu o‘zini yaxshi tushuna oladigan va har qanday vaziyatda ham o‘zini boshqara oladigan inson.
5. Psixolog — bu hayot haqidagi ko‘proq tasavvurlarga ega bo‘lgan donishmanddir, uning vazifasi qiynalgan insonlarga to’gri yo’1 ko‘rsatib, hayotda o‘z yo‘lini yo‘qotganlarga to‘g‘ri maslahatlar berishi bilan alohida ajralib turadi.

Psixolog — bu insonlar bilan tez muloqotga kirisha oladigan va odamlarni tushuna oladigan inson hisoblanadi.

Kasb tushunchasi nima ekanligini aniqlab olishimiz zarur. Taniqli psixolog Y.A.Klimov kasbning turli xil holatlarini quyidagicha tahlil qilgan:

1. Kasb — bu insonlarning ma’lum bir holatlaridagi bir xilligidir. To’g‘ri, turli xil kasb egalarining yashash sharoitlari turlicha bo'lishi mumkin. Hattoki bitta kasbda ham yashash darajasi turlicha boMishi mumkin. Bunda ularning oldiga qo‘ygan maqsadlari ham muhim o'rin tutadi, biroq kasblaridagi boshlang‘ich qadriyatlar bir-biriga yaqin bo‘ladi.
2. Kasb insonlarning xatti-harakatlarini ajratadigan holatdir. Bunda psixolog mutaxassis sifatida o‘zini qanday namoyon qilishi ko‘zda tutilgan. Ma’lumki, psixologiya sohasi hali ham o‘rganilayotgan va qarimaydigan sohalardan biri hisoblanadi. Ularning usullari ham takomillashib bormoqda.
3. Shaxs xususiyatlari uning kasbiy faoliyatida yaqqol ko‘rinadi. Bu esa kasb va shaxs uyg'unligini ta’minlashga xizmat qiladi.
4. Kasb bu tarixiy rivojlanuvchi tizim hisoblanadi. «Professiya» so^{k}zi lotinchadan olingan bolib, barchaning oldida gapirmoq so‘zini beradi. Kasbning o‘zi insonlarning yashash sha- roitlariga qarab o‘zgaradi. Asosan psixologiya kasbi mashhur bo‘lgan shaxslarning hayoti bilan bog‘liq holda amalga oshirilgan.

5. Psixologiya kasbi reallikdir, bu subyektning o‘zini shakllanish imkoniyatini yaratadi. Demak, psixologiya kasbida insonlarning xatti-harakati orqali xulosaga kelishi mumkindir. Bunda yo‘riqnomalar ish bermasligi mumkin. Psixologiya sohasida insonlarga yordam berish holati eng ustun jihatlardan biri hisoblanadi. Kasb tushunchasidan tashqari yana bir nom mavjud, bu mutaxassislik hisoblanadi. Masalan: psixologiya sohasi ijtimoiy psixologiya mutaxassisligi boMishi mumkin. Umuman olganda kasb o‘z ichiga quyidagi tavsiflarni kiritadi:

1. Bu mehnatning chegaralangan ko‘rinishi bo‘lib, psixolog uchun boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqdir.
2. Bu kasb doimiy maxsus tayyorgarlikni talab qiladigan holat bo‘lib, bunda mutaxassislar doimiy tarzda malakalarini oshirishlari talab qilinadi.
3. Bu ma’lum bir maqtovlar, taqdirlash usullari kerak bo‘lgan kasblardan biri hisoblanadi.
4. Jamiyat uchun foydali bo'lgan kasblardan biri hisoblanadi.
5. Bu kasb insonlarga ma'lum bir statusni berishi mumkin.

Hammaga ma'lumki. ko'pgina insonlar o'zlarini yaxshi psixolog deb hisoblashadi, ularning bu fikrga kelganliklariga sabab ular insonlar bilan muloqot qilishadi. boshqalarga hamdard bo‘la olishadi. Hayotiy psixologiya insonlarning hayotida kerak bo'lgan sohalardan biri hisoblanadi. hattoki haqiqiy psixologlar ham bir necha bor hayotiy psixologiyaga murojaat qilishadi.

1.3. Psixolog kasbining shakllanish tarixi va bugungi imkoniyatlari

Psixologik bilimlar haqida so'z ketar ekan, albatta mutaxassis psixolog va qiziquvchi psixologlar o'rtasida tafovutlar mavjuddir. Insonlar qiziqish doirasida bir-biriga yordam qo’Iini cho'zishlari mumkin, bu esa yaxshigina samara berish imkoniyati hisoblanadi. Unda mutaxassis psixologlarning nima zarurati mavjud? Bu savol hammaga berilishi mumkin. Ko'pincha birinchi va ikkinchi kurs talabalari o'zini psixolog sanash mumkinligi yoki yo'qligi haqida 0‘ylanib qolishadi. Mutaxassis psixolog va qiziquvchi psixologlarning orasida bir qator farqlar mavjuddir. Bular quyidagilar:

a) mutaxassis psixologlarda nazariy bilimlar tizimining mavjudligi, psixika va psixologiya tushunchalarining umumlashtirilganligi. Qiziquvchi psixologda bu bilimlar ko'p bolishi mumkin. U ko‘plab adabiyotlarni o‘qigan bo'lishi mumkin, biroq ular haqidagi bilimlari yuzaki hisoblanadi, ular ma’lum bir davralarda o'z bilimlarini namoyon qilishlari mumkin. Lekin, bunday odamlar nazariy bilimlarga ega bo‘lmaganliklari uchun olingan bilimlaridan noto‘g‘ri foydalanishlari mumkin;

b) mutaxassis psixologning eng tayanch nuqtasi albatta bu uning ilmiy bilish usullaridan xabardorligi hisoblanadi. Agar psixolog ko[1]p bilimga ega bo'lsada, biroq usullarga ega bo’lmasa ham qiynaladi. Shuning uchun ham usullardan keng foydalana olishi talab qilinadi;

d) mutaxassis psixolog har doim nazariy asoslarga ega bo‘lgan metodikalardan foydalana oladi. Bunda nazariya va amaliyotni bir maromda amalga oshiradi. Hattoki ba’zi vaqtlarda nazariy bilimlari oqsagan mutaxassis psixologlar to‘g‘n tanlangan metodikalar yordamida vaziyatlardan oson chiqib ketishlari mumkin. To‘g‘ri, qiziquvchilar ham turli metodikalardan foydalanishlari mumkin, biroq ular bu metodikalarning mazmun-mohiyatlarini tushunmagan holda ishlatishlari mumkin, bu holatlar esa sinaluvchilarga albatta salbiy ta’sir ko‘rsatadi;

e) qiziquvchi psixolog faqat yaqinlariga yordam ko‘rsatsa, mutaxassis psixolog mijozlar bilan ishlab, ularga to‘g‘ri maslahat ko‘rsatishi talab qilinadi. Bundan tashqari qiziquvchi psixolog hamma mas’uliyatni o‘ziga olsa, mutaxassis psixolog esa mas’uliyatni mijozda shakllantiradi;

f) mutaxassis psixolog boshqa mutaxassislar bilan doimiy aloqada bo‘lib turadi, demak mutaxassis psixologlar har doim ma’lumotlarga ega bo‘ladi, bundan qiziquvchi psixolog mustas-

nodir;

g) mutaxassis psixologda psixologik bilimlarning mavjudligi haqidagi hujjatning mavjudligi, bu esa mijozlarning ularga murojaat qilishlarida muhim o‘rin tutadi, chunki mijozlar albatta mutaxassislarga murojaat qilishni ma’qul ko‘rishadi;

h) kasbiy axloqiy qoidalarga rioya qilish bo‘yicha ham shu ikki psixologlar o‘rtasida albatta farq mavjud. Bunda axloqiy qoidalar albatta mutaxassislarga o‘qish davomida o‘qitiladi;

i) mutaxassis psixolog o‘zini rivojlantirishda mutaxassislar- ning xizmatlaridan foydalanadi, qiziquvchi psixolog kitoblardan foydalanishi mumkin, biroq bu tizimli bilimlar hisoblanmaydi. Mutaxassis psixolog mustaqil o‘rganishga yo‘naltiriladi;

j) psixolog mutaxassisda mehnat psixogigiyenasi mavjud. Bunda mutaxassis psixolog boshqalarga yordam berish asnosida o‘zining sog‘lig‘iga ham befarq emasligini bilishi kerak bo‘ladi;

k) mutaxassis psixolog ko‘pgina yangi o‘ylab topilgan usullarga tanqidiy nigoh bilan qaraydi, masalan, astrologiya, xiromantiya va boshqalarga.

Mutaxassis psixologning asosiy faoliyati albatta mehnat faoliyati bilan bevosita bog’liqdir. Inson o’zini mehnat orqali namoyon qilishi mumkin. Psixologning mehnati haqidagi tasavvurlarni keltirib o’tamiz:

1. «Yengil mehnat» ideali. Bunda inson mehnat qilmasdan ko‘proq maosh olishni o‘ylaydi. Bu aynan psixologlar uchun noto‘g‘ri bo‘lgan faoliyatlardan biri hisoblanadi. Chunki ular mehnatidan zavqlanishlari zarur.

2. Noaniqlik tushunchasini kamaytirishga qaratilgan faoliyat (antientropizm). Murakkab obyektlarni osonlashtirish qobiliyati hisoblanadi. Bunday vaziyatlarda ijodiy faoliyat uchun o'rin qolmaydi.

3. Qalban ko‘rlik. Ular boshqa insonlar bilan xursand va xafa bo‘la olishmaydi.

4. Boshqalardan ustun bo‘lish xohishi. Bu ko‘plab psixologlarning bir-birlari bilan kurashishlariga sabab bo‘ladigan holatlardan biri hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Kasb tanlash optatsiyasi nima?
2. Kasbiy layoqat deganda nimani tushunasiz?
3. Amaliy psixolog tadqiqotchi psixologdan qanday farq qiladi?
4. Faollik deganda nimani tushunasiz?
5. Faoliyatni tanlashda dastlabki omil nima sanaladi?
6. Professional jihatlar deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz 1. www.tdpu.uz	

	2. www.pedagog.uz 3. www.psychology.uz 4. www.nutq.intal.uz 5. www.psychology.net.ru__	

1

2-Mavzu: Malakali psixolog nazariyotchi va amaliyotchi sifatida.

Asosiy savollar:
1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha
2. Amaliy psixologiyaning asosiy bolimlari va tuzilishi.
3. Psixoprofilaktik ishlarning muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo‘nalishi sifatida

O’QUV MAQSADI:
Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O’zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko’rsatib berish

KALIT SO’ZLAR:
psixologik tadqiqotlar, psixoprofilaktika, psixologik yordam, psixologik himoya va psixologik yo‘naltirish.

2.1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha

E.Fromm, J.Saliven, V.Shuts, G.Sheparde, V.Bayon kabi olimlar tomonidan guruhlar psixologiyasi nazariyasining yaratilishi amaliy psixologiya borasidagi bilimlarni bir qadar rivojlantirdi. Bunda turli xil ijtimoiy psixologik treninglar orqali guruhdagi shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq psixologik iqlimni kamol toptirish yo’lIarining ilk bor ko‘rsatilishi mehnat jamoalaridagi ijtimoiy psixologik xizmat vazifalarini belgilash uchun ma’lum darajadagi empirik ma’lumot sifatida xizmat qilishi mumkin. G‘arbda yaratilgan kognitivizm doirasidagi nazariyalar psixologik xizmat metodologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, L.Festingerning kognitiv dissonanslar nazariyasi, T.Nyuxomning hamkorlik kommunikativ nazariyasi (o‘zgalarga va umumiy faoliyat obyektiga ijobiy munosabatlarni tarkib toptirishga asoslangan), Ch.Osgud va P.Tanenbaumaning «kongruentlik» (inson kognitiv tuzilishi asosidagi obyektni baholashga qaratilgan) nazariyasi, G.Ollport, A.Maslou, K.Rodjers kabi ijtimoiy psi- xologlarning gumanistik doiradagi qator tadqiqiy izlanishlari shular jumlasidandir. Yana shuni qayd etish kerakki, amerikalik taniqli psixolog Abraham Maslouning «Insonga bir butun yondashuv konsepsiyasi» psixologik xizmat jarayonida insonni tushunish va ijtimoiy motivatsion rivojlantirish muammosi ustida tadqiqotlar olib borilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Maslouning fikricha, insonning barcha tug‘ma potensial imkoniyatlari faqatgina ijtimoiy shart-sharoitning yaratilishi bilan ro‘yobga chiqishi va kamol topishi mumkin. Albatta, mazkur fikrlarning ne chog‘liq haqiqat ekanligini bugungi kunda har bir insonning o‘ziga xos va uning ijtimoiy taraq- qiyotini ta’minlashga xizmat qiluvchi imkoniyatlari ko‘lamini o’rganish tarbiyalashning asosiy vazifa qilib olgan psixologik xizmatning tashkil etishning muntazam kuzatishlarimiz natijalari tasdiqlab turibdi.

2.2. Amaliy psixologiyaning asosiy bolimlari va tuzilishi

Amaliy psixologiyaning metodologik asoslari sifatida talqin qilingan fikr-mulohazalar psixologiya fanining quyidagi amaliy-tatbiqiy yo‘nalishlariga bugungi kunning eng dolzarb muammolari sifatida qarashni taqozo etadi.

1. Amaliyotchi psixolog har bir shaxsning faoliyatdan ijtimoiy va hissiy qoniqish jarayonini tadqiq qilishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi lozim.

2. Amaliyotchi psixolog shaxsning faoliyat jarayonidagi o‘z-o‘ziga, o‘zgalarga va faoliyatga bo‘lgan munosabatlaridagi iyerarxik tizim dinamikasini tadqiq qilishi va shu tizim asosida ijtimoiy psixologik muhitning yaratilishiga zamin hozirlay olishi bilan bog‘liq izlanishlar ko‘lamini o‘z ichiga oladi.

3. Amaliyotchi psixolog faoliyat jarayoni bilan bog‘liq ijtimoiy muhim ko‘rsatkichlarning tahlili har bir shaxs faoliyati uchun xarakterli bo‘lgan individual farqlanish, individual uslub va ijtimoiy ustanovkaning qaror toptirilishini o‘rganish asosida amalga oshirilishi mumkin.

4. Amaliyotchi psixolog ijtimoiy jarayonni ijtimoiy psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilish muammosi bugungi kunda ijtimoiy psixologiyaning eng dolzarb muammo- laridan biri hisoblanadi va bu muammoni bartaraf etishda ma’Ium psixologik tamoyillarga tayanish talab qilinadi.

Amaliy psixolog mavqeiga ega bolishni istagan insonga bir qator talablar qo‘yiladi, ularning birinchisi u oliy ma’lumotli psixolog bolishi zarur. Bunday diplom oliy o‘quv yurtini bitirganda yoki ikkinchi mutaxassislik orqali olinadi. Bundan tashqari amaliy psixolog albatta psixoterapiya, psixokorreksiya, patopsixologiya, defektologiya, psixologik maslahat, tibbiyot, pedagogika, sotsiologiya, huquq fan laridan xabardor bolishi talab qilinadi. U albatta bolalar bilan muloqot qila olishi talab qilinadi. Amaliy psixolog albatta psixologik maslahat sirlaridan xabardor bo'lishi lozim. Amaliy psixolog albatta hamma sohalarda ishlaydi. Amaliy psixologning statusi rahbar kabi yuqori bo'ladi va shu bilan birga u hammaga hamdard bo‘la oladigan inson bo'lishi talab qilinadi. U mijoz bilan suhbatlashayotganda albatta mijozning psixologik xavfsizligini ta’minlashi zarur boladi. Psixolog uchun psixologik xizmat sohasida ishlash vaqtida albatta psixodiagnostika sohasini yaxshi bilishi, psixologik maslahat bera olishi talab qilinadi. Bundan tashqari amaliy psixolog EHM sohasini yaxshi bilishi talab qilinadi.

Amaliy psixologning kasbiy mahorati uning bilimlari texnikasi va inson muomalasining psixoterapevtik texnologiyasini yaxshi bilishida deb hisoblanadi, u suhbatga kirisha olishi va insonlarni o‘ziga jalb qila olishi, ularni ishontira olishi zarur bo‘ladi. U o‘zida ishonch uyg‘ota olishi talab qilinadi va insonlarga psixologik ta’sir o‘tkaza olishi zarur bo‘ladi. Demak, bo‘lajak amaliy psixologlar uchun birinchi talab ularda muloqot qila olish qobiliyatining mavjudligi hisoblanadi. Etika jihatidan psixolog o‘z ma’naviy qadriyatlariga ega bo‘lishi talab qilinadi. Bunda u mijozning shaxsiyatiga tegmasligi kerak. Mijoz bilan albatta shirin muomalada bo‘lishi talab qilinadi. Ularning axloqiy jihatlari quyidagilarni hisobga olishi kerak:

1. Professional faoliyatda amaliy psixolog albatta hamma uchun mas’uliyatli bo‘lishi zarur.

2-Amaliy psixolog o’zvazifasini sidqidildan bajarishi lozim, u atrofdagilarning so'zlariga qarab o’zgarmasligi zarur.

3. Psixologning vazifasi mustaqil va avtonom tarkibga ega, u hech kimga bo’ysinmaydi. Uning psixologik nuqtai nazardagi qarori yakuniy natijaga ega bo’lishi zarur.

4. Psixologning qarorini inkor qilish huquqi faqat maxsus komissiya ega, ular yuqori mahklli mutaxasislar hisoblanib, ularga bunday huquqlar beriladi.

5. Psixolog haqqoniy va samimiy bolishi zarur.

6. Unda kasbiy mas'uliyat hissi bo’lishi lozim.

7. Psixolog himoyachi sifatida ham ishtirok etishi mumkin u o‘z mijozlarining psixologik holatlarini himoya qiladi.

8. U psixodiagnostik va psixokorreksion ishlarni amalga oshirayotgan vaqtida ehtiyotkor bo'lishi zarur.

9. Agar psixolog mijozining haq-huquqlari poymol qilinayotgan bo'lsa, u bu to’g’risida yuqori tashkilotlarga yetkazish imkoniyatłga egadir.

10. U siyosiy g'oyalardan, ijtimoiy g'oyalardan. falsarły fikrlardan xoli bo'lishi zarur.

11. Amaliy psixolog psixodiagnostik, psixokarreksion, Psixotcrapevtik natijalarni mutaxassis bo'lmaganlarga ko'rsatish huquqiga ega emas.

12. U insonlarga zarar keltiradigan holatlardan uzoqroq bo'lishi talab qilinadi.

13, Psixolog o'zining qila olmaydigan ishlari haqjda mijozga va'da bermasligi kerak.

14. Psixolog ota-onaga yoki yuqori mansabdagi insonlarga mijozi haqida tafsilôtlarni bermasligi zarur.

15. U o'rganilmagan metodikalarni mijozlarida qo'llash huquqidan mahrumdir.

16. Psixolog albatta sir saqlashni bilishi zarur u mijozining sirini hech kimga aytmasligi zarur.

17. Psixologik maslahatda albałta me'yorlariga amal qilishi talab qilinadi,

18. Agar psixolog shu me'yorlarni buzsa albatta amaliy psixologlar jamoasida ko'rib ehiqiladi va tegishli jago qo’llaniladi.

2.3. Psixoprofilaktik ishlarning muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo‘nalishi sifatida

Psixolog bolalar, o’quvchilar, talabalarning yosh xususiyatlarini hamda jadal rivojlanishini hisobga oluvchi, ular psixikasining barcha jabhalarini qamrab oluvchi dinamik taraqqiyotga kafolat beruvchi dastur ishlab chiqarishga butun faoliyatini yo’naltiradi, ijtimoiy o‘sish talabiga javob beruvchi, umuminsoniy, ctnopsixologik xususiyatlar muhitida kamolotga intiluvchi shaxsni tarkib toptirishni bosh maqsad deb tanlaydi.

Amaliy psixolog bolalar, o"quvchilar, talabalarning psixik taraqqiyotdagi, xulq-atvor muomalasidagi nuqsonlar hamda kamchiliklarni asta-sekin tuzatish, korreksiya qilish dasturini ishlab chiqaradi va amaliyotda uni tatbiq etadi. Buning uchun ular bilan maxsus mashg‘ulotlar o‘tkazadi, ijodiy qobiliyatlarni o‘stirish maqsadida treninglar olib boradi.

Korreksion faoliyatning psixologik qismi mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. Mazkur ishning pedagogik jihati esa psixologning pedagoglar, ota-onalar bilan hamkorligida o‘tkaziladi va butun mas’uliyat uning zimmasiga tushadi.

Rivojlantiruvchi va korreksion ishlar psixolog tomonidan har xil shakllarda, vaziyatlarda hal qilinadi:

a) amaliy psixologning maxsus ishi;

b) mashg4ilot ayrim bolalar, o‘quvchilar, talabalar guruhiga tarbiyaviy ta’sir o‘tkazishga yo'naltirilgan bo‘ladi;

d) ota-onalar, pedagogik jamoa ishtirokida tarbiyaviy tadbirlar tarzida mashg‘ulotlar olib borish nazarda tutiladi.

Rivojlantiruvchi psixokorreksion ishlar dasturini shunday tuzish kerakki, unda korreksion

ishgajalb qilinuvchilar guruhining qadriyatga yo‘nalganligi, etnopsixologik va etnomadaniyat xususiyatlari hisobga olinishi lozim.

Psixodiagnostik tadqiqotlar quyidagi vazifalarni hal qiladi:

1. Diagnostika uchun ma’lumotlarni olish. Bunda bola psixik holati va shaxsi xususiyatlari ba’zi belgilarin- ing ko‘rinishIarini o‘rganish maqsadida tadqiqot olib boriladi. Tadqiqotda olingan ma’lumotlar yordamchi xarakterga ega bo‘lib, xulq-atvorining haqiqiy kuzatilgan xususiyatlari, uning psixik funksiyalari, taraqqiyot darajasi bilan taqqoslashda foydalaniladi. Masalan: darsda o‘quvchi diqqatining barqaror emasligi, diqqatini bir joyga to‘plashga qiynalishi, aqliy ish qobiliyatining pastligi, tez chalg‘ishi va boshqalar bilan ajralib turadi. Lekin xulq-atvorning ko'rsatilgan belgilari bola xulq-atvori ehtiyojlari va motivlari iyerarxiyasining (bos- qichma-bosqich) o‘zgarishi natijasi boMishi mumkin. Bunda o qituvchi shaxs normal holati ko‘rinishlaridan biriga yoki miya yetishmovchiligining funksional belgilariga duch kela- di. Ikkala holatda ham u yoki bu o‘quvchi o‘zlashtirishi va intizomning pasayishi tashqaridan sezilsada, psixodiagnostik tadqiqotlarda o‘rganilayotgan o‘zgarishlar manbalari, rivoj- lanishi va kelgusida qanday boiishi, psixologik holat belgilari ham o‘rganiladi.

Psixodiagnostik tadqiqotlar bola psixik funksiyalari rivojla*nish* darajasining, aqliy taraqqiyot darajasi, yosh va ma’lumot bilan o’zaro bog‘liqligini o‘rganish uchun ham o‘tkaziladi. Bu tadqiqotlar bolada ma’lum qiziqishlar, amaliy malakalar va kasb tanlash payti kelganda juda muhimdir.

2. Psixik taraqqiyot o‘zgarishini o‘rganish uchun zarur ma lumotlarni to‘plash. Agar «ko‘ndalang kesim» metodlari orqali psixodiagnostik tadqiqot ma’lum bosqichda bola psixik taraqqiyoti darajasini, ya’ni psixik funksiyalar rivojlanishi

olzarb zonasi aniqlanadigan bo‘lsa, «uzunasiga kesim» (longityud) psixodiagnostik tadqiqotlarda bola psixik hayoti taraqqiyoti xususiyatlari rivojlanishida, ya’ni ta’lim va tarbiya jarayonida o‘rganiladi.

l Aqliy zaiflik darajasini yoki boshdan kechirgan kasallik tufayli psixik kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik tadqiqotlar maxsus yoki yordamchi maktabda o‘qitishi haqida masala hal bo‘layotganda tibbiy pedagogik hay’at (komissiya) tomonidan foydalanishi mumkin.

3. Bolada pavdo bolgan yetarlicha o‘rganilmagan yangi psixik holatlarni tahlil qilish uchun ilmiy maqsadda psixologik tadqiqot o’tkazish. Vazifa bunday qo'yilganda, tadqiqotchilarni qiziqtirgan masala bo'yicha katta guruhlarda tadqiqotlar o‘tkaziladi. U yerda olingan natijalarning statistik ishonchliligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotchi psixologlar ish tajribasini tahlil qilib, psixologik xizmat doirasida alohida diagnostik ish, alohida korreksion ish haqida gapirish mumkin emas, degan xulosaga kelish mumkin. Psixologik xizmatda diagnostik-rivojlantiruvchi yo‘nalishlar ishning yagona yo‘nalishlaridir. D.B.Elkoninning ta’kidlashicha, bolalarni tanlash uchun, aniqlangan chetlashishlarni tuzatish maqsadida psixik taraqqiyotni nazorat qilishga yo‘naltirilgan maxsus diagnostika zarur. Taraqqiyotda bo'lishi mumkin bo'lgan chetlashishlarni ertaroq tuzatish uchun psixik taraqqiyotni nazorat qilish zarur. Amaliyotchi psixolog faqatgina diagnoz qo‘yish bilan cheklanmasdan, keyingi rivojlanish dasturini ishlab chiqadi, o‘zi bergan tavsiyalarning bajarilishini nazorat qiladi, korreksion va rivojlantiruvchi ishlarni o‘zi ham olib boradi.

Amaliyotchi psixologning diagnostik-korreksion ishi murakkab faoliyat turlaridan biri bo‘lib, maxsus psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Amaliyotchi psixologning diagnostik-korreksion faoliyati murakkab, javobgarlikni talab qilishi bilan birga, kam ishlangandir. Bu jarayon bi- rinchi bolib, tarbiyasi qiyin va normal bolalarni o‘rganishga bag‘ishlangan

pedagogik tadqiqotlarda L.S.Vigotskiy tomonidan qo‘llangan. Bu sxema bo[l]yicha I.Shvansar shaxs taraqqiyotini diagnostika qilishning bosqichli eksperimental psixologik nuqtayi nazarini taklif etadi.

Bu bosqichlar quyidagilar:

1) psixologga rasmiy iltimos;
2) psixologik muammoni aniqlash;
3) tadqiqot metodini tanlash;
4) psixologik diagnoz qo’yish;
5) amaliy tavsiyalar.

Psixologning rasmiy iltimosga javob tarzidagi ishini birinchi nuqtayi nazar sifatida psixologning yoki bu tarbiyasi qiyin o‘quvchiga nisbatan o‘qituvchining ma’lum ijtimoiy talabiga javobini ko‘rsatish mumkin. Bu holda o'quvchiga «tarbiyasi qiyin» tashxisi o‘qituvchilar, tibbiyot xodimlari, voyaga yetmaganlar ishi bo‘yicha nazorat xodimlari tomonidan qo‘yilgan bo‘ladi. Psixologning vazifasi - qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va ularga mos tuzatish metodlarini topishdan iborat.

Psixoprofilaktik ish ~ amaliyotchi psixologning eng kam ishlangan faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Psixoprofilaktika muammolari ko‘proq amerika adabiyotlarida aks etgan.

Psixoprofilaktikada uch bosqich ajratib ko‘rsatiIadi:

Birinchi bosqich — dastlabki profilaktika deb ataladi. Bu bosqichda psixolog sog‘ bolalar bilan ishlaydi yoki maktabdagi barcha o‘quvchilarni qamrab oladi. Ko‘pchilik mualliflarning ta’kidlashicha, maktab psixik sog‘lik profilaktikasi uchun qulay hisoblanadi. Ular maktab psixologlarini dastlabki profilaktikani o‘tkazadigan mutaxassislar deb tan oladilar.

Ikkinchi bosqich ¯ profilaktika muammolari mavjud bolalarga qaratiladi. Uning maqsadi - o‘qishdagi va xulq-atvordagi qiyinchiliklarni iloji boricha erta aniqlab, ularni yo‘qotishdan iboratdir. Ikkinchi bosqich ota-onalar va o‘qituvchilarga maslahatni ham o’z ichiga oladi (bolaning o‘qishi o[4]zgarishi uchun ta’lim uslubini o‘zgartirish).

Uchinchi bosqich - psixolog o‘qishdagi va xulq-atvordagi yaqqol ko‘rinib turadigan muammolari bor bolalarga o‘z diqqatini qaratadi. Profilaktikaning dastlabki maqsadi ~ jiddiy psixologik qiyinchiliklarni va muammolarni yo‘qotish va tuzatishdan iborat. Psixolog oldiga kelgan bola bilan alohida ishlaydi. Maktab psixologining asosiy kuchi uchinchi bosqichga, ya ni «tarbiyasi qiyin» bolalarga qaratiladi va o‘quvchilarning asosiy qismi psixolog e’tiboridan chetda qolib ketadi.

Hozirgi amerika psixologlari maktablardagi psixologik xizmatni psixik sog’lik xizmati sifatida faoliyat ko‘rsatishning tarafdori bo‘lib chiqmoqdalar.

Psixoprofilaktika amaliyotchi psixolog faoliyatining maxsus turi bolib, maktabdagi barcha o‘quvchilar uchun shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Shunday qilib, psixolog profilaktik ishining asosiy vazifalari quyidagilar:

1. Harbiryosh bosqichida insonning shaxs sifatida shakllanishi, aqlan barkamollikni ta’minlashning oqilona shart-sharoitlarini yaratish.

2. Shaxs kamoloti va intellektual taraqqiyoti bo‘sag‘asida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan psixologik nuqsonlar va buzilishlarni o‘z vaqtida oldini olish hisoblanadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarga individual yondashuv zarurligi hamina tomonidan tan olingan, lekin undan amalda foydalanish asosiy ish emas. Bunga maktabda o‘qituvchilarning bola haqida ko‘p gapirishlari dalil bo‘ladi. Chunki maktabda o'quvchining qobiliyatlari, shaxsning asosiy xislatlari haqida chuqur va har tomonlama ma lumot beradigan mutaxassis yo‘q.

Ta’lim-tarbiyadagi individual yondashuv bolani boshqalardan ajratib individual o‘qitishni bildirmaydi, balki shaxsning u yoki bu xislatlarining shakllanishida maxsus sharoitlarni hisobga olish, har bir o‘quvchining individual psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda tushunishni anglatadi.

Psixologiyada shaxsning individual xususiyatlari deganda bir shaxsni ikkinchi shaxsdan farqlaydigan xususiyatlar tushuniladi.

Bunday diagnostik ishning asosiy maqsadi ¯ o‘quvchi psixik taraqqiyotining umumiy holatini bilishdan iborat. Bunday ko‘p qirrali va to‘liq diagnostika natijalari psixolog uchun ham, ota-onalar, o‘quvchilar uchun ham «tarbiyasi qiyin» bola bilan olib boriladigan tuzatish va rivojlantirish ishlarining yo llarini aniqlash imkonini beradi. Bu usul yutuqlar bilan birga, kamchiliklarga ham ega.

Birinchidan, bu usulni qo’llash juda ko‘p vaqtni olganligi uchun, uni amalga oshirishning har doim ham iloji bo‘lmaydi. Bu usul ko‘p vaqtni talab qilganligi uchun faqatgina psixolog emas, «tarbiyasi qiyin» o‘quvchi ham charchaydi, tekshiruvda ishtirok etishdan bosh tortadi, topshiriqlarni o'zi sezmagan holda nomiga bajaradi. Tajribadan ma ium bo'iishicha, ayniqsa ogzaki metodikalar qanchalik toliq bo’lmasin, qiyinchilik tig’diradi. Bundan tashqari bunday metodikalar shaxsni to‘liq xarakteriash uchun yetarli bo'Imavdi.

Rasmiy iltimosga qanday munosabatda bolish kerak? Kollej psixologi javob beradigan birinchi savol mana shu. Rasmiy iltimosning ikki xil munosabat, ikki xilma-xil ish uslubi mavjud.

Birinchisi, rasmiy iltimosga o'ziga .xos bo•łmagan javob qaytarishdir. Bu ikki usul bilan amalga oshiriladi,

Birinchidan, rasmiy talabga javob tarzida uning mazmuniga bog•łiq bo•łmagan holda psixodiagnostik metodlar to•plami qo•llaniladi.

Ikkinchidanş rasmiy talabga o’ziga xos javob qaytarishning usuli bo'lib, mashhur amerikalik psixolog K.Rodjcrs psixologiya fani va amaliyotiga kiritgan psixologik ish to'g’ri hisoblanadi. Uning fikricha, o’ta tarbiyasi qiyin bola bilan ishlash uchun, rasmiy talabning mazmuni qiyinchiliklar sabablarini tushunishga teng, lekin bu muhim ahamiyatga ega emas. Bola shaxsini rivojlantiradigan shunday sharoit yaratish kerakki bu sharoit uni xulq-ałvorning salbiy shakllaridan voz kechishga va yangi ijobiy shakllarini yaratishga majbur qilsin.

Rasmiy iltimosga O'ziga xos bo'lmagan javob qaytarishga teskari uslub — bu rasmiy talabga qat’iy mos tushadigan diagnostik metodikalarni tanlashdan iborat. Masalan: yomon o’zlashtirish haqida shikoyat tushganda, birinchi navbatda bilish jarayonlarining taraqqiyoti tahlit qilinadi. Bunday diagnostika o'zlashtirmaslik sabablarini aniqlay olmasagina, boshqa ko’rsatkichIar qaraladi. Diagnostika natijalariga mos ravishda, ko'pincha trening turida amalga oshiriladigan tuzatish ishlari olib boriladi.

Maktab psixologi quyidagilarga rioya qilishi shart.

1. Maktab psixologi- pedogogik jamoaning, o'quvchilarning va ota-onalarning ishonchini qozongangan hamda qozonishi shart.
2. Psixolog mijozning muamolarni sir saqlashi shart.
3. Psixolog mijozni ko'proq gapirtirishi o'zi esa tinglashi shart.
4. Mijozning so'zlarini diqqat bilan tinglashi shart.
5. Psixolog mijozning ko'ngliga yo'l topa olishi shart.
6. Mijozning ko'nglini ko'tara olishi, hamda unga hamdard bo'la olishi shart
7. Psixolog mmaktabdao'zini tutishi, hechqanday guruxlarga qo'shilmasligi shart.

8 . Psixolog mijozning muamosini hal qilish jarayonida; o'zini mijozning o'rniga qo'yib ko'rishi juda ham zarur.

9. Maktab psixologi ochiq ko'ngil bo'lishi shart.
10. Psixolog hech qachon yolg'on gapirmasligi kerak.

11. Psixolog ma'suliyatli, ya'ni ma'suliyatni his qilishi kerak.

3. Amaliyotchi psixolog faoliyatida mahalla, maktab va oila hamkorligining tutgan o'rni.

Xalq ta'limi oldida turgan asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarni ahloqiy jixatdan barkamol shaxs qilib shakllantirishdir. Buyuk manaviyatimizni tiklash va yana yuksaltirish, milliy taraqqiyot g'oyasini o'zida mujjassam etgan ma'naviy jixatdan barkamol avlodni voyaga etkazish uchun munosib xayot shart-sharoitlarini yaratish -Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov raxnamoligida o'tkazilayotgan Davlat siyosatining ustivor yo'nalishi deb qaralmoqda.

Bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri xisoblangan amaliyotchi psixolog faoliyatidagi eng muxum bug'in bu mahalla-maktab va oila hamkorligidir. Bu uch hamkorlik asosida tashkil etilgan psixolog faoliyatining natijasida ta'lim-tarbiya birligiga, oila va maktab yaqinligiga ichki dunyo va qiziqishlarini tug'ri aniqlashga, bolaning ma'naviy- axloqiy rivojlanishiga, milliy urf-odat va an'analarimiz, qadriyatlarimizga urgatib borishga erishiladi. Bu munosabatlar amaliyotchi psixalog faoliyatidan chetga chiqib qolsa, oila yoki maktabdagi muommolarning bir-biriga qarama-qarshiligi natijasida bola uchun muhim bo'lgan bu ikki mezon uning uchun iqtisodiy va oila muammolarini birgalikda bolaning izzat, nafsi, nafsoniyatiga ta'sir qilmaydigan yo'l bilan hal qilishi osondir.

Bolalar kattalar tomonidan ijobiy emotsional munosabatga kuchli ehtiyoj sezadi. Bolalarning ijobiy emotsioyanal semantik maydon doirasiga bo'lishi ularning ruhiy barqarorligi uchun juda katta oziqa rolini o'ynaydi. Bu maydonni esa kattalar; ota-onalar, tarbiyachilar timsolida ta'minlashlari lozim. Bu maydonning mazmunini bolalarga nisbatan sabir toqat, ularning xulq shakillariga moslasha olish tashkil qiladi. Ingliz bolalari tadqiqotchisi Djenni Lishli shunday yozadi: “Kattalar o'zlarida o'z xulqlari va munosabatlari go'dak uchun katta axamiyatga ega bo'lgan odamlarni ko'rishlari lozim. Bu shuni anglatadiki, ba'zan kattalar bolalar emas, ularning o'zlari o'zgarishlari kerakligi haqida xulosaga kelishlari kerak. Ba'zan og'ir bo'lsa ham bolaning xato qilishini sabr-toqat bilan kutishga tug'ri keladi. Ba'zan unga yordamga shoshilish kerek. Bu yana shuni anglatadik, bolalarda shaxsiy taraqqiy etayotgan, tushunchalar va qarashlarga ega bo'lgan shaxsni ko'rish kerak. Kattalar o'zlarining egiluvchan o'z - o'zini baxolashlari bilan bolalardan ko'proq quvonch ola biladilar”.

Yoshligidan rolli o'yinlar vositasida xulq shakllarini o'zlashtirishga o'rgangan bolalarda, katta yoshda vaziyatli rolli o'yinlar vositasida ijtimoiy psixologik bilimlarni o'zlashtirish, ijtimoiy ustanovkalarning shakllanishi yengil kechadi.

Bolaning ruxiy dunyosi hamma narsani to'g'ri qabul qilishga moyil. Shu bois unga biror narsani tushintirish jarayonida imkon qadar to'g'rilik bilan o'qitish kerak.Bolaning sezgilari kuchli, kunikish qobilyati yuksak bo'ladi.

Shuning uchun bir ishni buyurganda “Bilaman sen bu ishni darxol bajarib tashlaysan, qo'lingdan hamma ish keladi” deb uning ko'nglini ko'tarish lozim. Bunday rag'bat bolaning kuch g'ayratini oshiradi, o'ziga bo'lgan ishochini kuchaytiradi.Aslida har qanday psixalogik omil ishonchga asosladi. Bola bir narsaga ishonsa,uning ruxida, ongi va tafakkurida o'zgarish yuz beradi. Psixologik omilning kuchli yoki zaifligi ham uning bola ongi, ruhi va tafakkurida nechog'lik ishonch uyg'ota olishiga bog'liq. Bola qaysi ishdan ko'proq qanoat hosil qilsa, shu ishlar ularda qiziqish paydo qiladi.

Oilada ma'naviy barkamol tarbiyalash vositalardan biri-bu oilaviy an'analarni kundalik tarbiya tizimiga joriy etishdir. Bu jarayonda ota - onalarning roli katta bo'lib, faqat sog'lom muomala va samimiyat muhitgina ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omil hisoblanadi . Bola yaxshilikka duch kelganda o'zini erkin va ruhiyatini tetik his qiladi. Ayni shu holatda amalgam oshirilgan tarbiya bola tomonidan ichki his bilan qabul qilinadi. His qilish bu - munosabat , munosabat esa faoliyat demakdir. Demak, bola tarbiya jarayonida faoliyatga yo'nalish olib ma'naviy kuch va qudratga ega bo'ladi.

Oiladagi ma'naviy muhit bola dunyoqarashi bilimining kengayishi, tafakkurining yuksalishida alohida o'rin tutadigan kitob mutoalasi bilan ham bog'liqdir. Shuning uchun har bir ota-ona bolaning ko'nglida kitobga mehr o'yg'otishi, uning bu boradagi qiziqishini rag'batlantirishi lozim.

Bugungi kunda ota-onalarning bola tarbiyasidagi mas'uliyatini instinkt darajasiga ko'tarish, oila a'zolariga tarbiya ta'sir ko'rsatuvchi an'analarni yaratish muhim hisoblanadi.
Berilgan fikrlarda kelib chiqib amaliyotchi psixolog faoliyatida quyidagi vazifalarni birlamchi qilib ko'rsatish mumkin.

1. Oilaviy qadriyatlarni o'g'il- qizlar tafakkuriga singdirish uchun yangi davr talablarini nazarda tutgan holda oilaviy tarbiya dasturini yaratish.
2. Yosh ota-onalarning farzandlari tarbiyasini olib borishga g'oyaviy va uslubiy tayyorgarliklarni kuchaytirish.
3. Oiladagi tarbiyaning miliy va umum insoniy yutuqlarini umumlashtirishdir.
4. Oila kutubxonasini tashkil etish, ota-ona, maktab va psixolog faoliyatini uyg'unlashtirish.
5. Maktab ma'muriyati qoshida "Oila mstetuti"m tashkil etib, ota-onalar uchun ta'lim tarbiya jarayonida bog'liq suhbatlar, treninglar uyushtirish.
6. Ma'naviy - axloqiy tarbiya borasidagi psixologik bo'limlami ommabop risolalar bukitlar, ilmiy ommaviy maqollar orqali targ'ib qilish.

Yuqorida tilga olingan tarbiya shakllarini amalga oshirishning negizida avvalo amliyotchi psixologning ota-onalar ma'naviy psixologik bilim saviyasini oshirish
Ularda sog'lom tafakkur zamonaviy dunyoqarashini shakllantirish uchun qilgan harakati yotadi.Bu esa ota-onaning farzand oldidagi, el-yurt oldidagi burchini to'g'ri anglashini, insonning dunyoga kelishi va kamol topib rivojlanishiga oid psixologik qonuniyatlarni puxta bilishni, oilaviy munosabatlar doirasida miliy urf-odat, an'analarimizning eng nodirlarini turmushga singdirish orqali bolalarda miliy qadriyatlarga mehr -muhabbat uyg'otishni,ularni mustaqil fikrlaydigan kishilar qilib tarbiyalashni taqoza etadi.

Nazorat savollari:

1. Tadqiqotchi psixolog deganda nimani tushunasiz?
2. Amaliy psixologiya haqida gapirib bering.
3. Psixologik yordam, psixologik himoya va psixologik yo‘naltirish.
4. Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari va tuzilishini tushuntiring.
5. Psixoprofilaktik ishlarning muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo’nalishi sifatida.
6. Amaliyotchi psixolog vazifalariga nimalar kiradi?
7. Zaruriy talablar deganda nimani tushunasiz?
8. Psixoprofilaktika bosqichlari haqida tushuncha berihg.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz 6. www.tdpu.uz 7. www.pedagog.uz	

	8. www.psychology.uz 9. www.nutq.intal.uz 10. www.psychology.net.ru__	

3-Mavzu:Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari
Asosiy savollar

1 . Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmatning asosiy vazifalari
2.Amaliyotchi psixologlarninig faoliyat sohalari.
3. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari

O'QUV MAQSADI:
Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko'rsatib berish, amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalarining o'ziga xosligi.

KALIT SO'ZLAR:
psixokorreksiya, psixologik jarayonlar, trening, oilaviy munosabatlar dinamikasi, o'smir yoshi, o'tish davri, depressiya.

3.1. 1. Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmatning asosiy vazifalari

0'zbekiston xalq ta'limi vazirligi tomonidan chiqarilgan hujjatlar va viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalarining tashabbusi bilan tashkil etilgan «amaliyotchi psixolog» kurslarining ish faoliyati bugungi kunda 0'zbekistondagi psixologik xizmatni rivojlantirish uchun eng optimal tadbir sifatida muhim ahamiyat kasb etayotganligini alohida ta'kidlash mumkin. Respublika miqyosida barcha maktablarda amaliyotchi psixologlar tomonidan psixologik xizmat jarayonining tashkil etilayotganligi fikrimizning yorqin dalilidir.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, 1994-yilda tuzilgan «0'zbekiston Respublikasi xalq ta'limida psixologik xizmat, xalq ta'limi tizimida ishlaydigan psixologlarning malakasini oshirish va ularning attestatsiyasi haqida Nizom»ning Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlanishi (1996-yil 5-aprel) amaliyotchi psixologlarning faoliyatini yanada kengroq ko'lamda tashkil etish, rivojlantirish va takomillashtirish uchun muhim rasmiy asos bo'lib xizmat qildi. «Amaliyotchi psixologlar» tayyorlash masalasi bayon etilar ekan, bu o[1]rinda O'zbekistonda «amaliyotchi psixologlar» tayyorlashning eng birinchi tashabbuskori bo'lgan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti psixologlari tomonidan tashkil etilgan «amaliyotchi psixologlar» fakulteti faoliyatini alohida qayd etish lozim. Chunki bu fakultetni (ikkinchi mutaxassislik bo'yicha) muvaffaqiyatli tugatgan yuzlab amaliyotchi psixologlar bugungi kunda psixologiya fanining ilmiy amaliy tatbiqi bilan shug'ullanib, Respublika miqyosida psixologik xizmatning keng quloch yoyishida o'z xizmatlarini qo'shmoqdalar. Yuqorida keltirilgan misollar, tahlillar va xulosalardanko'rinadiki, 0'zbekistonda psixologik xizmatni takomillash- tirish va rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri bu — amaliyotchi psixologlar tayyorlash mexanizmini har tomonlama puxta va muvaffaqiyatli tarzda ishlab chiqishdir. Chunki, barcha sohalarda malakali mutaxassislardan saralangan va puxta tayyorlangan psixologlar safini ham son jihatdan, ham sifat jihatdan kengaytirmay turib, psixologik xizmat tizimining amaliy faoliyatdagi tatbiqini Respublika miqyosida keng kolamda amalga oshirib bo'lmaydi.

Shunga muvofiq, amaliyotchi psixologlar tayyorlash muam- mosi bugungi kunda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan hal qili- nishi lozim bo'lgan eng dolzarb muammo bo'lib turibdi. Albatta, mazkur muammoni bartaraf etish yo'lida talaygina ishlar qilinmoqda. Masalan, Toshkent, Buxoro, Xorazm, Andijonda va Samarqandda maxsus tashkil etilgan amaliyotchi psixolog tayyorlov kurslari, maktabda amaliyotchi psixolog shtatining joriy qilinganligi va unga jiddiy e'tibor berib borilayotganligi kabi tadbirlar shular jumlasidandir. Shuningdek, amaliyotchi psixologlar tayyorlash ning bugungi dunyoviy ta'lim taraqqiyoti talablariga har jihatdan javob bera oluvchi ilmiy-tashkiliy jihatlarini o'rganish, tahlil qilish va takomillashtirish jarayo- ni bilan bog'liq barcha inikoniyatlarni tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dastlabki tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, 0'zbekistonda amaliyotchi psixologlar tayyorlash muammosi juda keng va ko'p qamrovli muammo bo'lib, bugungi kunda qismangi- na hal qilingan xolos, ya'ni Respublikada amaliyotchi psixologlar tayyorlash haqida dastlabki Nizom tasdiqlanib (1996- yil 5-aprel), ushbu Nizom asosida bugungi kunda bir qancha viloyatlarda (Toshkent, Buxoro, Andijon, Navoiy, Samarqand) amaliyotchi psixologlar tayyorlash tizimi amalga oshirilmoqda.

0'zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holatiga tavsif berishga oid yuqorida bayon etilgan barcha tahlillarimiz 0'zbekistonda psixologik xizmat tizimini yaratish va rivojlantirish bilan bog'liq asosiy yo'nalishlarni belgilashni taqozo etadi.

Chunki psixologik xizmat tizimining Respublika miqyosidagi keng qamrovli ilmiy-amaliy yo^{k}nalishlarini belgilamay turib Respublika ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim ahami- yatga molik ijtimoiy-psixologik muammolarni bartaraf etib bo'lmaydi. Shunga muvofiq, barcha sohalardagi hozirgi zamon ilg'or psixologik adabiyotlarga va tadqiqotlarga tayanib psixologik xizmatning asosiy amaliy yo'nalishlari va uning ilmiy-tashkiliy ish jihatlarini o'rganish borasida ma'lum izlanishlar olib borildi. Shuningdek, barcha yo^{k}nalishlar uchun umumiy va juz'iy bo'lgan ijtimoiy psixologik holatlar, vazifalar va tadqiqotlar ko'lami va ularni amalga oshirish yollari belgilandi. Bugungi kunda qator sohalarda psixologik xizmat tizimining joriy etilishi va rivojlantirilishi uchun ijtimoiy ehtiyojlarning nihoyatda ortib borayotganligi va bu ehtiyojlarni qondirishga nisbatan yuqori tashkilotlardan tegishli qarorlar qabul qilina- yotganligini alohida qayd etish mumkin. Tadqiqotlar davomida mazkur qarorlarning va tadbirlarning maqsadidan kelib chiqib va shularga asoslanib 0'zbekistonda psixologik xizmatni tashkil etish va rivojlantirishning dastlabki bosqichi quyidagi 7 yo'nalishlar asosida amalga oshirilmoqda:

► ta'lim tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
► mehnat jamoalarida psixologik xizmat;
► oilaviy hayotni tashkil etish tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
► transport muassasalarida psixologik xizmat;
► sogMiqni saqlash tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
► ichki ishlar, huquq-tartibot tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
► sport muassasalarida psixologik xizmat.

Demak, bugungi kunda mazkur yetti yo'nalish bo'yicha shaxs psixologiyasi va jamiyat uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy psixologik tadbirlar baholi qudrat amalga oshiril- moqda. Bu esa eng birinchi navbatda mazkur yo^{l}nalishlarda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslarning o'z-o'zini anglash, bilish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik muhofaza imkoniyatlaridan keng ko'lamda foydalana olishlariga, ya'ni ularning faoliyatida kamroq muvaffaqiyatsizlikka uchrashlariga va ko'proq samarali mehnat qila olishlariga benihoya yordam beradi.

2. Amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalari:

Psixologik xizmat faoliyatining asosiy yunalishlarini kuidagicha kursatish mumkin

A) psixologik madaniy-okartuv ishlari

B) psixoprofilaktika

V)psixodiagnostika

G)Psixik rivojlantirish va korrektsion psixologiya

D)psixologik maslaxatlar

Psixologik xizmatning asosiy vazifasi tadkikot ishlari, amaliy ishlar va tashfikot ishlaridan iborat 3 ta vazifadan tashkil topadi.

Ilmiy tadkikot vazifalari -ukuvchilar shaxsini shakllantirishning muxim muammolarini, ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslarini, ukuvchilar bilan ukituvchilar, maktab psixologlari bilan ukuvchilar va ukituvchilar urtasidagi uzaro ta'sirini xamda maktab psixologining etikasini uz ichiga oladi.

Amaliy vazifalar-psixologik tadkikotning natijalarini amalda kullab bolalarning maktab ta'limiga tayyorligini aniklash, ukuvchilarning ukish faoliyatini osonlashtirish, ukuvchi shaxsini xar tomonlama kamol toptirish, ukuvchilarning kobiliyat va mayllarini aniklash va rivojlantirish, talabalar bilan kasb-xunarga oid suxbat, maslaxat ishlarini olib borish, tarbiyasi kiyin bolalar bilan turli xildagi ish olib borish kabi asosiy vazifalarni xal kilishdan iboratdir.

Tashfikot ishlari- psixologik bilimlarni, psixologik ta'limni tashfik kilib ukuvchilarning psixologik bilimlarini oshirish, ota onalar uchun seminarlar, ma'ruzalar va suxbatlar uyushtirish, anjuman telekursatuv va radioda chikish, yakkama yakka maslaxatlar tashkil etish, mulokot treninglarini uyushtirishdan iboratdir.

Psixologik xizmatning uchala vazifasi uzaro boglik ularni birgalikda olib borilishi maksadga muvofik.

Maktabdagi psixologik xizmat Uzbekiston Respublikasi Xalk Ta'limi vazirligi tomonidan tashkil etilib kuyidagi tartib va darajaga egadir:

1.**Yukori daraja** – psixologik xizmat vazifalarini aniklash, uning xujjatlarini tartibga keltirish, Respublika xalk ta'limi vazirligi koshidagi psixologik xizmat markazining buyurtmasiga binoan yukori malakali psixologlar (pedagogika institutlari va universitetlarining psixologiya kafedralari) tomonidan amalga oshiriladi.

2.**Urta daraja**- mazkur xujjatlar tomonidan xali xisobga olinmagan yangi masalalarni amaliy ravishda xal etish psixologik mutaxassislar (xalk ta'limi vazirligi koshidagi maktab psixologik xizmat markazi) tomonidan amalga oshiriladi.

3.**Asosiy ommaviy daraja** – psixologik xizmatning kundalik vazifalarini (maktabdagi psixologik xizmat xakidagi konun va koidalarga binoan) psixologik jixatdan tugri xal kilish. Bu ish amaliyotchi psixologlar (maktab psixologlari) viloyat xalk ta'limi boshkarmasi koshidagi psixologik xizmat bulimlari, noxiya, shaxar xalk ta'limi bulimlari koshidagi psixologik xizmat (bulimlari) xonalari maktab, maktabgacha tarbiya muassasalari, xunar texnika bilim yurtlari amaliyotchi psixologlari tomonidan amalga oshiriladi.

Psixokorrektsion dasturlar tuzishga qo'yiladigan talablar:

Psixokorrektsion dasturlarni tuzishda quyidagi holatlarni hisobga olish zarur:

- korrektsion ishning aniq maqsadini belgilash.
- korrektsion ishning konkret maqsadini aniqlovchi vazifalarni aniqlash.
- Ishning formasini aniqlash (individual, guruhiy yoki aralash)
- Metodika va texnikani ishlab chiqish.
- Korrektsion ishga ketadigan umumiy vaqtni aniqlash.
- Uchrashuv kunlarini belgilab olish.
- Vaqtini aniqlash (boshida 10-15 minut, oxirida 1,5-2 soat)

- Korrektsion dasturni ishlab chiqish va mazmun moxiyatini belgilab olish.
- Korrektsion ishda yaqin qarindoshlarining qatnashuvini belgilash.
- Korrektsion dasturni boshlashda dinamika va o'zgartirishlar bo'lishi yoki bo'lmasligini belgilash.

Korrektsion tadbir so'ngida korrektsion dasturning samaraliligi, maqsad va vazifalarining bajarilganligiga baho beruvchi xulosa hisobot tayyorlanadi.

Psixokorrektsion tadbirlarning samaraliligini baxolash quyidagicha mezonda aniqlanadi:

A) rivojlanishdagi qiyinchilikning echilishi barxam topishi.

B) maqsad va vazifalarning belgilanishi korrektsion effektivligi o'zoq muddatdan so'ng ish davom etayotganda, oxirida aniqlanadi.

Korrektsion dastur muammoning butunlay hal bo'lishini oldiga maqsad qilib qo'ymaydi, balki samarali ish olib borishda muammolarning yo'qolishi va echilishiga xar tomondan baho berilayotganiga ham qaraladi.

Masalan: mijoz uchun dasturda ishtirok etayotgan vaktda uning emotsional holatining yaxshilanishi, ijobiy his qilishi bilan belgilanadi.

Psixolog uchun korrektsion dastur tashkil etilishi, majburiyatni his etishi oldiga qo'yilgan vazifani bajarilishi bilan aniqlanadi.

Mijozning yaqinlari uchun esa, mijozda paydo bo'lgan muammoning qay tarzda ijobiy hal etilganligi bilan aniqlanadi. Korrektsion dasturlarning ijobiy ta'sir doirasi uning intensivligidadir.

Korrektsion mashg'ulotlar 1-1,5 soatdan oshmasligi, olib borilayotgan o'yinning ma'no jihatdan o'ylanganligi bilan ham bog'liq. Mashg'ulotlar tugagandan keyin ham iloji boricha mijozning taraqqiy etishi bilan qiziqib borish muloqotni yo'qotmaslik 1,2 oyda 1 marotaba uchrashi lozim. Korrektsion dasturlar qancha erta aniqlanib ish boshlansa shuncha tez samara beradi.

Psixokorrektsiyalarni samaraliligini aniqlovchi omillar.

1. Mijozning kutgan natijasi.
2. Mijozni mavjud bo'lgan muammolaridan xalos bo'lishi.
3. Mijoz muammosining xarakteri.
4. Mijozning birgalikdagi faoliyatga tayyorgarligi.
5. Korrektsion tadbirni o'tkazayotgan psixologning kutgan natijasi.
6. Psixologning shaxsiy va professional tayyorligi.
7. Psixokorrektsiyaning samarasi konkret metod va ta'sir etuvchi xususiyatdan aniqlanadi.

Psixokorrektsion yordamning samaraliligiga baho berish borgan sari aktuallashmoqda. Bu psixologning ta'sir eta olishi va korrektsion ishning sifatliligidandir.

- Ishning samaraliligini baholashda aniq metodni belgilab olish zarur. Korrektsion ishda ma'lum bir metodni oldindan tanlash qiyin, chunki ish faoliyatida psixologlar turli metodlardan foydalanadilar.
- Hatto bir metod har xil mutaxassisda har xil natija beradi.
- Ishning bahosini bu metoddan xabari bo'lmagan ekspert berishi zarur.
- Psixologning tarbiyaviy-ta'limiy sifatini hisobga olish kerak.
- Psixologning kasbiga bo'lgan qiziqishini hisobga olish zarur.
- Guruhiy korrektsion ishda psixologning professional bo'lishi katta ahamiyatga ega.
- Psixokorrektsion ishlarda mijoz psixologik ta'siridan so'ng quyidagilarga qarab baholanadi:
- Ichki kechinmalarining sub'ektiv mohiyatining o'zgarganligi.
- Ta'sir etgandan so'ng mijozning ijobiy tomonga o'zgarishi.
- Psixologik ta'sirning samarasini belgilashda psixofiziologik metodlar ishlatish mumkin. Ular insonning vegetativ-somatik fiziologik va psixik funktsiyalarini baholaydi. Psixokorrektsion ta'sirning samaraliligi kriteriysi xar bir shaxsdagi salbiy o'zgarishlarni aynan uni o'ziga xos

ekanligini hamda tanlangan psixokorrektsion metodlar ta'siri shu o'zgarishlarga karatilganligini hisobga olish bilan bog'liqdir.

Psixodiagnostik ishlar o'quvchilarni maktabda, kollejda va litseylarda o'qitish davomida psixologik-pedagogik jihatdan chuqurroq o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning individual xususiyatlarni, ta'lim va tarbiyadagi nuqsonlar sababini aniqlashga mo'ljallangandir. Diagnostik ishlar guruhiy yoki yakka holda (individual) o'tkaziladi. Bu asnoda psixolog quyidagi amaliy psixologik vazifalarni bajaradi:

1. Yosh davr taraqqiyoti mezonlariga muvofiqligini aniqlash maqsadida psixologik ballar, o'quvchilar maxsus maktab va bilim yurti tinglovchilarini, oliy o'quv yurti talabalarini psixologik tekshiruvdan o'tkazadi, ularning kamolot darajalarini belgilaydi. O'quvchilarning kasbiy yaroqliligini diagnostika qiladi, ularning shaxs xislatlari, irodaviy sifatlari, his-tuyg'ulari, o'z-o'zini boshqarish imkoniyati, intellektual darajasini tekshiradi.
2. Psixolog o'quvchilar va talabalarning psixologik xususiyatlari, ularning qiziqishi, mayli, iqtidori kabilarni o'rganadi, mutaxassis va etuk shaxs sifatida shakllanishiga muayyan yordam ko'rsatadi.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar, o'quvchilar, hunar bilim yurti tinglovchilari, yangi tipdagi maktab, oliy o'quv yurti talabalarida uchraydigan o'quv malakalari va ko'nikmalarini egallashdagi nuqsonlar, xulq-atvordagi kamchiliklar, intellektual taraqqiyot va shaxs fazilatlaridagi buzilishlar sabablarini diagnostika qiladi.
4. Bolalarning voyaga etgan odamlar va tengqurlar (tengdoshlar)i bilan muomalasini o'rganish uchun ularni tekshiradi. Ularning etnomadaniyati xususiyatini hisobga olgan holda psixofiziologik metodikalarni muayyan sharoitga moslashtiradi (adaptatsiyalashtiradi).
5. Boshqa soha mutaxassislari bilan birgalikda psixik rivojlanishdagi nuqsonlar xilma-xilligini hisobga olgan, differensial diagnostikani amalga oshiradi:
— nuqsonlarning tibbiy va defektologik tabiatini aniqlaydi;
— sotsial xulq-atvor sabablari va shakllarini belgilaydi;
—giyohvandlik, toksikomanlik, alkogolizm, o'g'rilik, daydilikning ijtimoiy-psixologik ildizlarini tekshiradi, omillarni tahlil qiladi va boshqalar.
6. Rahbar kadrlar, o'qituvchilarning kasbga yaroqliligini ilmiy asosda tekshirish va aniq tavsiyanomalar ishlab chiqish.
7. Oliy maktab xodimlari sinov (adaptatsiya) muddatini (yosh mutaxassis, stajer, o'qituvchi, aspirant va boshqalarni) o'rganish va amaliy ko'rsatmalar berish.
8. Ish yuritish, saylov, saralash, tanlov, qabul bo'yicha ilmiy psixologik bashorat (prognoz) qilish, vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavfdan ma'muriyatni ogoh etish. Attestatsiya, ijtimoiy talab va buyurtmalar yuzasidan ijtimoiy-psixologik axborotlar to'plash va ularni umumlashtirib, yakkahol tavsiyalar yaratish.
9. Chet el bilan aloqa qilish, kadrlar malakasini oshirish, ularning intellektual potensialini (imkoniyatlarini) aniqlash, fan va texnikani rivojlantirish imkoniyati oliy maktabning nufuzi to'g'risida materiallar yig'ish, ularni psixologik tahlil qilish va maslahatlar berish.
10. O'quv qo'llanmalarning sifati, kitobxonlik muammosi, xodimlar, talabalarning davlat mulkiga munosabati haqida ma'lumotlar to'plash va ularni umumlashtirish, ma'muriyatga, kasaba uyushmasiga axborot tayyorlash.
11. Yotoqxonalarda talabalarning talabi, ehtiyoji, qiziqishi, ijtimoiy qarashlari, pozitsiya, maslagi, turmushga munosabati to'g'risida ma'lumotlar to'plash va ularning faoliyatini oshirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish.
12. Oliy maktab xodimlari, talabalarning ekologik, iqtisodiy, siyosiy etnopsixologik bilimlari saviyasini tekshirish, mustaqillikni mustahkamlash imkoniyatini o'rganish, vatanparvarlik his-tuyg'ularini shakllantirish maqsadida tadbirlar ishlab chiqish.
13. An'anaviy ta'lim va tarbiya metodlari yutuq hamda kamchiliklarini tadqiqot qilish, innovatsion, faol uslublar samaradorligini sinab ko'rish, talabalarning ularga nisbatan munosabatlarini aniqlash va shularga asosan o'qitishni individuallashtirish, differensiyalash bo'yicha o'quv bo'limiga ko'rsatmalar tavsiya qilish.

14. Iqtidorli talabalar, yosh mutaxassislar, aspirantlarni tanlashda ishtirok qilish, ilmiy psixologik tavsiyalar ishlab chiqarish va shunga asoslanib ularga nafaqalar belgilash.
15. Xodimlar, talabalar ijodiy faoliyati mahsuldorligi, to'garaklar faolligini ko'tarishning tadbirlarini ishlab chiqish, ularning imkoniyatlarini tekshirish, kasb mahoratini egallash bo'yicha musobaqalar, bahslar tashkil qilish va ularning mahsuldorligi to'g'risida bashorat qilish.
16. Talabalar o'rtasida bo'sh vaqtni taqsimlash va undan omilkorlik bilan foydalanish muammosini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tekshirish va bo'sh vaqtni maqsadga muvofiq tashkil qilish yo'llari, ulardan etnopsixologik bilimlar, ma'naviy qadriyatlarni egallashda foydalanish imkoniyatlarini psixologik tahlil qilish.
17. Oliy maktab xodimlari, talabalarida davlat mablag'ini tejash tuyg'usini aniqlash, tejamkorlik, mol-mulkni asrash hissini o'rganish, ularda mehnatni qadrlash burchini shakllantirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish, milliy g'urur, millatlararo munosabat madaniyatini tarkib toptirish.
18. Oliy o'quv yurti xodimlari, talabalarida ishbilarmonlik qobiliyatini rivojlantirish yuzasidan ilmiy-psixologik dastur yaratish hamda uning moddiy boylik ishlab chiqarishdagi ulushini tahlil qilish.

Psixoprofilaktik ishlar mazmuni

Ushbu yo'nalishning asosiy vazifalari bo'lib:
1) Har bir yosh bosqichda insonning shaxs sifatida shakllanish, aqlan barkamollikni ta'minlashning oqilona shart-sharoitlarini yaratish;
2) shaxs kamoloti va intellektual taraqqiyoti bo'sag'asida vujudga kelishi mumkin bo'lgan psixologik buzilish va nuqsonlarning o'z vaqtida oldini olish hisoblanadi.
Psixoprofilaktik ishlarning mazmuni:
1. Shaxsning muayyan sharoitga moslashishida oila ishlarini olib borish.
2. Bolalarni birinchi bosqichli ta'limga qabul qilishda qatnashish, ularning maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik darajasini aniqlash, o'qituvchilar bilan hamkorlikda o'quvchilar bilan individual ishlash dasturini ishlab chiqish, yangi tipdagi maktablarga, xususan, kollej, litsey, gimnaziyalarga o'quvchilar qabul qilishda ishtirok etish.
3. O'quvchilarni ta'limning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tkazishning psixologik-pedagogik kompleks tadqiqotida bevosita qatnashish, shuningdek, litsey va kollejlarda bir sinfdan boshqa sinfga o'tkazishni psixologik jihatdan tekshirish.
4. Ta'lim va tarbiya, yashash sharoiti bilan bog'liq nevrotik holatlar, psixologik zo'riqishning oldini olish uchun bolalar bilan ishlash.
5. Shaxsning qobiliyati, mayli, psixologik fazilatlari, xususiyallarining to'laqonli namoyon bo'lishi maqsadida aqliy taraqqiyot darajasini aniqlash uchun psixologik konsilium tashkil qilish.
6. Yangi tipdagi maktablarda eng qulay psixologik muhit yuzaga keltirish uchun maxsus ish olib borish: pedagogik jamoada muomala shaklini takomillashtirish, oqillikni joriy qilish (kattalar), o'quvchilar bilan o'qituvchilar muomala jarayonini yaxshilashga yordam berish: shaxsga oid, ixtisoslikka doir muammolar yuzasidan o'qituvchilarga keng ko'lamda maslahatlar berish.
7. Pedagogik jamoa a'zolaridagi psixologik zo'riqish va toliqishni yo'qotish, kamaytirish, ularning oldini olish uchun chora-tadbirlarni tarkib toptirishga ko'maklashish.
8. Tarbiyaviy ish rejasini amalga oshirilgan va tayyorlangan tadbirlarni, pedagogik ta'sir o'tkazishni bolalar, o'quvchilar, talabalarning yosh va etnopsixologik xususiyatlari, ularni kamolotga etkazish va vazifasiga monandligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish.
9. Maktabning istiqboli bilan bog'liq bo'lgan ilmiy jihatdan asoslangan modelini o'qituvchilar hamkorligida yaralish. Umumla'lim va yangi tipdagi maktablarda ta'lim-larbiya jarayoni samaradorligini psixologik-pedagogik diagnostika qilishda qatnashish, unga o'zgartirishlar kiritish, oqibat natijada o'quvchilar garmonik taraqqiy etish muammosining maqsadga muvofiq hal qilinishiga xizmal qilish.
10. O'quv motivlari, shaxsning yo'nalishi, uning etnomadaniyat bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlariga yo'naltirish xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayoniga tuzatishlar kiritish.

11. Shaxslararo, etnik, guruhlararo, millatlararo bar xil ko'rinishdagi ziddiyatlarning oldini olish uchun psixologik tadbirlarni ishlab chiqish (diskussiya, bahs uyushtirish, xalqlar tarixi va madaniyatini oqilona o'rganish, bu sohadagi ijobiy tajribalarga alohida e'tibor berish) muhim ahamiyat kasb etadi.
12. Talabalar, xodimlar, muallimlar o'rtasida sodir bo'luvchi nizolarning psixologik ildizini o'rganish, shaxslararo munosabatlarning asl mohiyatini namoyon qilish, ularni keltirib chiqaruvchi motivlarni tahlil qilish, favqulodda vaziyatlarni engillashtirish va tamoman bartaraf qilish yo'llari yuzasidan maslahatlar berish.
13. Yoshlar o'rtasidagi aysh-ishratlariga, giyohvandlikka, engil turmush kechirishga, qing'ir yo'l bilan boyishga, chayqovchilik, qizlar orasida suyuqoyoqlikka ruju qiluvchi shaxslar bilan indivudial ishlashni yo'lga qo'yish.
14. Og'ir kasallikka uchragan xodimlar, talabalar ruhiyatini tetiklashtirish, abadiyat qonuniyati bilan ularni tanishtirish, pessimistik kayfiyatdan voz kechib, shukrona bilan yashashga o'rgatish yuzasidan tavsiyalar berish.
15. Xulqi, xatti-harakati buzilgan oliy maktab xodimlari, muallimlari, talabalari bilan yakka holda ish olib borish.
16. O'zlashtirmovchi talabalar ruhiy dunyosidagi nuqsonlarni aniqlash va ularga yordam berish yo'1-yo'riqlarini ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq qilish hamda korreksion ishga muhtoj odamlarning indivudial-psixologik xususiyatlarini hisobga olish.
17. O'z-o'zini boshqarish imkoniyatini oliy maktab jamoasi a'zolari o'rtasida aniqlash (bioritmika, emotsiya, motivatsiya, iroda, qiziqish, diqqat kabilarning shaxs tomonidan idora qilinishi nazarda tutiladi).

3.3. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari

Oilaning hayotiy tarzi uning hayotiy sikli bilan bog'liq. Ayrim olimlar, masalan, V.Satir zamonaviy oilaning bola tarbiyasi va uning manfaatlariga bog^{k}liq ekanligidan kelib chiqib, bu maskandagi hayot maromini bola rivojlanishining bosqichlari bilan bog'laydi. Shunga ko'ra, quyidagi bosqichlar farqlanadi:

1. bosqich. Aksariyat olimlar oiladagi hayot sikli ikki yosh- ning uzoq muddatga ahdu-paymon qilib nikohga kirishga qa- ror qilgan onlaridanoq boshlanishini ta'kidlaydilar. Bosh- qa mualliflarning fikricha, oilaning boshlang'ich nuqtasi ikki shaxs rasman nikohga kirgan vaqt, ko'pchilikning guvohligida o'tkazilgan tantanalar bilan izohlanadi.

2. bosqich. Ikki yoshning intim qovushishi oqibatida zurriyodning paydo bo'lishi. Satirning fikricha, zurriyodning paydo boiishi, tug'ilishi er va xotinning asl munosabatlarini sinovdan o'tkazadi va ular o'ziga xos yangicha munosabatlar davrini boshdan kechira boshlaydilar. Bu davrga asosiy maz- mun va ma'no beruvchi voqea — bu er va xotinga yangi rollarning berilishi, anchagina katta ijtimoiy mas'uliyatni o'ziga qamrab olgan ota-onalik rollarining boshlanishidir. Ko'plab xalqlarda, ayniqsa, o'zbeklarda bolaning dunyoga kelishi ju- da katta quvonchli marosimlar bilan boshlanib, ular qadriyat sifatida asrlar osha saqlab kelinmoqda. Shunga qaramay, ayrim xalqlarda, masalan, yevropa xalqlarida oilada farzandning tug'ilishi muayyan tashvishlar, ruhiy tarangliklar, ayniqsa, ona boshidan kechiradigan emotsional hayajonlar, yaqinlari- ga ijtimoiy va moliyaviy tashvishlarni keltirib chiqaradiki, bu ham ba'zan oilaviy munosabatlardagi tarangliklarda aks etadi. Oila va farzand oldidagi bunday mas'uliyatlar ayrim hollarda er-xotin munosabatlarining darz ketishiga, ba'zan ajrimlarga, bizning sharoitimizda quda-andachilik munosabatlaridagi kelishmovchiliklarga ham sabab bo'ladi.

3. bosqich. Bola oiladan tashqaridagi ijtimoiy institutlar — maktabgacha ta'lim muassasalari, ayniqsa, uzluksiz ta'limning boshlang'ich o'chog'i hisoblangan maktabga bora boshlaydi. Maktab shunday maskanki, u yerda har bir bolaning qay darajada va qanday

ijtimoiylashgani sinovdan o‘tadi. Chunki u endi nafaqat o‘zi tengqur bolalar bilan, balki kattalar, begonalar, ko‘chadagi turli toifali insonlar bilan muomalaga kirisha boshlaydi. Bu muomala jarayonida uning qanchalik hayotga tayyorligi, oilasida qanday axloqiy va ma’naviy o‘gitlarni olganligi, kimning bolasi ekanligi, oilaviy muhiti qandayligi bilina boshlaydi. Eng muhimi — maktabga kelgach, bolaning aqliy va intellektual salohiyati, intizomi tekshiruvdan o‘tadi. Ya’ni bolasini maktabga berar ekanlar, ota-onalar ham jamoatchiIik oldida o‘ziga xos sinov va tekshiruvdan o‘tayotganday o'zlarini his qiladilar. Yaxshi yoki yomon ota-onalik rollari maktab yillarining dastlabki oy va yillarida bilingani sababli, ko‘pgina ota-onalar ayni shu davrlarda kuchli stressni boshdan kechiradilar.

4. bosqich. Bola o‘smirlik davriga qadam bosganda, u ota-onasidan mustaqillikni, hadeb ta’qib qilavermaslikni da’vo qila boshlaydi. Ota-onaning farzand oldidagi obro‘si, keraklilik daraja pastlay boshlaydi. Bu davrga kelib ota ham, ona ham o‘zining farzandiga nisbatan munosabatlarini o‘zgartirishga majbur bo‘Iadi, chunki bolada yangicha talab va istaklar, yangicha fikrlash, urf-odatlar, musiqaga havas, turli xil guruhlar bilan muloqotda bolishga intilishlar paydo bo‘ladi. Bu davr ota-onaning bolasida paydo bo‘layotgan o‘zgarishlarga, yoshga oid yangiliklarga qanchalik fahm va farosat bilan, sabr-qanoat bilan turib berishlarini sinovdan o‘tkazadi. Sinovdan yaxshi o’tgan ota-onaning bolasi keyingi bosqichga eson-omon yaxshilik bilan, ochiq ziddiyatlarsiz o‘tib oladi, aks holda o‘smirlik davrining o‘ziga xos ziddiyatlari girdobida ota-ona-bola munosabatlari jiddiy yomonlashadi, ayrim bolalar uydan ketib qolish holatlarigacha boradi.

5. bosqich. Bolalar katta bo'lib, balog‘at yoshiga yetadilar, o'qishlarni tugatib, mustaqil kasb-hunar egallash bosqichiga qadam bosganda, ayrim yoshlar mustaqil oilaviy hayot qurish- ga ham ulguradilar. Shu davrga kelib, «Bola-ota-ona» munosabatlari deyarli tugaydi. Ayniqsa, bu holat yevropa xalqlariga mos, balog‘at yoshiga yetgach, deyarli barcha hayotiy masalalarni yoshlar o‘zlaricha, o‘z bilganlaricha hal qila boshlaydilar.

6. bosqich. Keksalikning dastlabki belgilari — tanada keksalik alomatlari, klimakterik holatlarning kelib chiqishi bosqichida inson qalbi qarimasada, ayrim jismoniy quvvatsiz- liklar paydo bo‘ladi. Odam nafaqaga chiqadi, suygan kasbi, mashg‘ulotidan uzoqlashadi, do^{k}stlari davrasi torayadi va hokazo. Lekin keksalikni tan olish va unga ruhan tayyor bo‘lish, etnik madaniyat va uning qadriyatlariga bog‘liq.

Xalq ma’naviyati va madaniyati qanchalik yuqori bo‘lsa, keksalikka munosabat ham shunchalik yuqori boMadi.

7. bosqich. Oilaviy munosabatlarning tugashi odatda tur- mush o‘rtoqlardan birining o'limi bilan boshlanadi. Er-xotinlarning tirik qolgani beva bo‘lib qolishi munosabati bilan u ham yangicha rollar tizimiga kiradi.

Nazorat savollari:

1. Psixologik xizmat Nizomining qabul qilinishi to‘g‘risida ma’lumot bering.
2. Oilaviy maslahatning qanday turlari mavjud?
3. Ota-ona va bola hamda oilaviy munosabatlar psixokor- reksiyasining mazmuni haqida bayon eting.
4. Oilaviy nizolar deganda nima tushuniladi?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.

4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborotmanbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz	

4-Mavzu:Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari

Asosiy savollar

1. Amaliyotchi psixolog faoliyati samaradorligini baholash muammosi
2. Amaliyotchi psixolog shaxsiga qo'yiladigan talablar
3. Maktabda ishni nimadan boshlash kerak.

O'QUV MAQSADI:
Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko'rsatib berish, amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalarining o'ziga xosligi, Amaliyotchi psixologning maxorati va maktabda ishni nimadan boshlash kerak ko'rsatish.

KALIT SO'ZLAR:
stress, shaxsiy dispozitsiyalar, kognitiv dissonans, nizolar, bashorat, bevosita ta'sir, ruhiy iztirob, psixologik himoya, guruh destruksiyasi.

4.1. 1. Amaliyotchi psixolog faoliyati samaradorligini baholash muammosi

Psixologiya fanidagi keyingi qator ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jamiyatdagi har bir shaxs faoliyatidagi ijtimoiy-psixologik samaradorlikni ta'minlamay turib, mazkur shaxsning, aniqrog'i ushbu shaxslardan iborat bo'lgan jamiyatning taraqqiyotini to'laqonli saviyada tasavvur etib bo'lmaydi. Shu boisdan ham shaxs, faoliyat va ijtimoiy muhit uyg'unligiga, ayniqsa shu uyg'unlikning bevosita ta'min etilishiga xizmat qiluvchi shaxs faolligi masalasiga olimlar o'zlarining qator nazariy-ilmiy fikrlarini bayon etganlar. Chunon-chi, psixologik xizmat jarayonida o'rganilishi lozim bo'lgan shaxs faolligi muammosi A.V.Petrovskiy tomonidan «Kishining tevarak atrofda munosabati, birgalikdagi faoliyati va ijodiy ish jarayonida namoyon bo'ladigan ijtimoiy ahamiyatga molik o'zgarishlar qilish layoqatining mahsuli» sifatida tadqiq qilinsa, D.I.Feldshteyn tadqiqotlarida esa, psixologik xizmat jarayonida qaror toptirilishi lozim bo'lgan shaxs taraqqiyotining bosh maqsadi: insonning o'z-o'zini, o'z qobiliyatlarini va imkoniyatlarini mumkin qadar ocha olishi va undan unumli foydalana olishidir. Insonning o'z-o'zini ochishi esa, uning ongli tarzda jamiyat ideallariga mos barcha layoqatlari va imkoniyatlarini rivojlantirishdan to'la-to'kis foydalanish uchun ko'rsatilgan aktiv faoliyat ekanligi uqtiriladi.

Bugungi kunda ko'pchilik umumiy o'rta ta'lim maktablari o'zining psixologlariga ega.

Biroq shunga qaramay direktor va o'qituvchilar ko‘pincha psixologning qo’lidan nima kelishi mumkinligini yaxshi tasavvur etolmaydilar.

Ularga psixolog hamma muammolarni bir zumda hal qilib beradigandek tuyuladi.

Ammo psixologning maktabda ish boshlaganidan keyin maktabda tashqi jihatdan hech narsa o‘zgarmaganini ko‘rishgach, ularda «Maktab psixologining o‘zi nima keragi bor?» degan tipdagi savollar tug'iladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, maktabdagi amaliy ish uchun psixolog o'rgangan nazariy bilimlar yetmay qoladi. Maktabga kelib qolgach, psixologlar ko‘pincha amaliyotning ular oldiga qo‘ygan muammolaridan dovdirab qoladilar. Shunday ahvolga tushib qolmasligi uchun psixolog avvalo maktabga nima maqsadda borayotganligini aniqlashtirib olishi kerak. Psixologik xizmatning umumiy maqsadlaridan kelib chiqib, psixolog umumiy o‘rta ta’lim maktabida quyidagi vazifalarni bajarishi talab etiladi:

1. Bolalarning har bir yosh bosqichida shaxs sifatida va intellektual jihatdan tolaqonli rivojlanishini ta’minlash, ularda o‘z-o‘zini tarbiyalash va rivojlantirish qobiliyatini shakllantirish.

2. Har bir bolaga individual yondashuvni va uning psixologik-pedagogik o'rganilishini ta’minlash.

3. Bolaning intellektual jihatdan va shaxs sifatida rivojlanish jarayonida yuz berishi mumkin bo‘lgan chetga chiqishlarni profilaktika qilish. Shunday qilib, psixolog maktabga avvalo bolalar uchun keladi. Lekin bu psixolog o‘qituvchilar bilan ishlamaydi, degani emas. Psixolog maktabda yengib o‘tishi kerak bo‘lgan birinchi to‘siq — bu maktabning pedagogik jamoasiga qo‘shila olishdir. Bordiyu psixolog bu murakkab organizmga qo‘shilib keta olmasa, o‘z ishida muvaffaqiyatga erishishi dargumondir. Psixolog moslashuv davrining qiyin kechishiga bir necha omil sabab boladi. Ko‘pincha o‘qituvchilar psixologni bolalarni qanday qilib tarbiyalashni, qanday yashashni o‘rgatuvchi inson sifatida ko‘rib, dastlabki kezlardayoq unga nisbatan salbiy ustanovkani shakllantirib oladilar. 0‘z-o‘ziga ishonchi sust bo‘lgan o‘qituvchilar psixologni go‘yo uning kamchiliklarini oshkor etuvchi shaxs sifatida idrok etib, uni qandaydir inspektor sifatida qabul qiladilar. Bular esa psixologning maktab sharoitiga tez ko‘nikib, maktab hayotiga chuqur singib ketishga xalaqit beradi. Buning oldini olish uchun psixolog o‘qituvchilar bilan o’zaro teng munosabatlarga kirishishi, ikkala taraf ham o'zini o’qigon qilib ko‘rsatmasligi, eng muhimi bir-birini raqib deb ishonmasligi zarur. Shunga erishish kerakki, o'qituvchilar psixologni ularga yordam bera oladigan boshqa mutaxassis sifatida qabul qilsinlar. Maktabdagi ilk qadamlardanoq psixolog mamuriyatga ularning faoliyat doirasiga nimalar kirmasligini, mojizalar ko‘rsatish uning qolidan kelmasligini tushuntirishi lozim.

Psixologik ustanovka komponentlari:

a) pedagog bilan bo‘Igan munosabatga ustanovka;

b) pedagoglarni qanday bo‘Isa shundayligicha qabul qilishga ustanovka;

d) subyekt-subyekt munosabatlaridan iborat tenglik va hamkorlik xarakteridagi munosabatlarga ustanovka.

Ushbu ustanovka pedagoglar bilan bo‘lgan konstruktiv hamkorlikni taminlay oladi.

4.2. 2. Amaliyotchi psixolog shaxsiga qo‘yiladigan talablar

Mamlakatdagi iqtisodiyoti islohotlarning samarali b0'lishini ta'minłash, ishlab chiqarishda va ijtimoiy hayotning barcha bô'g'inlarida inson omilidan foydalanish, har bir ijtimoiy shaxs imkoniyatlarini to'la-to’kis yuzaga chiqarish masalasi O'zbekiston psixologlari oldiga amaliy psixologiya bilan bog'liq quyidagi vazifalarni amalga oshirish mas'uliyatini yukladi:

— aholi o'rtasida psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan qator tadbirlarni belgilash va uni amalga oshirish;

— har bir shaxs imkoniyatini jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlimni O'zbekistonda Olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodjy va etnopsixologik tamoyillariga moslashtirilgan eng ilg'or testlar, metodikalar asosida o'rganish, tahlil qilish va bu borada tegishli xulosalar chiqarish;

— xodimlarni tanlash va psixologik imkoniyatlari asosida turli sohalarga yo'naltirishda ma'muriy tashkilotlarga ko'maklashish, shuningdek, barcha bo'lirndagi rahbar xodimlarning mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot talabiga mos psixologik savodxonligini oshirish maqsadida qisqa muddatli «ijtimoiy psixologiya» kurslarini tashkil etish;

— Fuqarolarning kasbiy yo'nalishlarini aniqlash va mehnat birjalari faoliyatini rejalashtirishda faol yordam ko^{b}rsatish.

Amaliyotchi psixologning faoliyatidagi vazifalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Psixolog o^{l}z faoliyatini 0'zbekiston Respublikasi hukumatining xalq ta'limi sohasi bo'yicha qabul qilingan norma- tiv va instruktiv hujjatlarga amal qilgan holda amalga oshirishi shart.

2. Oliy o'quv yurtining psixologiya sohasini bitirganligini yoki amaliyotchi psixologlar tayyorlovchi qisqa muddatli (qo'shimcha mutaxassislik beruvchi) maxsus kurslarni (kamida 1000 soatlik) bitirib, psixolog mutaxassisligini olganligini tasdiqlovchi maxsus hujjatga ega bo'lishi kerak.

3. Psixologiya fanining eng so'nggi yutuqlaridan xabardor bolishi, bolalar psixologiyasi, pedagogik psixologiyani, amaliy psixologiyani chuqur bilishi shart. Diagnostik, psi-xoprofilaktik, rivojlantiruvchi va psixokorreksion ishlarning hozirgi zamon ilmiy asoslangan metodlari bilan qurollanishi, xalq ta'lim tizimida doimo o'z malakasini oshirib borishi kerak.

4. Muammolarni muhokama qilishda va qaror chiqarishdan kasbiy vakolat chegarasidan aslo chiqmaslik kerak.

5. Shu sohaning mas'ul mutaxassislari tomonidan ishlab chiqarilgan qoidalarga rioya qilgan holda ko'rsatmalar va tavsiyalarni qat'iy bajarishi shart.

6. Barcha psixologik masalalarni hal qilishda o'quvchi manfaatidan, ijtimoiy tarbiya maqsadidan kelib chiqishi zarur.

7. Olingan ma'lumotlar sinaluvchining shaxsiyatiga zarar keltirmasligi, ularni qurshab turgan muhit a'zolari tahlikaga tushmasliklari uchun diagnostik va korreksion faoliyat natijalarini sir saqlash.

8. Ma'muriyat, o'qituvchilar, ota-onalar bilan uzviy aloqada faoliyat ko'rsatish.

9. Bog'chada, maktabda o'tkaziladigan tadqiqot maqsadi, mohiyati, vazifasi va natijaiari yuzasidan pedagogik kengash, ma'muriyatga ma'lumot berish maqsadga muvofiq.

10. Ma'muriyatga, pedagogik Kengashga o'quvchilarga individual yondashishni ta'minlovchi imkoniyat, ularni hal qilishning psixologik shartlari, ta'lim-tarbiyadagi nuqsonlar-ning oldini olishning omillari, yollari yuzasidan zarur yordam ko'rsatish.

11. Bolalar va o'quvchilarning alohida muammolarini hal qilishda yordam berish.

12. Ota-onalarni tarbiyaviy ishlarini amalga oshirishda maslahatlar berish, muayyan holatlarini birgalikda tahlil qilish va amaliy tavsiyalar berish.

13. Ota-onalarga farzandlarining tibbiy yordamga muhtojligi yoki boshqa muassasalarga murojaat qilish lozim ekanligini yuksak pedagogik odob bilan tushuntirish, berilayotgan ko'rsatmalarga ularni ishontirish.

14. Barcha qoidalarga va tasdiqlangan hujjatlarga rioya qilgan holda o'tkaziladigan barcha ishlarni qayd qilish va belgilash.

15. 0'z faoliyatining natijaiari yuzasidan yuqori tashkilotlarga o'z muddatida axborot berish, qabul qilingan hisobot shakllariga hech og'ishmasdan rioya qilish.

16. Barcha maktablarda maxsus talablarga javob beradigan darajada jihozlangan psixologik xizmat xonasi bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

17. Amaliy psixologlar seminarian, anjumanlarida faol ishtirok etish.

18. 0‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ijtimoiy psixologik axloq-odob qoidalariga zid boMgan tekshirishlar o‘tkazmaslik.

19. Bolalar, o‘quvchilarni tanlash komissiyasida ishtirok etish.

20. Ijtimoiy psixologik holatlarni o‘rganishda mahalliy hokimiyatga yordam berish va ommaviy barqarorlashtirishda oldingi safda bo‘lish.

Amaliyotchi psixologning huquqlari:

1. Bog'cha, maktablarning ta’lim-tarbiya shart-sharoitlarini hisobga olib, faoliyat uchun eng muhim yo‘nalishni tanlaydi.

2. Pedagogik kengash, pedagogik konsuliumlarda ishtirok etadi.

3. Ta’lim-tarbiya jarayonida bolalar, o‘quvchilar xulqi o^{k}quv faoliyati xususiyatini kuzatish maqsadida dars, sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda qatnashadi.

4. Murabbiylar, ota-onalar yig‘ilishida, o‘qituvchilar, metodik birlashmalari majlisida ishtirok etadi.

5. Bog‘cha va maktablarning hujjatlari bilan tanishadi va tahlil qiladi.

6. Muayyan davr oralig’da amaliy faoliyatning yetakchi yo‘nalishi yuzasidan turli ishlarni navbat bilan amalga oshiradi. Ularga ma’lum metodlar shakl tanlaydi, bolalar, o‘quvchilar, ota-onalar, o‘qituvchilar ishining yaqqol vazifalarini mustaqil belgilaydi.

7. Ilmiy izlanishni yolga qo’yish maqsadida bog‘chada guruhiy va individual psixologik tekshiruvlar va tajribalar o‘tkazadi.

8. Pedagogik-psixologik matbuotda o‘z tajribalarini umumlashtirib maqolalar, xabarlar e’lon qiladi.

9. Pedagogik-psixologik bilimlarni targ‘ib qilish ishlarini olib boradi.

10. Psixologik ixtisos ma’lumotdan kelib chiqqan holda o‘quv va fakultativ tarzda 0,5 hissada pedagogik ishlash imkoniga ega.

11. Kasbiy majburiyatlarni muvaffaqiyatli ado etish uchun yuqori tashkilotlardan, ma’muriyatdan zarur shart-sharoitlar yaratish talab qilinadi.

12. Nizom bandlariga uning prinsiplariga zid bo‘lgan ma’muriyat topshirig‘ini bajarmaydi.

13. 0‘quvchilarni kasb tanlashga oid muammolarni hal qilish maqsadida kasbga yo'naltirish markazlariga murojaat qiladi.

14. Ma’muriyat orqali u yoki bu tashkilotga o^{l}quvchilarga yordam berish zaruriyati to’g‘risida ma’lumotnoma yuboradi.

15. Ola-onalarga zaruriyat tug•ilganda oilaviy turmusll psixologiyasiga Oid konsultativ Nizmat xonalarini lavsiya qiladi.

16. Tibbiyot va defektologik muassasalarga rusmiy talablar y uboradi,,

17. Tibbiy pedagogik-psixologik konsultativ ishlarda ishtirok etadi, balog’atga yetmagan o'smirlar komissiyasi ishida qatnashadi, bola taqdiri hal qilinayotgan taslikilotlar bilan aloqa bog•laydi. Umuman psixolog yordamchi ovoz berish huquqiga ega xolos. Agar qabull qilingan qarorlarga e'tiroz bildirilsa, u holda o'z fikrini bildirish uchun yuqori tashkilotlarga murojaat qiladi,

18. Psixologik xizmatni ilmiy jihatdan ta'minla.sh maqsadida ilmiy-uslubiy markazlarga murojaat qiladi.

19. Bog'cha va maktab faoliyatini yaxshilash maqsadida mavjud muammolarni hal qilishni xalq ta'lirni tashkilotlari Oldiga qo'yadi.

20. Ilmiy-uslubiy markaz rahbarligida yangi diagnostik metodikalar ishlab chiqish, uslubiy tavsiyalar yozishda faol qatnashadi.

21. Amaliyotchi psixologlarning ish haqi Respublika xalq ta'limi vazirligi qoshida tashkil etilgan amaliyotclii psixologlarni attestatsiya qilish komissiyasi qaroriga binoan toifa darajasida

belgilanadi. Agar amaliyotchi psixolog psixologiya fanlari doktori, fan nomzodi, maxsus psixologik ma'lumotga ega bo'lsa psixologlar attestatsiyadan o’tgunga qadar oylik maoshi toifali o'qituvchi darajasida bclgilanadi (haftalik ish soatlar 20 soatni tashkil qiladi).

22. Amaliyotchi psixologning mehnat ta'tili muddati barcha maktab o•qituvchilari bilan barobardir,

23. O•qituvchiga berilgan barcha imtiyozlar xalq ta'limi tizimida ishlovchi psixologlarga ham taalluqlidir-

Psixolog-maslahatehi barcha rnijozlarni qabul qilishi, ular nima uchun kelganliklari, kayfiyatlari qandayligi va maqsadIari qandayligidan qat'iy nazar ularga diqqat bilan, mellribonlik bilan munosabatda bo'lishi shart. Bu professional psixolog uchun faqat o'z obro&i va mavqeini saqlab qolish uchungina emas, o’zining professional odob qoidalari bo’yicha unga murojat etuvchilarga xizmat qiladi.

Maktab psixologida bo'lishi kerak bo'lgan ish xujjatlari

1. Psixologik xizmat to'grisidagi nizom.
2. Yillik reja.
3. Yuqori tashkilotlardan qabul qilingan xujjatlar.
4. Psixolog tomonidan yuborilgan xujjatlar.
5. O'tkazilgan tadbirlar.
6. Psixodiagnostik metodikalar.
7. Hisobot.
8. Psixologning qabul daftari.
9. Tarbiyasi qiyin bolalar ro'yxati.
10. Tarbiyasi qiyin bolalami kuzatish daftari.
11. Ozlashtirishi past o' quvchilarni kuzatish daftari.
12. Oquvchilar bilan suhbat daftari.
13. Oqituvchilar bilan suhbat daftari
14. Ota-onalar bilan ishlash daftari.
15. Shartnomalar.

Mazkur ishlar o'quvchilarni maktabda o'qitish davomida psixalogik-pedogogik jihatdan chuqurroq o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib ularning induvidual xususiyatlarini ta'lim tarbiyadagi nuqsonlarning sabablarini aniqlashga mo'ljallangan pisxologik xizmatning muxim xususiyatidir.

Amaliyotchi psixolog quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Psixologiyaning metodlari, testlar, nazariy bilimlar yordamida o'quvcha va oqituvchi shaxsining ayrim xususiyatlari ularning aqliy qobilayatlari, mahoratlari, kasbga moyilliklari,bilish jarayonlarining kechishlarini aniqlash-prognoz qilish.
2. Ta'lim-tarbiya o'zini o'zi tarbiyalash bo'yicha o'quvchilar, o'qituvchilar va ota -onalarga konsultatsiyalar berish .
3. Psixokorrreksion ishlar: - o'qituvchi va o'quvchilar, o'quvchilar o'rtasida ota -onalar bilan bola o'rtasida muloqot jarayonida sodir bo'ladigan ziddiyatlarning oldini olish, sodir bo'lganda esa ularni yechishga yordam berish. Shaxsiy muammolarni birgalikda hal qilish.
4. Psixoprofilaktika - bolaning bilim olishida shaxs sifatita kamol topishida aqliy taraqqiyotida izdan chiqadigan har qanday holatning oldini olish.
5. Psixologik maorif ishlari- maktabning psixologik jamoasi o'quvchilarni, ota -onalarni psixologik bilimlarni egallashda jalb etish, o'quvchilar va ota - onalarning psixologik madaniyatini oshirish maqsadida turli ma'ruzalar uyushtirishdan iborat.
6. Maktabda psixologik xizmatni amaliyot tomonidan bir necha pedogogik sinflar tashkil etish bo'lib, uning maqsadi o'quvchilarni maktab bazasida bo'lg'usi kasbgalarga tayyorlash, muvoffaqiyatli o'qishdan keyin oliy o'quv yurtlariga kirishni ta'minlashdir. Shu bilan birga psixolog o'quvchining taraqqiyotini kzatib borishi kerak. Bunda quyidagilarga etibor berish zarur:

a) o'uvchilarni tashkilotchilik qobiliyatini aniqlash maqsadida o'sha o'quvchi biriktirilgan sinfda turli tadbirlarni : sayohatlar, tarbiyaviy soatlar, shanbaliklar o'tkazish, kuzatish hamda bahon berish;
b) didaktik qobiliyatlarni bilish uchun o'quvchiga sinfdoshlari yoki quyi sinflarda ma'lum o'quv materialini tushuntirib berish, nazorat ishlarini o'tkazish, baholashni topshirish, ishni natijasiga qarab faoliyatni baholash;
c) kommunikativ qobiliyatni topish uchun o' quvchiga parallel sinflar Maktab bilan birgalikda biror tadbir o'tkazishga kelishish sinfda o'tkaziladigan tadbirlarga ota -onalarni taklif qilishni tavsiya qilishni tekshirish mumkin. Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning aktiv metodlari munozaralar suhbatlar, turli treninglar, o'yinlar shular jumlasidandir.
Ta'lim muassasasida psixologik tashxisni o'tkazish uchun amaliyotchi psixolog talablarga javob bershi lozim.
1. Mutaxasislik vakolatiga egaligi;
2. Psixolgik tashxis o'tkazish tamoillaridan xabardor bo'lishi va ularga amal qilishi;
3. Psixologik tashxis vositalari bilan qurolanishi;
4. Psixologik tashxis vositalarini tadbiq etish, natijalarni qayta ishlash va psixologik sharxlash malakasiga ega bo'lish.
5. Psixologik tashxis natijalarini psixologik maslaxat va psixokorreksiyalash ishlarini uyg'unlashtirish malakasiga ega bo'lish.
6. Uzluksiz ravishda mutaxasislik malakasini oshirishga etibor qaratishi psixodiagnostika fani yutuqlaridan xabardor bo'lib borish.
7. Tashis markazi va xamkasaba psixologlar bilan tajriba almashib borish;
8. Ta'lim muassassasi doirasida psixologik tashxis vositalari va tadqiqot natrjalari bo'yicha “ma'lumotlar bankini” yaratish.
Yuqorida takidlangan muloxazalarga tayanish ta'lim muassasasida psixologik tashxisnii samarali tashkil etishda yordam beradi.

Mavzuga doir savollar:

1. Nazorat savollari:
2. Amaliyotchi psixolog faoliyati samaradorligini baholash muammosi.
3. Amaliyotchi psixologning o‘z ustida ishlashi.
4. Geshtaltterapiya nima?
5. Amaliyotchi psixolog shaxsiga qo‘yiladigan muhim talablar.
6. Amaliyotchi psixolog vazifalarni aytib bering
7. Amaliyotchi psixolog faoliyatida o‘z-o‘ziga yordam muammosi.
8. Amaliyotchi psixolog ijodkor sifatida.
9. Amaliyotchi psixologning huquqlari:
10. Amaliyotchi psixolog shaxsiga qo‘yiladigan talablar.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	

1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

5-Mavzu: Psixologning kasbiy o‘zini o‘zi anglashning axloqiy jihatlari

Asosiy savollar:
1. Psixologning axloqiy sifatlari.
2. Psixolog faoliyatining muhim etnopsixologik imkoniyatlari
3. Psixologiyada etnik muammolar.

O’QUV MAQSADI:
O’zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko’rsatib berish, amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalarining o’ziga xosligi, Amaliyotchi psixologning maxorati va maktabda ishni nimadan boshlash kerak ko’rsatish, amaliy psixologiya va psixologik xizmat bo’yicha Nizom ko’rsatish

KALIT SO’ZLAR:
psixodiagnostik tadqiqotlar, etnopsixologiya, etnik tadqiqotlar, milliylik, aqliy zaiflik, psixik taraqqiyot, etnik jihatlar, kasbiy o‘zini-o‘zi anglash, kasbiy motivatsiya.

5.1. Psixologning axloqiy sifatlari

Psixologiyada etnik muammolar asosiy o'rinni egallaydi. Jumladan, o‘zbek mentalitetidan kelib chiqib muammoga psixologik yondash ish juda muhim. Psixologiyaning mazkuretno-psixologik yo‘nalishi psixologdan inson shaxsi va individualligini tarkib toptirish jarayonida faol ishtirok etishni taqozo qiladi. Etnopsixologik xususiyatlarni o‘rganuvchi tadqiqotchi-larning ko‘pchiligi, uni ijtimoiy tarixiy kategoriya ekanligini e’tirof etsalarda, uni o‘rganish «qiyin obyekt» ekanligini ta’kidIashadi. Darhaqiqat, bu masala tekshirish va o‘rganish uchun murakkab va shuning bilan birga eng dolzarb, kam uchragan muammo hamdir. Etnopsixologik xususiyatlarni o'rganishdagi qiyinchiliklar quyidagilar asosida vujudga kelgan:

Milliy psixologik qiyofani o‘rganuvchi etnopsixologiya fanining bizda endi rivojlanib kelayotganligi va uning umumiy masalalarini hozirga qadar to‘la ishlab chiqarilmaganligi.

Etnik xususiyatlar ko‘zga yaqqol tashlanib turgan holda, uni tashkil etuvchi ruhiy xislatlar yashirin bo‘lib, uni bevosita emas, bevosita, ya’ni ularning mahsulotlariga qarab baho berish mumkin.

Yuqorida aytilganidek, ayrim olimlar bu masalani butunlay obro‘sizlantirib yuborishgani uchun, etnopsixologiya fani uzoq vaqt ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida o‘z o‘rnini topa olmadi. Lekin bu qiyinchiliklar milliy psixologik qiyofa, milliy xarakter kabi millatning ruhiy xususiyatlari mavjud ekanligini inkor etishga asos bo‘la olmaydi. Bu sohada muvaffaqiyatli ish olib borish uchun ilmiy tekshirishlar metodikasini takomil- lashtirish va qator fan vakillari — faylasuf, tarixchi, etnograf, sotsiolog, psixolog, adabiyotshunos, san’atshunoslarning ham-korlikda ish olib borishi zarur.

Darhaqiqat, tarixiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi tengsizlik, turli tabiiy-geografik

sharoitlar xalqlar o'rtasida ma’lurn psixologik tafovutlarni vujudga keltirgan. Turli xalqlarda oila a’zolari o‘rtasida boladigan munosabatlarning bir xil bo‘lmasligi, urf-odat va an’analardagi fikrlar, narsa-hodisalarni idrok etishda mavjud bo‘lgan turfa xillikni etnopsixologik xususiyat-lar bilangina tushuntirib berish mumkin.

5.2. Psixolog faoliyatining muhim etnopsixologik imkoniyatlari

Etnopsixologik xususiyatlarning ayrim belgilari kishilar birligining hamma tarixiy davrlariga ayrim, ya’ni urug\ qabila, millatlarga xosdir. Etnopsixologik xususiyatlar ayrim tad-qiqotchilar ko‘rsatganidek faqat bir omil — tabiiy muhit ta’siri bilangina vujudga kelib qolmay, uning vujudga kelishida uchta omil ta’sir ko'rsatadi. Birinchi omil — bu siyosiy-iqtisodiy va jam iyat hayotida bo‘layotgan ijtimoiy jarayonlar tizimi bo‘lsa, ikkinchisiga shu etnik birlik yashab turgan tabiiy-geografik muhitning xususiyatlari kiradi. Uchinchi omilga esa xalq hayotida bo‘lib o‘tgan tarixiy hodisa va voqealar kiradi. Lekin shuni aytish kerakki, etnopsixologik xususiyatlar tizimida kishilar ruhiyatining mazmuni avvalo birinchi omil — siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy o‘zgarishIar belgilab beriladi. Tabiiy geografik omil esa asosan etnopsixologik qiyofaning tashqi ifodalarini belgilaydi. Shuning uchun ham bu omil ku-zatayotgan kishi nazariga birinchi omilga qaraganda yaqqol namoyon bo‘ladi. Xalq hayotida bo‘lib o‘tgan muhim tarixiy voqealar so‘zsiz unda psixologik o‘chmas iz qoldiradi. Tabiatdagi ayni bir voqealikning doim ta’siri natijasida kishilar bu voqeadagi xususiyatlarni boshqa sharoitda yashayotgan etnik guruh vakillariga qaraganda chuqurroq idrok qilishga o‘rganib qoladilar. Chunki tashqi muhit bizning sezgi a’zolarimizga behisob axborotlar, ya’ni xilma-xil taassurotlar yuborib turadi, natijada evolutsion taraqqiyot davomida, tanamizda shu tashqi muhit bilan adekvat (munosib) munosabatini talqin ettiruvchi neyro-fiziologik mexanizm shakllanadi. Bu jarayon ma’Ium darajada kishilarning sezgi va idroklari orqali namoyon etiladi.

Agar oliy nerv faoliyatining rivojlanishi yuz ming yillar davom etganligi sinfiy jamiyatning vujudga kelganligi esa bir necha ming yil bo‘lganligini nazarga oladigan bo'lsak, inson oliy nerv faoliyati mexanizmi sinfiy jamiyat barpo bolmasdan ancha ilgariroq shakllanganligi ravshan bolib qoladi. Inson ruhiyati faqat uni o‘rab turgan tashqi muhit sharoitlariga moslashib va uning xususiyatlarini aks ettirib qolmasdan, doimiy taraqqiy etib turli xarakteriga ega boigan iqtisodiy-ijtimoiy hodisalarning o‘zgarib turishiga ham moslashib boradi.

Nazorat savollari:

1. Psixologiyada etnik muammolarning qayta ko’rib chiqilishi.
2. Psixologiyada ilmiy-tadqiqotlar olib borishdagi etnopsixologik imkoniyatlar.
3. Psixolog faoliyatining muhim etnik tamoyillari.
4. Psixolog faoliyatida umuminsoniy qadriyatlar muammos.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru www.ziyonet.uzG'ruG'libraryG'viewG'alllibsG'fsG'cdateG'dsG'asc12660 old.ziyonet.uzG'ruG'libraryG'libidG'70000G'tnG'typeidG'tvG'67G'offsetG'60	

6-MAVZU: PSIXOLOGIYA TARIXI HAQIDA

Asosiy savollar:
1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari
2 Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari va tamoyillari
3. Borliqning naturfilosofik qarashlarlarning yuzaga kelishi.
4.Garaklit, Demokrit, Aflotun, Aristotel, Gerofil, Erazistrat va Galen qarashlari.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi.
Umumiy psixologiya fanining rivojlanish bosqichlarini aniqlaydi.
Umumiy psixologiya fanining mohiyatni yoritadi.
Umumiy psixologiya fanining vazifalarini sanaydi.
Talabalarda Umumiy psixologiya fanini o'rganishga qiziqish uyg'otadi.

KALIT SO'ZLAR:
Materialistik, idealistik, mayl, vegetativ, aristokratlar, introspektsionizm gilozoizm,naturfilosofik qarashlar, antagonistik ibtidolar,dualizm

6.1. 1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo‘lgan psixik hayot hodisalari to‘g‘risidagi bilimlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixidir.

Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dast-labki psixologik bilimlar qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar tizimi darajasiga ko‘tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yana- da chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Bugungi kunda psixologiya tarixi fanining o‘ziga metodologik ildizlari haqida muayyan bilimlarga ega bolishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologiyaning butun tarixi davomida idealizm va materializm o‘rtasida kurash kechgan. Bu kurash psixologiya fani mohiyatini turlicha talqin qilishda insondagi psixik va fiziologik hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni tushunishda hamda psixologiya fani predmeti haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Albatta psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo‘nalishlar bo‘lishiga qaramasdan bu fanning predmeti, ya'ni inson va hayvonga xos bo‘lgan psixika, psixik hayot bir xilligicha qolaveradi.

Psixologik bilimlar taraqqiyotining butun tarixida psixologiya fani predmetiga ruh (jon) haqidagi fan, ong haqidagi fan va xulq-atvor haqidagi fan sifatida muayyan mushohadalar olib borilgan. Psixologiyani ruh haqidagi fan sifatida talqin qilish, ruhni izohiy tamoyil deb. uning faoliyat doirasini nihoyatda cheklab qo‘yishi mumkin. Ongni psixologiyaning predmeti sifatida talqin qilish va psixikaning ongli qismini tadqiqot obyektiga aylantirib, bir vaqtning o'zida ong ham predmet, ham izohiy tamoyil bo'lib xizmat qilgan. Psixologiya fanining predmeti sifatida xulq-atvorning tanlanishi ong psixologiyasi subyekt tizimini yengib, psixologiyani obyektiv tadqiqot yoliga olib chiqdi. Lekin ayni paytda psixologiya psixika va ongni o‘z tadqiqot predmeti sifatida yo'qotdi. Keyingi taraqqiyot ong va xulq (faoliyat) birligi tamoyili asosida ong va faoliyatning tarixiy buzilgan aloqasi tiklanmoqda. Har qanday boshqa fanda bo'lganidek, psixologiya ham murakkab, qarama-qarshiliklarga to‘la, ba'zan turg‘unlik, ba'zan voz kechilgan fikrlarga qaytish kabi bosqichlarni bosib o‘tgan.

Boshqa fanlarda ham bo‘lganidek, psixologiya tarixi fanlari ham shartli bo‘lib, u ba'zan

o‘rganilayotgan muammoga, tadqiqotchining shaxsiy yondashishiga va boshqa sabablarga bog‘liq bo‘lib kelgan.

Ilmiy psixologik bilimlar taraqqiyotining umumiy va asosiy qonuniyati — bu g‘oyalar kurashidir. Bu kurash uzoq vaqt materializm va idealizm o‘rtasidagi kurash ko‘rinishida talqin qilinib kelindi.

Psixologiya fani taraqqiyotning muhim qonuniyati uning yagona nazariyani ishlab chiqishiga yo‘nalganligidir. Bu tendensiya psixologiyadagi ochiq krizis davrida yanada yaqqol ko zga tashlandi. Chunki bu davrda psixologiya uchun yagona izohiy tamoyilning topilishi uning fan sifatida saqlanib qolishini taminlar edi. Shu davrda paydo bo‘lgan barcha mak- tablar. psixoanaliz, geshtaltpsixologiya, bixeviorizm va boshqalar hammasi ana shu yagona nazariya o‘rniga da’vogarlik qildilar. L.S.Vigotskiy bu holatni shunday ta’riflaydi: «Aniq sohalardagi xususiy kashfiyotlardan umumiy tamoyillarning paydo bo lishiga va ularning butun psixologiyaga yoyilishiga va nihoyat falsafiy tizimga, hatto dunyoqarashga aylanishi- ga da vo qilingan bu g‘oyalar psixologiyada yagona nazariya maqomiga uncha mos kelmaydi. Psixologik g‘oyalar tarixiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuchlari va sabablari hozirgi paytda ilmiy g^{k}oyalar u yoki bu fan taraqqiyotini belgilovchi omillar, ilmiy bilimlar determinatsiyasi haqida juda ko‘p munozaralar mavjud».

I.Lakotos fanning «ichki» va «tashqi» tarixi atamasini qo‘llashni taklif qilgan. Bunga ko‘ra fan faqat o‘zining ichki standartlari, ilmiylik mezonlari asosida rivojlanib boradi. Boshqacha aytganda, fanning rivojlanishiga faqat kognitiv omillargina ta’sir ko‘rsata oladi. Bunday internalistik yondashishga eksternalistik yondashish qarama-qarshi qo‘yilib, unga ko‘ra fan tarixini ijtimoiy omillarsiz o‘rganib bo‘lmaydi, ijtimoiy faktorlardan fan tarixini nazariy qayta tiklashda foydalanilishi lozim. Bunga ko‘ra psixologik bilimlar taraqqiyoti tarixini tahlil qilish birinchidan, tarixiy fan holatni yaxshi bilishni, ikkinchidan, o‘rganilayotgan davrda fandagi alohida holatni hisobga olishni talab qiladi. Boshqa fanlar, jumladan matematika, fizika, astronomiya, tilshunoslik, fiziologiya, biologiya, etnografiya, mantiq kabilar esa psixologiya fani taraqqiyotiga ta’siri turlicha ilmiy tamoyillarni olib kirgan. Bu esa birinchidan, shu fanlar doirasida psixik hodisalar haqidagi bilimlarni to‘plashga, ikkinchidan, shu fanlarning metodlaridan unumli foydalanishga, uchinchidan, umumiy ilmiy metodologik mushohadalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Psixologiyaning boshqa fanlar bilan bunday aloqasi psixologiya fanining faqat boshqa fanlar bilan hamkorlikda rivoj topishini ko‘rsatadi.

Psixologiya tarixining metodlari. Psixologiya tarixidagi eng katta xavf bu tarixiy materialni tasvirlash bilan cheklanadigan empirizmdir. Tarixdagi empirizm dalillarga murojaat qilinganligi bilan emas, balki tarixiy ilmiy harakatlar oldida ojizlik qilib, ularni tizimga sololmaganligi, tushuntira olmaganligi, tekshira olmaganligi tufayli ularning o‘z sifati, ilmiy qiymatini yo‘qotib qo‘yishi bilan xavflidir. Tarixiy tadqiqot metod va metodikalarining asosiy vazifasi manbalarni qidirib topish, tadqiqot mazmunini belgilash, dalil, nazariya, qonun tushuchalaridan iborat o‘rganilayotgan materiallarni tizimlashtirishdan iboratdir.

Psixologiya tarixining asosiy metodi o'tmish ilmiy tizimlarini tasvirlash va ularni qayta tiklash metodidir. Nazariy qayta tiklash muayyan ilmiy konsepsiyalar, muammolar, tadqiqot metodlarini predmet mantiqiga mos ravishda tarixiy ketma-ketlikda reprospektiv qayta tiklash imkonini beradi. Tarixiy tadqiqot yo‘nalishi mavjud ilmiy maktablar yordamida shakllanadi, unda asosan arxiv materiallarini o'rganish, izlanish, sharhlash, izoh berish, yo'naltirish kabi ilmiy mezonlarga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

6.2. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari va tamoyillari

Psixologiyaga oid bilimlarning rivojlanishini turlicha davrlashtirish mumkin.

Davrlashtirish ishiga xronologik jihatdan yondashilsa XVII asr psixologiyasiga, hududiy jihatdan yondashilsa Meksika psixologiyasi ning tarixi, Amerika psixologiyasi ning tarixi kabilarga ajratish mumkin. Demak, har qanday davrlashtirish nisbiydir. Shuni hisobga olib quyidagi davrlashtirish sxemasini ham navbatdagi variantlardan biri deb hisoblash kerak.

Psixologiya tarixi 2 ta davrga ajratiladi. Ular o‘z navbatida kichikroq davrlarga bo'linish tamoyiliga asosan tuzilgan.

I davr. Psixologiya fanining falsafa tarkibida rivojlangan davri. Bu davrda er.av. VI asrdan XIX asr o'rtasigacha 2,5 ming yil davom etgan davrdir.

II davr. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida rivojlangan davri. Bu davr XIX asr o‘rtasidan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

Psixologiyani falsafa tarkibidagi taraqqiyoti quyidagi bosqichlar asosida namoyon bo‘ldi:

Eramizgacha VI asrdan eramizning V asrigacha. Psixika haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurlarning paydo bo‘Iishi va ularning dastlabki taraqqiyoti;

V—VIII asrlar, Ruh (jon) haqidagi ta’limotning falsafiy ta’limotlar va tibbiy bilimlar bazasida rivojlanishi;

XIV XVI asrlar. Ruh (jon) haqidagi ta'limotning anatomo-fiziologik bilimlar va XIV-XVI asrlardagi buyuk kashfiyotlar ta’sirida rivojlanishi:

XVII—XIX asrlar o'rtalarida ongning psixologiya predmeti sifatida ajratilishi, psixologiya nazariy asoslarining shakllanishi.

Psixologiyaning mustaqil fan sifatidagi taraqqiyotiga quyidagi bosqichlarni kiritish mumkin:

XIX asr boshidan XIX asrning 60-yillarigacha. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida tabiiy shakllanishi;

XIX asrning 60-yiIlaridan XIX asrning oxirlarigacha. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida paydo bo'lishi va dastlabki taraqqiyoti;

XX asrning 10 va 30-yillarining o'rtalarida. Psixologiyada ochiq krizis;

XX asrning 20—30-yiIlari. Sobiq sovet psixologiyasi ning shakllanishi;

Hozirgi zamon P.si ko‘p tarmoqli psixologik bilimlar tizimidan iborat fan hisoblanib, o‘zining tadqiqot predmetiga ega bo‘lgan ko‘plab sohalardan tashkil topgan: umumiy P., aviatsiya P.si, harbiy P., differensial psixologiya, psixofiziologiya, muhandislik psixologiyasi, kosmik psixologiya, huquq P.si, tibbiyot P.si, neyropsixologiya, patopsixologiya, pedagogik psixologiya, mehnat P.si, sport P.si, max-sus P., ijodiyot P.si, menejment P.si, marketing P.si, ijtimoiy psixologiya, yosh psixologiyasi, tashkiliy P., din P.si, oila P.si, P. tarixi, genetik P., amaliy P., eksperimen-tal P., kasb P.si, psixolingvistika, siyosiy P. va boshqa P.ning tarmoqlarga ajralishining asosiy sababi uning tarkibida tatbiqiy sohalar vujudga kelishidir. P. sanoatda, jamiyat boshqaruvida, ta’lim tizimida, sog‘liqni saklash, madaniyat, sport, transport, radio, televideniye va boshqa tuzilmalarda muhim masalalarni hal qilishda faol ishtirok qilmoqda. P. erishgan yutuqlari shaxs imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va ularni harakatga keltirishda alohida ahamiyat kasb qilmoqda hamda shu asnoda mehnat samaradorligini oshirishga ta’sir o‘tkazmoqda. Zamonavyy P.da elektron-hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordami bilan psixikani chuqur o‘rganish kabilar qo‘llanilmoqda. P.dao‘zini o‘zi kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Ba’zi yo‘nalishdagi psixologlar uni tadqiqot o‘tkazishning asosiy metodi deb ta’kidlasalar, boshqalari esa uning cheklanganligini e’tirof qila-dilar, buning o‘rniga ob’yektiv metodlardan foydalanishni tavsiya etadilar. Ob’yektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniklangan, inson ichki munosabatlari bilan sub’yek-tiv holatlar sababiy bog‘liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo‘lishi dalillangan. Jahon hamjamiyatida AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Shveysariya mamlakatlarida i. t. insti-tutlari va markazlarida, universitetlarda psixologik izlanishlar keng ko‘lamda olib borilmoqda.

O‘zbekistonda P. 1928 yildan e’tiboran hozirgi Milliy universitetda fan sifatida o‘qitila boshlandi. 1929 yil Xalq maorifi komissarligi qoshida P. labo-ratoriyasi ochildi. Keyinchalik pedagogika institutlarida P.ning bir necha sohalari bo‘yicha talabalarga bilim berila boshlandi. 20-asrning 2yarmida M. Vohidov, M. Davletshin singari mahalliy kadrlar yetishib chikdi. Hozirgi davrda P. fanlari doktorlari V. Tokareva, E. G‘oziyev, B. Qodirov, G‘. Sho-umarov, R. Gaynutdinov, V. Karimova, Sh. Barotov, A. Jabborov, R. Sunnatovalar P.ning umumiy P., pedagogik va yosh P.si, ijtimoiy P. sohalari bo‘yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqdalar. Psixolog mutaxassislar tayyorlash va tadqiqot ishlari O‘zMU, SamDU, Farg‘ona universiteti, Qarshi universiteti, Termiz universiteti bazalarida yo‘lga qo‘yilgan. Respublikamizda psixologik xizmat joriy qilingan va uning tarmog‘i tobora kengayib bormoqda.

Har bir fan o`zining tarixiga egadir. O`rgatilayotgan har bir nazariy qarashlarni o`ziga xos bo`lgan tarixini o`rganish zarur.

Fanning tarixini bilish hozirda oldinga qo`yilgan maqsadini to`la yechishga imkon beradi va katta ahamiyatni kasb etadi. Faylasuf Arastu “eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun, shunday qiyoslash o`tkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini ko`raylik va tarix bilan muloqatga kirishaylik” deb takidlaydi. Tarixga nazar solib yangilik yaratish psixologiya fanini yangi qirralarini ochib beradi. Psixik xususiyatlar va jarayonlar to`g`risida barcha ilmiy qarashlarni o`rganishda empirik ma’lumotlarni shartli ravishda yo`nalishlarga ajratish lozim.

Psixologiya tarixi shaxsning o`ziga xos bo`lgan psixik xususiyatlari, g`oyalari, dunyoqarashi, rivojlanishi va takomillashish qonuniyatlarining psixik mexanizmlarini o`rganadi. ma’naviy va ilmiy ahamiyatga ega bo`lib buyuk allomalar, faylasuflar, olimlar va shaxslarning hayoti, qarashlari, ilmiy yo`nalishlarni, g`oyalari o`rganiladi.

Psixologiya tarixi fanini o`rganishda psixik haqiyqiylik emas, balki tasavvurlar o`rganilgan har bir davrda o`ziga mos bo`lgan.

Fanini ruvojlanish jarayonida bu tasavvurlar juda qadimdan mavjud ekanligi aniqlangan va ular 319 yo`nalishga ajratilgan. Birinchi, halb haqida fan ekanligi, ikkichisi-ong haqidagi fan, uchinchisi faoliyat haqidagi fandir Psixologiya to`g`risida ta’limotlarni haqiqiylik darajasini belgilaydigan mezon ilmiy qarashlarni bir-biridan farqlari bo`lib, ular ba’zida umuman tan olinmas edi. Psixologiya fani rivojlanishida ahamiyati kasb etadigan yutuq va kamchiliklari yangi haqqoniy psixologiya qarashlarni keltirib chiqarar va shu davrga mos ravishda tahlil qilingan.

Psixologiya tarixini o`rganishda empirik ma’lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Barcha qo`llaniladigan tarixi fanini o`rganishda qo`llaniladigan arxiv materiallari, intervyu, suhbatlar, biografik, avtobiografik uslublar keng qo`llaniladi. Har bir uslubning o`ziga xos tomonlari tahlil qilinganida har bir darslik o`ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi va tarixan baho berish shartlariga buy sunadi.

Psixologiya tarixi faning vazifalari. Psixologiya fanini paydo bo`lishida hozirgi kungacha barcha ilmiy qarashlar, bilimlar nazariy qarashlar, faylasuflar va psixologlar asarlari asosiy manbaa hisoblanadi .

Psixologiya rivojlanishda- tibbiyot, ta’lim, tarbiya, yuridik amalyot, amalyot katta o`rin egallaydi. Psixologiya fani rivojlanishida boshqa fanlarning ahamiyati katta bo`lib ular bir - biriga bog`liqdir. Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, va ma’zmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi - u avvalo insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlaga hos bo`lgan psixik hayot xodisalari haqidagi bilimlarni asta -sekin to`planib borish tarixidir. Insonning o`z-o`zi haqidagi bilimlarni to`plab hamda chuqurlashtirib borishidir.

Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o`rganishga bo`lgan intilish kishilar hayotining har -xil tarixiy bosqichlarida, ularning qanday nazariy va amaliy e’htiyojlar bilan taqazo qilganligini, ba’zi bir ma’lumotlar , ya’ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilganligini, ularning ba’zi qonuniyatlari qanday tushuntirilganligini, ularning ba’zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Bunda tashqari psixologiya tarixi tarixiy

hayotning har xil bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yakkayu-yagona bo`lgan psixologiya qay tarzda taraqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko`tarilganligi haqida kam ma'lumot beradi.
Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan , psixologiya fani taraqqiyotiga ko`maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarining izlanilishi va yaratilishi katta o`rin tutadi.

Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo`lmagan : u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog`liq holda taraqqiy etib borgan. Umum fan taraqqiyoti tarixida u bog`lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko`rsatganligini bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo`lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari praktikada qanday tadbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.
Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, filosofiya tarixi) davomida idializm bilan materializm o`rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushunishda hamda psixologiya predmetini tushinishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasini o`zi ham, uning metodlari, ma'zmuni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo`nalishlar bo`lishiga qaramasdan, bu fanining predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo`lgan psixika, psixik hayot birdamligicha qolaveradi. Tarixiy jihatdan psixologiyaning o`rganish predmeti emas, balki shu predmetni tununish, psixik hayot mohiyatiini tushunish o`zgarib keldi.

Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim o`zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tadbiq qilinishi, ilmiy falsafiy tafakkurining umumiy yo`nalishi psixologiya fanining tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarini belgilab berdi.

Uzoq vaqt burjuaziya tarixshunoslarida ikki xil yondashish hukmronlik qilgan: «personalistik» va «kontekstik».

Personalistik yondashish.

Ilmiy gipotezalar, kashfiyotlar, adashishlar o'z mualliflariga ega, ularning nomlarini tarix saqlab qoladi, shuning uchun psixik dalil (fakt) rivojlanishining oxirgi nuqtasi ayrim shaxslarning aql-idrokiga bog'liq, degan fikr paydo bo'Idi.

Kontekstik yondashish.

Ko'pgina ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ilmiy g'oyalarning yo'nalishi obyektiv qonunga tobe, yakka omil — o'z zamonining namoyandasi, u o'z zamonining intellektual iqlimida chegaralanib qolgan. Kashfiyot uni tayyorlovchi g'oyalarsiz bo'Imaydi.

«Juftlarning qarama-qarshiligi» tamoyili.

Psixologik g'oyalar harakatining umumiy chiziqlarini aniqlashda sxemalarga asoslanilsa harakat qarama-qarshilikka ega deyiladi. Buni amerikalik tarixshunos «qarama-qarshilik jufti» deb atadi. Bu borada bir qancha nazariyalar taklif qilindi. G.Merfi psixologik o'rganishlarni XX asrning 10—20-yil- larida to'rt «qarama-qarshi juft»larga bo'ldi:

1) «struktura — funksiya»;
2) «qisman butun»;
3) «sifat — son»;
4) «eksperimental - statistik».

XX asrning 10-yillarida birinchisi hukmronlik qilgan, 20-yillarda ikkinchisi deb hisoblangan Amerika psixologiya jurnalining 50 yil davomida bosilib chiqqan ma'lumotlarini analiz qilib D.Bruner va G.Olbert nazariyalarini uniumlashtirib:

1) «ratsional — empirik»;
2) «teologik — mexanik»;
3) «sifat — son» deb ajratdilar.

Ular har bir juftning ikkinchi qismini hajmi bosib chiqishini xulosa qildilar. Keyinchalik G.Olbert nazariyalarni ikki guruhga ajratdi:

a) determinizm tamoyiliga amal qiluvchilar;

b) shaxsni kelajagiga orientatsiya qilishga aksentuatsiya qilgan la r.

Psixologik tizimlar supernazariya sifatida. Psixologiyani rivojlantirishda olimlar alohida bir xususiyatni aniqlab, lining faktini va xarakteristikasini tasvirlash bilan birga tizimlar to‘g‘risidagi tushunchani kiritish kerak, deb hisoblashdi. Psixologik tizimlar «supernazariya» deb nomlanadi. Ularning paydo bo'lishini bir qator mualliflar psixologiyaning g‘oyaviy yetilmaganligi bilan bog'laydilar.

Paradigmal yondashish. Kun Tomas «Ilmiy revolutsiyalar strukturasi» kitobida ko‘pchilikni o‘ziga jalb qilgan ilmiy g'oyalarni tabiiy harakati tizimini ko‘rsatdi, unda harakat bir necha davrga bo‘lingan. Boshlang‘ich davrda ba’zi omillar chegarasi, muammosi usulida umumiy kelgani yo‘q. Ammo, fan ong yuqori yetilish darajasiga borganda paradigma paydo bo‘ladi, bu paradigma aktual ilmiy amaliyotini umumqa- bul qilgan namunasi deb taniladi. Paradigma Kun Tomasning aytishicha, yetarli kuchga ega, shuning uchun uzoq vaqt olim- larning aqlini asir qiladi, olimlarning alternativ yo‘nalishlarini axtarishda adashtiradi. Pedagogika o‘zga qonunlarni, g‘oyaviy xulosalarni va ularning yangi masalalarini kiritadi. Ma’lum muddat shu fan bo‘yicha ishlamayotganlar ushbu paradigmaga amal qilib keldilar. To‘g‘ri kelmaydigan flkrlarni e’tirof etadilar yoki shu qonunga moslashtiradilar.

Klassik bixeviorizm (psixologiya predmetini stimullarga harakat reaksiyasi deb hisoblovchi) «proksimal stimullar — proksimal reaksiyalar» bog‘lanish bilan chegaralanadi (a-A). Freydizm organizmni uzoq o‘tmishga bog‘liqligi bilan chegaralanadi (S-0). Funksionalizm muhit obyektlarini ular bilan operatsiya qilish munosabatini nazarga oladi (v-A). Bu sxemani e’tiborga olib Brunevik har bir sanalgan nazariya butun jarayonni bir fragmenti deb hisoblaydi, ammo psixologiya tarixini anglash uchun Brunevik sxemasi talabga javob bermaydi: genetik sababi va nazariyalar buzilişhini tuşhunıirib bermaydi,,

"Sisıcmalölogiyaw daniyalik fannİ o•zinİ İlmiy analiz qilish kerakligini gapİrİb, psixologik nazıriyalarini Solishtirib o'rganişh kerakligini. uni «Sistcmatologiya>> qilishni taklif qİladİ. Nazariya deh, u swed faylasufi G.Gernebodan so'ng "ilmiy matn» yoki fikrlash (yozına. metonazariya dcb, — shu matnning nazariy analizini deydİ .Matnni yaratganda bir necha darajani taklif qİladi:

a) diskripliv (tasvirlovchi);

b) gipotelik (tıshunliruvchi):

d) metastrata, bunda matnning muallifrl bilim. haqiqat, nıetod, model lo'g'risida co’z fikrini bildiradi,

«SistematoIogiya» asosiga Madsen «fikrlash ekonomik;tsinip qo’ydİ. Bu adashtiruvçhi ishonch, chunki ko'z hi[an ko•rilgan haqiqatni bildiradi haqiqut ilmiy bilınıning maznuınitll tashkil qiladİ, dcb adashtiradi. Materialistik dialeklika pozisiyasidan psixologik o’rganishni ilmiy kategorial analiz qilish imkoniyati paydo bo'ladi, Kategoriyalar — fikrni eng umumiy buzilmas, o•zaro bog•ıangan ish tashkilotchilari hisoblanadi, Ular haqiqatning faol tasvirlanishidir. Falsafiy kategoriyalar İlmi (forma va mazmun, son, siflt va boshqalar) grammatik kategoriyalarga o'xshab uzoq tarixga ega.

Mazmunaıj-formal, Olirnning ulushini ilmga qo•shishi qaytârilmas bo'lganligi uchun tarixchining vazifasi bir ulushning maxsus xususiyatlarini tasvirlashdan iborat. Konkret voqealarni qaytadan o'zgartrib tarixchi ularnİ boshqalar bilan solishtirmay, razryadga taqsimlamay baholay olmaydi. Bu ikki bo'linmaş tarixiy fikrni operatsiya qİlİsli nazariyalarda o'xshash emasliklari bilan aks ettirilgan. Nazariyalarda mazmuniga yoki "formasiga» c'tibor kuchayürilgan. Bularda maznıun tarixiy qaytarilmas voqeularni moslashtirgan, formal esa tamoyillar va konstruksiyalar bilan moslashlirgan,

Individual-sotsial. İlmiy o'rgallish boshidan sotsialdir. bilan birga har bir o'rganuvchi shaxs o'z dasturiga ega va heclt kim ycto]nıagan maqsadga inıi]adi_ Ammo hammaning boshqachaligini tan olish ma'nosiz bolar edi. agar umumqabul qilingan hisobot tizimi boMmasa kategoriya tizimi

jamoani ijodi va boyligidir. Nazariyalar muallifini sanab borishi mumkin, ammo kategoriyalar «tilga» o'xshab nomsiz, ular butun olimlar tomonidan qabul qilinib, har birining faoliyatiga rahbarlik qilib turgan tamoyil tarkibiga va tushuntirish nuqtasiga kiradi.
Fan kategoriyasi tarixiy natijadir. Ularning mazmuni asrdan asrga o'zgaradi. Kategorial qurilish o'z rivojlanishida qator davrlarni o'tadi.
Psixologiya tarixining manbalari. Psixologiya tarixining manbalari bo'lib psixologik bilimlarni to'plashning aks ettiruvchi barcha materiallar eng avvalo o'tmish psixologlarning, faylasuflarning asarlari hisoblanadi. Tibbiyotga ayniqsa, psixiatriya sohasiga oid bilimlar, shuningdek, boshqa fanlar tabiat- shunoslik, jumladan, fizika. kimyo, astronomiya, tilshunoslik, etnografiya, antrapologiya kabi fanlarning ma'lumotlari ham psixologiya tarixining manbayi hisoblanadi.
XX asrda psixologiyaning o‘tmishiga bir necha bor qiziqish kuchaydi XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida qiziqish tobora kuchayib bordi. Bu yillar psixologiyaning uyg‘onish davri hisoblanadi.
XX asrning 10-yillarida psixologiyani o‘sha paytda hukmron bo‘lgan metod va fan sifatida o'rganish tizimi qattiq tanqid qilingan. Bu fanning predmeti sifatida fenomenlar yoki ong aktlari, metodi esa o‘z-o'zini eksperimental nazorat qilish to‘g‘risidagi tushunchadan iborat bo'lgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Psixologiya tarixi fanining vazifalarini tushuntirib bering.
2. .Psixologiya tarixi fanining rivojlanish tarixini davrlashtirib bering.
3.. Psixologiya tarixi fanining tamoyillari qaysilar?4. Garaklit, Demokrit, Aflotun, Aristotel, Gerofil, Erazistrat va Galen qarashlari aytib bering

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

7-Mavzu: Psixologiyani dastlabki va o‘rta asrlarda rivojlanishi

Asosiy savollar:

1. Antik davrning psixologik nazariyalari
2. Qadimgi Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo‘lishi
3. Rene Dekart psixologik nazariyasi
4. Jon Lokk o’arashlari(1632-1704)
5. Xristian Volf qarashlari(1679-*1754).*

6. V—XI asrlarda Yevropada psixologik bilimlarning rivojlanishi

7. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizin

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. O'rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi. Sharq mutafakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari Rene Dekart psixologik nazariyasi, Jon Lokk o'arashlari (1632-1704), Xristian Volf qarashlari (1679-1754) ochib berish.

KALIT SO'ZLAR:

«Memfis teologiyasi yodgorliklari», pnevma yoki SI, Sankxaya, Vedanta, Yoga, Mimansa, Vaysheshika, Daosizm, Lao-Szi, konfutsiychilik sofistlar, materialistlar, idealizm.

7.1, **1. Antik davrning psixologik nazariyalari**

Qadimdan madaniy fikr va ruhiyatlar bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan va rivojlangan. Shuning uchun qadimiy grek-rimliklar hayotining rivojlanishini Sharq xalqlaridan ajratib alohida o‘rganib bolmaydi. Inson ongi rivojlana borgan sari turli o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Sekin-asta ishlab chiqarish revolutsiyasi bo ladi. Shahar qishloqdan, hunarmandlar qishloq xo‘jaligidan ajrala boshlaydilar. Inson hayot tarzining o'zgarishi, qullarning ko‘payishi, daryo yollarining ochilishi qadimiy greklar ongini bir necha barobar o'stiradi. Qadimiy afsonalar- ga ishonish, bir necha tabiiy fanlar (matematika, geografiya, astronomiya, tibbiyot) bilan tanishishi ular ongining o‘sishiga, fikr yuritishiga turtki boMadi.

Shu davrda materialistik fikrlaydigan bir necha faylasuf va olimlar yetishib chiqqan. Bularga Demokrit, Gippokrat, Anaksimanlarni misol keltirish mumkin. Ularning izlanishlari katta ahamiyatga egadir.

Eramizdan avvalgi V asrda falsafiy fikrlar markazidan biri Afina edi. Shu vaqtlarda donishmandlikka o‘rgatuvchi o‘qituvchilar, sofistlar yo‘nalishi rivojlangan. Turli muassasalarda sofistlar odamlarni donolikka, bilimdonlikka, o‘z so'zlarini o‘tkazishga o‘rgatishar edi. Ular o‘z darslarida insonning psixologik sujetlarini, insonning boshqa insonlarga munosa- batlaiini muhokama qilar edi. Ularning fikriga qarshi Suqrot o‘z fikri bilan chiqqan. Eramizdan avvalgi IV asrda Platon va Ai istotellar ilmiy asarlarida falsafiy psixologik fikrlar tizimi inson fikrining o‘sishiga katta ta'sir qilishi haqida yozganlar.

Platon Yevropa idealizmining boshlovchisi ham hisoblanadi. Aristotel falsafasidagi psixologik fikrlarda biologik yo'nalishlar bor edi. Aristotel dunyoning aqliy fikrlari alohida insonlarda o'zida bo'ladigan hodisalarda yuzaga keladi, deb tasdiqlaydi.

Ellinistik yo'nalishi grek madaniyati bilan Sharq xalqlari madaniyatini yaqinlashtiradi. Ellinistik yo'nalishi falsafasiga ko'ra jamiyat turmush tarzini o'zgartirib yuboradi. Inson o'zining shaxsiy o'rnini jamiyatda topib oladi. Bir necha madaniyat markazlari yuzaga keladi. Fanlar, texnika, tibbiyotning rivojlanishi psixologiyani fan sifatida rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi. Lukretsiy va Galen kabi buvuk allomalarning ta'siri katta boMgan. Tarixda paydo boMgan xristian dini insonlarning ilmiy qarashlariga qarshi chiqishda ekspluatator

sinfga katta qurol vazifasini bajargan.

Psixik tabiatga oid qarashlar. Ruh haqida afsonaviy tushunchalar hukmronlik qilgan. Har bir konkret narsalarning 2 ta yoki undan ortiq ruhi bor, deb tushunilgan. Insonning atrofidagi olam shu ruhlar bilan bog'liq. Ruh haqidagi fikrlar psixologik tarixga emas, balki butun tabiatga qarashlar bilan bog'liq-dir. Sekin-asta tabiatga ilmiy qarashlar orqali psixologik fikrlar ham o‘zgardi va rivojlandi. Insonlar dunyoni tushunishda afsonalardan voz kecha boshlashdi.

Eramizdan avvalgi VI asrga kelib tabiat va insonni tushunish psixologik faoliyatda katta burilish yasadi. Qalb haqidagi greklar ta’limoti, psixologik qarashlar va ular haqidagi bilimlar juda qiziqarli edi. Qadimgi faylasuflar ruh haqidagi afsonalarga boshqacha yol bilan tayanishar edi.

Geraklit qalbni ta’riflashi bo'yicha: havodagi namlikni xuddi sharob ichgan odamni qalbiga o'xshatadi. Qanchalik qalbi quruq boMsa u kuchlidir va aqllidir. Geraklit birinchi bo'lib psixologiya tarixida organizmdagi ruhiy holatning o'zgarishini aniqlab beradi. Ruhiy holat o'zida ichki tushunishi va o'ylash, shu bilan birgalikda tushunish chegarasini, haqiqiy hayotni tushunishini belgilab beradi.

Geraklit izlanishlari nafaqat yangi hayot mazmunini, balki insonning rivojini tushuntirib beradi. Anaksagor (er.av. 500¯ 428) olamni bir necha sifatli har xil qismlardan tartibga solinadi, deb hisoblar edi va bular ong tomnniH . deb ta’kidlar edi. U inson va .tabiatni o’z-o’zini boshqarishga etibor beradi.

Anaksagor ongni. aqlni narsalardan tashqari yoki fazodałl tashqari harakat qiladi, deb ła'kidlagan, Lekin bunga Platon qarshi chiqqan. U — "Anaksłłgor ong haqida gapilęanda boshCła yo’lga kirib qolyapti” deb aytgan. Lekin Anaksagorning ilmiy asarlarida bunday chekinishlar yo’q. Anaksagor shunday Iiisoblar edi: qanchalik inson tanasi rivojlangału to’łiq bo•łsa shu organizmda aql — ong mukammal bo’ladi. U "Inson jontotlar ichida eng aqlli hisoblanishiga sabab uning 2 ta qo’li borligidadir» deb aytib o'tgan. Lekin bu ta'limotga Aristotel qarslli chiqqan, Anaksagor fikricha, “aql”, “ong” o’zida tanani ko’rsatadi. Shuning uchun qalb materialistik tomondan ikkinchidir. Anaksagor determenizm tamoyilini to•liqroq tushuntirib bergan.

Demokrit (er.av. 460—370) Levkippdan kcyin olamning atomistik modelini yaratdi. Butun koinołda, kenglikdav butun olamda o•zgarmas qonunlarga binoan sharsimon bo'linmas o’t atomlari harakatdadir qaysiki ular qalbni yaratadi. Shunday qilib. qalb moddalar ichida uning bir turidir.

Tarqalish, yo•qolisll haqidagi fizik qonun tanaga tegishlidirs shunga ko'ra Demokrit qalbning barhayołligini tan olmaydi, Bu yo•nalishlarga qarshi qalbning harhayotligini yoki bosh qalbga aylanishini afsonaviylikka yaqinligini yoqlab bir necha maktablar chiqdi. Qadimgi Rimda ikki maktab Pifagor va Platon maktablari. Bu maktablar qalbni doim barhayotligini, doimo aylanib yurishini, ya'ni diniy tonidan ta'kidlashar edi. Ularning fikricha, qalb tanaga bir jazo sifatida mahkamlab qo'yilgan. Olamning yaratilislli Pifagor tomonidan shunday ta'riflanadi: Olam narsalardan emas, balki arifmetik-geometrik strukturaga ega. Yer yuzida barcha narsalar — harakatdagi narsalarning hammasi raqamli hołatlarni, qiyofani ko•rsatadi, Qalb ham garmoniya tanaga qarama-qarshilik garmoniyasidir, Pitagor makłabi 200 yil yashadi. Bu makłab fikrlovchilari son yoki raqamni narsalardan ajralmas deb, hisoblar edilar. Lekin sonlar narsalardan alohicła ajrałdi.

Suqrul (er,av, 470—399) u ko'chadami, bozordami qałłaqa vaqt ho•lishiga qaramay. insolllarni qiziqtirgan savollariga javob berardi. Suqrot boslłqa farq qillb, bergan maslahałiga pol olnłas edi_ Unitłg muxlislari turli kasb egalari boy yoki kanlbag•al sinl"ldałî edi. Suqrot taoliyatida sullbatdosh iga o•zi tanlagan bir bilan muroiaat qilar Va stîVOllarga aniq to•gŢi javob berishga yordam berar edi.

Suqrotning shiori CO•zilłgni oszing o'rgan, bil» bc$lean, lekin bu fikrł hiłan Suqrot psi.xologiyada birinchi bo'lib tati olish metodikasiga tayangan emas. 0'z ta'limotiga ko'ra Suqroł 0'z ichki his-łuyg ularini bilishga ełnas, balki inson qilmishlarini, yurish-turishini analiz qilishni tuslułntirib berishni tLłshunga11 edi_ Suq1TL fikriga ko•ra. insonni oa z-o'złga munosabati intellektual a.xloqiy sit-atlal'lli namoyon qiladi.

Platon (er_av. 428—348} qalbning yangielła talqinini yarat di. Platon materializmga qarshi qarashlari falsafiy qarashlarid;ł siyosiy tus olgan. YOshlar materializmdałi xud0SizIikka y$liq di va jamiyat darz ketadi. deb ta'kidl{łr edi- Platon haqidagi bir necha asarlar to'ligiclła yetib kelnłagan. Platon asos solgan falsafiy nazariya boshqa zaminda rłvojlandi.

Platon akademiyasiga kirislida shunday so'zlar yozilgan edi «Geometriyani bilmaydigan bu yerga kirmaydi». Geometrik Figuralar bir tomonda seziladi, his qilinadi va ko'riladi. Platon 0'z ustozi Suqroł o'limidan keyin Suqroł yurtiga Janubiy Italiyaga sayohat qildi Suqrot maktablarida bo'lib dialektik metod suhbat qilishni o•rgandi.

G'oyalar birinchiclan qaysiki inson ynshayotgan voqelikda, ikkinchidan real enłas. Cŕoya — inson aql-zakovati tnevasł emas, balki aql-zakovati nazariyaga taqlid qiladi. Platon fikficha: nazariyalar, Cikrlar fazoviy ongga qarashlidir, qalb Glami• esa bularning ham masini — nazariyalar va materiyalarni birlashti radi.

Aristotel (er.av• 384—322) Platonning shogirdi bo'lingan, U Kichik Osiyo shahar[arida ilmiy ishlar va o•qitish bilan shug'ullangan,, Aristotel biologiya bilan shugŕullanar edi. U organizmga biologik. genetik ynndashcli va tabiatni psixik tomondan tushuntiradi

Suqrot (er.av. 470—399) u ko'chadami, bozordami qanaqa vaqt bo'lishiga qaramay, insonlarni qiziqtirgan savollariga javob berardi. Suqrot boshqa faylasuflardan farq qilib, bergan maslahatiga pul olmas edi. Uning muxlislari turli kasb egalari boy yoki kambag'al sinfidan edi. Suqrot faoliyatida suhbat-doshiga o'zi tanlagan bir necha savollar bilan murojaat qilar va savollarga aniq to'g'ri javob berishga yordam berar edi.

Suqrotning shiori «O'zingni o'zing o'rgan, bil» boMgan, le- kin bu fikri bilan Suqrot psixologiyada birinchi bo'lib tan olish metodikasiga tayangan emas. O'z ta'limotiga ko'ra Suqrot o'z ichki his-tuyg'ularini bilishga emas, balki inson o'z qilmishlarini, o'z yurish-turishini analiz qilishni tushuntirib berishni tushungan edi. Suqrot fikriga ko'ra, insonni o'z-o'ziga munosabati intellektual axloqiy sifatlarni namoyon qiladi.

Platon (er.av. 428—348) qalbning yangicha talqinini yaratdi. Platon materializmga qarshi qarashlari falsafiy qarashlarida siyosiy tus olgan. Yoshlar materializmdan xudosizlikka yo'Iiqdi va jamiyat darz ketadi, deb ta'kidlar edi. Platon haqidagi bir necha asarlar to'ligicha yetib kelmagan. Platon asos solgan falsafiy nazariya boshqa zaminda rivojlandi.

Platon akademiyasiga kirishda shunday so'zlar yozilgan edi. «Geometriyani bilmaydigan bu yerga kirmaydi». Geometrik figuralar bir tomonda seziladi, his qilinadi va ko'riladi. Platon o'z ustozi Suqrot oMimidan keyin Suqrot yurtiga Janubiy Itali- yaga sayohat qildi. Suqrot maktablarida bolib dialektik metod suhbat qilishni 0 'rgandi.

G'oyalar birinchidan qaysiki inson yashayotgan voqelik- da, ikkinchidan real emas. G'oya — inson aql-zakovati mevasi emas, balki aql-zakovati nazariyaga taqlid qiladi. Platon fikri- cha: nazariyalar, fikrlar fazoviy ongga qarashlidir, qalb olami esa bularning hammasini — nazariyalar va materiyalarni bir- lashtiradi.

Aristotel (er.av. 384-322) Platonning shogirdi bolgan. U Kichik Osiyo shaharlarida ilmiy ishlar va o'qitish bilan shug'ullangan. Aristotel biologiya

bilan shug‘ullanar edi. U organizmga biologik, genetik yondashdi va tabiatni psixik tomondan tushundi. Aristotel «qalb» haqida shunday tikrga keldi: qalb tirik jonzotlarning boshlanishi. tanani hayotga tayyorligini belgilaydi. Uning talqini bo'yicha «qalbni tanadan ajratib bo'lmaydi». «Qalb — bu to' 1 iq ishlovchi organizmdir». Aristotel «Qalb haqida», «Hayvonlar qismi haqida» asarlarida va kiehik psixologik insholarda «xotira haqida». «tush ko'rish haqida» o'zining psixologik tushunchalarini yozib ko'rsatdi. Uning fikricha, ruh hayot tamoyili sifatida birinchi o'rinda turadi. Rub orqali boshqariladigan organik hodisalar. noorganik dunyoga qarama-qarshi qo'yilardi. Boshqa qutbda esa qaysiki hodisalar ulkan qobiliyat, ya’ni idrok, aqlga qarama-qarshi qo'yilgan edi. Bu ikki yo'nalishning birligini tiklash uchun Aristotel izdosh-lari kurashishdi. Bu izlanishlar qadimgi Rimda falsafiy-psixologik ta’limotlarda katta ishlar qilinishiga sabab bo'ldi. Eng katta yutuqlardan biri psixologik hodisalarni tushuntirishda Aristotel biopsixologiyasi katta yutuqqa egadir, qaysiki u o‘zida uchta yo'nalishni birlashtirdi: Geraklit, Demokrit, Anaksa- gor. Aristotel jonli tabiatni organizmning turli darajada rivojlanishiga o'xshatdi. Demokritning shogirdi, izdoshi Epikur Demokritga tushuncha, qalbni, umumbiologik hodisadan psixologik hodisalarni bir-biridan ajratib berdi. Qalb 4 elementdan tashkil topgan. Ularning har birining o'z vazifasi bor:

Olov — issiqlik manbayi; Buglanish — harakat; Shamol " sovuqqonlik; Nomsiz element — qalb.

Bular hammasi psixologik faoliyatni namoyon qiladi. Epi- kurning shogirdi Lukretsiy nomsiz materiyani nomlash uchun termin topdi. Bu — ruh qalbdan farq qiladi. Bu tushunchani Lukretsiy «Ayollar tabiati haqida» asarida harakat turini, far- qini bir butun «atomli» dunyoda tushuntirib berdi. «Qalb» Lukretsiy ta’rifi bo'yicha: aktiv faoliyatli tanani o'ziga bo'ysun- dira oladi, bundan idrok kelib chiqadi.

Keyingi qadamlardan biri bu «ong» tushunchasining kelib chiqishi. Rimlik vrach Galen ong tushunchasini har tomonlama tushuntirib berishga harakat qildi. Nerv-psixologik faoliyatning analizida bizga tanish «pnevma» bo'ladi. Stoiklar (ta’sirida tarbiyalangan Galen) pnevmani 2 ga ajratishar edi.
«Psixik» va «o'suvchi» sczgi organlariga ta’sir organidagi «psixologik pnevma holatini o'zgartiradi. lekin bu shaxsni o‘z-o’ziga hisob berishiga kamlik qiladi. Qalb yuqoriga xudoga yoki pastga material dunyoga yo'nalmaydi, balki o‘ziga-o‘zi. o‘z qobiliyat faoliyatini qabul qiladi deb ta’kidlagan edi Platon.

Avgust in fikri ham Platon fikriga yaqin turadi. Uning fikricha, qalbni mustaqil harakati tanadan tashqari, lekin uning quroli sifatida qo'llanilishi psixik tana bo'lishidir. Qadimgi vaqtda qalb haqida bir necha katta izlanishlar boldi. Qalb - bu olov, havo raqam harakatlanuvchi. Qalb deganda inson yashash uchun kerakli narsalar emas, balki butun tirikchilik, hayot tushuntirilgan. Hozirgi zamon tili bilan gapirganda psixologiya fizikaning bir qismi, deb tushunilgan. Insonning fazo bilan uzluksiz bogliqligi quyidagi tushunchani aniqlar edi.

Psixika-ong-idrok. Xotira zehn emas, bu estaliklar xolos, balki qalbni oldingi o‘zining harakatlarini eslashdir. Lekin qalb bajargan harakatlarni eslashga ega emas. Qalbga hozir bajariladigan vazilalar, sezish va intellektual harakatlar ham xosdir. Shu bilan birga Platonning fikricha, afsonalar biz uchun qim-matlidir.

«Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi ta’limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh haqidagi ta’limot odamzot tomonidan il- gari surilgan birinchi ilmiy gepoteza»dir deb yozadi L.S.Vigotskiy. Anita — ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud boMgan boMsada, bu davrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo bola boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

«Qaysi yoMlar bilan bormagin, baribir ruhning chegarasi- ga borolmaysan» degan aforizm bilan efeslik Geraklit (er. av. 530—470) individual ruh va koinot birligi g[l]oyasini ilgari surdi. Unga ko'ra barcha narsa asosida olov yotarkan. Organizmdagi olov uchquni psixologiyadagi — ruhdir. U «olovli va nam» holatda boiadi va mast odam qayerga ketayotganini bilmaydi, chunki uning psixikasi namdir», — deb yozadi Geraklit. Uning ta’kidlashicha, ruh namning umumiy logos qonunlari bilan belgilanadi. Bu fikr bilan Geraklit barcha psixik hodisalar moddiy dunyo qonunlariga bo‘ysu- nishini ta’kidlamoqchi bo'ladi. Determinizm tamoyilini ju- da sodda ko[l]rinishda ta’riflamoqchi bo'ladi. Lekin uning g‘oyalari psixik hayotning hamma eshiklarni ochishga kalit bo‘la olmas edi. Geraklit o'zidan oldin o'tgan milet maktabi faylasuflari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlarning ruh bo‘Iinmasligi to‘g‘risidagi fikrlarining izdoshi hisoblanadi.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik Demokrit (er.av. 400—370)ning ta’limotida «olovli atomlarga» aylandi. Demokrit va uning ustozi Levkipp (er.av. 500-440) atomik materializm nazariyasini ilgari surdilar. Unga ko'ra barcha narsalar 2 ta asosdan — bo‘linmas harakatchan, sharsimon va yengil atomlardan hamda bo‘shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya’ni olov atomlari ruhni hosil qiladi. Yana bir grek mutafakkiri Anaksagor (er.av. 500-428)ning barcha narsalar gameomeriy nomli mayda moddalardan tashkil topganligi va ularning aql bilan, ya’ni ruh bilan boshqarili- shi togrisidagi fikri ham Demokritning atomik qarashlariga o xshaydi. Sochilib ketishidan iborat fizik qonunni tana uchun ham taalluqli deb hisoblab, Demokrit ruhning abadiyligini inkor etadi. Demokrit ruhning tana harakatining sababi deb biladi. Uning yozishicha, ruh og‘ir tanaga kirib harakatga keltiradi. Tana o‘lgandan keyin esa u fazoda tarqalib ketadi. Biz nafas olganimizda ruhni tashkil etuvchi atomlarni yutib nafas chiqarganda ruhimizning bir qismini tashqariga chiqarib yuboramiz. Shu tariqa ruhimiz doimo yengillashib turadi, deb hisoblaydi Demokrit. Uning fikricha hamma narsaning hatto, o’likning ham ruhi bor, faqat juda kam. Demokritning bunday fikri panpsixizmga yaqinlashib qoladi. Tanadan tashqari ruh bo lishi mumkin emas, degan umumiy hukm chiqardi. U nafaqat tana va ruh birligi, balki ruhning o‘zi tana ekanligini ta kidlaydi. «Agar ruh tanani harakatlantirsa, demak uning o’zi tana qismi» deb yozadi. Demokrit, Epikur, Lukretsiy kabilar Demokrit ruh haqidagi tasavvurlarning rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikurga ko‘ra ruh atomlardan emas, o'zgarmas 4 elementlardan: olov — issiqlik asosi, bug‘ — ha- rakat asosi, shamol — sovish, nomsiz 4-element — ruhdan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy «A» deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh boladi.

7.2. Qadimgi Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo‘lishi

Eramizgacha bir necha ming yillar oldin Sharqda Misr, Hindiston, Xitoy kabi buyuk sivilizatsiyalar paydo bo‘ldi va aynan shu yerlarda boshlangan g‘oyalar taraqqiyoti, hozirgi zamon ilmiy tizimining shakllanishiga olib keldi. Aynan shu mamlakatlarda jonning o‘lmasligi, vujudni tashlab xohlagan tomonga yo‘l olishi haqidagi dastlabki tasavvurlar vujudga keldi.

Dastavval vujudga kelgan ruh haqidagi tasavvurlardan biri tirik vujud tashqi muhitga bog‘liqdir, jonning faoliyati esa o‘z navbatida vujudning hayoti bilan bogiiq, degan tasavvurlar

edi. Eramizgacha IV mingyillikning oxirida Misrda yaratilgan «Memfis teologiyasi yodgorliklari»da psixik faoliyat mexanizmlari quyidagicha tasvirlanadi: butun dunyoning yaratuvchisi xudo Ptax odamlar nimani o‘ylashmasin va nimani so‘zlashmasin, ularning yuraklari va tillarini U idora qiladi. Lekin U bunday boshqarishni vujuddagi organlar tizimi orqali amalga oshiradi. Sezgi organlarining ahamiyati shuki, «Xudolar ko'zning ko‘rishini, quloqning eshitishini, burunning nafas olishini yurakka xabar yuborishlari uchun yaratishgan». Yurak esa ongning har qanday turini paydo qiladi. Boshqacha aytganda, aynan shu davrdan boshlab ongli faoliyatning mar- kazi yurak degan dastlabki tasavvurlar paydo bo‘la boshladi.

Xitoy tibbiyotining manbayi hisoblanadigan «Ichki a’zolar haqida» deb nomlanuvchi kitobda aytiladiki, vujudning hokimi mutlaqi yurak bo‘lib, hayot faoliyatini, shuningdek, psixik faoliyatni ham ta’minlovchi quvvat havosimon birikmasi hisoblanadi. Shu insonga o‘ylash qobiliyatini va hissiyotni ato qiladi. O[l]ylash yurak funksiyasi, hissiyot esa jigarda joylashgandir.

Daosizm inson o‘z xulq-atvorini dao postulatlari asosida ko[l]rishi kerak, deb ta’lim bersa, konfutsiychilik — urf-odat, an’ana, axloqiy tushunchalarga e’tibor beradi. Konfutsiy birinchi marta inson psixologiyasidagi tug‘ma va o‘zlashtirilgan xususiyatlar muammosini ko‘tardi. Uning fikricha, bi- lim va psixik sifatlar tug[k]ma bo‘Iadi. Inson o‘z tabiatiga ko‘ra mehr-shafqatli boMadi, uni tashqi muhit buzadi. Demak, muhitning zararli ta’sirini yo‘qotish uchun inson fikrini jamlashi, o‘z-o‘zini takomillashtirishi kerak. Shu fikrni Konfutsiyning izdoshi Min-Szi (eramizgacha 372—289-y.) ham himoya qilgan. Lekin keyinchalik boshqa shu yo‘nalish vakili Sun-Szi (eramizgacha 298—238-y.) kamtarlik mehr-shafqatlilik kabi ijobiy axloqiy sifatlarning tug‘maligini rad etib, inson o‘z tabiatiga ko‘ra shafqatsiz, faqat tarbiyagina uni mehr-shafqatli qila oladi, deydi. Uning fikricha, agar inson tabiatan xushfe’l bo‘lsa, unda tarbiyaning nima keragi bor? Sun Szi inson xarakteri kulol loy- dan yasagan ko‘zaga o[b]xshaydi, deb ta’kidlagan.

Axloqiy masalalardan tashqari Hind va Xitoy falsafiy ta’limotlarida bilish faoliyati haqida ham e’tiborga sazovor fikrlar shakllangan.

Hind falsafiy adabiyotida idrokning noaniq va aniq turlari ajratiladi. Birinchisi predmetning organga bevosita tegishi natijasida yuzaga keladigan sensor-idrok bo‘lsa, ikkinchisi so‘zda ifodalangan, bo‘laklarga bo‘lingan idrokdir.

Buddistlar aniq idrok aql ta’siri bilan buzilganligi, substansiya, tur kategoriyalariga amaliy maqsad ko‘zlab kiritilganligi tufayli ham endi idrok bo‘lmay qoladi, deb hisoblashgan.

Hind psixologik ta’limotlarida idrok illuziyasi, gallutsi- natsiyalar, tush ko‘rish, shuningdek, yuqori sezuvchi idrok masalalari alohida o‘rin egallagan. Mimansa maktabining vakili Bxatta ta’limoticha, obraz realligi va illuziyasi tashqi obyekt bilan sezgi organi o‘rtasidagi munosabatlar xarakteridan kelib chiqadi. Agar munosabat buzilsa illuziya paydo bo‘ladi. Buzilish periferik (sezgi organida) bo‘lsa illuziya markaziy bo‘lsa gallutsinatsiya paydo bo‘ladi. Tush esa ong ostidagi xotiralarning jonlanishidir.

Idealizm (fr. idealisme) — idealizm: falsafaning bosh masalasi — ongning borliqqa munosabati masalasida materializmga qarama-qarshi o’laroq ong, ruh birlamchi, moddiy dunyo, borliq esa ikkilamchi, ong sezgi, tasavvur va tushunchalarning mahsulidir, deb da’vo qiluvchi falsafiy oqirn.

Idealistlar materialistlarga qarama-qarshi o‘laroq, psixika tan bilan yashirin yo‘sinda birlashgan, inson o‘lgach, tanani tashlab «narigi dunyoga», g‘oyalar dunyosiga ketib, u yerda abadiy yashaydigan moddiy bo‘lmagan qandaydir ilohiy substansiya yoki mohiyatning namoyon bo'lishidir, deb tushu- nadilar.

Materializm (lot. materialis — moddiy) falsafasidagi ikki asosiy oqimdan biri, ya’ni idealizmga qarama-qarshi oMaroq, birdan bir ilmiy, tarixan progressiv dunyoqarashdir. Falsafa tafakkurning borliqqa munosabati haqidagi bosh masalasi- ni hal qilishda materializm dunyo

o^{k}z tabiatiga ko‘ra moddiydir, materiya, tabiat, borliq, inson ongidan tashqari unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjuddir, materiya birlamchi hamda sezgilarning manbayidir, ong esa ikkilamchi, hosila nar- sadir, dunyoni va uning qonuniyatlarini to‘liq bilish mumkin, deb ta’lim beradi.

Materializm falsafiy oqim sifatida eramizdan bir qancha asrlar avval qadimgi Hindiston, Xitoy va Gretsiyada paydo bo‘Igan.

Eramizdan avvalgi bir necha ming yillar ilgari Sharqda qadim sivilizatsiyalar — Misr, Hindiston, Xitoy sivilizatsiyasi tarkib topgan. Ulardagi g‘oyalar asosida zamonaviy fanlar rivojlanadi.

Miloddan avvalgi bir necha mingyillikning o‘rtalarida Hindiston va Xitoyda ikkinchi mingyillikda paydo bo‘lgan «Veda» matnlariga asoslanadi. Vedalarning yakuni sifatida keyinchalik er.av. birinchi mingyillikda Upanishadalar paydo boMgan. Ularda ruh muammosi ko‘proq etnik muammo sifatida shaxsni yetuklikka erishishining nuqtayi nazaridan tahlil qilindi va qabul qilingan umumiy g‘oyalar, ya’ni ruhning uchib yurishi uning abadiyligi ushbu manbalarda o‘z aksini topgan. Shu asosda er.avvalgi 3-asrda jaynizm va buddizm dini ta’limotining mazmuni shakllandi, hamda ruhiy hodisa- larning tana bilan bolgan munosabatiga doir o‘z qarashlarini ifoda etdi. Jaynizmda tana ruh erkinligining sababchisi deb ta’riflangan bo‘lsa, buddizmda umuman ruhning alohidaligini inkor etgan. Keyinchalik paydo bo‘lgan Sanya Vedanta, Yoga, Mimansa falsafa maktablari ham ruhni o‘rganishga metafizik etik tomondan yondashdilar. Vedantada Upanishadadagi ide- alistik g‘oyalar ilgari surildi. Ularda Ataman va Braxman haqida fikr yuritildi. Bu fikrga ko‘ra ruh doim tananing intilish- lari va hissiy kechinmalari ortida yashiringan boMadi. Qat’iy intizom orqali ruh bulardan xalos bo‘lib, abadiy Braxman darajasiga yetadi. Yoga ta’limotida esa haqiqiy yuksaklikka erishish uchun psixik faoliyatga to‘sqinlik qilayotgan tomonlarni bartaraf qilish kerak bo‘ladi, deyiladi. Buning uchun yogalar maxsus 8 olamni: avval tana harakatlarini (nafas olish gavda harakatlari, keyin psixik aktlar) diqqat tafakkurini boshqarish uslublarini ishlab chiqqan. Yogalar tomonidan ishlab chiqil- gan sezgi chegaralarida narsalarni idrok etish, ko‘rish, gallutsinatsiya, idrok illuziyasi hindlarning psixologik ta’limotida katta o‘rin egallagan.

Rene Dekart (1596- 1650)

Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi R. Dekart ham Bekon va Gobbslar singari, tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat beradi. Lekin, ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham bo’lib chiqdi. Dekartning aytishicha, bu metod, hatto tajriba (empirik metodi)dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslan- gan, binobarin, eng aniq fan bo’lgan matematikani ko’rsatadi. Dekartning fikricha, to’liq ilmiy falsafa sistemasi, shu jumladan psixologiya ham, faqat ratsionalistik metod asosidagina ko’rilishi mumkin.

Dekart o’zining psixologiya sohasidagi ta’limotini, asosini o’zining «Ruh ehtiroslari haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tana bilan ruhni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi deb hisob-laydi. Tananing mohiyati, barcha moddiy narsalarniki singari, o’rin ishg’ol qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tafakkurdir (Dekart sezgi, tasav-vur va irodani ham shunga kiritadi). Dekartning fikricha, ruh faqat inson-larga xosdir, hayvonlar esa aksincha, ruhga ega emas. Hayvonlar — murakkabroq mashinadir, xolos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faoliyati sezgilar, xotira, tafakkur, iroda — o’z qonu-niyatlariga, ya’ni ruhiy qonunlarga binoan ro’y beradi, tananing faoliyati (harakat) esa mexanika qonunlariga binoan ro’y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik (moddiy) jarayonlar parallel holda ro’y beradi. Shuning uchun ham Dekart

XX asrgacha bo'lgan psixologiyada keng tarqalgan nazari-yaning, ya'ni psixofizik parallelizm ta'limotining asoschisi hisoblanadi.

Dekart ta'limotiga ko'ra, ruh va tananing bir-biri bilan aloqasi ruhning tanada bo'lishidan kelib chiqadi, xolos. Dekart ruhning makoni miyaning asosida joylashgan shishasimon bez deb taxmin qildi. Dekart za-monasida shishasimon bez faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq tez vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad eeilishiga sabab bo'ldi.

Dekart inson organizmini o'rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga ko'ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim iplar singari organizmga tarqalgan va bir markazda — miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nervlar sistemasi orqali organizm sezadi,idrok qiladi va atrofdagi olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miya-dan u yoki bu javob — mushak harakatlariga beriladi. Masalan, Dekart birinchi bo'lib, nerv-fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi, fiziologiyaga «refieks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shart-li reflekslar» deb nom olgan nervlar o'rtasidagi yangi bog'lanishlar me-xanikasini ham u tasvirlagan.

Shuning uchun ham rus fiziologi LP. Pavlov o'z institutida fransuz faylasufi Dekartning haykalini o'rnatgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo'li bilan hosil qilinadigan bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga, matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tug'ma holda mavjuddir. Bu erda Dekart Platon va o'rta asr realistlari tomonidan targ'ib qilingan «tug'ma ideallar» haqidagi ta'limotni quwatlantirdi.

Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotida o'taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexa-nistik materialist edi.

Xullas, Dekart mutafakkir sifatida bir oyog'i bilan O'rta asrlarda, ikkinchi oyog'i esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Jon Lokk (1632-1704)

Ingliz olimi va pedagogi Jon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metod-ning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham boshqa tabiat fanlari singari, og'zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmog'i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkiniigini inkor qildi. «Men, — deydi Lokk, — ruhning mohiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgi-larga yoki tasawurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o'zimni qiy-nab o'tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisalarni o'rganish kerak. Bu hodisalarni o'rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

J. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyangan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo'ldi.

Lokkning fikricha, asosiy hamda birlamchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab bo'lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va qo'shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tug'ma ideallar yo'q. Ruh o'zining barcha ideallarini tashqi tajriba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, reflekslar, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkab tasavvur va boshqalardan (ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning ruhi go'yo hech narsa yozilmagan toza qog'oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajribasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida J. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlar-ga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu obektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki obektiv sifatlarga harakatni, o'tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figu-rani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi yoki subektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas», balki birlamchi sifatlarga bog'liq bo'lib, subektiv ravishda yaratiladi.

M.V. Lomonosov birlamchi va ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotni tanqid qilib chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subektiv sifatlar yo'q: bizning hamma sezgilarimiz obektivdir.

Ingliz faylasufi J. Berkli (1689—1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ularning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz subektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

J. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida tasav-vurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlarni belgilash uchun birinchi bo'lib, psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Xristian Volf (1679-1754)

Tajriba psixologiyasining paydo bo'lishi bilan avvalgi ratsionalistik psixologiya darhol o'z kuchini yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya O'rta asr g'oyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida, ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda ya-shashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis faylasufi X. Volf ikki psixologiya fanining — «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning birgalikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Ratsionalistik psixologiya* va «Empirik psixologiya* degan ikkita katta asa-rida bu ikki oqimni asoslab beradi. Ratsionalistik psixologiyaning predmeti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy-ratsiona-listik metoddir. Ratsionalistik psixologiya falsafa fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. Volf ta'limotiga ko'ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir.

Umuman, shuni aytish kerakki, XVIII asrda Evropaning barcha mam-lakatlarida, ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psixologiya sistemasi bo'lib qoldi.

Metafizik ratsionalistik psixologiyaning masalalari ba'zi bir faylasuflar (Leybnits, Kant va boshqalar) tomonidan bahs qilinadigan bo'lib qoldi va o'shalar orqaligina idealistik psixologiya namoyandalariga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Fandagi, shu jumladan, psixologiyadagi yangi yo'nalish, ya'ni tajribaga asoslanish materialistik psixologiyaning taraqqiyotiga yo'l ochdi.

Yuqorida aytilganidek, ingliz materialisti Gobbs psixik hayotni materialistik tushunishni asoslashga urindi. Lokk psixologik ta'limotining negi-zida ham materialistik tendensiyalar yotadi. Dekart ruhiy hayotga nisbatan mexanistik-materialistik qarashlarni asoslashga intildi.

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning ko'zga ko'ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342-271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99-55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh g'ayri jismoniy bir narsa emas, «Jismsiz bo'shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni g'ayri jismiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur

moddiy bo’lmagan substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizm-ga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy o’zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm falsafasini, xususan ruh haqidagi materialistik ta’limotni poetik shaklda bayon qiladi. U moddiy bo’lmagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy bo’lib, faqat inson tanasiga xos bo’lgan kuchlarni-gina tashkil qiladi»... Ruh ham, jon ham jismiy tabiatga ega.

Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bog’liqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U: «Aql ham tana bilan birga o’sadi va so’ladi, aql ham tana singari kasallikka duchor bo’ladi, mastlik natijasida xiralashadi», - degan va shunga o’xshash dalillab keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to’g’risidagi ta’limotning yolg’onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba’zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shug’ullandi. Masalan, u sezgi organlarga ta’sir etib turgan har qanday qo’zg’ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki ma’lum bir kuchga ega bo’lgan qo’zg’ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U birinchi bo’lib sezgi chegaralari haqida ta’limot yaratdi, uyqu va tush ko’rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon izdoshlari tomonidan targ’ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta’limoti nihoyatiga etka-zilib, Ammoni Sakksning (b.z.a. I asr), ayniqsa, Plotonning (b.e. 205-270) ta’limotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo’shilib ketdi

7.2. 0‘RTA ASRLARDA PSIXOLOGIYANING UMUMIY TAVSIFI.

V—XI **asrlarda Yevropada psixologik bilimlarning rivojlanishi**

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi ta’limot o‘rta asrlarda Sharqda ham, G‘arbda ham hukmron bo‘lib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladi- ki, uning tekshirish predmeti bo‘lgan — ruh psixik jarayonlar — fizik hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g‘ayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O’rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi haqidagi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotellarda qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinar edi. Ruh o‘z tabiatiga ko*ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo‘yilar edi. Ruh o“z tabiatiga ko‘ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi.

Shuningdek, o‘rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga ham alohida e’tibor berdilar.

Masalan, Avgustin Ipponskiy (353—430.) birinchi bolib kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Duns Skott (1265-1308.)ning ta’limoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori turadi.

Butun o rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda am, falsafa va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o rin egalladi. Bu masala bo‘yicha V asrdayoq ikkita oqim — determinizm va indeterminizm paydo bo‘lgan.

Deterministlar (lot. determinare — belgilamoq) inson iroasi unyodagi hamma narsalar singari sababiyat qonuniga bo'ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari am er in emas, balki zaruriyat bilan, o^{l}z sabablari bilan belgilanadi, deb ta'lim beradilar.

Indeterministlar aksincha, inson irodasi va uning xatti- ara at ari har qanday sababiyatdan xoli hamda zaruriyatga beradilar. Indeterminizm sof ideais talimot edi. Determinizmda esa idealistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'Imaydi. Bunda ikki oqim — realistlar bilan nominalistlar o^{l}rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar — umumiy tushunchalar («universallilar» o^{k}sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bogliq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platon- ning narigi dunyo ideya (g^{l}oya)lar dunyosi haqidagi, har bir ki- shi aqlidagi bu g'oyalarning tug^{k}ma ekanligi haqidagi ta'limo- tini takrorladilar, xolos.

Anzelm Kenterbenskiy (1033—1109) va Shampolik Vilgelm (1121—1170)lar realizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lot. nominale — nom, ot) umumiy tushuncha- larni faqat predmetlarning nomlaridir, deb hisoblaydilar. Rea- listlarga qarama-qarshi o'laroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega bo'lgan alohida-alohida narsalargina real mavjuddir, deb da'vo qilganlar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butunlikka kiradigan predmetlarning hammasiga tatbiq qili- nadigan so'zlardir. Nominalistlarning ta'limotlarida ba'zi bir o'rta asr mutafakkirlarining materialistik tendensiyalarida ham ifodalangan. Nominalizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari I.Rostselin (1050—1125), Duns Skott (1265—1308), Vilyam Ok- kam (1200—1349)lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, 0'rta Osiyolik shifokor va faylasuf Ibn Sino (980—1037) va arab mutafakkiri Ibn Rashid (1125—1198) lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuv- chi va jozibador kuchlarini» o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi Rossiyada kitob madaniyati boshlanishi bilan (X— XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirla- rida qanday tarkib topgan bolsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbayi Vizantiya mutafakkir- lari Iogann Damaskinning (673—777) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «Haqiqiy imon haqida» nomli asarlari edi.

Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismoniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarida namoyon bo^{k}ladi.

Damaskin ruh tanaga bog'liq: masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o^{l}zgaradi, deb ta'kidlaydi.

Abu Nasr Forobiyning psixologik qarashlari. Abu Nasr Forobiy Yaqin va 0'rta Sharqda i!g'or ijtimoiy-falsafiy oqimning asoschilaridan biri bo'lib, «Sharq Aristoteli» degan unvonga sazovor bolgan mashhur mutafakkir. Forobiy (873—950) dunyoqarashining asosi, ya'ni dunyoning tuzilishi haqidagi tushunchasini «panteistik» degan fikr tashkil etadi. Mav- judot

yagona boshlang‘ichdan pog‘onama-pog‘ona vujudga kelgan, yakkalikdan ko‘plikka, rang-baranglikka borgan. Uning dunyoqarashidagi asosiy maqsadlardan biri ilmiy-falsafiy usulning mustaqilligini nazariy jihatdan asoslab berishga, uning inson tafakkuriga, aqliy bilimiga asoslanganligini isbotlashga intilishdir.

Forobiy bilishning ikki shakli bosqichini — hissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. U sezgi roliga to^l^xtalib, besh turga bo‘ladi.

Forobiy sezgini bilishning manbayi deb hisoblagan, uning qarashlari Aristotelning «sezmagan odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham» degan qarashlariga o‘xshab ketadi.

Forobiy inson (ruh) jonining bir tandan boshqasiga o‘tib, ko‘chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual «substansiyasining birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bolgan.

Forobiyning ruhiy jarayonlar, ularning bilish va mantiq tizimi haqidagi ta’limoti o‘rta asrlar falsafasining katta yutugi edi.

Al-Xorazmiyning psixologik qarashlari. Abu Abdulloh al-Xorazmiy ham 0‘rta Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan biri hisoblanadi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy dunyoqarashining muhim tomoni, uning keng bilimi, ilmning ko‘p jabhalari masalalarini tushunishga obyektiv yondashishga qaratilgan. Xususan, uning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilimi hissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. «Shaxsiy ruh — u miyada boiib, undan badan a’zolariga asab orqali tarqaladi» deydi. 0‘rta asr Sharq peripa- tetiklari uchun aql bilimning yana bir manbayidir. Ular aqlni ikki turga — tug^k^ma va orttirilgan aqlga ajratishadi. Xoraz- miy aqlni odam nafslarining kuchlaridan biri deb hisoblaydi.

Umuman olganda, Abu Abdulloh al-Xorazmiyning psixologik falsafiy qarashlari o^l^z davri ilmiy dunyoqarashining rivojiga katta hissa qo‘shgan.

VIII asrda islomda turli yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta’limotiga ko‘ra hissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishi- ni inkor etishdir. Ular nimaiki o‘zlari uchun nomaqbul boisa (hissiy bilish bilan bogliq boMgan sezgi ma’lumotlari va bilimni inkor etish yordamida) hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim boMsa, hamma tasavvur qilish mumkin boMgan narsaga yo‘1 qo‘yish yordamida hammasiga yo‘l qo‘yish mumkin deb hisoblaydilar.

So‘fizm ta’limotida butun odam xudoning mujassamla- nishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko^rinadigan nar- salarda mavjud. Narsalar esa o‘z navbatida xudoda mavjud. Dunyo — ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo sin- gari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami- kechmi u bilan qo‘shiladi. Bu qo‘shilish xudoga yaqinlashish- ning asosiy bosqichi — shariat, taraqqiyot, ma’rifat va haqiqat olib keladi. So‘fizmga ko‘ra xudo bilan qo‘shilishning o‘zi — eng oliy rohat. So‘fizm xudoga aql yordamida ishonish emas,

balki unga ichki hissiyot orqali yaqinlashishga katta e’tibor beradi.

7.3. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizin

Fransiyada eng avvalo Volter (1694-1778) va Kondel- yak (1715 1780) tajribali bilimlar metafizika va sxolastika- mng o tkir tanqidchilari tomonidan fikr yuritilgan. Kondelyak o‘zining «His qilish haqidagi traktat»ida (1754) o‘z oldiga lar xil hal qilingan shu vazifani qo'ydiki, u sezgilar bilishga so qo iliyatning dastlab boshqa narsani o'z ichiga olmaydiganlar a modelini taklif qildi. Haykal birinchi boiib his qilishni ochadi. Bir hid boshqasi bilan almashadi va bu hamma narsani bilishiga yetarli bo ladi. Dekart o‘zining qalb aktlarida tug‘ilgan g oyalar hisobiga munosabatda bo'ldi, Lokk esa rcflcksiya iso iga kuchli va kutilmagan his qilish diqqatni paydo qiladi:

Yana tkrorlansa bizning oldimizda xotira paydo bo’abidad, Ikki his qilish solishtirish, farq, muhokama va shu kabi intelekttning murakkab harakatigacha boMgan yaqinlikni era i ar bir his qilish sezish toniga ega. U yoqimli va yoqimsiz bo’ladi.

Kondelyak haykali Dekartning jonli mashinasidan shunisi bilan farq qilardiki, uning tanasi psixik yo•nalishluri uchun hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Kondelyak sensualizmi fenomenalistik xarakter kasb etdi. Fransiyaning jamoatchilik hayoti sekin-asta materialistik dunycqarashning ski tartiblarini buzishga yo•naltirilgan xulosalarni talab qiladi

Fransuz vrachi Lametri (1709—1751) sensualizmni Dekartning jonli tanani mashina shaklidagi xulqi hagidagi ta'limoti bilan birlashtirdi. U tasdiqladikii ikki substansiyani Dekart tomonidan bo'linish teologlari aldash uchun O'ylab topilgan estilistik ayyorlik. ekanligini jon haqjqatan ham mavjud, faqat uni tanadan ajratish mumkin emas, qanchalik mashina bo'lsa, u holda odam ham uni jonli qobiliyatlari hilan bir butunlikda his etadigan, fikrlaydigan, huzur-halovatga intiladi gan qurilrnadir. Masllina astida moddiy determinatsiya ko rinislldagi ko’zda tutilgan

174S-yiI Londonda ingliz olimi Sharkaning “Odam-mashina» deb nomlangan va o’z bilan chaqirig sifiltida yangragan traktati bosmadan chjqdi. Bu narsa go•yo kit0bIar atrofida ho•ron ko•tardir Lametł-i traktati Fransuz falstlfiy psixologik fikrlarni jangovar materializmga aylanma burilish namoyish etdi.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Metafizik psixologiyasi haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?
2.Ratsionalistik psixologiyasi haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?
3. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm
3. Rene Dekart psixologik nazariyasi haqidagi bilimlaringizni bayon eting.
4.Jon Lokk qarashlari(1632-1704) nimalarga asoslangan?
5.Xristian Volf qarashlari(1679-1754)ni bayon eting.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.

5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

8-Mavzu: XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi

Asosiy savollar

1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif. Fransuz va neniis psixologiyasining rivojlanishi
2. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida psixologiya kursining rivojlanishi.
3. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida rus olimlari tomonidan psixologiyaning rivojlanishi
4. Rossiyada psixologiyaning dastlabki kurslari.

O’QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. O’rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi. . XVIII asr fransuz materialistlari, XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida psixologiya kursining rivojlanishi, XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida rus olimlari tomonidan psixologiyaning rivojlanishi, Rossiyada psixologiyaning dastlabki kurslari haqida malumot berish

KALIT SO’ZLAR:

g’ayri jismiy substan-siyasi,ruxiy xayot, moddiy xayot , fiziologik jarayon,potologiya

8.1. 1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif. Fransuz va neniis psixologiyasining rivojlanishi

Kishi ongiga muqarrar ravishda his-tuyg'ular olami kirib keladi. Unda murakkab obyektiv eng avvalo odamni o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham (jalb etilgan ijtimoiy) boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patologiya normal ongning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalingan-da ongning buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlar sohasidagi buzilish bilan belgilanadi: bemor bunga qadar be- had sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin kishilari to‘g‘risida zarda bilan gapiradi va

hokazo. Ongning yuqori- da ko'rsatib o‘tilgan barcha o'ziga xos xususiyatlarining shakllanishi va namoyon bo‘lishining muqarrar sharti til hisoblanadi. Nutq faoliyati jarayonida odam bilimlar hosil qiladi, kishi dunyoga kelgunga qadar uning uchun insoniyat yaratib bergan, tilda mustahkamlab, unga yetkazgan inson tafakkuri boyliklari bilan o‘z hayotini boyitadi. A.I.Gertsen shunday deb yozgan edi: «Har bir kishi ildizlari sol boMmasa odam ato zamonlari- ga borib yetadigan dahshatli shajaraga tayanadi: sohil bo‘yidagi to lqin kabi orqamizda butun bosh 1 i okean — butun bir dunyo tarixining shiddati his etiladi; shu daqiqada bizning miyamizda barcha asrlarning g'oyalari... Til alohida obyektiv tizim, unda ijtimoiy tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Konk- tet odam tomonidan o'zlashtirilar ekan, til ma’Ium bir ma’no- da uning real ongi bo‘lib qoladi. Til — amaliy, haqiqiy ong- dir, boshqalar uchun ham mavjud bo'lgan va xuddi shu tufayli men uchun ham mavjud bo'lgan ongdir...». Ong tushunchasi psixologiyada, psixiatriyada va boshqa shu kabi fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta’riflariga mos keladigan ma’noda ishlatiladi. Psixiatrlarni bemorda ongi buzilganligi masala- si doimo qiziqtiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o‘z-o‘ziga qayerdaligi, vaqt qachonligi, tevarak-atrofdagi vazi- yat qandayligi to‘g‘risida o‘z shaxsiy holati ham harakatlari haqida hisob berish imkoniyatlarni tushunadilar. Ongi yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan yangi axborot- ga o‘zidagi mavjud bilimlarni hisobga olgan holda baho beradi va o‘zini tevarak-atrofdagi muhitdan alohida ajratib, boshqa odamlarga va faoliyat vaziyatga nisbatan tarkib topgan munosabatlar tizimini saqlab qoladi hamda ana shu barcha ma’lu- motlar asosida o‘z xatti-harakatini idora qiladi. Ong ijtimoiy ma’sul bolib, faqat odamlarga xosdir. Hayvonlarda esa ong boMmaydi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir. Ongsizlik — kishini o‘zini tuta olmaydigan qilib qo‘yadigan taassurot- lar bilan bog‘liq psixik jarayonlar, harakatlar va holatlar yig‘in- disidir. Psixik holat sifatidagi ongsizlik voqelikni aks ettirish- ning shunday bir shakli hisoblanadiki, bunda harakat vaqti va o‘rnini mo‘ljal qilish yaxlitligi yo‘qoladi, xatti-harakatning nutq yordamida boshqarilishi buziladi. Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko‘rish), sezilmaydigan, lekin haqiqatda ham ta’sir ko‘rsatadigan qo‘zg‘atuvchilarga javob reaksiyalari — oldinlari ongli harakat bo‘lib, lekin takrorlanaverib avtomat- lashib ketgan va shunga ko‘ra endilikda anglanmaydigan boiib qolgan harakatlar, faoliyatga undovchi, ammo maqsad hissini anglamaydigan ayrim mayllar va hokazo. Ongsizlik hodisala- riga bemor kishining psixikasida ro‘y beradigan ba’zi bir pa- tologik hodisalarni anglash, ko‘ziga yo‘q narsalar ko‘rinishi va shu kabilarni ham qo‘shish mumkin. Shularga asoslanib ongsizlikni ongga qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvon- lar psixikasiga tenglashtirish noto‘g‘ri bo‘lar edi. Ongsizlik — bu kishining xuddi onglilik kabi o‘ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo‘lmagan qismlar aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgandir.

XVII asr psixologlar ko‘z o‘ngida psixikaga bo'lgan qa- rashlarning tubdan o‘zgarishi davri sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni «fanlar malikasi» bo‘lib hisoblangan mexanika ta’sirida paydo boigan konsepsi- yalar ochib berdi. XVII asrga oid psixologik fikrlarning o‘ziga xos tomonlari talqinda ochiq namoyon bo‘ladi:

a) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muhtoj bo'lmagan tana — mexanik tizim haqidagi ta’limot;

b) ichki kuzatish orqali o‘z psixik holati haqida hamma nar- sani bilish mumkin bo‘lgan individning ongi haqidagi ta’limot;

d) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruv- chi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi e’tiroslar (affektlar) haqidagi ta’limot;

e) fiziologik va psixologik tomonlar o‘rtasidagi munosaba- ti haqidagi ta’limot.

Bu ta’limotlarning asosida fanning ulug‘ zahmatkashlari Rene Dekart (1598—1660), Benedit Spinoza (1632—1677), Tomas Gobbs (1588-1679), Djon Lokk (1632-1704), Gomfrits Leybnits (1646—1716) kabilar turar edi.

Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekart- ning ismi bilan psixologiya tarixidagi g‘oyat muhim bosqich bog‘langan. Aynan u o‘zining ong haqidagi ta’limoti bilan Aristotelning ruh haqidagi ta’limotidan psixika to‘g‘risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. U avto- mat kabi mexanik ishlovchi organizm modelini tanlaydi va u bilan o sha kunlargacha ruh bilan boshqariluvchi boMib hisoblangan tirik tanani uning ta’siridan «xalos etdi». Shu davrda Garvey tomonidan qon aylanishining kashf qilinishi «or- ganizm mexanik mashina» degan fikrni rivojlantirdi. Unda yurak qon o tkazuvchi nasos bo‘lib hisoblanadi va bu jara- yonda ruhning hech qanday funksiyasi yo‘q deb ta’lim berildi. Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari yerdagi hayot tashqa- risidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avtotizimdir, undagi organ- larning ishlashi ham, tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham ruhga muhtoj emas, deb ta’kidlandi. Lekin bu bilan ruh «ishsiz» bo“lib qoldimi? Yo‘q, Dekart ruhni hech narsaga bog‘liq boimagan oliy substansiyagacha ko‘tardi. «Ruh ongning uzluksiz bo'lmagan hodisalari—fikrlaridan iborat» deb aytdi olim. Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashi- dir. Fikrlashdan to'xtash ruhning yo‘q bo‘lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekartning tana va ruh substansiyalarini o‘za- ro taqqoslashi shunga olib keladiki, u tana o‘z tabiatiga bo‘li- nuvchi, ruh esa boMinmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmining ma’nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo‘lishi uchun o‘zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. «Ruh butunlay mening tanamdan ayri bo‘lib, u tanamsiz ham mavjud bo‘la oladi». «Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bogliq bo‘lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir» deb yozadi Dekart.

Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo‘lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Dekartning fikricha, hayotni ruh bilan bog‘laganlar xato qiladilar. Negaki «o‘lim hech qachon ruh tufayli sodir bo‘lmay- di, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro‘y be- radi».

Dekartga ko‘ra asoslarning asosi shubhalanishdir. Uning fikricha hamma tabiiy va g‘ayritabiiy narsalardan shubhala- nish kerak. Chunki shubhalanganda odam fikrlaydi. Bunda Dekartning mashhur aforizmi — men fikrlayapman, bundan chiqdi, mavjudman. 0‘zining asosiy fikrlarini Dekart «Aql- ni boshqarish qoidalari», «Ruhlar e’tiroslari», «Odam haqida» nomli asarida bayon etdi.

Dekartning birinchi opponenti bo‘lib gollandiyalik faylasuf Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B.Spinoza Dekart falsa- fasidagi dualizmni olib tashladi. Unga ko‘ra yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo‘lgan substansiya — bu tabiat. Shuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan «joy» sifatida Spinoza inkor etadi. Odam bir butun moddiy va ru- hiy mavjudot, deb biladi. Hech kim Spinozachalik Dekartning dualizmi organizmga mashina singari munosabatda bo'lganini anglamagan. 0‘zining eng mashhur psixologik asari «Etika»- da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. Shu yerdanoq uning qarashlari Dekartning

qarashlaridan uzoqla- shadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monistik ta’limot- ni ilgari surdi. Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqari- da joylashgan tabiatni tushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo‘lib, inson ularning faqat ikki- tasi — tana va fikrni bilgan. Shuning uchun ruh va tana bitta individualni, ya’ni fikrlaydigan tanani tashkil etgan. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin ma- teriya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolma- di. Substansiyalar ta’limoti asosida Spinoza insonning hissiy holatlari — affektlar masalasini yoritib berdi. 0‘zining affektlar haqidagi ta’limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning tabiati: odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi; inson ozodligi va inson aqlining kuchi masalalari yuzasidan to‘xtaldi. Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko‘rsatadi: 1) xohlash;
4) qoniqish; 3) qoniqmaslik. Qolgan barcha emotsiyalar shu- lardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi Spinoza. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog‘liq va ularni to‘liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo‘shilmaydi. Bu borada u affektlarni inson ustidan o‘tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha, insonni shunday holat- ga olib keladiki, bunda u o‘z-o‘zini boshqara olmaydi. Tasodif- larga qaram bo‘lib, aniqlik ko‘z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga ergashishda emas, balki ularni aqlga bo ysundirishdir. Spinoza psixologiyasi ongning psixologik obyekt sifatida shakllanishi yo‘lidagi Dekartdan keyingi muhim qadam bo‘ldi.

Empirik psixologiyaning «otasi» Gobbsning vatandoshi J.Lokk bo lgan. Uning «Inson aqli haqidagi tajriba» asari psixologiyaning keyingi taraqqiyotiga kuchli ta’sir etdi. Lokk- ning maqsadi inson bilishining paydo bo‘lishi va rivojlanishi- ni tajribaviy o‘rganishdan iborat edi. Bunda u «tug‘ma g‘oyalar»

8.2. **Assotsiativ psixologiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishi. XIX asrning ikkinchi yarmida assotsiativ psixologiyaning rivojlanishi**

Asrning eng yetuk namoyandalaridan biri, shveysariyalik olim Albert Galler (1708—1777) edi. Uning «Fiziologi- ya asoslari» asari (1757) tarixchilar tomonidan «Bu zamonaviy fiziologiya o‘tmishdagi hammasidan chegara chizig‘i vazifasini bajargan» deb baholandi. Galler Dekartdan o‘zining fiziologiya va tibbiyotning rivojlanishdagi asriy tajribasi bilan farq qilardi. Dekart o‘zining «nerv mashinasini» ko‘rayotganda, Galler butun organizmni yaqqol tushuntirishga harakat qilgan. XVII asrdayoq muskul va nervlarni o‘rganish, miyaning ayrim qismlarini olib tashlash, amaliyot — hammasi Dekart sxemasini tas- diqlab, uning ko‘p bolimlari haqida ikkilantirishga olib keldi. Nerv-muskul «mashinasining ayrim qismlari bir- biridan ajratib olingandagina, ishni qila olishi mumkin». Dekartning bu narsaga qo‘shilishi, ular o‘zining birligi bilan shu narsaga qodir- dir, deb izoh berilgan. Gallerda muskul kuchi maxsus kuch deb yuritilgan. Bu mustaqil kuchdir, lekin u boshqa kuch — nerv kuchi bilan bogliqdir. Bu fikr asosida nerv muskul tolalarini faoliyatga undaydi, degan xulosaga kelish mumkin. Bu ikkala kuch ham moddiydir va ular tabiatdagi boshqa kuchlar kabi birgalikda shunday harakat qiladi. Determinatsion ruh ta’siri- dan Galler, faqatgina nerv hodisalariga e’tibor beribgina qol- rnay, balki psixik hodisalarga ham e’tibor berish kerak, deb hisoblaydi. Uning qarashlariga binoan bu hodisalar murakkab arakatlarda va boshqa voqelikda bevosita ishtirok etadi.

Psixologiyaning metodi esa o‘z-o‘zini kuzatishdir. Empirik metodga ko‘ra ong hodisalarini eksperimental ravishda o‘rganish mumkin emas.

Empirik ong hodisalarini faqat assotsiatsiyalarning, eng oddiy elementlarning qo‘shilishidan iborat, deb hisoblanadi.

Assotsionalizm psixik faoliyatining barcha qonuniyatlarini faqat assotsiatsiyalarning hosil

boiishi va yuzaga chiqib ketishi degan qoidani ilgari suruvchi oqim XVIII asrda Angliyada paydo bo[b]lgan. Bunda materialistik oqim asoschisi Gobbs, idealistik oqim asoschisi Berkli bo'lgan.

Berkli va Yungning assotsiatsiyaning xossalariga aylantirishga bolgan urinishlarini olimlarning tartib va psixik hodisalarni moddiy-ma'naviy ilmiy dunyoqarashidan kelib chiqishi bilan isbotlamoqchi bo'ldilar.

Ongli ravishda bir faktordan ikkinchi bir faktorga qonuniy o'tish neyrodinamika bilan aniqlanib, bu ilmiy qarashga ideologik dunyoqarash, ijtimoiy kuchlarining ko'tarilishini ifodalash, moddiy jihatdan psixik qo'llashga qiziqish kiradi.

XVII va XVIII asrlarda nerv mexanizmi hech qanday real fiziologik tayanchga ega emas edi. XIX asrda fiziologiya keskin o'zgara boshladi, inson ongining shu kungacha o'rgangan bilimlari Dekart va Nyutonning fizikadagi yangiliklardan so'ng keskin o'zgaradi.

Gartliochilarning fikricha, inson miyasining psixologik to'qimalari psixik hayotning «simfoniya»sini yaratishda real hayotning o'zgarishi katta ta'sir ko'rsatadi. Lekin Gartli va uning tarafdorlari fikrini olimlar real hayotni inson o'zining aql-idroki bilan o'zgartirishi mumkinligi bilan inkor etadilar.

Shunday qilib, o'tgan asrda sodir bo'lgan hodisalar inson tanasini emas, balki inson miyasidagi aqlning natijasidir.

Buning isboti sifatida Tomas Braunning (1778—1870) «Inson ongi falsafasi haqida leksiyalar» traktatini misol qilish mumkin.

Tomas Braun asli kasbi vrach, Edingburg universiteti pro- fessori shotland falsafa maktabiga hurmat bilan qaraydi. Braun ma'ruzalari shotland maktabining assotsiatsiya yo'nalishlari bi-
Ian sug'orilgan bo'lib, Ridning psixologik qiziqishlari va Berkli hamda Yungning ideologik assotsionizmidan yuqori qo'ygan.

Shotland maktabi tarafdorlari bilan birgalikda ideologik assotsiatsiya tarafdorlari ongning psixologik o'zgarishi faqat tashqi faktorlarga emas, balki ichki faktorlarga ham bogliqligini isbotlashdi. Shu faktorlar Braunning tendensiyani ikki xil yo'nalishda sintez qilishiga sabab bo'ladi.

Braunning assotsiativ psixologiya tarafdorlari tomoniga o'tishi, uni shotland maktabi tarafdorlaridan ongning qobiliyatga, aqlga yoki kuchga qarab o'zgarishini isbotladi.

Braunning shotland maktabi tarafdorlari idealizmga sodiq holda D.Yumning skentitsizmi va solipsistik qarashlariga qar- shi borishdi.

Yosh avlod Fixte Shilling va Gegelning falsafiy tizimida ilmiy dunyoqarashning ilmiy tajribalar asosida yuzaga kelishi- ga ishonganlar. Ko'pchilik yoshlar bu g'oyalarni inson hayotini hamda tabiatini o'zgartirishda foydalanishga harakat qiladilar.

Lekin nazariy jihatdan nemis klassik idealizmidan yuz o'girdilar. Ammo tanqidchilar bundan javob tariqasida Ger- maniyadagi Gerbart konsepsiyasining pedagogik tajribalari va Benekkening falsafiy xulosalarini misol qilish mumkin.

Gerbart mashhur psixologik qobiliyat egasi Kristian Volf- ga hamda Kantning falsafiy qarashlariga qarshi chiqib ularning g'oyalarini transtsendental appersepsiya, ongning akti va hokazo bilan nomladi. Gerbart avvalgi avlodni o'qitish va tarbiyalashda yosh avlodga bemaqsad, tushunarsiz g'oyalari- ni o rgatishda ayblaydi hamda qobiliyat, qiziqishga qarab psi- xologiyasini o'zgartirish mumkinligini tushuntiradi.

Gerbartning asosiy mehnati «Metafizika, tajriba va matematikaga asoslangan psixologiya» (1816) deb nomlangan.

Bu asrda Gerbart ruhining fanga ma’lum bo‘lmagan tomonlarini va bu inson ongi va psixikasiga ta’sir etishni yoritib beradi. Shuningdek, Gerbart psixodinamikadagi o‘zaro qara-ma-qarshilikni va komplikatsiyani ifodalab beradi.

Har qanday falsafaning buyuk asosiy masalasi tafakkurning borliqqa, ruhning tabiatga munosabati masalasidir.

Gerbart har doim qanday bolmasin biron tarzda din bilan bog'Iiq boMgan idealizmni qat’iy suratda rad qilish bilan bir- ga, o‘sha vaqtda tarqalgan Yum va Kant nuqtayi nazarini, turli tusdagi agnostitsizm, kiritizmni ham rad qildi.

Olamning birligi uning borligida emas, uning moddiyligidadir. Bu moddiylikni falsafa va tabiiyot ilmining uzoq va qiyinchilik bilan taraqqiy qilishini isbot qilib kelmoqda.

Harakat materiyaning borliq formasidir, hech qayerda va hech vaqt harakatsiz materiya, materiyasiz harakat bo‘lgan emas va boMa olmaydi.

Assotsiatsiya haqida fikr yuritilganda ingliz psixologlari Yum va Gartlini alohida ta’kidlash joiz. Chunki ular XVIII asrdayoq har xil psixik hodisalar va elementlar ideal-tasavvur- larning yaxshi boMib birlashishini asosiy qonun sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta’limotini ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday ta’limot bir vaqtda ham idealistik, ham materialistik yo‘nalishda paydo bo‘ladi.

Idealistik yo‘nalishning vakili boMgan David Yum ongning barcha murakkab hodisa va mahsullar o‘zining «meni» ekanli- gini (o‘z-o^{l}zini) anglash, o‘zaro tashqi bog‘lanishlar assotsiatsiyalar bilan bogMangan «tasavvur birikmalari»dir xolos, degan ta’limotni ilgari suradi.

Materialistik aqlning vakillari David Gartli (1705—1757) va uning shogirdi Jozef Pristli (1733—1804) edilar. Ular assotsiatsiya tasavvurlarini miyadagi fiziologik bogManishlarga tenglashtirib qo‘ydilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqida ta’limot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik psixologiyaning «Assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqimi paydo boMadi. Bu oqim XIX asrning uch cho- ragi mobaynida mavqeni egallab qoldi.

Assotsiativ psixologiya vakillari barcha murakkab psixik ja- rayonlar (xotira, tafakkur, nutq, xayol, iroda) bir xil birlamchi psixik element boMgan sezgilardan va ularning nusxasi boMgan tasavvurlardan hosil boMadi deb da’vo qiladilar. Ayrim sezgi va tasavvurlarning assotsiativ qonuniga binoan o‘zaro mexanik bog‘lanishlar bilan birlashadilar. Masalan: xotira jarayonlari — assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo‘yiladi, ya’ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarni jonlantirishdir.

Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmatlari shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya’ni tafakkur, nutq va ideallarning tajriba asosida (asosan o^{l}z-o‘zini kuzatish bilan) o‘zgarishini diqqat markazida tutdilar.

Assotsiativ psixologiya tarafdorlari sifatida angliyalik Jeyms Mill (1773-1836), Aleksandr Ben (1818-1903), Gerbert Spenser (1820-1903), germaniyalik Teodor Sigen (1862-1950), Ebbingauz (1850—1909)ni aytish mumkin.

AQSHdagi psixologik inqiroz mamlakat rivojlanishining ichki sharoiti davrida avj oladi, ya’ni bir paytda rivojlangan kapitalistik davlatga aylanayotgan sanoat rivojlanishining o‘sishi, raqobatning kuchayishi odamlarning hayot tarzini keskin
o zgartirib yuboradi. Mazkur holatda esa hamon Bibliya konsepsiyasi gullab-yashnamoqda edi.

1890-yillarda ko‘plab Amerika universitetlarida tarbiyaviy psixologiya laboratoriyalari vujudga kela boshladi. Amerika

8.2. Eksperimental psixologiyaning rivojlanishi

Ma lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va oshqa tabiat fanlarining gullab-yashnashi bilan xarakterlana- di. Fanda paydo boMgan eksperimental metodning keng qo‘IIa-nilishi fanlarning rivojlanishiga turtki bo‘ldi.

XVI11 asrning oxiri — XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o‘rganishda eksperi- mentni tatbiq qilish mumkin emasmikan degan masala may-donga chiqdi.

Bu masala bo'yicha faylasuf I.Kant o‘z fikrini bildiradi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo‘lishi mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni o'Ichashning mumkinligi, psixologiyada eksperimetning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi

I. Gerbart (1776—1841) ijobiy fikr bildirgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq etish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiya-ning o‘zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umu- man tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar — hissiyot, iroda, tasavvurlar kom- binatsiyasidan va munosabatlardan iboratdir. Ruhiy holatlar doimo o‘zgarish jarayonida boMadi. Tasavvurlarning bu doi- miy o‘zgarish va almashish jarayonida ma’lum darajada doi- miylik, qonuniyati bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o‘lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart, garchan psixologiyada eksperimentdan foydala- nishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo‘lsa ham, lekin uning o‘zi bu metoddan foydalanmagan.

Veber va Fexner. Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo‘yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796—1878) va fizik Fexner (1801—1887)lar amalga oshirdilar. Veberva Fexnerlarning maqsadi tashqi ta’sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi

— sezgilarning o‘zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo‘zg‘atuvchi ta’sirotlar o‘rtasidagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo‘zg‘atgich lo- garifmasiga proporsionaldir, degan psixofizik qonunni kashf et-

85

di. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo boMishiga olib keldi.

Veber va Fexner ish lari n i ng ahamiyati. asosan, shundan ibo- ratki. ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkinligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o*zini kuzatishdan foy- dalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V.Vundt. Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832— 1920)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki taj- ribadan va o^{k}z-o‘zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va oichash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylan-tirishni maqsad qilib qo'ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya’ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi. Vundt 1879-yili Leyptsigda birinchi eksperimental psixologiya labo- ratoriyasini tashkil qildi. Oradan ko^{k}p vaqt o‘tmasdan (1881 -y.) u Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya insti- tutini tashkil qildi.

Vundt shug'ullangan masalalardan biri o‘sha vaqtda ast- ronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil qo‘zg‘atgichga to‘plash mumkin emasligi haqidagi masala edi.

Bu hodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861 -yiIda alohida mayatnik ish o‘ylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo‘Iin- gan yoy atrofida harakatlanadi va ma’lum bir vaqtdan keyin jiringlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turgMzish uchun Vundt qoshimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan nia lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi.

A.F.Lazurskiy (1874—1917) tomonidan eksperimental metod- ning alohida turi — tabiiy eksperiment ishlab chiqildi. Eksperi- mentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o‘rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta’lim psixologiyasi masala- larini hal qilishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta’sir ko‘rsatdi.

Bu metod yordamida oddiy kuzatish yoki o‘z-o^{k}zini kuza- tish yo^{k}li bilan aniqlash qiyin bo‘lgan yoki butunlay mumkin bo‘lmagan ko‘p ma’lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisa- lar o‘rtasidagi bogianishlar aniqlangan, psixik jarayonlarda- gi, ayniqsa, sezgilar, diqqat, idrok, xotira sohasidagi ba’zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo‘li bilan murakkab psixik jarayon- lar (idrok, xotira. tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish praktik faoliyatning turli sohalarida — o‘quv tarbiya ishlarida, tibbiyot- da, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san’atda juda ko‘p foyda keltiradi.

Nazorat savollari:

1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif bering.
2. XIX asrning ikkinchi yarmida assotsiativ psixologiyaning rivojlanishini tushuntirib bering.
3. Eksperimental psixologiya qanday shakllangan?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz	

9-Mavzu:XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi

Asosiy savollar

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm
2. XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo'nalishlari
3. XIX asr psixologiyasida mexanistik (Vulgar) materializm
4. XIX asr rus fanida psixikani materialistik tushunish
5. Bixeviorizm (xulq psixologiyasi)
6. Vyusburg maktabi psixologiyasi.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. O'rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi. . XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo'nalishlari,
XIX asr psixologiyasida mexanistik (Vulgar) materializm, XIX asr rus fanida psixikani materialistik tushunish, Bixeviorizm (xulq psixologiyasi), Vyusburg maktabi psixologiyasi kabi yo'nalishlarni haqida malumot berish

KALIT SO'ZLAR:

fiziologiya, vitalizm, parallelizm, «emotsiya va erk», bosh miya reflekslari, refleksologiya, psixofiziologiya, reflekslar, sensor, mexanistik, determinizm, anatomik tuzilish, strukturalizm.

9.1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm

Psixologiyaning mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga tabiat hodisalarining tajribalari va determinik tadqiqot muvaffaqiyati orqali zamin tayyorlangan.

Psixologiya tarixchisi Nordenshel aytishicha, o'sha paytda ko'p organik hodisalarga yangi tushunchani qo'llashga shoshi- lishar edi. Shu yangi tushunchaning ma'nosi shunday iborat ediki, butun borliq jonlimi, jonsizmi — bitta yagona sodda aniq bir sabab bog'lanishidir, bunga tayanib murakkab hayotiy ko'rinishlarini soddaga aylantirish mumkin, deb aytgan.

XIX asrning 40-yillarida vitalistik qarashning tarafdori I.Myuller boshchiligida yosh olimlar guruhi o'z ustoziga qara- ma-qarshi chiqishdi. Shu o'quvchilar, jumladan Gelmgolts va Dyuba Reyman tomonidan «yashirincha kollej» tashkil qilindi, keyinchalik u tarixga fizika-kimyoviy maktab deb kiritilgan edi.

Bu maktabning dohiylari — Gelmgolts, Dyuba Reyman va boshqalar psixologiyani tajribali fan qilib ko'rsatdi.

Gelmgolts, Dyuba Reyman va boshqalar ongni materiya sabablari orqali tushuntirib boMmaydi, degan fikrga kelishgan.

«Bu jarayonda insonning aqli jahon siriga duch kelib, uni hech qachon yengib bo'lmaydi», — dedi Dyuba. Tabiat hodisa- lari ustidagi juda ko'p izlanishlar va muvaffaqiyatli tajribalar psixologiyaning alohida fan bo'lib ajralib chiqishiga katta omil yaratadi. Psixologiya fanining rivojiga har xil fanlar, yo'naIishlar, olimlarning hissasi juda kattadir. Masalan: tabiiy ho-disalarga fizik-matematiklar ko'zi bilan qarash, ya'ni energiyani saqlanish qonuni hech qanday o'zgarishsiz tirik organizmga tatbiq qilishni avvaldan fan tasdiqlab bergan bo'lsa, keyinchalik undan voz kechildi, bunga sabab Darvin ta'limotlarining psixologiya faniga qo'shgan hissasi va boshqalardir.

Myullerning fikricha, har bir sezgi organi bu alohida maxsus energiya bilan zaryadlangan apparatdir. Sezish esa ma'lum bir harakat sababli bu energiyaning apparatdan chiqishi bilan hosil bo'ladi deb ta'kidlaydi. Gelmgolts esa buni, ya'ni sezishni psixologiya bilan boglaydi.

Shunday qilib, psixologiya fani ju- da ko‘p tortishuvlarga sabab bo‘Idi.

Psixofiziologiya deb nom olgan yo‘nalishda esa hamma psixik hodisalar ma’lum bir qonuniyatga bo‘ysunadi va buni matematik hisoblash yo‘li bilan o‘rganish mumkin deyila- di. Bu yo‘nalishda nemis olimi Gustav Fexner ish olib bor- di. U 1820—1830-yillarda Leyptsigda fizika fanini olib borar edi va elektr sohasida ko‘p tajribalar o‘tkazar edi. Shunda u psixologiya bilan qiziqib qoladi. Uning fikricha, ong butun koinot bo‘ylab sochilib tarqatilgan, koinotdagi turli jismlar- ga esa jon berilgan, materiya esa psixikaning teskari tomoni, aniqrog‘i soyasi xolos deydi. Buni esa matematik hisoblashda tasdiqlashga harakat qilgan.

XIX asr o‘rtalariga kelib nerv harakatlari juda ham katta tezlikda o‘tadi, hatto yorug‘lik tezligiga teng deb hisoblanar edi va buni hisoblash mumkin emas, deb kelinar edi. Lekin 1850-yilda Gelmgolts bu muammoni yechdi. Hisobiga ko‘ra, bu harakat uncha katta emas, soniyasiga bir necha o‘n metr edi xolos. Bu tadqiqotiga ko‘p olimlar hatto Gelmgoltsning o‘z us- tozi Myuller ham ishona olmadi. Gelmgolts tajribasi faqatgina fiziologiya bilan bog‘liq bo‘lib qolmay, balki psixologiyaga ham taalluqli edi. Bu bilan u nerv tizimidagi jarayonlar fiziologik jarayonlar kabi ma’lumdir, deydi.

1860-yilda Germaniyadan vataniga qaytgan Sechenov Peterburgda medika-xirurgik akademiyasining birinchi rus fiziologik maktabini tashkil qildi. Bu maktab fizika-kimyoviy yo‘nalishda edi. Bu davrga kelib Rossiyada eski iqtisodiy taraqqiyot yemirilayotgan, sinflar orasidagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar rivojlanayotgan edi. Bu ziddiyatlar bilan bir paytda odam tanasining tuzilishi, uning organizmi va psixik funksiya

ning o‘zgarishi masalasi ham mavjud edi. Sechenov va Cherni- shevskiyning asosiy raqiblaridan biri bo‘lgan P.D.Yurkevich shunday yozgan edi: «Hozirgi zamon fiziologlari kundalik hayotidagi o‘zgarishlarni hamda bu o‘zgarishlarning paydo bo‘lishi va sabablarini ortiqcha o‘rganmoqda». P.D.Yurkevich va uning tarafdorlari fikrini «Sovremenik» jurnali xodimlari qoralab chiqdilar. Ular fiziologik va psixologik hodisalarning materialistik dunyoqarash nuqtayi nazaridan yoqlab chiqdilar. I.M.Sechenov revolutsion-demokratik intellegensiya bilan ya- qin aloqada bo‘lib «Nima qilmoq kerak?» asarini yaratgan.

Jon haqidagi bahslar keskinlashgan paytda Sechenov miya ustida olib borgan eksperimentlarida tormoz markazlari, ya ni harakat aktivligini ushlab turadigan qo‘zg‘alish, «lokalizatsiya» qilingan nerv markazlarini ochib beradi. Bu buyuk kashfiyot edi.

Bu bilan u nafaqat bosh miya fiziologiyasida yangi boflim ochdi, balki bu organizmning funksiyalari haqidagi tasavvurlarni umuman o'zgartirib yubordi. Bu kashfiyot fiziologik ongga tormozlanish haqida yangi tushuncha Olib kirdi. Olim bu bilan esa tormozlanish va qo•zg'alish o'rtasidagi o'zaro munosabatga aloqador bo'lgan neyrodinamik muammolarning keng kompleksini ochib berdi. Lekin bu keyinroq sodir bo'lgan zdi.

O'sha vaqtda Sechenov uchun muhim narsa shu ediki, u tajriba yo'li bilan miya moddasini kichkina bir bosłagidan chiqayotean iroda asrlar bo'yi yurakdan chiqadi, deb hisoblanib kelinayotganligi noto'g'ri ekanligini isbôtlab berishi kerak ediYa'ni, inson irodasi faqat ruhga emas, balki inson organizmining bir bô'lagi hisoblangan miya faoliyatiga bo'ysunishini isbctlashi kerak edi. Axir iroda fe'l-atvorning eng ishonchli belgisi qo'zg'ovchilarga qarshi tura olishni bilish, shartsiz impulslarni ushlab qolish edi. Bu belgilarning hammasi eksperiment guvohlik bergani kabi markazdan miyaga tortiladi. Bu kashfiyotdan foydalanib, Sechenov 1863-yil OSovremennik» jurnaliga o^{v}zining «lnson miyasining reflekslari* nomli birinchi psixofiziologik traktatini yozadi. Sechenov maqolasidagi g•oyalar rus zamini bo'ylab uzoqlarga tarqaldix

Sechenov 1866-yilda GNerv tizimining fiziologiyasi», IS67-yiida "Sezgi organining fiziologiyasi» nornli asarini yozdi. Sezgi organining fiziologiyasi ustida ish Olib borish jarayonida Sechenov psixologiyaga ham to'xtalib o’tdi_

Eksperimcnłal psixologiya avvalo "Vundtn dasturi bo'yicha ishlab chiqildi. Birincl)i bo•fib elementlarga bo'lish va strukturaga munosabatJarini topish talab qilinar edi. Bu strukturaga funksiya qarama-qarshi qo•yilgan edi. Bu garama-qarshilik Yevropađa ham. Amerikada ham katta isyon, qarshilikka sabab bo•ldi.

Yangi psixologiyaning metodlarini o'rgangan yoshlar hammasi funksionalistlar edilar.

Vilyam Jeyms ta'limoti yangi psixika ta'limotiga o*tishda salmoqli hissa qo•shdi. Rodjerning fikriga asosan Jeyms qarama-qarshi turdi. Uni shaxsning kuchli psi*OfiZik bog'lanishlari qiziqtłrar edi-

Jeyms 1870-yillardayoq psixologiyaga murojaat qildi. U Garvard universitetida dars berisll davomida fiziologiyaning psixologiyaga ta^{i}siri haqida ma•ruzalar osqidi. 1880-yillarda u jurnallarda psixofiziologik savollar bilan murojaat qildi, 1890-yilda esa unga katta shuhrat keltirgan "Psixologiya negizlari» kitobi nashrdan chiqdi. U psixologiyaning o'quv dasturiga aylandi. Jeyms o'qituvchilar bilan psixologiya haqidagi suhbatlarida Vundtning maktabini tanqid qildi. U o•zining fiziologiyaning

psixologiyaga ta'siri kursini Vundt fikri bo'yicha emas, Spenser fikri bo•yicha o'qidi. uning ta'kidlashicha, psixika funksiyasining qimmati faqał evolutsion ta'limotining @qishning) negizidagina ko'rinishi mumkin. Vundt psixologiyani alohldalik obyekti bilan qo•shib Jeynłs esa subyektni ajratish yo'llarini axtardi. Jeymsning diqqat markazida shaxsning integratsiyasi. o'zini tutishi irodaga bog'liq xususiyatlari kiradie Ongdan tashqari, individ organizm bilan mujassamlashgam Jeyms 4Emotsiya nima bu?» maqolasida emotsiya — bu odam o'zini-o•zi his qilishi deb aytadi. Keyinchalik hamma ong motorlidir deb xulosa qiladi. Bu xulosa eprogmatizm» biłan bog'liqdîr.

Mistitsizm. Jeyms boshqa bir tomondan mistik tajribani o•rganadi. Uning ta'limoti bo•yicha ong aniqlangan paytda shaxs bilan birga bo'ladi,

Ongning yo•qolishi neorelizmning payclo bo•lishi. Ong alohida hisoblansada, unga bog•liq bo•lmagan obyektdan ajralgan holda emas. Jeyms individual ongning turliligi, uning qaytarilmasligini tushunib yetgach, ong tovrisidagi oobcazlar yig'indisi joylashgan bir idish» degan g•oyani rad etadi.

Xo'sh, "Obrazlar yig'indisio gayoqqa yo•qoldi? Bu savolga Jeyms 1904-yil "Ong mavjudmi?o degan maqolasida javob berdi. U o'z maqolasidu ong ichida mavjud deh hisoblangan narsalar undan tashqaridü ekanligini tushuntirib berdi, Ony obyekt hilan muomalada va aloqada bcflishi mumkinw lekin ular bundan hech naisa olmaydilar ham, yo•qotmaydilar ham. Ong alahida mavjud narsadir.

Neorealizm tushunchasini yuzaga keltirgan Jeyms subyektivizm ustidan g•alaba qilishiea, ongning realligini isbotlashga va bu bilan fenomenlar ma'lumotlarini tugatishga urindi, Bu urinishlar ongning realligiga shubha bilan yakunlandi.

Jeyms dunyoqurashi traditsiyasi juda idealistik edi. Uning ongni real ekanligi, unga, predmetga, shuxsga qaragandek qarash kerakligini isbotlash uchun qilgan harakatlari zoye ketdi, u fenomenalizm doirasini yenga olmadi. Jeymsning psixik tushunehalar izlanishi ikki yo•nalishda bo’ldi, ya'ni tabiiy ilmiy va mistik yo'nalishlarda kO'proq izlanishlar olib Bordi.

Funksional psixologiyaning tarafdorlaridan biri Djon Dpyuidir. U o'zining aPsixoIogiyada reflektor akt haqida tushuncha» nomli maqolasi bilan taniladi. Amerika psixologiya tarixi adabiyoticla bu maqola funksional psixologiyaning Vundt Titchener strukturial maktabi bilan chegara uchun sabab qilib ko'rsatiladi.

Lekin qanday qilih reflektor akti haqidagi lushuncha strukturalistlar bilan kurash va turli qarashlar uchun asos bo•la Oladi? Axir strukturalizmning dohiylari Vundt va Titchener nerv hodisalari huqida bilim psixologiya uchun foydali, lekin LI psixologik hodisalar haqidagi bilimni kengaytira olmaydi, deb hisoblagan.

1. XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo’nalishlari

XIX va XX asrdagi psixologiya — bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVIII asrda paydo bo’lgan bu yo’nalish XIX asrda va XX asrning boshlarida o’z taraqqiyotining eng yuqori cho’qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus o’z vazifalari va metodlariga ega bo’lgan bir qancha shoxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, vol-yuntarizm, geshtalt psixologiya va freydizmlar edi. Assotsiativ psixologiya haqida yuqorida gapirildi.

Intellektual psixologiya — bu psixikaning asosiy elementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aqlli intellektdir, deb hisoblay-digan yo'nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik jarayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo'shilishidir, deb tushuntiriladi. Assotsiativ psixologiyaning vakillari intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir, deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko'zga ko'ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya intellektualizmdan farq qilib, psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, faollanishini, faolligini ilgari sura-di. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristik psixologiyaning vakillari G.Lipps (1889—1941) G. Myun-sterberg (1863—1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hislardir, deb hisoblagan bo'lsa ham volyuntarist edi.

Freydizm - bu o'z nomini Avstriya nevropatologi va psixologi Zig-mund Freyd (1856—1939) nomidan olgan bo'lib, psixologiya va nevropa-tologiyadagi alohida yo'nalishdir.

Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan tug'ma, ongsiz mayl (instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy tamoyillar tufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl to'g'ridan to'g'ri to'siladi. Shuning uchun ham ba'zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab tug'ilgan vaziyat o'rtasida ichki ruhiy konflikt (to'qnashuv) paydo bo'ladi. Bu to'qnashuvlar ba'zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida ko'pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jarayonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiya-ning shu tariqa ko'tarilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta'limotiga ba'zi bir o'zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adolf Adler (1870—1937) fikricha, psixik hayotning asosini, seksual (jinsiy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga bo'lgan tabiiy mayl tashkil qiladi.

Geshtalt — psixologiya, yoki boshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu yo'nalishning asosiy vakillari X. Erenfels (1859-1932), V. Keller (1887), K. Kofka(1886-1941) lardir. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jarayonlar elementar hodisalardan — sezgilardan tarkib topadi, deb hisoblagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi o'laroq, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura — Geshtaltdir degan nazariyani ilgari surdilar. Har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig'indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, avvalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok - bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb

ta’kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta’limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo’nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususi-yatga ega bo’lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya* degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va mctodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlarning birlashuviga sababchi bo’ldi.

«Empiriklnr» psixologiyani ruh haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodisalar*, yoki «ong hodisalari*, yoki bo’lmasa faqatgina ong haqidagi fandir.

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o’rganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan xoli bo’lish yo’lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko’chirilgan bu metod ichki tajriba sifatida, o’z-o’zini kuzatish (introspektsiya) sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya obektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment me-todidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblar yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o’rganildi; materiallarni tekshirish va yakun-lashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o’tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to’plagan. Bu materiallarning ko’pchilik qismi hozirgacha ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan (masalan, Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma’lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali bo’lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm

O’z-o’zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Obektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali o’rin egal-lardi: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod — o’z-o’zini kuzatish natijalarini aniqlashga yordam beravchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «ong hodisasi≫, «ichki tajriba» (insonning subektiv kechirik)larini o’z obekt deb bilgan empirik psixologiya ko’pincha o’z-o’zini kuzatish metodidan foydalangan, shu sababli yana «subektiv psixologiya≫ deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning subektivizmi bilan bog’langan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu oqim paydo bo’lgandan boshlaboq, ruhning o’zini ilmiy o’rganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati haqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilishdan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarni*, «ong hodisalarini* o’rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar o’z ishlari jarayonida taqozo qilingan: bu ruhiy hodisalarning o’zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qanday munosabatda bo’ladilar, degan savollar bilan to’qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur bo’lib qoldilar.

Empiriklar subektiv metod (o'z-o'zini kuzatish)dan olingan natijalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodisalarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqos-lashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar.

Psixik hodisalar o'z xususiyatlariga ko'ra fizik hamda fiziologik hodisalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalar fazoviy jismlar emas (ya'ni, ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari bo'lmaydi); ular og'irlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyaning vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar. Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydirlar. Modomiki, psixik hodisalar o'z tabiatiga ko'ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy bo'lmagan alohida substansiya bo'lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy bo'lmagan substansiyadan iborat bo'lgan ruhning mavjudligiga ishonadilar. Masalan, Jems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning o'zi ham shularga mansub edi), ular ongni o'rgatayotganlarida, ruhning o'zini emas, balki sochilgan substansiya ruhdan tarqalgan aks-sadoni go'yo uning zo-hirini uzoqdan ovlayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunos-likning yordamchi tushunchasi bo'lgan materiya singari, ruh ham psixologiyaning yordamchi tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruhning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos.

Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhni o'rganish obekti sifatida olishni rad qilgan bo'lsa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari pqibat-natijada o'z nazariy mulohazalariga asosan ruhni tan olish-gacha bordilar. Empirik psixologiyaning vakillari ongni uning moddiy asosidan, inson faoliyatidan ajratib qo'ydilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday bo'lmasin materialistik talqin qilishdan chetlashishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida bo'lishga intilganliklari (masalan, Jems) empirik psixologiyaning tamomila idealistik maqsadlarni ko'zlaganidan dalolat beradi. Ularning har biri, hattoki psixologiyaning vazifasi materializm bilan kurashdan iborat, deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan sug'orilgan. Rus psixologiyasidagi bu yo'nalishning vakillari N.Ya. Grot, A.N. Vveden-skiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar.

Ayniqsa, o'sha vaqtda katta eksperimental ishlarni amalga oshirgan eng yirik psixologiya institutining tashkilotchisi prof G.I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik falsafani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, o'rta va pedagogik o'quv yurtlarida psixologiya o'qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi. To'g'ri, empirik va eksperimental psixologiyaning bir qancha namoyondalari (masalan, N.N. Lange, A.F. Lazurskiy) psixologiyani hech qan-day falsafiy nazariyalar bilan bog'lamasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa turg'izishga urindi-lar; boshqalari esa (masalan, A.P.Nechaev**)** **e**mpirik psixologiya dalil-larini bevosita pedagogik amaliyot bilan bog'lashga intildilar. Aslida esa ularning hammasi idealizmni targ'ib qildilar.

Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializmning yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik falsafani fanga o'xshatib asoslashga urindilar.

XIX ASR PSIXOLOGIYASIDA MEXANISTIK (VULGAR) MATERIALIZM

XVIII asr fransuz materializmiga o'xshagan materialistik ta'limot XIX asrda ham bir guruh nemis tabiatshunoslari - Byuxner (1824-1899), Fogt (1817-1895) va Moleshott (1822-1893)lar tomonidan davom et-tirildi. Bularning hammasi psixikani aynan fiziologik jarayon deb ta'rifladilar, fikrni materiya harakatining alohida turi deb hisobladilar. Masalan, Moleshott tafakkurga ta'rif berib shunday deydi: «Fikr harakat-dir, miya moddalarining o'rin almashishidir. Tafakkur masofa egallovchi jarayondir, tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, darajalar uning bu xu-susiyatini shunchalik orttiradi».

Fogt psixika haqida va psixikaning kelib chiqishi haqida o'zining fikrini «Fiziologik maktublar»da quyidagi formula bilan ifodalaydi: <<Men o'ylaymanki, loaqal ozgina bo'lsa ham mantiqiy ravishda mulohaza yuri-tadigan har bir tabiatshunos, albatta o't jigarga nisbatan, siydik buyrakka nisbatan qanday munosabatda bo'lsa, fikr ham bosh miyaga nisbatan xuddi shunday munosabatdadir, degan e'tiqodga keladi». Fogtning bu qoidasi-da Kabanisning qarashlari qaytadan takrorlangan. Bu formula Fogt, Moleshott va Byuxnerlarning yagona frontida jon-jahdi bilan himoya qilindi va ular dunyoqarashining asosiy qismini tashkil qildi. Byuxner shu pozit-siyani himoya qilib, o'zining «Kuch va materiya≫ degan mashhur kitobida shunday deb yozadi: «Jigarsiz o't, buyraksiz siydik bo'lmagani singari, substansiyasiz fikr ham bo'lmaydi, psixik faoliyat miya substansiyasining funksiyasi yoki bajaradigan tabiiy vazifasidir≫.

Byuxner, Fogt va Moleshott hamma psixik jarayonlarni materiya harakatining barcha boshqa shakllari qatoridagi faqat jismiy, moddiy jarayondir deb tasvirladilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlarga aynan tenglashtirib qo'ydilar.

Ular murakkab psixik hayotni haddan tashqari soddalashtirib yuborib, unga mexanik tus berdilar, shuning uchun ham ularning ta'limoti vulgar materializm deb nom oldi.

Aslida, XVIII asr fransuz materialistlari singari XIX asr vulgar materialistlari ham psixologiya tomonidan tekshiriladigan masalalar (ovqat hazm qilish, qon aylanish va nafas olish masalalari qatorida) fiziologiya tarkibiga kiradi, shuning uchun ham psixologiyaning ilmiy fan sifatida mavjud bo'lishi ortiqchadir, deb hisobladilar.

Biroq, psixikaning kelib chiqishi va mohiyatini soddalashtirib mexanik tushuntirish fiziologiya fani aniqlagan ma'lumot va isbotlarga mutlaqo zid edi.

Bu materialistlarning fikrlari keng tarqalganligiga qaramasdan, faqat faylasuf-idealistlar va psixologlar (V.Jems) tomonidangina emas, balki fiziologlar (masalan, Veber, Fexner) tomonidan ham qattiq tanqid qilindi.

XIX ASR RUS FANIDA PSIXIKANI MATERIALISTIK TUSHUNISH

Rus revolyutsiya demokratiyasining vakillari Belinskiy, Gersen, Cherni-shevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yo'ldan bordilar. Bu mutafakkirlar o'zlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar.

Revolyutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811-1848) borliqning, dunyoning negizi materiya-dir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum

aqliy tasavvurlar, - deydi, V.G. Belinskiy, -miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir».

Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'y beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir*.

Belinskiy ong materiyaning mahsulidir, deb gapirar ekan, ong maz-munining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni o'stiradi va ta'lim beradi*.

A. V. Gersen (1812-1870) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmi-dan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika - bu materiyaning mahsuli - u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib bo'lmaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas.

«Ong, - deb yozgan edi A.I. Gersen, - tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidir». «Ongni uning moddiy asosi bo'lgan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar or-gani bo'lgan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, to'g'ridan to'g'ri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishda demakki, psixologiyaga - olib keladi*,- deb yozadi u.

Shu bilan birga Gersen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko'zgudagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga ko'ra faoldir, deb tushunadi.

Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va gar-monik o'stirish vazifasidan iborat bo'lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi.

Gersen dialektik materializmga chinakam yondoshdi.

N.G.Chernishevskiy (1828-1889)ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba - materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayot-gan materiyaning mahsulidir. Chemishevskiy inson tabiatini dualistik tushu-nishga va shunga asosan inson ongining uning miyasiga bog'liq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning moddadan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Cherni-sheyskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yo'l bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshottlarning yo'l qo'ygan xa-tolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy substrakt bo'lgan miyani ongning o'zi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi.

«Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga,- deb yozadi u,- biz unda ikki xil hodisa - moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat eydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni inson o'ylaydi, his qiladi, xohlaydi va shu kabilarni ko'ramiz≫.

U «fikrning jismiy shakli yo'qligiga qattiq ishondi≫.

Dobrolyubov (1836-1867) Chernishevskiyning safdoshi bo'lib, o'z za-monasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi.

Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo'q. Butun mavjudod harakatdagi va o'sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi, faqat o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

«Aslida hech narsa yo'q bo'lib ketmaydi, - deydi Dobrolyubov, -faqat shakllar, shaxslar o'zgaradi, xolos≫.

«Inson, - deydi Dobrolyubov, - tabiatning bir qismidir, mavjudod-olaming eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir.

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasi-ning reaksion idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U in-sondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'ygan vulgar materialistlar - mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo'qqa chiqara-digan qo'pol materializmning johilona e'tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo'lib tuyuladi≫.

Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bog'lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, o'z hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi g'oya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni o'rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I.M. Sechenov-ning (1829-1905) dunyoqarashi revolutsion demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta'sirida tarkib topdi.

1863-yil uning «Bosh miya reflekslari≫ degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'sha zamon fiziologiyasining ilg'or yutuq-lariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lmagan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chemishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar,- degan edi Sechenov,- bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo'lgan hodisalardir≫. Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, - deb yozadi u, -o'zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir≫. Shuni isbotlashni u o'zining vazifasi deb bildi.

Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksi-yalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, - deb yozadi u, - o'zining butun mazmuni e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta'limotlardan o'zga narsa bo'lmog'i mumkin emas≫.

Sechenov inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omili bo'lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidladi. «Moddiy olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladi≫.

«Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari,— deb yozadi Sechenov,— tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiatshunoslar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadilar». «Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiya-ning qo'lidadir».

Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari manashulardan iborat. I.M. Sechenov ta'limotining davomchisi LP. Pavlov edi. U

materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatini tushunishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asrning bosh-larida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchiga chiqqan shakli obektiv psixologiya deb atalgan oqim — «bixeviorizm», ideyalizmining uchiga chiqqan shakli esa «Vyursburg» maktabi psixologiyasi edi.

1912 yil Moskva universitetida Psixologiya instituti ochildi. Shu yilda I.A. Sikorskiy tomonidan Kiyevda jahonda birinchi marta Bolalar psixologiyasi instituti tashkil qilindi. 20-asrning 1-yarmida Rossiyada K.N. Kornilov, psixologiya psixologiya Blonskiy va boshqa dialektikaga asoslangan ilmiy psixologiyani yaratishga kirishdilar.

Hozirgi zamon psixologiyasi ko'p tarmoqli psixologik bilimlar tizimidan iborat fan hisoblanib, o'zining tadqiqot predmetiga ega bo'lgan ko'plab sohalardan tashkil topgan: umumiy psixologiya, aviatsiya psixologiyasi, harbiy psixologiya, differensial psixologiya, psixofiziologiya, muhandislik psixologiyasi, kosmik psixologiya, huquq psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, neyropsixologiya, patopsixologiya, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, sport psixologiyasi, maxsus psixologiya, ijodiyot psixologiyasi, menejment psixologiyasi, marketing psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, yosh psixologiyasi, tashkiliy psixologiya, din psixologiyasi, oila psixologiyasi, psixologiya tarixi, genetik psixologiya, amaliy psixologiya, eksperimental psixologiya, kasb psixologiyasi, psixolingvistika, siyosiy psixologiya va boshqa psixologiyaning tarmoqlarga ajralishining asosiy sababi uning tarkibida tatbiqiy sohalar vujudga kelishidir. Psixologiya sanoatda, jamiyat boshqaruvida, ta'lim tizimida, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport, transport, radio, televideniye va boshqa tuzilmalarda muhim masalalarni hal qilishda faol ishtirok qilmoqda. psixologiya erishgan yutuqlari shaxs imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va ularni harakatga keltirishda alohida ahamiyat kasb qilmoqda hamda shu asnoda mehnat samaradorligini oshirishga ta'sir o'tkazmoqda. Zamonaviy psixologiyada elektron-hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordami bilan psixikani chuqur o'rganish kabilar qo'llanilmoqda. psixologiyadao'zini o'zi kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Ba'zi yo'nalishdagi psixologlar uni tadqiqot o'tkazishning asosiy metodi deb ta'kidlasalar, boshqalari esa uning cheklanganligini e'tirof qiladilar, buning o'rniga obyektiv metodlardan foydalanishni tavsiya etadilar. Obyektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniqlangan, inson ichki munosabatlari bilan subyektiv holatlar sababiy bog'liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo'lishi dalillangan. Jahon hamjamiyatida Rossiya, AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Shveytsariya mamlakatlarida ilmiy-tekshirish institutlari va markazlarida, universitetlarda psixologik izlanishlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

O'zbekistonda psixologiya 1928 yildan e'tiboran hozirgi Milliy universitetda fan sifatida o'qitila boshlandi. 1929-yil SSSR Xalq maorifi komissarligi qoshida psixologiya laboratoriyasi ochildi. Keyinchalik pedagogika institutlarida psixologiyaning bir necha sohalari bo'yicha talabalarga bilim berila boshlandi. 20-asrning 2-yarmida M. Vohidov, M. Davletshin singari mahalliy kadrlar yetishib chikdi. Hozirgi davrda psixologiya fanlari doktorlari V. Tokareva, E. G'oziyev, B. Qodirov, G'. Shoumarov, R. Gaynutdinov, V.

Karimova, Sh. Barotov, A. Jabborov, R. Sunnatovalar psixologiyaning umumiy psixologiya, pedagogik va yosh psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya sohalari bo‘yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqdalar. Psixolog mutaxassislar tayyorlash va tadqiqot ishlari O‘zMU, SamDU, Farg‘ona universiteti, Qarshi universiteti, Termiz universiteti bazalarida yo‘lga qo‘yilgan. Respublikamizda psixologik xizmat joriy qilingan va uning tarmog‘i tobora kengayib bormoqda.[1]

BIXEVIORIZM (XULQ PSIXOLOGIYASI)

XIX asrning oxirida bir qancha Amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874-1949), J. Uotson (1878-1958), K. Leshli (1890-1958), A. Veys (1879—1931) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdiiar. Ular, avvalo, bu psixologiya foydalanib kelayotgan o’z-o’zini kuzatish metodi (subektiv metod) haqiqiy ilmiy bilimlar bera olmaydi, chunki uning xulosalari subektiv xarakterga egadir. Haqiqiy il-miy bilimlar obektiv va aniq bo’lmog’i kerak. Psixologiya falsafaga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmog’i va boshqa tabiat fanlari, masalan, fizika, ximiya, biologiya singari, tashqi tajriba dalillari asosida ko’rilmog’i kerak. Shuning uchun ham psixologiya o’z-o’zini kuzatish metodini uloqtirib tashlashi va faqat obektiv (tashqi) metoddan foydalanishi kerak, ya’ni psixik hayotni har kim o’z-o’zida emas, balki boshqa kishilarda hayvonlarda tashqi kuzatish va eksperiment yo’li bilan o’rganmog’i kerak. Psixologiya faqat obektiv metod qamrab oladigan narsalarnigina, ya’ni tashqi sezgi organlari yordamida idrok qilinadigan narsalarnigina o’rganmog’i kerak.

Psixik hayotni obektiv metod bilan o’rganishda, aftidan, ongning subektiv hodisalari, inson shaxsining ichki psixik kechirmalari (ya’ni, empirik psixologiya o’rganishi lozim deb hisoblagan hodisalar) qamrab olinmay qolsa kerak. Ob’ektiv metod bilan faqat organizmning harakat-larini, ya’ni mimika, imo-ishoralar, nutq va boshqalarnigina o’rganish mumkin. Amerika psixologiyasidagi bu oqimning vakillari ham psixolog organizmning faqat tashqi ifodali harakatlarini, inson va hayvon xulqini-gina o’rganmog’i kerak, deb da’vo qildilar.

Uotson shuning uchun ham o’zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagi fan* deb nomladi. «Bixevior» degan so’z inglizcha xulq, demakdir. Amerika psixologiyasidagi bu yo’nalish shuning uchun ham «bixeviorizm» («Xulq psixologiyasi*) deb ataladi.

Organizmning turli-tuman harakatlarini va umuman hayvonlar hamda inson xulqini keltirib chiqaradigan sabablar nimadan iborat degan sa-volning tug’ilishi tabiiydir.

Biz odatda, organizmning harakatlari — mimika, imo-ishoralar, nutq ichki ruhiy kechirishlarning faqatgina tashqi zohiri deb bilamiz. An’anaviy — ratsionalistik va empirik —psixologiya ham bizning harakatlarimizning ko’pchiligi ichki psixik kechiriklarning faqat tashqi ifodasidir, deb ta’kidlagan.

Lekin bixevioristlar inson xulqining bunday tushuntirishini ilmiy emas deb rad qildilar. Ularning da’vosiga ko’ra, fizik va qonuniyatlariga bo’ysunmaydigan fiziologik jarayonlar inson xulqiga ta’sir qiladigan va uni boshqaradigan hech qanday alohida psixik faoliyat yoki ong faoliyatining bo’lishi mumkin emas.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko’zga ko’rinarli o’rin olinishini xohlasa (loaqal aniq, obektiv metod sifatida bo’lsa ham), u «ong»

tushunchasini mutlaqo rad qilmog'i kerak. Ong va uning tarkibiy elementlari — bularning barisi quruq gapdan iborat* deb aytgan.

Shuning bilan birga bixevioristlar psixologiyaning oddiy terminologi-yasini ham uloqtirib tashlaydilar. O'sha Uotsonning o'zi yana shunday deydi: «sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa to'liq tushungan holda foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham*.

Hayvon va insonning har bir harakati tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siri tufayli ro'y beradi. Inson va hayvonning xatti-harakatlari tashqi ta'sirotlarga berilgan *reaksiyalardir,* xolos. Bu reaksiyalar tug'ma va turmush jarayonida hosil qilingan bo'lishi mumkin. Tug'ma reaksiyalarga reflektor harakatlar (instinktlar) kiradi. Hosil qilingan reaksiyalarga esa har xil malakalar kiradi. Masalan, barcha irodaviy harakatlar nutq va boshqa murakkab xulq shakllari shunday harakatlardir.

Bixeviorizmning asoschisi Torndayk kuzatish metodi va maxsus eks-perimentlar o'tkazish bilan hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) malaka hosil qilish jarayonini o'rgangan. Torndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu obektiv metodlarni inson psixik hayotini o'rganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin deb hisobladi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida bitta emas, balki butun bir qo'zg'ovchilar sistemasi bilan vujudga keltiriladi. Organizmning javob harakatlari yig'indisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisi bixevioristlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtayi nazaridan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qo'zg'ovchilarning yig'indisini bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Iisonning psixik hayoti butunlay organizm reaksiyalarining yig'indisiga tenglashtirib qo'yiladi. Psixik hodisalar, psixik jarayonlar tushunchalari o'rniga ham an'anaviy psixologik tushunchalar hisoblan-gan sezgi, idrok, iroda, xayol, tafakkur kabi tushunchalar o'rniga ham har xil nom olgan reaksiyalar ishlatiladi.

Bixeviorizmning nuqtayi nazaricha, psixologiyaning vazifasi, avvalo, organizm har xil qo'zg'ovchilarni qabul qilib olishga xizmat qiluvchi va shu qo'zg'ovchiga javob beruvchi apparat va mexanizmlarni o'rganishdan iboratdir. Shuning bilan birga, psixologiya muayyan reaksiya tashqi muhitning inson organizmiga ta'sir qilib turgan qanday predmet va hodi-salari bilan ro'yobga chiqarilishini ham o'rganmog'i kerak. Binobarin, psixologiya inson reaksiyalarini faqat tasvirlabgina qolmasdan, balki qo'zg'ovchi bilan organizmning javob harakati o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni ham qidirib topishi va aniqlashi, xulqning situatsiyaga bog'liqligini belgilab berishi lozim. Bixevioristlarning fikricha, tashqi qo'zg'ovchi bilan inson xulqi o'rtasida qonuniy, faqat mexanik bog'lanish bor: qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchli va murakkab bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchli va murakkab bo'ladi va aksincha, qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchsiz va oddiy bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchsiz va oddiy bo'ladi. Demak, bixeviorizmning asosiy qoidalaridan biri shuki, inson xulqi hamma vaqt muhit bilan qat'iy mu-vozanatda bo'ladi.

Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, inson shaxsi faqat organizm yoki aniqroq qilib aytganda, eng murakkab mashina bo'lib, u o'zining barcha (elementar yoki murakkab) harakatlari bilan muhitning shart-sharoitlari va o'z organizmining strukturasi bilan qonuniy ravishda belgilangan (determinlangan)dir.

Insonning butun faoliyati, uning butun xulqi harakatlardan iborat bo'lgan fizik, mexanik jarayon deb qaraladi: insonning psixik hayoti nerv sistemasida, mushak va ichki sekretsiya bezlarida ro'y beradigan harakat va o'zgarishlarga tenglashtirib qo'yiladi.

Shuning uchun ham, agar empirik (subektiv) psixologiya ruhning o'zini o'rganishdan voz kechganligi sababli uni ba'zan «ruhsiz psixologiya≫ deb atagan bo'lsalar, obektiv psixologiyani esa «Psixikasiz psixologiya≫ deb atadilar.

Bixevioristlarning fikricha, psixologiya ham nazariy fan sifatida fizika singari, aniq fan bo'lmog'i kerak. Texnika sohasida fizika qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, ijtimoiy tuzum sohasida psixologiya ham shunchalik ahamiyatga ega bo'lmog'i kerak. Uotsonning fikricha, psixologiyaning oldiga shaxs va muhitni shunday tashkil qilish vazifasi qo'yilmog'i kerak-ki, bu bilan jamiyatda oqilona va baxtli hayot kechirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilgan bo'lsin*.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, xususan psixologiyaning oxirgi vazi-falari insonning yoki butun bir jamiyat (sinf) ning zaruriy xulqini tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya u yoki bu odam, butun bir jamiyat har qanday sharoitlarda ham qanday xatti-harakat qilishini oldindan mumkin qadar aniq va ilmiy jihatdan asoslab aytib bermog'i kerak.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o'quvchilar ongiga tarbiyachi yoki o'qituvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir.

Bu situatsiya (qo'zg'ovchilar va stimullar yig'indisi) organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo'nalishda shakllantirmog'i kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining o'zi esa, kerakli malakalar (ichki va tashqi harakatlar) hosil qilishga tenglashtirib qo'yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo'yiladi.

REFLEKSOLOGIYA

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida obektiv yo'nalish paydo bo'lib, uning tashkilotchisi professor V.M. Bexterev (1857-1927) edi.

Bexterov ham, bixevioristlar singari, o'z-o'zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani subektiv hamda ilmiy emas, deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmog'i kerak, deb hisobladi. Sirtdan turib psixika — ■ ongni kuzatish mumkin bo'lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tug'ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o'rganmog'i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to'g'ri keladi.

V.M. Bexterov o'z ta'limotini obektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. Bexterov inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o'xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo'shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Bexterovning fikricha, inson ongining ijod singari murakkab harakatlari ham ma'lum bir maqsadni ko'zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yig'indisidir, maqsad esa o'zining o'tmishdagi tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixevio-rizmdagi singari, refleksologiyada ham, hissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, orientirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika

sohasi-dagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsi-ya, differensiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar.

Bexterovning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, Amerika bi-xevioristlarining ta'limotini takrorlagan edi. Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanishiga fanning bunday o'sishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq, psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emas-mikan, degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo'yicha faylasuf Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psi-xologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, chunki psixik hodisalarni o'lchash mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni o'lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq qilish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirish-larim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar - hissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va muno-sabatlaridan iboratdir. Ruhiy holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladilar. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish jarayonida ma'lum darajada doimiylik qonuniyati bor. Bu doimiylik miqdori tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga mate-matikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmadi.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878) va fizik Fexner (1803-1887)lar amalga oshir-dilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi - sezgilarning o'zaro munosabatlari sohasidagi qonu-niyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchi taassurotlar ta'siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga propor-sionaldir degan psixofizik qonunni kashf etadi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan

edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga ay-lantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

Vundt 1879-yili birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini kashf qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida Eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil o'tkazgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilin-ganga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlana-di va har bir ma'lum vaqtdan keyin shing'irlaydi. Bu psixologik eksperi-mentlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya. tarix, mitologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydala nish zaruriyatini ilgari surdi.

Leyptsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakat-larda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokar-skiy, Qozonda - Bexterev, Odessada N.N. Langerlar tomonidan shunday laboratoriya ochildi. 1911 -yil Moskva universiteti huzurida maxsus ko'rilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida Eksperimengal psixologiya instituti tashkil qilinadi.

Professor A.F. Lazurskiy (1874-1917) tomonidan eksperimental me-todning alohida turi - tabiiy eksperimental metodning alohida turli tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqilgan.

Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixo-logiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta'sir ko'rsatdi.

Bu metodning yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bo'lmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgilar, idrok, diqqat, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo'li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida - o'quv tarbiya ishlarida, tibbiyotda, mehnatni tashkil qilish va ratsiona-lizatsiyalashda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltirdi.

VYURSBURG MAKTABI PSIXOLOGIYASI

XX asrning boshlarida Germaniyada Vyursburg maktab psixologiyasi deb atalgan alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu yo'nalishning vakillari O. Kyulpe (1862-1915), K. Byuller (1879-1922), A. Messer (1837-1937), Ax Nartsis (1871-1946) va boshqalardir.

Ular assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va tekshiriluvchi-larning o'z-o'zini kuzatishlariga asoslangan maxsus eksperimentlaro'tkazish yo'li bilan, yuksak psixik jarayonlarni, asosan, tafakkurni sodda psixik elementlarga sezgilar va tasawurlarga bo'lib qo'yish bu murakkab psixik jarayonlarni shu elementlardan tarkib topadilar, deb ta'lim berish mumkin emasligini isbotlashga intildilar. Bu eksperimentlarning tashabbuskorlari va uyushtiruvchilari bo'lgan Kyulpe, Messer, Byuller hamda boshqalar psixologik eksperimentlarini o'zlari ustida sinab ko'rganlar.

Ular o'z eksperimentlarining yakunlarini analiz qilib, tafakkur yuritish aniq o'lchash mumkin bo'lgan vaqtni talab qiladi, deb ta'kidlashga intildilar. Biroq, tafakkur jarayonining mazmunini esa «ilintirib olish» ham mumkin emas ekan, bu jarayonning tarkibidagi sezgilarni, tasavvurlarni, so'zlarni va boshqa yaqqol elementlarni «il-intirib olish* mumkin emas ekan. Tafakkur ham, sezgi singari, birlamchi hodisa ekan: u o'z tabiatiga ega bo'lib, tajribaga bog'liq emas, degan xulosaga keldilar.

Vyursburg maktabining vakillari tafakkur funksiyasining birlamchiligi va o'ziga xosligi haqidagi ta'limoti bilan, tafakkur ruhning alohida qobiliya-tidir, degan tafakkur hukmidagi sxolastik ta'limotni, ruhni alohida moddiy bo'lmagan mohiyatdir, deb ta'riflovchi metafizik ta'limotni faqat boshqa iboralar bilan ifodalagan holda qaytadan takrorladilar, xolos.

Vyursburg maktabining xulosalari psixologiyadagi o'ta ketgan idealizm-ning vakillari, xususan, professor Chelpanov tomonidan yuqori baholan-di. Chelpanov bu xulosalardan insonda moddiy bo'lmagan alohida substansiya sifatidagi ruhning borligini isbotlovchi eng kuchli dalillardan biri sifatida foydalandi.

Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari va ularning tafakkurning mohiyati haqidagi xulosalari chet el psixologiyasida, ayniqsa, sovet psixologiyasida qattiq tanqid qilindi. Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari psixologiyada idealizmni mustahkamlashga qaratilgan muvaffaqiyatsiz urinishlardan biridir.

Vyursburg maktabi psixologlari qarashlarining ilmiy jihatdan asossizligi, bixevioristlar va refleksologlarning qarashlari singari, sovet psixologlarining tanqidiy asarlarida to'la-to'kis isbotlangan.

Nazariyotchilar hayvon psixikasi va inson ongining genetik birligi hamda sifat jihatidan farqi haqidagi, inson ongining mehnatda paydo bo'lganligi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi ta'limotni asoslab berib, psixika va ongni tushunishdagi idealistik va mexanistik qarashlarni mukammal tanqid qilindi. Dialektik materializm namoyandalari inson ongining taraq-qiyotida ijtimoiy-tarixiy hayot shakllarining ahamiyatini ko'rsatdilar va tarixda inson ongining faolligini isbotlab berdilar.

Metafizik — psixolog ruh nima degan narsa haqida mulohaza yurit-gan. Bunda usulning o'ziyoq behuda edi. Xususan, psixik jarayonlarni tushuntirmasdan turib, ruh haqida mulohaza yuritish mumkin emas: bu erda progress xuddi shundan iborat bo'lmog'i kerakki, ruh nima, degan masalalar haqidagi umumiy nazariya va falsafiy uydirmalarni

uloqtirib tashlash va ma'lum psixik jarayonlarni xarakterlaydigan faktlarni o'rganishni ilmiy zamirida ko'ra bilishga erishishdir.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo'nalishlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
2. XIX asr psixologiyasida mexanistik (Vulgar) materializm qanday ta'limot.
3. XIX asr rus fanida psixikani materialistik tushunish deganda nimani tushunasiz?
4. Bixeviorizm (xulq psixologiyasi) asoschilari kimlar va u qanday ta'limot?
5. Vyusburg maktabi psixologiyasi asoschisi kim va bu maktabning mohiyati nimadan iborat?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz	

10-Mavzu: XX asrda psixologiyani rivojlanishi

Asosiy savollar

1.Psixologiyada metodologik inqiroz. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma. Neobixeviorizmning yuzaga kelishiva rivojlanishi

2. Reaktologik psixologiya

3. Psixologiya sohasidagi munozaralar.

4. 30-yillarda psixologiyada erishilgan yutuqlar.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. O'rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi. . XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo'nalishlari,

XX asrning dastlabki yillarida psixologiyaning rivojlanishi, Reaktologik psixologiya, Psixologiya sohasidagi munozaralar, 30-yillarda psixologiyada erishilgan yutuqlar haqida malumot berish

GALASARI:
Reaktologik psixologiya, sub'ektivizm, psixotexnika,metodologik og'machilik, diskussiya

1.. Psixologiyada metodologik inqiroz. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma. Neobixeviorizmning yuzaga kelishiva rivojlanishi

Psixologiya tarixida vujudga kelgan bixeviorizm maktabi shaxsni o•rganishda ham o'z o•rniga ega. Ushbu maktab vakillarining g•oyasi xulq-atvorni o'rganish asosiy masala sifatida O'rin Olgan bo'lsada, uning ayrim vakillari muammoni tahlil etishda o'zlarining pozitSiyaIariga egadirlar.

O*tgan asrda amerika psixologiya maktabining haqiqiy qiyofasi sifatida maydonga chiqdi. Uning asoschisi Djon Ootson (1878—1958) bu yo•nalishning haqiqiy yo•lboshchisi sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi, Bixevio tushunchasi (behavior) inglizchadan tarjima qilganda oxulq-atvor» degan ma'noni anglatadi, Bixeviorizm tushunchasi tarjima qilganda xulq-atvor psixologiyasi ma'nosini anglatadi.

Xulq-atvorni tahlil qilish to'liq obyektiv xarakterga ega bo^{i}lib, tashqi kuzatiladigan reaksiyalar bilan cheklanadi. insonning fikri. ongini ko'rib bo'lmaydi, ularni o'lchash mumkin bundan kosrinadiki, barthasini obyektiv qayd etish imkoniyati bo'lmaydi. Insonning ichki olamida kechayotganlarni O'rganishning imkoni yo•q. Demak, shaxs eqora quti• sifatida ishtirok etadi. Inson harakatining tashqi ifodalanishining obyektivligini stimullar va vaziyatlar shartlaydi. Shunday ekan psixologiyaning vazifasi stimullar bo'yicha namoyon bo^{i} ladigan ma'lum reaksiyalar belgilaydi.

Bixevioristlar nuqtayi nazaricha shaxs mazkur insonga xos xulqiy reaksiyalarning majmuidan iborat, Stimul-reaksiya (S— R) formulasi bixeviorizmda yetakchi hisoblanadi. Torndayk effekti qonuni S R oertasidagi aloqalarni aniqlashtitadi,
agar mustahkamlanisll bc'lganda. U ijobiy bo•ładi, qachonki ragbatlantirish, kutilgan natija olinganda, moddiy rag'batlantirish yoki salbiy bo^{s} ladi, qachonki, og'riq, jazolash, omadsizlik, tanqidiy ogohlantirish yuz bergandax Insonning xulq-atvari ko•pincha ijobiy qo'llab-quvvatlashni kutgandan, ba'zan salbiy kuchlar qochishiga sabab bo^{i}ladi.

Shunday qilib, bixevicrizm yo'nalishiga ko•ra shaxs individga nisbałan ongli tartibga solingan instinktlar, sotsiallashgan emotsiyalar. yangi ko'nikmalarning shakllanishiga komnaklashuvchi plastiklik, muhitga moslashuviga ko•maklashuvchi va ularni saqlashga xizmat qiluvchi qobiliyatlarni o'zlashtirishida namoyon bo'ladi.

Bu shaxsning uyushgan va nisbatan barqaror ko'nikmalar tizimidan iborat ekanligini anglatadi. Oxirgi barqaror xulq-atvor asosini ułarning yangi hayotiy vaziyatlarga moslashuvi, o'zgarishi, yangi ko•niknłałarning ShaklłaniShiga Olib keluvchilar tashkil etadi.

Bixevicristlar odamni u yoki bu harakatlar, reaksiyalarţ xulq-atvorni dasturlashgan, aniqlovchi, o'rganuvchi mavjudotdir. O'zgarishlar va mustahkamłash o•zgarganda uni talab etiladigan xulq-atvorga dasturlash mumkin.

Bixeviorizm mazmuniga psłxolog Tolmen S-R reaksiyaga shubha bilan qarash orqali, unga o'zgarish kiritishga erishdi. U ushbu sxemaga o'zgarish kiritdi va uni S-I-R tarzda ifodalashga alib keldi. Bu yerda I individning irsiyatłga, fiziologik holatlari, oldingi tajribasłga bog#liq bo•łgan PSiXik jarayonlarm

BSkinnerning operant bixeviorizmi. Berris Frederik Skinner 1904-yil Pensilvaniya shtatida tug'ilgan. Uning oilaviy muhiti samimiy va erkin, intizom qattiq bo'lgan, hamda munosib xizmat ko'rsatganda ragbatlantirilgan. Skinner butun yoshligi davrida rolikli samakatlarni, korusellarni, aravalarni konstruksiya qilish bilan ko'p shue'ullangan, Bu yoshlikdagj ixtirolar kelajakda uni harakatlarini kuzatish modifikatsiyasiga qiziqishidan darak berardi. Uning shuningdek. maktabda o'qishga qiziqishi katta bo•łgan, hamda unga bilim bergan o•qituvchilarini iliqlik bilan xotirlaydi.

Skinnerning nazariyasiga yondashuvlar; Bixeviorizm uchun axulq» asosiy tushunchaga aylanib, uning psixikasi bilan aloqasi cheklab o'tilgan. Mazkur nazariyotchilar avvalo insonlarning barqaror bir-birlaridan fürqini O'rea• nish va

shaxslarning xu•q-atvoridagi turli Xit murakkabliklarni gipotitik tushuntirishga harakat gilish bilan birga individning xulq-atvorini unga tashqi muhitning ta•sittni c•rgatish yo•li biIan aniqlash mumkinligini e'tirof etadilar_

Skinnerning ta'kidlashicha. psixologiya, ayniqsa o*qitish yetar-li darajada rivojlanmagan, Shu sababEi ulkan masshtabli nazariya mavjud bo"lmagan. Shuningdek. u nazariy yo'nalishda tekshiruvlar 04tkazish lozim emasligini, chunki ular kuzatuv faktorlariga tuShuncha berib, hodisalarni turli terminlar va o'lchamlarda ta ⁱkidJab, ularni turli me'yorlarda Olchab bo'lrnaydi, degan fikrni ilgan suradi.

Skinner nazariyotchi deb hisoblagan va shaxsni O"rganish nazariyasini yaratib bergan.

Skinner Sz intervyusida: "Men o'zga dunyom aql va asab tizimi nazariyasini yaratib, xulq-atvorni tushuntirishga harakat qilaman. Bunday nazariyani muhim va foydali deb hisoblayman•, — degan fikrni bildirgan.

Skinner o'z nazariyasi bilan raqatgina shaxsni emas, balki butun xulq-atvorni tushuntirishga harakat qildi, Sklnner psi• xologiya aniq dalillar asosida va tadqiqotlar laboratoriya sharoitida amalga 0Shirilishi kerakligini ta'kidladi va asoslab berdi.

Sotsial o'rganishlar nazariyasi, Keyingi davrda klassik bixeviorizm rivojlanibv yangi sotsial-kognitiv yo'nalish shakllandi. Uning vakillari Albert Bandura va Djulian Rotterdir. Ularning yondashuviga ko'ra insonning xulq-avtoriga atrof-muhit taisir kotrsatadi. O'z navbatida inson ham sotsial atrof-muhitning shakllanishiga faol (a'sir ko ᶜrsatadiv O'rganishlarning yuz berishi faqat to•g'ridan to@ri va tashqi Wl]ab-quvvatlashda emas, xulq-atvor kuzatishlar va namunalar asosida shakllanadi.

Dj.Rotter sotsial xulq-atvorni quyidagi tushunchalar orqali ifodalaydi:

1. Insonning xulq-atvoriga uning kutilmasi, subyektiv ehya'ni insonning fikricha ma ⁱlum vazłyatlarda u yoki bu xulq-atvorni yuz bergandan keyin ma'lum mustahkamlash bo'ladi, degan fikriga ko'ra ta'sir ko•rsatadi.

2. Insonning xulq-atvoriga inson uchun ahamiyatli bo'lg:an mustahkamlash (chet ta'sirlar), qadriyatlar ta'sir ko•rsatadi,

3- Insonning xulq-atvoriga uning shaxs tipi, uning lokus nazorati ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, Dj.Rotterning ta'kidlashicha, xulqiy potensial qtexnik mavjud» bo'lgan beshta asosiy reaksiyalar blokini ('ziga qamrab oladi:

I. Muvaffaqiyatga erishganlikka yo'naltirilgan,, natijada sotsłal e'tirof etishni asoslashga xizmat qiladigan xulqiy reaksiyalar,

2. Ijtimoiy me'yorlar, boshqa insonl,arning talablariga moslashish bilan bog•łiq adaptatSiyani ta"miniovchi xulqiy reakSiyalar.

3. Ayni damdagi vaziyatning ta'sirida foydalaniladigan himoyalovchi xulq-atvor reaksiyalari.

4. «Zo'riqish maydonidan chiqish», qochish, dam olishga yo'nalgan qochish texnikasini ifOdalOvchi xulq-atvor reaksiyalari.

5. Agressiv xulq-atvor reaksiyalari — boshqalarning tanqidi, kinoyasi, pichingi, qiziqish va manfaatlariga zid harakatiga nisbatan jismoniy agressiyaning namoyon bo•łishi.

Dj „Rotter singari Â.Bandura ham shaxs muammosiga o'ziga xos yondashuvlarini taqdim eta oldi, A,Bandura bixeviorizmning S—R sxemasiga o'zining to'rtta oraliq reaksiyasini kiritdi: Taqlid uchun harakat namunasiga bolaning e'tibori. Aniqlik, farqlanuvchanlik, emotsional jozibadorlik. funkSional ahamiyatga egalik namunaga qo'yiladigan talablardir,

2. Namuna, xulq-atvor modeli ta'siri haqidagi ma'lumotIarni saqlovchi xotira.

3- Bolaning taqlid namunasini idrok qilishi uchun sensor imkoniyatlar va harakat ko'nikmalariga ega bo'lishi.

4- Bolaning taqlid modelini bajarishi uchun xohish-istaklarini belgilovchi motivatsiya.

Bola ilk davrlaridagi uning shaxsiy rmwaffaqiyallari o•zining boshqalar kutayotgandck tutishiga tayyorligiga U Ota-onasi kutayotgandek va unga goniqish kelliradigan harakatlarni amalga oshjrü boshlaydi hnshqalarnikidek harakatlanishni boshlaydi,,

Bandura taqdim etgan sotsial kognitiv nap:arivaga ko•ra lashqi va sotsial muhit insonning xu q-atvoriea ta'sir ko'rsatacli, u inson fåoliyatining mahsuli sanaladi. Demak. insan Düining xulg-atvori lufayli atrof Olamni o•zgartiradi, o;zining mulliRiga va shaxsiy xulq-atvoriga ta'sir ko^{e}rsatadi. Insoll O ^{L}zining xulq-atvori oqibat]arini ko•ra Oladi. oldindan kiltilishi nutmkin bo'lgan xavfsxatarning oldini olishea harakat qiladi va natijalar timsolini hosil qiladi.

Yuqoridagi mulohazalardatl ka rinadiki, klassik bixcviorizm. ularning zamonaviy izdoslllart — sotsial kogn[liv mtzariya vakillari shaxs muammosiga nisbatan bilan boshqa shaxs nazariyalaridan .$zlarining g•oyalaridagi metodologik masalalar va tadqiqot metodlari bilan Farq qiladilar.

102. **Geshtaltpsixologiyaga umumiy tavsif**

Geshtaltpsixologiya, yoki boshgachasiga struktura, yaxlit psixo]ogiyu. Bu yo*nalishning asosiy vakillari XmErenfels (1859—1932), V_Keller (1887), K.Koflca (1886—1941)lardir. Bu psixologlar barcha murakküb psixik jarayonlar elementlar. hodisalardan sez.gilardan tarkib topadi, deb hisoblangan assorsiativ psixologiyani tanqid qilib Chiqdilar. Geshtaltps'xologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi Olaroq, har bir psixik h0disaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qisnl elementlarning yig'indisiga nishatan tnazmundorroqdir, Ayrilll element va qismlarning yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, akslncha, butun (yaxlil struktura) qism element[arning xususiyatlarini helgilab beradi.

Bu psixik strukturamng yaxlitligi nazariyasi, avvalo idrek faktlarl asosida islllab chiqi[gan edi. Idrok — bu sezgjlarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrizdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotiras tafakkur va iroda hodisalariga harn tatbiq qilingan edi.

Geshtaltpsixologiyaning markaziy nazariyasi har qanday psixologik jarayonlarning bosh mohiyati ularning sezgilarga o'xshash alohida elemetlari emas, balki konfiguratsiya shakl yoki geshtaltehilarning yaxiit yaratishidan iborat.

GeshtaltpsixcloeiYäda tüftlkktif muammosining tadqiqoti keng qamrovli tarzda Olib boriladi. Jumladan, V.Keller antropoidlarning intellektual harakatlarini eksperitnental o'rganish natijasida yuqori darajada taraqqiy qilgan maymunlarning aqliy harakatida inson harakatiga xos o'xshashlik borligi xulosa chiqaradi.

V Kellerning fikricha, topshiriqni yechish mexanizmi quyidagilardan iborat: organizmning Optik maydonidagi vaziyatlarning muhim elementlari bir butunlikni. ya'ni vaziyat elementlariga, geshtalt ichiga kirib, geshtaltda qaysi joyni egallashga bog'liq ravishda yangi ahamiyat kasb etadi. Vaziyatning muhim elementlaridan namoyon bo'luvchi geshtaltchilar muammosi vaziyatda organizmda ba^{i}zi bir zo'riqishlar ta ^{t}sirida vujudga keladi, topshiriqni yechish muammoli vaziyatning qismlari yangi geshtaltda yangi munosabatda idrok qilina boshlaganida tugallanadi. Masalülli yechLsh amq qadamlarni yuzaga ke]tiruvchi geshtalt sifatida maydonga chiqadir

Geshlaltchilarning ayrimlari ayo•nalish» atamasini qo'llab, uni oftmish tajribasi bilan boglashga intiladilar. Shuningdek, ular «tafakkurning evrestik metodlarie toVrisidagi tushunchadan ham foydalanadilar. Bunda materialni, qoWilgan maqsadni. konfliktli holatlarni tahlil qilishni nazarda tutadilar.

Geshtaltchilar tafakkur psixologiyasining qator muammolarini ko^{i}tarib chiqadilar, chunonchi ijodiy tafakkurning O'ziga xosligi, tafakkur jarayonida yangilikning vujudga kelishi, bilimlar bilan tafakkuc nisbati, topshiriqni bajarish jarayonida asta-sekin va birdaniga yeehish yo'lini qo'llash kabilar. Tafakkurni psixologik o'rganishda

funksicnal rivojlanish g'oyasini amaliyotga tatbiq qilish ham ma'lum darajada geshtaltpsixologiya namoyandalarining xizmati hisoblanadi.

10.3. **Psixoanaliz va uning rivojlanishi**

Z,Freyd Sarb madaniyatiga chuqur ta•sir ko•rytldi. Freydning klinik psixologiya va psixiatriyadagi ilmiy qarashlari alohida o'ringa ega. Freydning kuzatishlari qatot nevrologik buzilishlarning psixologik sabablari mavjudligi to*g'risidagi xulosaga Olib keldi- Bu orqali Freyd ongsizlikni kashf qildi. Uning fikricha, ko•zi OjiZlik yoki karlik, beixtiyor kormaslik va eshitmaslik xohishi insonda keskin xavotirlikni uyg•otar ekan. Freyd gipnoz ongsizlikka YO'! deydi va patsientlarni davolashda undan föydalandi. Natijada bcrnorlar gipnoz tufayIi (Blarining anglab bo*lmas qobiliyatlarini ochadilar. So•ngra u patsientlar ovzlarini ruhiy yengillashishlariga imkon beruvehi erkin assotsiatSiya usulini olib kirdi. Ushbu usulga ko•ra mijaz o'zining dardlarini bayon etadi. Bu esa patsientlarga ruhiy yengillik olib keldi. Freyd ruhiy buzilishlarning zamini. bugungi bezoutalanishlarning sababi patsientlarning o'tmishi biIan bog•liq, bolalikdagi tuyg'ulariga borib bog'lanishini ta'kidladi. Kasailiklarning ongsizlik sabab]ariga tayangan 5haxs nazariyasini psixoanaliz davolash metodi bilan bog'ladl,

Freyd topografik modeldan foydalanib, psixik hayotning uch darajasini ajratdi:

• ong; ongoldi; ongsizlik,,

Ong darajasi aniq damdagi insonning ma'lumotlarini sezgi va kechinmalaridan tashkil topadj, Ong miyada saqlanuvchi ma^{t} lum kam foizli axborotlarni qamrab oladi. S(jngra ma'lumotlar ongoldi yoki ongsjzlik sohada yuklanadl,

Ongsizlik sohasi. Inson psixikasining eng chuqur va ahamiyatli qatlami ongsizlikdir. Bu ongga qanchalik bosim o€tkazuvchi emotsjya va xotiralar orqali instinktiv qo'@alishlarini saqlovchi, ammo ushbu anglashilmagan materiallar ko^{i} pincha •nsonning kundalik faoliyatini belgilaydi.

Ongoldi soha, ba'zan xotiraga kirish mumkin bc'lgan, O'zida barcha tajribani kiritadi, ayni damda anglanilmagan, ammo tasodifiy yoki minimal kuch sarflash natijasida ongga tez qaytishi mumkinligi.

U — psixikaning ongsizlik qismi bo’lib. biologik instinktli mayllardan iborat; agressiya va seksual, U jinsiy mayl — libido bilan to'yingan- Insonda yashirin energetik tizim bo'lib* bu quvvat har bir kishida miqdori — doimiy o'lchamga ega. Ongsiz va irraqsional b0^{L}ladi. U qoniqish. ya'ni so•ngida baxt, eng asosi inson hayotidagi asosiy maqsad tamoyiliga bo•ysunadi.

MEN — ikkinchi tamoyil — gomeostaz — ichki muvozanatm saqlash tendensiyasi. Men (Ego) — ong — doimiy ravishda U bilan nizoda bo’ladi, seksual mayllar ta'sirida bo'ladi- U jamiyat ta'siri ostida shakllanadi. Menga uchta kuch ta'sir ko'rsatadi: Kayvoniy Men va insonga o'z talablarini qo'yuvchi jamiyat. MEN ular orrasidagi uyg'unlikni ta'minlashga harakat qiladi, qoniqish emas, balki reallik tamoyiliga bo•ysunadi.

OLIY MEN (yuqori men) axloqiy srandartlarni tashuvchi, shaxsning bu qistm tanqtd, senzura, vijdon rolini bajaradi, Agar Men U ga mos harakatni amalga oshirsa yoki unga mos qaror qabul qilsa, Kayvoniy Men unga qarshi chiqadi. Natijada aybdorlikf uyati vijdon ta'nalari ko'rinishidagi jazoni boshdan kechiradi.

Barcha himoya mexanizmlarining maqsadi aMensga yordam berishdan iborat. Shu sababli ham u uchta asosiy bezovtalanishga yo'naltirilgan, ya'ni "Men»ni zararlashi mumkin bo'lgan nevrotik. axloqiy va real jarayonlarni o'z ichiga oladiT

Biroq "Men» ichdan chiqadigan norozilikdan himoyalanib qolmasdan, ilk davrlarda eMen» xavfli instinktiv stimullar biIan tanishadit u norozilikni kechiradi.

I -jadval

Psixoseksual bosqichlar

	Bo sqichlar	Yosh davdari	Libido •naltiriladiean Zöna
	Oral	0-1,5	
2	Anal	1,5-3	Anus
3	Fallik	3-6	linsi a 'zolar
4	Latent	6-12	Mavjud emas
S	Genital	12—18	linsi a'zol.8f

Freyd psixoseksual rivojlanish bosqichlarini 5 davrini kełtirib o'tadi. U quyidagi l-jadvalda aksini topgan:

Z,Freyd o^å^z nazariyasłda shaxsning himcya mexa,,nizmlarini ajratishga ham erishdi.

Kolpincha nizoli zonalar psixika strukturasini U, salbiy emotsiya va kechinmalarda kuzatiluvchi (ta ^v^sirlanish. bezovtalanish va umidsizlik) frustratsiyaga olib keldi. Frustratsiya MENni har xil «chiqarish klapan.lari yordamida zo'riqishlarni Olib tash]ashga undaydĹ Bular psixologik himoya mexanizmlari deyiladi:

— regressiya: tashvish sabäb narsa ma',oudligiga etishni inkor o'z ichiga oladi', — rad etish, ya'ni noma'qul ma'lumotni ochiq rad etishi

— reaksiya: u yoki bu hodisaga ta'sir

— proeksiya — o•złdagi hissiyot va kechinmalarni tashqi obyektlarga ko^i^chirish orqali paydo bo'lgan hotatning sabablarini tashqaridan qidirishga moyillik;

— identifikatsiya o"zini axborot egasiga o'xshatish. uning o•rniga o•zini qo•yish orqali qadriyatlarni rad etish yoki tanqidsiz o'zlashtirish;

— regressiya — ilgari hayotida, masalan, yoshligida bo'lib o'tgan qaysidir voqealarga qaytish, ularning yaxshi va ma'qullarini yana xotirada tiklash va xulqda qaytarish orqali o'zida psixologik himoya yoki oqlovlii tashkil etish;

— yolg'izlanish — jamiyatdan o'zini olib qochish, o ^v^zidagi o'zgarishlarni boshqalarga bildirmaslikka intilish, bunda shaxsning facliyati passiv rus oladi; — ratsicnalizatsiya — mulohaza va fikr yuritish orqali O^L^zida himoya instinktlarini paydo etish;

— sublimatsiya — o'zgartirish yoki tabiatan energiya qiziq tomonidan Id impulslarini iChiga oladi va uni ijtimoiy maqbul xulqda ifodalashga yo'naltiriladi,,

Z.Freydning izlanishlari keyinchalik bir qator yangi yďnaljshlar vgjudga kelishiga sabab bo'ldi,

10.4. **K.Yungning analitik psixologiyasi**

Freydning izdoshlari sifatida fãoliyat Olib borgan olimlardan biri KYung hisablanadi. Yungning shaxs muammosiga doir yondashuvi <<Analitik psixolcgiya» deb nomlanib,, u o'ziga xos yondashuvni ifoda etadi.

Shâxs tipologiyasiga doir yondashuvi:

Ekstraversiya eichkaridan tashqariga yo'naltirilgan» degan ma'noni anglatib, bu tipga moyil shaxslar ko'proq odamlar ichida bo'lishni yoqtirishadiy o'z kechinmalarini koşproq atrofdagilar bilan baham ko'radiţ Muloqotga kirishuvchan, tanishlari doirasi keng. Ba ^s^zi hollarda jiddiylik yetishmaydi. Odamlarning tez ishonchini qozona oladi va shuningdek. tez xafa qilishga ham moyil.

Introversiya — atashqaridan ichkariga yo•naltirilganĐ degan ma'noni anglatib, bu tipga xos shaxslar og'ir, vazmin, ko'ngli nozik, beparvo, do'stlik qoidalariga qat'iy amal qiladigan, muloqct doiralar cheklangan, tortinchoq. ko'proq o'zlarining ichki dunyolari bilan band va yolg•izlikni yoqtiradigan.

Ekstraversiya va intraversiya jarayoni quyidagi shaxslilik tiplarida yaqqol namoyon etiladi:

Fikrlovchi tip — biror narsaning qadr-qimmatini aniq faktlar va mantiqiy mulohazaga tayanib baholaydi.

Hissiyotli tip — yaxshi-yomon, go'zal-xunuk tamoyiliga asoslanib emotsional baholaydi,

Intuitiv tip hayotiy voqealarning mazmunini ongsizlikda, tuygşusi va taxminlariga k(śra baholaydi.

Sezgiga asoslanuvchi tip — sezgi a'zolariga tushuvchi, tashqi olam haqidagi axborotlarga tayanadi.

— Psjxikaning tuzilishi.

- Ong.

- Shaxsiy ongsizlik — o'zida qachonlardir anglangan, hozir siqib chiqarilgan va unutilgan nizo va taassurotlar, yetarlicha ifcdalanmagan hissiy taassurotlarni qamrab oladi. Shaxsiy ong o•zida emotsional zaryadlangan, bir fikr, tuyg'u va taassurotlarning ustuvor

bo«łib qolishidan iborat komplekslarni tashkil etadi.

- Kollektiv ongsizlik — insoniyat va ajdodlarning xotira izlarining yashirin saqlanishi_ Unda bizning o'tmish emotsiyalarimiz hamda insoniyatga xos fikrlar va tuyg'ular aks etgan.

Arxetiplar — birlamchi model yoki kollektiv ongsizlikning tarkibiy elementi hisoblanadi. Ul lar o•zida insonlar idrok etganlarini, kechinmalari va voqealar ta•siriga javob berishini ma'lum Obrazlarda ilgari surishlari tug•malik shaklini namoyon etadi.

e Eng asosiy arxetiplardan biri Men arsetipi, Ota, ona, Xudo, donishmand va hoshqa arxetiplaridir. Arxetiplar o•zida sinwol (ramz)lar ko•rinishida namoyon bo'ladi_ Masalan, Mariya, Mona Liza va boshqalar, Hoch, oltitomonli yulduz, budda g'ildiragi.

Shaxs strukturasi. Shaxs strukturasi quyidagi tuzilmalardan iborat: ego, person, anima (animusi. soya va o•zlik.

- Ego — ongning markazi bo'lib, anglashning asosi hisoblanadi.

- Person — bu jamoa kishisi bo'lib, inson o'zini boshqalar bilan o•zaro munosabatda namoyon qiladi.

- Salbiy va ijobiy personlar mavjud, Birinchi navbatda u individuallikni ifodalab, kommunikatsiyaga muvoftqlashtiradi, Ikkinchidan — person individuallikni bo•g'ib qovyishi mumkin. Shu bois person ongning yuqori qatlami, ego ancha ehuqurlashuv, botiq qismi.

- Soya o'zida shaxsning siqib chiqarilgan tomonini ifoda etadi. Soya egoning aks eturilishida mavjud. Soya shaxsning sotsial standartlar mavjudligi bilan murosa qila olmasligini ifodalovchi xohishlarini qamrab Olgan. Soya — hayot quvvat, ijOd manbayini saqlo•æhi sanaladi. Shu sababli ego soya quvvatini zarur oqimga yo•naltiradi.

Anima va animus. Anima — erkakdagi ayolning ichki timsoli, ya'ni ongsiz namoyon bo'luvchi ayollik tomoni. AnimuS — ayollardagi erkakning ichki timsoli, uning ongsiz namoyon bo'luvchi ayollik timsoli. Yung anima va animus inson xulq-atvorida uyg€unlashgan tarzda namoyan bo'lishi kerak, bu uning har tomonlama muvofiqlashuvini ta'minlaydi.

O'zlik. O'zlik — shaxsning yaxliilik arxetipi, O'zlik ongli[ik va ongsizlikni birlashtirib. boshqa barcha elementlar uyushuvini tashkil ctuvchi aylana markazi hisoblanadi. Ruhning barcha jabhalarini integraısiyasiga erishganda, inson uygunlikni sezadi. Shu sababli, n•zlikning rivojlanishi inson hayatining bosh maqsadidir.

10.5. A.Adlerning individual psixolagiyasi

Alfred Adler (1870—1937) individual psixologiyaning asoschisi hisoblanadi.

Uning asosiy asarlari: «Nerv xarakteri haqida» (1912), dividual psixologiyaning nazariyasi va amaliyoti» (1920), «lnsonshunoslik» (1927). «Hayotning mazmti11İ»

Inson labiati, Inson yagona va O'zinİ o’zİ muvofiq]ashtiruvchi organizm (individuum (lot.) — bo']inmas), Inson hayatiy faoIIİgİnİng namoyon bo•lishİnİ İzolyatsiyada ko'rib bo•lmaydi, lekin faqat shaxsga munOsabatda (o'lİq ko'rib chiqish mumkin.

Inson hayati — shaxş uchun âhamiyatli maqsadlar yo'nalishidagi o'sişh va rivojlanishga uzlukşiz harekat, hayat maqsadlari insonning taqdirini belgi[aydi.

insan xulq-aıvori — irsiyat va muhit ta'şiri natijasigina emas, balki insonning eşz hayatining arxitekiori sanalgan ijod kuchidan ham borat.

[ndividni jamiyatdan tashqari körib bölmaydi, uning xulq-atvori esa sotsiaL kontekstdan tashqarida. Har bir insonda umumiylik va sotsial qiziqishning tabiiy tuyg'usi mavjud, ya'ni hamkorlikning sotsia[munosabatlariga tug'ma ravishda İntİIİsh mavjud,,

J nşon xulq-avtorj 0'zİ va atrof olam haqidagi tasavvurlari bilan belgilanadj «appersepşiya sxemasi»,

Erişhilmagan maqşad yokj vazifalar insan xulq-atvorini y04naItirib, harakat[antirib turadi.

Insonga yagona, yaxlit, unsurlari bir-biri bilan o•zaro muvofiq keluvchi mavjudot şifatida qaraydi.

individuum miya va tana, onglilik bilan ongsizlik, tafakkur. tuyg'u, harakat, slıaxsda namoyon bo•ıuwhjıar yagonadir.

Shaxsning strukturasini hayot usłubi bilan aniqlash mumkinligini tavsiya etadi- Shaxsiy ahamiyatga ega maqsadlarga talpinish, karnolotga intilish, individuum organik jjhatdan yaxlillikni ifodalaydi va o•zining hayatini bOSh(ąarădi. ijOdiY kuchini va erkinlikni tanlashini namoyon qiladi.

[ndivłduum jamiyatdan, boshqa insonlardan xoli hołda bo'lmaydi, insanning xulq-atvori sotsial determinantlar bilan aniGlangan sołsial mazmunda sodir bo'ladi, oqibałdil insonda boshqa insonlar bilan hamkorllkda sotsial o•zaro munosabatlarda ishtirok etishga intilishni ifodalovchi sołsial qiziqishlar shakllanadi.

Nomukammallik atamasinj A.AdIer fanga Olib kirib, UŘhbu tuyg'uni barcha bolałar jiSmoniy o^{w} łeharnlari, kam kuchliligi va imkoniyatlarining pastligł oqibatida namoyon etilishi bilan bog'liq xususiyatlarini ilmiy va empirik jihatdan asoslab berdi.

1. XX asrning dastlabki yillarida psixologiyaning rivojlanishi

XX asrning dastlabki yillarida psixologiya sohasida to’plangan meros-ni qayta ko’rib chiqish hamda uni haqiqiy ilmiy psixologiya asosida qayta qurish haqidagi masala muhim muammolardan biri edi. Psixologlar oldida shu vaqtga qadar psixologiyada hukm surib kelgan idealistik, empirik psixologiyani har tomonlama qayta ko’rib chiqish vazifasi turar edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqo-zo qilinar ediki, uning va umuman idealistik falsafaning tarafdorlari o’z pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o’zining maqolaiarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko’rsatishga urindi. O’sha vaqtlarda psixologiyadagi mexanistik oqim bo’lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo’lib qoldi. Revolutsiyaning dastlabki yillarida bu oqimlar ancha keng tarqalgan edi. Refleksologiya hatto oliy o’quv yurtlar-iga o’quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4 yil mobaynida o’qitildi, xolos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o’z nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo’la oladigan ta’limot, deb da’vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat mexanistik ta’limotga muvofiq tushunish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim, deb hisobladilar.

Bu psixologlarning ta’limotiga ko’ra, mehnat reaksiyalar yoki reflekslar sistemasidir. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki refleks-larini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to’liq inkor qilinganligini ko’ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi bir guruh psixologlar idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko’rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari bo’yicha birinchi Butun Rossiya sezdi bo’lib o’tdi. Shu sezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi sezdda yana kuchaytirildi.

1924-yili prof. Kornilov o’zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va mark-sizm» nomli kitobida birinchi bo’lib o’z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani

tanqid qildi, awalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga — inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir o'taketgan izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilar edi, ularning inson xulqida ongining roliga etarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika — ongga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad oliy o'quv yurtlari va boshqa tad-qiqot muassasalarining psixologlari faol ishtirok etdilar. Mexanistik qa-rashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiyaning predmeti — ong haqidagi masala katta o'rin egalladi.

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vujudga keltirish mumkin, deb hisobladilar.

Bu qarashlarga qarama-qarshi o'laroq, professor Kornilov rahbarli-gidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatla-rinigina emas, balki shuning bilan birga insonning subektiv kechirik-larini ham o'rganishdan iborat bo'lmog'i kerak, deb hisobladilar.

Ongning psixologlar tomonidan o'rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S.Vigotskiy qat'iy rioya qildi.

Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni eepirik psixologiyaning sub-ektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexa-nizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki fal-safaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi.

Empirik psixologiya o'zining oldingi mavqeini yo'qotdi, u o'qitish predmet sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi. Refleksologiya vakillari o'z nuqtayi nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o'zlarining xatolarini tan olishga majbur bo'ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, falsafiy munozaralar (1927—929) katta natijalar berdi, munozaralar falsafa frontida mexanitsistlarning batamom tor-mor bo'lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o'zi mahnrm edi) shogirdlaridan bir guruhi «Ref-leksologiyami yoki psixologiyami* va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati* degan ikkita broshyura chiqardilar. Bu broshyuralarda ular o'zlarining oldingi fikrlarining yanglish ekanligini e'tirof etdilar. Ular o'z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini to'la-to'kis holiga, ya'ni uni qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish darajasiga ko'tarilganicha yo'q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini esa uni o'rganishning zarurligini e'tirof etdilar. 1930—1931-yil-larda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

2. REAKTOLOGIK PSIXOLOGIYA

Kornilovchi psixologlar guruhining ishlari faqat empirik va subektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish bo'yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasi marksistik fan bo'lishi kerak edi.

Lekin bu faqat niyat edi, xolos. Aslida esa Kornilov psixologiya pred-metini tushunishning o'zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

Kornilov ta'limoti nuqtayi nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to'la-to'kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o'rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqning alohida elementlari deb hisoblandi.

Xulqning elementlari bo'lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktabi psixologiyasida markaziy o'rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani o'rganmaylik,— deb yozgan edi Kornilov,— tub aslida reaksiyani o'rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham bo'lsa, reaktologik metodni biladi*. Lekin xulq va reaksiya tushunchasi Kornilovda bixevioristlar va refieksologlarga qaraganda, boshqacha tu-shuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uning organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro'y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi.
Psixik moment esa faqat inson kechirmalaridagi reaksiyalarning subektiv ifodasi deb tushunildi, xolos.

Kornilov reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go'yoki subektiv empirik psixologiyaning bir tomonlamaligini bartaraf qilmoqchi bo'ladi. Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi ob'ektiv va sub'ektiv hodisalarning organik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor Kornilov o'z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yil-gacha) mayda o'zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi.

Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa yo'q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo'-lsa reaksi-yaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o'tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida talqin qilinar edi. Xulq organizm reaksiyalarining yig'indisi deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tug'ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo'yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, xolos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, o'sha vaqtlarda, bixevioristlar va reflek-sologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandir, deb ta'riflash keng tarqalgan edi.

Agar 1923 va 1924-yillardagi sezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi sezdlar deb atalgan bo'lsa, 1930-yildagi psixologiya sezdi esa, inson xulqini o'rganish masalalariga bag'ishlangan s'ezd edi.

3. PSIXOLOGIYA SOHASIDAGI MUNOZARALAR. 30-YILLARDA PSIXOLOGIYADA ERISHILGAN YUTUQLAR

Inson xulqini o'rganish bo'yicha chaqirilgan Butunittifoq sezdi psixologiya taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo'ldi. Biroq, sezd-ning yakunlari o'sha davr psixologiyasini ko'rish sohasida hamma narsa o'z o'rnida emasligini ko'rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib qo'yishga bo'lgan urinishlar ochiqdan ochiq ko'rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo'yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning aniq gavdalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (subektiv) va obektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan oydin dalolat berar edi.Sezddan

keyin, ko'p o'tmasdan, (1929 - 1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kucha-yishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar falsafiy (umumetodologik) frontdagi kurashning aniq ifodasi bo'ldi. Falsafadagi munozara mexanizmni anti-marksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalariga, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabi-larga ham tarqaldi.

Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo'pol metodologik og'machilik va buzg'unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Masalan, psixologiya sohasida mexanistik qarashlar yo'li bilan sinfiy — dushman bo'lgan ta'sirni kuchaytirishga urinish borligi aniqlandi. Idealistik naza-riyalar bilan chirmashib ketgan bu og'machilik va mexanistik qarashlar o'sha vaqtda chinakam dialektik-marksistik qarashlar deb targ'ib qilinardi.

Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya asosida o'sha davr pedagogika sistemasini ko'rish mumkin emasligini, yangi jamiyat qurayotgan kishilarni qaysi usullar bilan, qanday yo'nalishda tarbiyalash va qayta tarbiyalash mumkin, degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi.

Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda burjua idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiya, frey-dizm boshqa-boshqa oqim tarqalganligi aniqlandi.

Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, sotsialistik qurilish vazifalariga to'liq javob beradigan ilmiy nazariyalar deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura,— Geshtalt — psixologiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun so'zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni o'sha zamon talabi asosida uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Ular pedagogika va psixiotriyani freydizm psixologiyasiga tayangan holda asoslashga intildilar.

30-yil ideologik frontda yanada avjiga chiqqan sinfiy kurashning kuchaygan davri edi, o'sha vaqtda bu sohada yangidan yangi yo'llar qidirila boshladi.

O'sha vaqtda yangi psixologiya uchun kurashga boshchilik qilgan professor Kornilov, garchand xatolarga yo'l qo'ygan bo'lsa ham, uning tarixiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqig'i ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi.

Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdiki, buning uchun o'sha davr metodologik merosini, psixologiya sohasiga bevosita daxldor bo'lgan ta'limotini puxta o'rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ik-kinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yutuqlarni o'rganish bilan shug'ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o'zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o'tmishda erishilgan yutuq-larga asoslanib turib, ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida o'sha davr psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muam-molari bo'yicha asarlar yozildi, bir qancha burjua psixologiyasi nazariya-lari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o'ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib qo'yilmadi.

Ikkita o'quv qo'llanmasi munozaralardan keyin psixologiyaning qayta ko'rilganligini ko'rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934va2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («Osnovo' obhey psixologii», 1935-yil) tuzgan edi.

Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo'lgandan boshqa-charoq talqin qilindi. Xusiasan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o'zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada emotsiyalar, iroda va xarakter psixologiyasiga ham o'rin beriladi.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o'rganish yuzasidan ko'p maxsus laboratoriya va xonalar tashkil qildilar. Bunday laboratoriya-lar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad)dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi.

Shu davrda O'zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va xonalar tashkil qilina boshladi. Toshkentda O'rta Osiyo Davlat universiteti huzu-rida, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti, temir yo'l transporti boshqar-masida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samarqand shahridagi o'zbek pedinstitutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni qo'llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida ko'plab eksperimental tadqiqotlar o'tkazdilar.

Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini. o'rganish sohasida ham bir qancha ishlar qilindi. Masalan, V.A. Artemovning idrok sohasidagi, E.A. Ribnikov va A.N. Leontevlarning xotira sohasidagi, L.S. Vigotskiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham juda ko'p ishlar qilindi. Ular faqat xona va laboratoriyalardangina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o'zida, zavod, fabrikalarda, shu jumladan, O'zbekiston paxta dalalarida ham o'tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalar-ning ishlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Shu yillari psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi ta'limotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bulardan eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya*, prof. K.N. Kornilov, B.M. Teplov va L.M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; prof. S.L. Rubinshteyn «Osnovo' obhey psixologii»; «Psixologiya», Kostyuk tahriri-da (ukrain tilida), «Obhaya psixologiya» **D.** N. Uznadze (gruzin tilida).

Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning ko'pchilik qismi o'sha davr psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan. Urushgacha davrda o'sha davr psixologiyasi manzarasi mana shundan iborat edi.

Mavzuga oid nazorat savollari:

2. Hayot usłubi va shaxs tiplarjni łushuntirine.
3. Adlerning individuał psixologłyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. K-Yungning analitik psixołogiyasi
5. Psixoana]iz va uning rivojlanishini tushuntirib bering.
6. Geshtaltpsixologiyaga umumiy tavsif bering.
7. SPinozaning "affekt" haqidagi fikrlarini tushuntiring.

8. Z.Freydning ranga qo'shgan hissasiga tavsiya beringm
9. XX asrning dastlabki yillarida psixologiyaning rivojlanishida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
10. Reaktologik psixologiyaning maqsadi va vazifalarini ayting.
11. Psixologiya sohasidagi munozaralar haqida nimalarni bilasiz?
12. 30-yillarda psixologiyada erishilgan yutuqlar haqida nimalarni bilasiz?
13. O'zbekistonda 30-yillardan keyin psixologiya sohasida olib borilgan ishlar to'g'risida nima deya olasiz?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

11-Mavzu: XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo'nalishlarni yuzaga kelishi

Asosiy savollar

1.O'zbekistonda psixologiya fanining dastlabki kurtaklari.
2.O'zbek psixologlari xaqida ma'lumot
3.Hozirgi kun psixologiyasining tarmoqlari

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. O'rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi. . XIX asrda va XX asr boshlaridagi emperik psixologiya va yo'nalishlari,
XX asrning dastlabki yillarida psixologiyaning rivojlanishi, O'zbekistonda psixologiya fanining dastlabki kurtaklari, O'zbek psixologlari xaqida ma'lumot, Hozirgi kun psixologiyasining tarmoqlari haqida malumot berish

GALASARI:

Faylasuflar mirzosi, Alfaga-nus, qobiliyatlar psixodiagnostikasi, etologiya, neyropsixologiya, psixoformakologiya, psixoprofilaktika, maxsus psixologiya

1. O'zbekistonda psixologiya fanining dastlabki kurtaklari.

O'rta Osiyo xalqlari uzoq o'tmishga, ko'p asrlik tarixga, boy madaniy merosga egadir. O'rta Osiyoning markazida joylashgan O'zbekiston Sharq-ning eng qadimiy madaniy o'choqlaridan biri bo'lib, u jahon fani tarixiga munosib hissa qo'shdi.

"Xorazmlik olim Al-Xorazmiyning nomi bizning davrimizgacha «algo-ritrn* degan matematika termini orqali etib kelgan. Evropada «Alfaga-nus» nomi bilan mashhur bo'lgan atoqli olim Ahmad al-Farg'oniyning «Astronomiya asoslari≫ degan ensiklopedik asari XV asrda G'arbiy Evropada juda mashhur bo'lgan edi.

O'rta asrlarda «faylasuflar mirzosi≫ deb nom qozongan Buxorolik mu-tafakkir, atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari XVII asrda G'arbiy Evropa tabiblarining asosiy qo'llanmasi bo'lib keldi va kelmoqda. Shuningdek, Ibn Sino ijodida materiyaning doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrlari psixologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy va Forobiy singari fan arboblari faoliyatining ahamiyati beqiyos-dir. Beruniy matematika, astronomiya, fizika, botanika, geografiya, umumiy geologiya, etnografiya, tarix va xronologiya sohalarida ish olib bordi. Abu Rayhon Beruniy ijodida «Tana va ruh»ga oid hodisalar talqin qilindi. Abu Rayhon Beruniy 973-yilda Xorazmning Kot, hozirgi Beruniy shahrida tavallud topgan. Beruniyning ijtimoiy falsafiy qarashlaridagi a'zolarning bir-biriga zidligi, ularda bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman xatti-harakatlar va fe'l-atvor mavjudligi asoslangan. «Odam, — deydi Beruniy, — tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar qo'shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega va uning holati o'z fe'l-atvoriga ko'ra xilma-xil bo'ladi≫. Beruniyning fikricha, odamlarning qiyofasi bir-biriga o'xshamasa-da, ular ayni chog'da bir-biridan farq qiladi. Bu farq ularning mijozi, fe'l-atvori va tabiiy xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Uning zamondoshi Abu Nasr Forobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn O'zliq Sirdaryo sohilidagi Forob shahridan) hayot vaqtidayoq «ikkinchi muallim* nomini olgan edi. U tabiiyot sohasida O'rta asrning eng atoqli tadqiqotchilaridan biri edi. U keng ma'nodagi inson ruhiy jarayonlari va ta'lim-tarbiya haqida o'z zamonasi uchun ilg'or fikrlarni ilgari surdi. Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti, bevosita fiziologik jarayonlar bilan psixik jarayonlar orasidagi bog'liqlik haqidagi, dunyoni bilish haqidagi ta'limoti psixologiya fanining taraqqiy etishida muhim rol o'ynadi.

Keyinchalik Ahmad Yassaviyning mehr-saxovatli bo'lish haqidagi qarashlari, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy ijodidagi shaxslararo munosabatlar, Bahovuddin Naqshbandiy ijodida aql va dunyo-qarashning shakllanishi, A. Navoiy faoliyatida ilmiy ta'lim-tarbiyaning asos-lanishi kabilar boy meros sifatida psixologiyani har tomonlama o'rganishning asosini tashkil etdi.

Respublikamiz boy madaniy merosga ega edi. Bu esa respublikamiz madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida mislsiz taraqqiyotga erishish uchun imkoniyat yaratib berdi.

2. O'zbek psixologlari haqida ma'lumot

XX asrga kelib, O'zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon tug'ildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941—1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi

Toshkent Davlat Pedagogika instituti-ning Psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan bilimdon, aql-zakovat egasi P.I.Ivanov O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo'nalishda barakali ijod qildi. Uning «Pamyat». T., 1941; «Psixologiya» (qisqacha izohli lug'at) Gosizdat, 1946; «Psixologiya» (pedagogika oliy o'quv yurt-lari uchun o'quv qo'llanma). M, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959; «psixologi-ya» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma) Uchpedgiz, 1957, 1960 (2 nashr); «Psixologicheskie osnovo' obucheniya». T, Uchpedgiz, 1960; shu kitobning o'zbek tilidagisi «Ta'limning psixologik asoslari» T, 1961; «Umumiy psixologiya* (o'zbek tilida). T, 1957-yil; «Obhaya psixologiya» T, 1967 (2 nashr); «Razvitiya texnicheskogo mo'shleniya uchahixsya na uroke truda» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyatini psi-xologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar etishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «0'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi* unvoni bilan taqdirlandi.

1945-50-yillarga qadar O'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. P.I. Ivanovning «Psixo-logiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari dom-lani ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga etkazishga harakat qildilar.

P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlaning rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mu-jassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek tilida yagona o'quv qo'llanma edi. Keyinchalik P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tilida chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo'jaev, P.I. Leventuev$_r$ M. Vohidov, E. Chudnovskiylarning «Bolalar psixologiyasining ocherklari* nomli qo'llanmasi chop etildi. Bunda bolaning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17—18 yoshgacha bo'lgan davrdagi anatomo-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar shaxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P.I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darsjik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan bo'lib, I.M. Krasnobaev «Yuqori sinf o'quvchilarida axloqiy e'tiqodlarning rivojlanishi≫, 1971-yili Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich Leningradda «O'quvchilarning texnika qobiliyati psixologiyasi≫ bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

Ayniqsa, M.G. Davletshinning O'zbekistonda psixologiya fanining rivoj-lanishda xizmatlari buyukdir. Uning asosiy ilmiy yo'nalishlari o'quvchilarda texnik qiziqishlar, qobiliyatlarning shakllanishiga, mehnat ta'limi va kasbga yo'nalish muammolariga, pedagogika oliy o'quv yurtlarida va universitet-larida o'qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga qaratilgan edi. Shuningdek, u Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini o'rganish, ilmiy ishlardaboy merosdan foydalanishga, «Yangi turdagi o'quv yurtlari — akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ta'lim-tarbiyaning sarnaradorligini oshirishning psixologik muammolari≫ va Oliy pedagogik o'quv yurtlarida o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishning ilmiy asoslariga e'tibor qaratdi va bu sohada ko'plab izlanishlar qilindi, darsliklar, qo'llanmalar, ilmiy, ommabop maqolalar chop etildi. M.G.

Davletshin psixologiya fanlar doktori (1971), professor (1972), O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Nizomiy nomli TDPU Psixologiya kafedrasi mudiri, 270 ga yaqin ilmiy maqolalar mualli-fi, 50 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyasining ilmiy rahbari, ko'plab doktorlik dissertatsiyasiga ilmiy maslahatchi bo'ldi. Uning ilmiy ishlari ichida: «5-7-sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarini shakllantirish≫ (1956), «Qizi-qish va ta'lim* (1962), «Maktab o'quvchilarining texnika qobiliyati psixologiyasi≫ (1971), «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya≫ (O'quv qo'llanma (1974), «Qobiliyatlar va uning diagnostikasi≫ (1979), «Kasb tanlash≫ (1986), «Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi≫ (2000), «Umu-miy psixologiya≫ (2000), «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya≫ (2004) kabi o'quv-metodik qo'llanma va ilmiy maqolalari psixologiya fanining ravnaqida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Iste'dodli olim, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi M.G. Davletshin O'zbekistonda psixologiya fanining o'qitilishini ta-komillashtirish, uzluksiz ta'lim jarayonida pedinstitut va universitetlar uchun o'qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari maktablarga psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy metodologik asoslariga bag'ishlangan ko'plab o'tkazilgan tadqiqotlari fanning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Buyuk sharq allomalarining psixologiya fanining rivojiga qo'shgan hissalari haqida nima deya olasiz?
2.O'zbekistonda psixologiya fanining dastlabki kurtaklari nechanchi yillarga to'g'ri keladi?
3.O'zbek psixologlari xaqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
4.Hozirgi kun psixologiyasining tarmoqlari ayting.
5.Ivanov va uning izdoshlarining psixologiya faniga qo'shgan hissalarini ayting.
6.O'zbekistonda psixologiyaning rivojlanishida Davletshinning xizmatlari qanday?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

12-Mavzu:Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari, metodlari

Asrsiy savollar:

1. Umumiy psixologiya fani xaqida tushuncha
2. Umumiy psixologiya fanining predmeti.
3. Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi
4. Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha, Umumiy psixologiya fanining predmeti, Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi, Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini ko'rsatib berish

GALASARI:

Psixika, telepatik, sub'ekt-ob'ekt, ong, rux, jon, psixik holat, psixosomatik, determinizm, epifenomenalizm, regulyator, aks ettirish, fiziologik,o'zini-o'zi anglash,sensor, birinchi signal sistemasi, ikkinchi signal sistemasi refleks, dualizm.

1. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha

Umumiy psixologiya voqelikning alohida bir sohasi bo'lgan psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar sezgilarimiz, idrok, tasavvurlarimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixik hodisalar jumlasiga kiradi. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari: odamning temperamenti (mijozi), xarakteri (fe'l-atvori), qobiliyat, ehtiyoj, mayl va havaslari ham psixika sohasiga kiradi. Psixik (ruhiy) hodisalar barchasi psixika degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'zga alohida bir olam emas: u organik hayotning yuksak shakllaridan bo'lib, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, o'simliklardan farq qilib, yolg'iz organik hayotga ega bo'libgina qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda soddaroqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak shakli - ong bor. Odam ongli zot hisoblanadi.

Psixik hayot hodisalari juda xilma-xil, ammo bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Psixologiya ana shu bog'lanish va munosabatlarning qonuniyatlarini ochib beradi. Hozirgi kungacha psixik hodisalar rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Har bir shaxs psixologiya fanining ma'lumotlaridan amaliy maqsadda, avvalo ta'lim-tarbiya ishida, shuningdek, ishlab chiqarishda, mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda, tibbiyotda, san'at va shunga o'xshash sohalarda foydalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilishi kerak bo'ladi. Shunday qilib, psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib aytganda, psixikadan bahs yuritadi. Psixik hayot turli-tuman hodisalarda namoyon bo'ladi. Psixik hayot hodisalari: psixik jarayonlar, psixik mahsullar va psixik holatlarga ajratiladi.

Psixik jarayon — psixik hodisaning ketma-ket o'zgarishidir.

Psixik mahsullar — psixik jarayonlarning natijasidir. Bularga sezgi va idroklarning obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar kiradi. Psixik holatlarga esa yoqimli va yoqimsiz tuyg'ular, tinchlik-farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, uyg'oqlik va uyqu holatlari, dadillik va taraddudlanib qolish holatlari kiradi.

Xilma-xil psixik hodisalarni: bilish, emottsional soha (hissiyot sohasi) va iroda sohasi deb uchga bo'lish qadimdan bor. Odam ongi faoliyatida zohir bo'ladigan ana shu turlar psixik funktsiyalar deb ataladi.

Bilish hodisalari boshqacha qilib aytganda aqliy, intellektual jarayonlar deb ataladi. Sezgilar, idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq - bilish jarayonlari deb hisoblanadi. Odatda hayotimizda psixik funktsiyalar termini o'rniga psixik jarayonlar terminini ishlatamiz.

Ammo psixik funktsiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funktsiya tushunchasining mazmuni kengroq. Bu tushuncha psixik jarayonni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham o'z ichiga oladi. Funksiya qanday bo'lmasin yaxlit bir narsaning qismi emas, balki namoyon bo'lishi, amal qilishi demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hislar, iroda psixika qismlari emas, balki bir butun ongning funktsiyalari, bir butun shaxsning funktsiyalaridir.

S e z g i l a r - muayyan paytda sezgi organlarimizga: ko'ruv, eshituv, tuyish, hid bilish va boshqa shu kabi organlarimizga ta'sir etib turgan narsalardagi ayrim xossalarning aks etishidir. Masalan, qizil, oqni, shirin, achchiqni, og'ir, engilni sezamiz.

I d r o k - tevarak-atrofimizdagi narsalarning yaxlit holda aks etishidir. Masalan, uy, gul, nutq, musiqa va boshqa shu kabilarni idrok etamiz. Narsalar sezgilar asosida idrok etiladi. Sezgi va idrok tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar hamda ulardagi xilma-xil xossalarning miyamizdagi obrazlaridir.

X o t i r a - n arsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning sezgi va idrok orqali hosil bo'lgan obrazlari nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi ular miyamizda o'rnashib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ilgari idrok etilgan narsalarning esimizga tushirilgan obrazlari tasavvurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, ko'nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham miyaga o'rnashib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va ko'ngildan kechgan narsalarning miyamizga o'rnashib (esimizda qolib), saqlanishi va yana esimizga tushishidan iborat bo'lgan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

X a yo l - narsa va hodisalarning idrok orqali miyamizda hosil bo'ladigan obrazlardan tashqari, o'zimiz bevosita idrok etmagan narsalar haqidagi tasavvurlar ham miyamizdan katta joy oladi. M: ibtidoiy odamlarning hayot sharoitlari haqidagi tasavvurlarimiz, Marsdagi hayot haqidagi tasavvurlarimiz va shunga o'xshashlar ana shundaydir. Bu tasavurlar xotiramizda bor tasavvurlar asosida xayolda (fantaziyada) hosil bo'ladi.

T a f a k k u r - Idrok va tasavurlarimizda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanib, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi. Tafakkur voqelikning umumiylashtirilgan bevosita va eng to'liq hamda eng aniq intihosidir. Tafakkur jarayonlaridagi fikrlar muhokama va tushunchalar tushuniladi va vujudga keladi. Odam fikrlash faoliyati tufayli voqelikni idrok va tasavvurlaridagiga qaraganda aniqroq, to'laroq va chuqurroq bilib oladi.

N u t q - Tafakkur nutqqa chambarchas bog'liq. Fikrlarimiz nutq yordami bilan shakllanadi va ifodalanadi. Kishilar nutq vositasida aloqa qiladilar, fikrlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashadilar; odamning hissiyoti va intilishlari ham o'z nutqida ifodasini topadi. Nutq kishilarning bir-birlari bilan bilan aloqa qilish usulidir.

D i q q a t- Yuqorida ko'rsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud bo'lgandagina yuzaga chiqadi. Diqqat ongimizning o'zimiz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan narsamizga qaratish, bir nuqtaga to'plash demakdir. Diqqat o'ziga xos alohida bilish jarayoni emas, balki bilish jarayonlarning faol borishi va sifatli bo'lishi uchun zarurdir.

2. Umumiy psixologiya fanining predmeti.

«Psixologiya» (yunoncha psychelogos) so'zini o'zbek tiliga tarjima qilsak, u «jon», «ruh» haqidagi «fan, ta'limot» degan ma'no anglatadi. Hozirgi davrda esa «jon» tushunchasi o'rniga «psixika» qo'llaniladi. «jon», «psixika» tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin «psixika» tushunchasi bugungi kunda «jon»dan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ko'zga ko'rinuvchi va ko'zga ko'rinmovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Psixikada psixikaning tarkibiy qismlari: faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon hisoblanadi. Bilish jarayonlari: psixik holatlar, ichki kechimalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar esa miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinmaydi. Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun

dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanishamiz. Psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllaridan iboratdir. Insondagi quvonch yoki zerikish tuyg'ulari, uning nimalarnidir esga tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadiksirash hislarining barchasi shaxs ichki dunyosining tarkibiy qismlaridir.

Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrlasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni bir davrning o'zida tushunib (kuzatib) ham turadi. Inson intilsa, ikkilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasini sodir bo'layotganligini anglab turamiz. Shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir bo'lishidan tashqari, ular bevosita ko'z o'ngimizda namoyon bo'lib turadi. Psixikaning turli shakllarda ko'rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglashilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (yunoncha psyche «jon», somo «tana» ma'nosini anglatadi) hodisalar, inson aql-zakovati va qo'lining mo''jizakorligi moddiy va ma'naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo'ladi, o'zining xususiyatlarini ajratadi, faqat ularni bilish orqaligina psixikani o'rganish mumkin.

Psixologiyaning predmeti quyidagilardan tashkil topgan:

1) psixologik bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira va hokazo),
2) psixikaning shakllari (faoliyat, xulq, muomala),
3) psixikaning holatlari (kayfiyat, xayolparishonlik kabilar),
4) psixikaning hodisalari,
5) psixikaning xislatlari, fazilatlari, sifatlari, xossalari,
6) psixikaning qonuniyatlari,
7) psixikaning mexanizmlari,
8) psixik sharoit, muhit, vaziyat,
9) o'zaro sababiy bog'lanishlar,

tadqiqot metodlari, vositalari, materiallari va printsiplari.

Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi.

Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davomida qadimgi odamlar tabiiy hamda ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ibtidoiy jamoa a'zolarining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ulardan shaxslararo munosabatlarda oqilona foydalanish, o'zining xatti-harakati, shaxsiy faoliyati va muomalaga kirishishida ularni hisobga olishga intilib yashab kelganlar. Ko'p ming yillik ijtimoiy hayot tajribalariga asoslangan ravishda odamlar shaxsning individual (lotincha individuum alohida, yakkahol odam) xususiyatlarini jon bilan bog'lashga va uning ta'siri bilan izohlashga harakat qilishgan. Qadimgi odamlarning tasavvurlariga qaraganda, inson tanasida jon joylashgan bo'lib, u shaxsga oid xususiyatlar, xislatlarni vujudga keltirish imkoniyatiga ega emish. Qadimgi ajdodlarimizning «jon» to'g'risidagi tasavvurlari natijasida animizm (lotincha anima «jon» degan) ta'limot insoniyat tomonidan kashf qilinadi. Ibtidoiy xalqlarning tasavvurlarida ruh insonning tanasi bilan uzviy bog'liq holda hukm suradi, go'yoki yashaydi. Shuning uchun ijtimoiy hodisalar, hatto ong, shuningdek, real voqeliklar (o'lim, uyqu, bexush bo'lish, betoblik) kabilarni sodda tarzdagi moddiylik (mavjudlik) nuqtai nazaridan talqin qilishga uringanlar. Sodda tafakkur shakllari bilan qurollangan qadimgi odamlar atrof-muhit to'g'risidagi rang-barang holatlar, hodisalar mohiyatini ilmiy jihatdan dalillash imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sababli idrok qilingan narsani uning haqiqiy mohiyati tarzida aks ettirishgan.

Qadimgi insonlar tabiatning qudrati (kuch-quvvati) oldidagi zaifligi tufayli yakka shaxs ham, jamoa ham ruhga itoatkor tarzida tasavvur etilishi natijasida din, ibodat tushunchalari paydo bo'ladi.

Aflotun psixologiyada dualizm (lotincha dualis ikki mustaqil ma'no bildiradi) ta'limotida ruhiy olamni, tana bilan psixikani ikkita mustaqil narsa deb izohlaydi.

Aflotunning shogirdi Arastu (eramizdan oldingi 384-322 yillar) o'zining ta'limotida psixologiyani tabiiy-ilmiy asosga qurib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog'lab tushuntirishga erishgan. Arastuning «Jon» to'g'risidagi kitobi ma'lum bir davr uchun taraqqiyparvar manba vazifasini bajardi. Unda odamlarning va hayvonlarning kundalik hayotiy lahzalarini kuzatish orqali yaqqol voqelikni tasvirlash, tahlil qilish jarayonlari mujassamlashtirildi. Arastuning

ta'kidlashicha, jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatning oziqlanish, his etish, harakatga keltirish, aql, idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda ro'yobga chiqadi. Uning fikricha, sezgi bilishning dastlabki qobiliyati, u tasavvur shaklida iz qoldirishi mumkin.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari uchun taraqqiyot davri bo'ldi. Xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtiyoriy) tabiatga ega ekanligi frantsuz olimi Dekart (1596-1650) tomonidan kashf etildi. Refleks (lotincha reflexus aks ettirish) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaktsiyasi ekanligi isbotlandi.

Ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb atadi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega bo'lgan yaqqol narsa deb tushuntirdi. Uning fikricha ong materiyadan sira qolishmaydigan voqelik ekanligini ta'kidladi.

Rus olimi I.M. Sechenovning (1829-1905) reflektor nazariyasi ro'yobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari, bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari.

Sharqning mashhur mutafakkiri, qadimgi yunon falsafasining sharqdagi eng yirik targ'ibotchisi olim Abu Nasr Forobiydir. U o'z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, qomusiy olimi bo'lib nom qozondi. U «Aql haqidagi risola», «Falsafa maktablari», kabi ko'plab risolalar yaratdi. U Sharqda qadimgi dunyoning qomusiy olimi, psixologiya fanining otasi Aristotelning asarlarini o'rganish, ularga sharhlar yozish, g'oyalarini targ'ib etish va yanada rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Aristotel «birinchi muallim» deb nom olgan bo'lsa, Sharqda Forobiy «ikkinchi muallim» unvoniga sazovor bo'ldi. U insonning ruhiy jarayonlari haqida fikr yuritadi. Forobiyning fikricha, mavjudotning eng buyuk va etuk mahsuli — bu insondir, u o'zining ongi, aqli, sezish organlari orqali olamni har tomonlama o'rganish qobiliyatiga egadir. Aql yordamida inson uni o'rab olgan mavjudotning mohiyatini tushunadi. U mavjudotning yashash shakllari, olamni bilishning yo'l va vositalari, unda ilm-fanning o'rni va ahamiyati masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, inson tug'ilganda tanasi, miyasi, sezgi organlari mavjud bo'ladi, lekin aqliy bilimi, ma'naviyligi, ruhi, intellektual va aqliy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlari bilan muloqotda vujudga keladi.

Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti psixologiya ilmining rivojlanishi va ravnaqiga katta hissa qo'shdi. Uningcha, minerallar to'rt element olov, tuproq, havo, suv ya'ni sodda substansiyalarning o'zaro aralashuvi murakkab substansiyalarni vujudga keltirdi. Undan avvalo minerallar, ya'ni noorganik jismlar keyin esa o'simlik olami tashkil topdi. O'simliklar olami o'sish, rivojlanish qobiliyatiga egadir. O'simliklardan so'ng hayvonlar vujudga keldi, ular harakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, ko'payish, sezish qobiliyatiga ega edilar. Forobiy olam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi insonning vujudga kelishidir, deb ko'rsatadi.

Forobiy o'simlik, hayvon va insonga xos xususiyat va qobiliyatlarni quvvat deb atadi va uni o'sish quvvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Uning quvvatlar haqidagi klassifikattsiyasi organizm-dagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajratish demakdir. Forobiy ruhiy jarayonlarni psixolog sifatida emas, balki faylasuf sifatida talqin qiladi, chunki u davrda psixologiya hozirgidek mustaqil fan hisoblanmay, balki umumiy falsafiy bilimlar tuzilishiga kirgan edi. Forobiyning yaratgan bilish jarayonining ikki bosqichi, hissiy va aqliy bilish ta'limoti, ayniqsa, muhimdir. U hissiy bilishni sezgilar orqali aniq va moddiy narsalarning bevosita ta'siri natijasida hosil bo'ladi, degan bo'lsa, aql orqali bilish aniq moddiy jismlar orqali emas, ularning ta'sirisiz va ulardan tashqari faqat ruhiy obrazlar asosida vujudga keladi, deb uqtiradi. Forobiy «Aql ma'nolari haqidagi risola»sida aql-intellekt tushunchasini bir tomondan, psixik jarayon ekanligini va ikkinchi tomondan u tashqi ta'sirning, ta'lim-tarbiyaning natijasi deb anglaydi.

Forobiydan keyin jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri buxorolik Abu Ali ibn Sinodir.

U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudodni, ya'ni barcha mavjud narsalarning kelib chiqishi, o'zaro

munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama o'rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxlit murakkab bog'liqdir. Bu bog'liqni har tomonlama tekshirish uchun u zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat tamoyillarini asos qilib oldi. Uning fikricha, materiya to'rt shakldan havo, o't, suv, tuproqdan iborat. Ularning o'zaro turli xil birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi bo'lgan havo, o't, suv, tuproq o'zgarmaydi ham, yo'qolmaydi ham. Ibn Sino materiya harakat, vaqt, fazo bilan uzviy bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushunchasi organizmni sezish, eshitish, ko'rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib ta'limot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Tib qonunlari» kitobida o'z aksini topgan.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng qo'llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. Uningcha, «mijoz» insonning xususiyati uning sifati, tana va ruhga tashqi muhit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir. «Mijoz» organizmning ruhiy va jismoniy barqarorligini ko'rsatgan jismoniy va psixik idrok hamda turli ta'sirlarga javob bo'lib, bu so'z qadimgi grek tabibi Gippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmda bo'ladigan 4 suyuqlik qon, safro, balg'am, qora o't haqida ta'limotini ishlab chiqqan.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Gippokrat ta'limotiga suyanadi. «Tib qonunlari* asarida bir necha bor tibbiyot fanini otasi Gippokrat fikrlaridan foydalanadi.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Umumiy psixologiya fani qanday fan u nima haqida baxs yuritadi?
2. Umumiy psixologiya fanining predmetini nimalar tashkil etadi?
3. Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
4. Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini bayon eting.
5. Farobiy ta'limoti haqida fikringizni bayon eting.
6. Abu Ali ibn Sino qarashlarini bayon eting.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

13-MAVZU: PSIXOLOGIYA ZAMONAVIY FANLAR TIZIMIDA

Asosiy savollar.
1. Umumiy psixologiya fanining tarmoqlari
2..Umumiy psixologiya fanining metodlari.
3. Psixologiya fanining nazariy va amaliy vazifalari.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha, Umumiy psixologiya fanining tarmoqlari, Umumiy psixologiya fanining metodlari, Psixologiya fanining nazariy va amaliy vazifalari ko'rsatib berish

GALASARI:
Eksperimental psixologiya, qonuniyatlar, mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, printsiplar, ilmiy tadqiqot metodlar, filogenetik, ontogenetik, ilmiy tushunchalar, kategoriyalar, muhandislik psixologiyasi, kosmik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, yuridik psixologiya, harbiy psixologiya.

1. Umumiy psixologiya fanining tarmoqlari.

Psixologik bilimlar juda uzoq o'tmish tarixga ega bo'lsada, lekin u fan sifatida falsafadan XIX asrga kelib ajralib chiqdi. Psixologiyani alohida fan sifatida ajralib chiqishga o'sha davrda kishilik jamiyatida yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar sabab bo'ldi, chunki bular ijtimoiy zaruriyatning taqozosi edi. Amerikada bixeviorizm, Venada Z.Freydning psixoanalizm kabi psixologiya maktablarining vujudga kelishi psixologiya fanining rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shdi. Shu maktablarning hammasi o'zining nuqtai nazariga asoslanib, psixologiya fanining tarkibiy qismlarini o'rganishga harakat qildi.

Umumiy psixologiya - umumiy psixologik qonuniyatlar, mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, nazariy va metodologik printsiplar, ilmiy tadqiqot metodlar, psixikaning filogenetik va ontogenetik o'zgarishlarini, ilmiy tushunchalar va kategoriyalar, bilish jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan tadqiqot qiladigan soha. Umumiy psixologiya fani asosiy kategoriyalar, tushunchalar, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, individual-tipologik xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

1. Psixik jarayonlar: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalar.
2. Irodaviy jarayonlar: motiv, motivatsiya, ehtiyojlar, intilishlar, qaror qabul qilish kabilar.
3. Hissiy jarayonlar: his-tuyg'ular, emotsiya, kayfiyat, emotsional ton, stress, affekt singarilar.

Eksperimental psixologiya - bu soha eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qiladi. Psixologiyaning fan sifatida falsafadan ajralib chiqishida eksperimental tadqiqotlar o'tkazish asosiy rol o'ynagan. XIX asrning o'rtalarida psixologik hodisalar ustidan ilk bor amaliy eksperimental-psixologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu fiziologik laboratoriyalarda elementar funktsiyalarni o'rganish orqali, ya'ni ilk bor sezgi va idrokni o'rganish bilan boshlangan. Eksperimental psixologiya fan sifatida ajralib chiqishiga V.Vundt o'zining katta hissasini qo'shgan. Tadqiqotlarning ko'pchiligi T.L.Morgan, E.L.Torndayklar tomonidan olib borilgan..

Mehnat psixologiyasi – bu soha insonning mehnatga munosabatini, mehnat faoliyatining qonuniyatlari va rivojlanishini tadqiq qiladi. Mehnat psixologiyasining ob'ekti ishlab chiqarishda va mehnatda shaxsning faoliyati hisoblanadi. Mehnat psixologiyasi G.Myunsterbergning «Psixologiya va ishlab chiqarish unumdorligi» (1913) va «Psixotexnika asoslari» (1914) kitoblari chiqqan davrdan boshlab alohida soha sifatida vujudga kelgan. Mehnat psixologiyasining asosiy vazifasi ishlab chiqarish munosabatlarini

ijobiylashtirish, mehnatkashlarga zarur shart-sharoit yaratib berish, kasbiy kasalliklarning, ishlab chiqarishda jismoniy falokatlarning, psixologik zo'riqishlarning oldini olishdir.

Aviatsiya psixologiyasi - aviasanoat va aviaxizmatchilarning mehnat faoliyatida kechuvchi psixologik qonuniyatlarni o'rganadi. Aviatsiya psixologiyasining predmeti murakkab aviatsiya tizimini boshqarishdagi inson psixikasining rolini tekshirishdan iborat. Aviatsiya psixologiyasi ob'ekti shaxs faoliyati, jamoa tuzilishini tashkil qilishning shart-sharoitlari hisoblanadi. Aviatsiya psixologiyasi sub'ekti uchuvchilar, muhandis, texnik xizmat ko'rsatish tarkibini tashkil etuvchi styuardessalar va boshqalar.

Muhandislik psixologiyasi –bu soha inson va mashina o'rtasidagi munosabatni, insonga mashinaning psixologik ta'sirini va insonning mashina bilan munosabati jarayonining psixologik qonuniyatlarini tadqiqot metodlari yordami bilan o'rganadi. Muhandislik psixologiyasi fan-texnika revolyutsiyasi ta'sirida vujudga kelgan.

Kosmik psixologiya –bu soha vaznsizlik va bo'shliqda aniq mo'ljal ola bilmaslik sharoitida, organizmda juda ko'p ortiqcha taassurotlar yuklangan paytda ro'y beradigan nerv-psixologik zo'riqish bilan bog'liq bo'lgan alohida holatlar tug'ilganda kishi faoliyatining psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Ekstremal psixologiya - insonning o'zgargan muhit shart-sharoitlarida psixik faoliyatining kechishi qonuniyatlarini o'rganadigan psixologiya sohasi. Ekstremal sharoitda insonga bir qancha faktorlar ta'sir qiladi: makon o'zgarishi, xavf omili, vaqt, shaxsiy ahamiyatga molik axborotning o'zgarishi, yolg'izlik, guruhiy izolyatsiya va hayotiy xavf.

Pedagogik psixologiya –bu soha tarbiya va ta'lim muammolarini tadqiq qiladi. Pedagogik psixologiya shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishini, bilish faoliyatining va shaxsda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi.

Tibbiyot psixologiyasi - kasallarning davolanishi, gigiena, profilaktika, diagnostika jabhalarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Tibbiyot psixologiyasida tadqiqotlar tizimiga kasalliklarning kechishi, ularning shaxs psixologiyasiga ta'siri o'rganiladi. Tibbiyot psixologiyasi o'z ichiga qo'yidagilarni oladi:

1.neyropsixologiya- psixik hodisalar bilan miyaga fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan soha.

2.psixofarmokologiya -dorivor moddalarning kishi psixik faoliyatiga ta'sirini tekshiradigan soha.

3.psixoprofilaktika - bemorlarni davolash uchun psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlari tizimini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi soha.

Yuridik psixologiya huquq doirasidagi munosabatlar odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Yuridik psixologiya jinoyatchilar shaxsini tadqiq qilish, guvohlik ko'rsatuvchilar ko'rsatmalarini tekshirish, sud psixologiyasi ekspertizasining nazariy va amaliy tomonlari ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Harbiy psixologiya - harbiy faoliyatining inson psixikasiga ta'siri, harbiy faoliyatning xususiyatlarini psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi, tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Jangchi shaxsining psixologik faktorlarini tekshirish harbiy psixologiyasning asosiy muammolaridan biridir.

Sport psixologiyasi sport musobaqalari va mashqlanish faoliyatida inson psixikasining rivojlanishi, guruhiy munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Sport psixologiyasining asosiy vazifasi sportchilarning psixik va jismoniy kamolotga ta'sir o'tkazuvchi muhim shart-sharoitlarni yaratib berishdir.

Savdo psixologiyasi. Savdo psixologiyasi savdo-tijorat reklamalari, modalar psixologiyasi va shu kabi masalalarni tadqiq qiladi. Ayniqsa, sotuvchi-xaridor munosabati, kishilarga ta'sir o'tkazish, ularda iliq his-tuyg'u, ishonch uyg'otish mexanizmlari, mantiqan ularni muomala jarayonida ishontirish, qiziqtirish, ijtimoiy ahamiyatini tushuntira bilish, nizoli holatlarning oldini olish, xizmatda muloqot madaniyati va uning treninglaridan unumli foydalanish, xaridorlarning psixologik xususiyatlarini anglagan holda munosabatda bo'lish qonuniyatlarini tadqiq etadi.

Ijodiyot psixologiyasi - badiiy qadriyatlarni o'zlashtirishda, ularning yangi ko'rinishlarini ijod qilishda va shu qadriyatlar inson tomonidan idrok qilishda kechadigan psixologik holatlarni hamda bu holatlarning shaxs hayoti, faoliyatiga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasi.

Yosh psixologiyasi - shaxsning psixik rivojlanish qonuniyatlarini inson tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni, ya'ni ontogenezni o'rganadigan psixologiya sohasi. Yosh psixologiyasi bolalar psixologiyasi sifatida XIX asrning oxirida vujudga kelgan Yosh psixologiyasi hozirgi zamonda bolalar psixologiyasi, o'smirlik va o'spirinlik psixologiyasi, etuklik psixologiyasi, gerontopsixologiyadan iboratdir. Yosh psixologiyasining asosiy vazifalaridan biri bolani psixik rivojlanishining ijobiy shaklda tashkil etilishi, yosh davrlari inqirozi bosqichlari, jarayonlari va paytlarida psixologik yordam ko'rsatish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Maxsus psixologiya - normal psixik rivojlanmagan tug'ma yoki keyinchalik orttirilgan nuqsonlar, defektlar ta'siri ostidagi insonlarning psixologiyasini tadqiqot qilish sohasi. Uning bir necha bo'limlari hukm suradi: patopsixologiya - rivojlanish jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turlicha kechishi, psixikaning tamoman izdan chiqishi hollarini o'rganuvchi soha; oligofrenopsixologiya - psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar bilan bog'liq patologiyasi to'g'risida tadqiqot ishlarini olib boruvchi soha; surdopsixologiya - quloq eshitishning butunlay kar bo'lib qolgunga qadar jiddiy kamchiliklari, nuqsonlari bilan shug'ullanuvchi, bolani voyaga etkazishning omilkor yo'l-yo'riqlarini topuvchi, korrektsion-tuzatish ishlarini olib boruvchi soha; tiflopsixologiya - chala ko'ruvchi va mutlaqo ko'zi ojiz odamlarning psixologik rivojlanishini tadqiq qiluvchi soha.

Qiyosiy psixologiya - psixologiyaning murakkab bo'limlaridan biri bo'lib, psixikaning filogenetik holatlari va ularning shakllarini tadqiq qiladigan sohasi. qiyosiy psixologiyada hayvonlar psixologiyasi odamlarniki bilan qiyoslanadi, ularning xulq-atvoridagi o'xshashliklar va tafovutlar sabablari tekshiriladi, harakatlantiruvchi kuchlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar, omillar aniqlanadi. Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limidan iborat bo'lib, u turli guruhlarga, turlarga mansub hayvonlar, jonivorlar psixikasini, ularning xatti-harakatlarini o'rganadi. Etologiya - biologik va psixologik jabhalar qorishmasidan iborat bo'lib, hayvonlarning xatti-harakatidagi tug'ma alomatlar, mexanizmlar insonniki bilan umumiy negizga ega ekanligini o'rganuvchi soha.

Differentsial psixologiya - shaxslar o'rtasidagi tafovut va farqlarni hamda guruh a'zolari orasidagi nomutanosibliklarning psixologik tomonlarini, ya'ni psixologik farqlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Differentsial psixologiyaga F.Galton asos solgan. Differentsial psixologiya terminini nemis psixologi V. Shtern o'zining «Individual farqlar psixologiyasi» (1900 yil) asarida ishlatgan. Differentsial psixologiyaning asosiy metodlaridan biri - testdir. Avval individual testlar, keyinchalik esa guruhiy testlar qo'llanila boshlangan, ular asosan aqliy rivojlanishdagi farqlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, muayyan vaqt o'tgandan so'ng proektiv testlar ishlab chiqilgan. Mazkur testlar qiziqishdagi, intilishdagi, hissiyotdagi tafovutlarni tekshirishga qaratilgandir.

Ijtimoiy (sotsial) psixologiya bu soha odamlarning ijtimoiy guruhlarga birlashishini va shu guruhlarning tavsifni, shaxsning guruhiy faoliyati va xulq-atvorini,

ijtimoiy-psixologik qonuniyatlar, holatlar, hodisalar, ijtimoiy ustanovka kabilarni tadqiqot qiluvchi psixologiya sohasi. Sotsial psixologiya bir necha sohalarni o'z ichiga qamrab oladi: din psixologiyasi, oila psixologiyasi, muomala psixologiyasi, kichik guruh psixologiyasi, katta guruh psixologiyasi, modalar psixologiyasi, insonni inson tomonidan idrok qilish psixologiyasi, etnopsixologiya va boshqalar.

Din psixologiyasi - psixologik va ijtimoiy psixologik omillarning diniy ong bilan shartlanganligini, dinning insonga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Din psixologiyasi XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lib, insonni ibodat qilishdagi, diniy an'analarni, rasm-rusumlarni bajarishdagi hissiyot holatlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Siyosiy psixologiya - jamiyatning siyosiy hayotidagi psixologik xususiyatlar, holatlar, qonuniyatlar, ta'sirchanlik va ta'sir o'tkazish jarayonlari kabi jabhalarni tekshiruvchi psixologiya sohasi.

Oila psixologiyasi - oilaning psixologiyasini o'rganuvchi psixologiya sohasi sanaladi. Oila psixologiyasi oilaning psixologik muammolarini o'rganadi, u oilaga ta'sir qiluvchi omillarni, oiladagi rollar taqsimlanishi, er-xotin munosabati, shaxslararo munosabat, yosh xususiyatlariga asoslanib muloqotga kirishish kabilarni o'rganadi.

Boshqaruv psixologiyasi - jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslar, guruhlar va jamoalar o'rtasidagi ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nazorat, baholash, munosabat qonuniyatlarini, rahbar faoliyati va xarakteri, qobiliyati xususiyatlarini tadqiq qiladigan ijtimoiy psixologiyaning sohasi.

Kompyuterlashtirish psixologiyasi - kompyuterning ishlab chiqarishdagi roli, psixik aks ettirishga ta'siri, shaxs tuzilishining o'zgarishini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Mazkur soha kompyuter va inson o'rtasidagi dialogik munosabatni ham tadqiqot qiladi, natijada «texnika-inson-texnika» o'zaro ta'siri mexanizmini tekshiradi va zarur jabhalar o'zaro ta'sirini aniqlaydi.

Parapsixologiya - hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqaridagi, tushuntirish qiyin bo'lgan psixik hodisalarni o'rganadi. Ekstrasensorika - o'ta sezuvchanlik, telepatiya - fikrni masofaga uzatish, kelajakni bashorat qilish va hokazo. Parapsixologiyaga nisbatan qiziqish qadimdan mavjud bo'lib, unga nisbatan ixlos to hozirgi kungacha kamaygani yo'q, goho uni psixotronika deb ham atashadi. Xiromantiya-qo'l kaftiga qarab fol ochish, inson kelajagi va uning taqdiri haqida oldindan bashorat qilishdan iborat noilmiy soha. Spiritizm-o'lgan odamlar arvohlari, ruhlari bilan aloqa o'rnatish mumkin, ular hamisha barhayot va biz bilan muloqotga muhtoj g'oyani ilgari suruvchi parapsixologiya sohasi.

Umumiy psixologiya fanining metodlari

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalar hisoblanadi. Bu hodisalar metodlar va usullar bilan tekshiriladi.

Har bir psixolog va pedagog kishilar psixikasini o'rganish va tekshirish uchun eng oddiy metod va usullarni bilishi kerak.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o'z mavzuini o'rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tasvir etish va tahlil qilishdan boshlaydi. So'ngra, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini ochib, tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqaradi.

Kuzatish metodi

Kuzatishning asosiy xususiyati shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayotni sezgi organlarimiz bevosita seza oladigan, o'zimiz bevosita idrok qila oladigan faktlari aniqlanadi va tasvirlanadi. Kishining psixik hayotida: mimika, imo-ishora, nutq, turli harakatlar va umuman kishining butun xatti-harakati va faoliyatini bevosita kuzatish mumkin. Kuzatish

metodining obe'ktiv (tashqi), sub'ektiv (o'z-o'zini) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
2) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
3) sinaluvchining yoshi, jinsi, kasbi aniqlanadi;
4) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
5) kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
6) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat va sportda) amalga oshirilishi tavsiya qilinadi;
7) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazilishi) tayinlanadi;
8) kuzatilganlarni qayd qilib berish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitafon, videomagnitafon, videoapparat, fotoapparat va boshqalar) taxt qilinadi.

Tashqi kuzatish

Psixik hayot hodisalarini o'rganishda avvalo tashqi kuzatish metodi tatbiq etiladi. Psixik jarayonlar bilan bevosita bog'langan ba'zi bir fiziologik hodisalar: yuzning o'zgarishi, nafas olish, qon aylanish va shu kabilarning o'zgarishi ham tashqaridan kuzatilsa bo'ladi. Kuzatish ma'lumotlarini so'zlar bilan tasvir etish bilan kifoyalanib qolmay, balki ko'rsatma vositalari, suratga olish, kinoga olish, tovushni yozib olish va shu kabi yo'llar bilan ham qayd qilish mumkin.

Masalan, bolalar nutqini o'sib borishini kuzatish yo'li bilan tekshira olamiz. Bunda bolaning so'z boyligi qanday qilib sekin-asta orta borishini, nutqning fonetik tomonini, grammatik tuzilishini shu bola qanday bilib olayotganini qayd qilsa bo'ladi.

O'z-o'zini kuzatish

O'z-o'zini kuzatish metodi tadqiqotchi o'z-o'zini kuzatish bilan amalga oshiriladi. Bu holda tadqiqotchi psixik jarayonlar va holatlarning ichki tomoni, odamning subektiv kechinmalari qanday ro'y bersa, ularni shu holida tasvir etish va aniqlab olishga intiladi.

Psixologiya vujudga kela boshlagan 5 asrdan tortib to bizning eramizgacha va 19 asrning deyarli oxirigacha o'z-o'zini kuzatish metodi ruhiy hayot hodisalarini bilishning birdan-bir metodi bo'lib qoldi.

19 asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'z-o'zini kuzatish metodiga tanqidiy ko'z bilan qaraladigan bo'lib qoldi. Bu metodning bir qancha kamchiliklari borligi ma'lum bo'ldi. O'z-o'zini kuzatishda tadqiqotchi ham, tekshiriladigan ham tekshiruvchi obektga bo'linib qolishi bu metodning eng muhim kamchiligi ekanligi ko'rsatildi. Holbuki, normal kishilar shaxsining amalda bunday «bo'linib ketishi» mumkin emas. O'z-o'zini kuzatishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qayg'u hissini, tafakkur jarayonini) ham boshdan kechirish, ham shu hodisalarni o'rganish juda qiyin ekanligi, ba'zan esa butunlay mumkin bo'lmasligi ko'rsatib o'tildi. O'z-o'zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi hisoblanadi. O'z-o'zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shuki, bu yo'l bilan olingan ma'lumotlar psixik hayot hodisalarini turli yo'sinda bir tomonlama, subektiv talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. M: odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning o'zi egoist bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish natijalaridan, egoizm har qanday xarakterning muhim belgisidir, deb xulosa chiqarishi mumkin. Dunyoda saxiy, oliyjanob xarakterli kishilar borligini bunday psixolog faqat o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan bila olmaydi.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odatdagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida o'zgarganligini tekshirishda ham qo'llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Eksperiment metodi

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayot faktlari ularning tabiiy sur'atda ro'y berishida, borishida va o'zgarishida olib o'rganiladi, ya'ni haqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday ro'y bersa, o'shanday holida tekshiriladi.

Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir o'ng'aysizlik va qiyin-chiliklarni uchratishga to'g'ri keladi, masalan, bu erda tadqiqotchi psi-xologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak bo'lsa, o'sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning o'zida shu hodisalarning yuzaga chiqishini kutib turishga to'g'ri keladi. Eksperiment metodidan foydalanganda bu o'ng'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi.

Eksperiment metodi ikki turiga bo'linadi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment.

Laboratoriya eksperimenti.

Laboratoriya eksperimentida tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinadi. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir sur'atda bog'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'riladi.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda maxsus metodik materiallar narsa, rasm va so'zlar, shuningdek, maxsus asboblar (masalan, xronoskop) qo'llaniladi. Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblar yordami bilan vujudga keltiriladi. Eksperimental tadqiqotlar asosan maxsus laboratoriya va institutlarda o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni mukammal va aniq o'rganish maqsadida psixologiyaga doir ilmiy tekshirish muassasalarida maxsus binolar, masalan, tovushni va yorug'likni o'tkazmaydigan kabinetlar, yorug'lik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795—1878) va fizik Fexner (1801—1887) mukammal ishlab chiqqan. Sezgilarni tekshirishda qo'llanilgan eksperimental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832—1920) ishlab chiqqan. 1879-yilda V. Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimental psixologiya bo'yicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxirida Rossiyada eksperimental psixologiya bo'yicha bir qancha laboratoriyalar vujudga keltirildi. Toshkentda birinchi laboratoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Ammo psixologiyadagi laboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng muhimi shuki, bu metodda sun'iylik bor. Eksperiment o'tkaziladigan sharoitning o'zi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Tabiiy eksperiment.

Tabiiy eksperiment metodi oddiy obektiv suratda kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Bu metodni professor A.F.Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarining kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'shish maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu erda tekshiruv-chi kishining o'zi tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik jarayon (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) ro'y berishi uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarini (temperament, havas) ro'y berishi uchun maxsus sharoit tug'diradi. Masalan, tekshirish lozim bo'lgan biron psixik jarayon odatdagi dars vaqtida yoki o'yin paytida maxsus reja bilan tekshiriluvchining o'ziga sezdirmasdan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi. M: bolalardagi muayyan bir psixik jarayonlarni, muayyan bir xarakter xususiyatlarini, muayyan bir qobiliyatlarni ularning biron-bir o'yindagi faoliyati sharoitida tekshiriladigan bo'lsa, bolalarning tekshirish nazarda tutilgan psixik jarayoni, xarakter xususiyatlari, qobiliyatlari qaysi o'yinda, ayniqsa, yaqqol ko'rinishi oldindan bilib olinadi. Tekshiriluvchi kishilar shundan keyin tekshiruvchi kishi tomonidan

maxsus ravishda, lekin tekshiriluvchi kishilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitga, darsga yoki bu o'rinda o'yinga jalb qilinadi. Tekshiruvchi kishi bolalarning faoliyatini kuzatib turadi va tekshiriluvchi bolalar uchun tabiiy sharoitda kelib chiqadigan psixik jarayonlarni va bolalarning individual xususiyatlarini qayd qiladi.

Suhbat metodi

Suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, subektiv tomonini tekshirish uchun qo'llaniladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining birontasini, masalan, odamda shodlik hissi subektiv ravishda qanday kechishini, biron masalani echganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga o'xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab oladi.

Suhbat metodi o'z-o'zini kuzatish metodi bilan tashqi kuzatish metodining qo'shilishidan iborat. Bu erda o'z-o'zini kuzatish shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotchi tekshiriluvchi kishiga savollar berib, uning o'z ichki ongini chuqurroq bilib olishga majbur etadi. Tekshiriluvchi kishi tadqiqotchining topshiriqlariga muvofiq va tadqiqotchining yordami bilan (savollar ustalik bilan berilganda) o'zining ichki holatlarini ochib tashlaydi va nutqida ifodalaydi, so'zlar bilan javob qaytaradi.

Suhbat samimiy, bemalol bo'lishi, tekshiriluvchi kishilarning psixik holatiga zo'r kelmasligi kerak. Suhbat odam psixik hayotining bevosita kuzatish va eksperimentda aniqlab bo'lmaydigan jarayon va hollari haqida ma'lumot olishga yordam beradigan birdan-bir metoddir, deyish mumkin. Masalan, kosmosga parvoz qilish vaqtida odamning psixik faoliyat xususiyatlari haqida bilim olmoq uchun tadqiqotchi kosmonavtlarning o'zi bilan suhbat qilishi kerak.

Faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodi.

Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida bu metod umumiy psixologiyada keng qo'llaniladi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, yozgan she'rlarni tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallar to'plash mumkin. Ijodiy faoliyat mahsullariga kundalik, sxema, ixtiro, diagramma, kashfiyot, qurilma, asbob, texnik model, moslama, milliy kashtachilik, hunarmandchilik, zargarlik buyumlari, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, magistrlik dissertatsiyasi, ilmiy ma'ruza, konspekt, taqriz, tezis, maqola, ko'rsatmali qurollar, loyiha, kontseptsiya, san'atkor, artist va baxshi ijodiyoti kabilar kiradi.

Ijodiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish orqali bolalar, o'quvchilar, talabalar, konstruktorlar, olimlar, hunarmandlar, ishchilar, dehqonlar psixik xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash mumkin.

Test metodi.

Test - inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish, demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, mentalitetini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa masala, topshiriq, misol, jumboq, syujetli rasm yoki shakl test deb ataladi. Test ayniqsa odamning qanday kasbni egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligi, iste'dodlilar, iqtidorlilar va aqli zaiflarni aniqlashda kishilarni saralashda keng qo'llaniladi.

1905 yildan, ya'ni frantsuz psixologi A. Bine va uning shogirdi A. Simon insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidan keyin psixologiyada test metodi qo'llana boshlandi.

Psixologiyada testlar quyidagi turkumlarga, turlarga ajratilgan holda qo'llaniladi. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga: pedagogik testlar, intellekt testlari, ijodiyot (kreativlik) testlari, mezonga mo'ljallangan (kriterial orientirlangan) testlar, shaxsga oid yoki shaxslilik testlari,proektiv testlar (lotincha Prochestio-oldinlab, ilgarilab namoyon etish ma'nosini bildiradi

Anketa metodi.

Umumiy psixologiya fanida keng qo'llaniladigan metodlardan biridir. Uning yordamida turli yoshdagi va kasbdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va

hodisalarga munosabatlari o'rganiladi. Anketa odatda uch xil tuziladi. Ularning birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi xilida har bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi xil anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi va shkalali anketa deb ataladi. Anketadan turli yoshdagi va kasbdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini, o'ziga, tengdoshlariga, hamkasblariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida keng ko'lamda foydalaniladi

Sotsiometriya metodi.

Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun undan qaysi faoliyatda, kim bilan qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi.

Biografiya metodi. Odam psixikasini tekshirish uchun ayrim kishilarning hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlar, ayniqsa, ularning o'zlari bergan ma'lumotlar (avtobiografiya, kundalik daftarlar, memuarlar, xatlar), shuningdek, boshqa kishilar yozib olgan biografiya ma'lumotlari.

2. Umumiy psixologiya fanining nazariy va amaliy vazifalari.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday esida qoldiradi, qanday esga tushiradi va fikr yuritadi, u qanday hislarni ko'nglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni o'z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish ko'radi, psixologiyani o'rganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda, o'z fikrlarini nutqda to'g'ri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to'g'ri tushuna bilishda ham o'z ifodasini topadi. Odamni kamolga etkazishda psixologiya alohida o'rin tutadi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, avvalo o'z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni o'rganadi, va shu bilan o'z aql-idrokining ko'proq o'sishiga yordam beradi.

Psixologiyani bilish, psixikani chinakamiga ilmiy asosda tushunish kishilar ongidagi har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Odam psixologiyani o'rganar ekan, o'zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bila oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishilarni va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyaning bilish, ma'lumot olishning ahamiyati yuqoridagilardan iboratdir. Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, tibbiyot, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, san'at va boshqa sohalarda ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagog o'quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan, shu materialni bolalar qanday o'zlashtirayotganini, qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, ularda diqqat-e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ro'y berayotganini bilish lozim.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish ta'limi va mehnatni tashkil etishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda. Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va mahorat talab qilish bilan birga maxsus psixologik sifatlarni ham talab qiladi. Shu sababli, ixtisosga qarab murakkab va mas'uliyatli mehnat operattsiyalarini bajarishga to'g'ri keladigan kishilar maxsus psixologik tekshirishdan o'tkaziladi. M: dastlabki kosmonavtlarni tanlashda talabgorlar xotirasi juda yaxshi, fahmi o'tkir, diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chira oladigan, aniq uyg'un harakatlarni tez bajara oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko'rildi.

Psixologiya tibbiyot bilan qadimdan bog'lanib keladi. Kasalliklar orasida psixik kasalliklar bo'ladi. Bunday kasalliklarni ham asosan psixologik vositalar bilan davolashga to'g'ri keladi. Shifokor psixik kasalliklarni yaxshiroq ajrata bilmoq uchun odamning normal psixologiyasini ham bilishi kerak. Bundan tashqari boshqa kasalliklarda, ayniqsa, nerv kasalliklarida shifokor bemorning ruhiy holatini bila olishi lozim.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol o'ynaydi. Sud xodimi ayb-lanuvchining ruhiy holatini, guvohlarning so'roqda aytgan gaplarini psixologik jihatidan tahlil qila bilishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qilganlarida nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak.

Psixologiya san'atda ham ahamiyatga ega. Har bir san'atkor (artist, musiqachi, rassom va shunga o'xshashlar) kishilarga tomoshabinlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Umumiy psixologiya fanining tarmoqlari haqida qanday ma'lumotga egasiz?
2.Aniq fanlarga yo'naltirilgan psixologiya sohalari haqida fikringizni bayon eting.
3.Ijtimoiy soxalarga yo'naltirilgan psixologiya soxalarini ayting
4.Inson rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan psixologiya soxalarini ayting.
5.Umumiy psixologiya fanining metodlari kim tomonidan klassifikatsiya qilingan?
6.Umumiy psixologiyaning asosiy metodlarini sanang.
7.Umumiy psixologiyaning yordamchi metodlarini sanang.
3. Psixologiya fanining nazariy va amaliy vazifalarini nimalar tashkil etadi?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

14-Mavzu:Psixika va uning evolyutsiyasi

Asosiy savollar.

1. Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligi.
2.Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishi.
3. Ong va uning taraqqiyoti
4.Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari.

5. Ko'nikma va malakalar.
6. Ko'nikma va malakalarning.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha, Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligi, Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishi, Psixikaning taraqqiyot bosqichlari, Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari, Ko'nikma va malakalar, Ko'nikma va malakalarning kabilarni ochib berish

GALASARI:
Odam psixikasi, ong, psixika, hayvonlardagi individual va intellektual xatti-harakatlar, hayvon psixikasi, seskanuvchanlik.

1. Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligi.

Psixik jarayonlar moddiy jarayonlarga bog'liq holda yuz beradi, lekin , psixik jarayonlar moddiy jarayonlardan tashkil topgan degani emas, Fikr, ong — voqelikning sifat jihatidan boshqacha, o'ziga xos bir hodisasidir. Psixika, ong faqat yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xossasidir.

Hayvonlar bilan odamlar organizmiga xos bo'lgan nerv sistemasi ana shunday yuksak darajada tashkil topgan materiyadir. Psixikaning bevosita moddiy substrati (asosi) - odamning bosh miyasidir. Odamning psixikasi, ongi — bosh miya funksiyasidir.

Psixika, ong materiya taraqqiyotining faqat yuksak bosqichlarida paydo bo'ladi. Materiya taraqqiy qilib borgan sari turli — mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va boshqa qonuniyat va xossalar paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi, organik olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichidagina materiyaning psixika, sezgi, ong, tafakkur deb ata-ladigan alohida xossalari vujudga keladi.

Olam taraqqiyoti tarixida psixika, ong bo'lmagan davr o'tgan. Psixika olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridagina paydo bo'ldi.

Psixika materiyaning alohida xossasi bo'lib, bu xossa obektiv voqelikni alohida aks ettirish qobiliyatidan iboratdir. Aks ettirish degan so'zning ma'nosi har xil tushuniladi. Tevarak-atrofdagi voqelikni aks ettiradigan ko'pgina narsalar ma'lum, masalan, suv aks ettiradi, ko'zgu aks ettiradi va hokazo. Bu misollarda biz fizik hodisa sifatidagi aks etish (in'ikos)ni ko'ramiz. Psixik hodisalar haqida so'zlashganimizda esa sifat jihatdan boshqacha, o'ziga xos ravishda aks etishini nazarda tutmog'imiz kerak. Bu aks ettirish sezgilarda, xotirada, tafakkurda va boshqa shu kabilarda o'z ifodasini topadi. Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir. Shu bilan birga, odam ongi ijtimoiy hayot sharoitiga bog'langan holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng avvalgi ota-bobosi qurol yasab mehnat qila boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odamning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida so'zsiz mehnat jarayoni muhim rol o'ynadi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida o'z ehtiyojlari uchun kerak bo'lgan buyumlarni tabiatdagi bor bo'lgan yog'och, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillasha borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qo'ldan turli-tuman ishlarda foy-dalanishi tufayli odamzod qo'lining panjalari rivojlandi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfning siyosiy, falsafiy, ma'naviy, estetik (san'at), diniy qarashlar sistemasiga aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, ya'ni har bir ayrim kishi ongini ijtimoiy ongdan farq qilish kerak.

Odam ongining ayrim tomonlari va funktsiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi. Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga etishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

. Ong va uning taraqqiyoti

Ong psixikaning eng yuksak darajasi bo'lib, u faqat insongagina xosdir.Ong inson psixikasining eng yuksak formasi hamdir. Ong ijtimoiy tarixiy sharoitda odam mehnat faoliyatining tarkib topishi hamda til yordamida boshqa odamlar bilan doimiy munosabatda bo'lishi natijasida paydo bo'ladi. Ong ijtimoiy munosabatlar mahsulidir.

Ongning bir qator xarakteristikasi bo'lib, ular qo'ydagilardir:

1.Ongning birinchi xarakteristikasi-atrof-muhit voqea hodisalarini anglash bo'lib hisoblanadi. Ongning strukturasiga insonning bilish jarayonlari kiradi. Inson ana shu bilish jarayonlari yordamida o'z bilimlarini doimo boyitib boradi.

2. Ongning ikkinchi xarakteristikasi- sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi farqlilikni anglash,ya'ni odam "men" degan tushuncha bilan "mendan boshqa" degan tushunchani anglab etishdir.

3. Ongning uchinchi xarakteristikasi- ong yordami bilan odamning maqsad ko'zlash faoliyati ta'min etiladi.Faoliyat maqsadlarini yaratish ongning funktsiyasiga kiradi.

4. Ongning turtinchi xarakteristikasi- odamning muayan munosabatlari ongning tarkibiy qismiga kirishidir.

Ong jamiyat mahsuli bo'lib, faqat insongagina xosdir. Hayvonlarda ong bo'lmaydi. Psixikaning quyi darajasi ongsizlik xolatini tashkil etadi. Ongsizlik ham psixik hodisa bo'lib, voqelikni shunday aks ettirish formasidirki, bunda qilinayotgan ishlarga hisobot berilmaydi, ish harakatlar qaerda va qancha bajarilayotganini anglash xususiyati yo'qoladi, xulq atvorni nutq orqali boshqarish bo'ziladi. Ongsizlik holatiga quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu holatidagi hodisalar, ya'ni tush ko'rish; sezilmaydigan lekin haqiqatdan ham ta'sir qiladigan javob reaktsiyalari; kasal odam psixikasida yuzaga keladigan patologik o'zgarishlar va boshqalar.

Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jarayonida paydo bo'lgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchandir, ya'ni tashqaridan bo'lgan ta'sirlarga seskanib javob beradi. Muhitning ta'siri bilan qo'zg'aladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat bo'lgan amyoba tashqi ta'sirga javob berar ekan, shu ta'sirga qarab harakatlanadi yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo bo'ladi, ya'ni organizmga ta'sir etadigan narsalarning xossalarini aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo bo'lgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtaklariga ega bo'lgan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlang'ich shaklda paydo bo'lgan A.N.Leontev gipotezasiga ko'ra, se-zuvchanlik «...genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa ta'sirlar bilan bog'lovchi, ya'ni organizmning muhitda orientirovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini o'tovchi ta'sirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas» A.N.Leontev seskanuvchanlikdan sezuvchanlikka o'tish boshqacha hayot tarixi bilan bog'liq deb ko'rsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi, deb ko'rsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo bo'lishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumladan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab, tashqaridan bo'ladigan ta'siri aks ettirish, sezish qobiliyati o'sib, tobora murakkablasha bordi. Taraqqiyotning ancha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo bo'ladi, nerv sistemasining analiz qilish qobiliyati ham o'sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turlarida sezgi organlari hayron qolarlik darajada takomillashadi. Masalan, burgutning ko'rish organi, itning hid bilish organlari va hokazo.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qaerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog'liqdir. Masalan, parrandalar umrining ko'p qismini havoda, uchib yurib o'tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon bo'shliqlarda adashmaslik zaruriyatini tug'diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ayniqsa, yirtqich va ko'chib yuradigan parrandalarning ko'ruv organi va ko'rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga ko'ra, maymunlarning ko'z bilan chamalash, harakatlarni uyg'unlashtirish va chaqqon ushlab olish xususiyati, darrov vaziyatga qarab ish ko'rish qobiliyati paydo bo'lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiysida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari, o'sha turga kiradigan hayvonlarning birgalashib yashashi katta ahamiyatga ega-dir. Uy hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol o'ynaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga ko'chib o'tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar o'zgarishi mumkin

Psixikaning taraqqiyot bosqichlari.

Psixikaning taraqqiyoti deganda hayvonlar psixikasining taraqqiyotini, odam ongining tarixiy taraqqiyotini, odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy qilishini ko'rib chiqamiz.

Hayvonlar o'z turiga kiradigan hayvonlar to'dasidan chetda o'sganda ularning xatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo bo'ladi. Uy hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning xatti-harakatlari shu turga kiradigan yowoyi hayvonlar xatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha bo'lib tuyuladi.

Hayvonlarda bo'ladigan xatti-harakatlarning ikki xil shaklini, ya'ni tug'ma (yoki nasldan-naslga o'tadigan) xatti-harakatlar bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) xatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tug'ma xatti-harakatlar shakllari bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) xatti-harakatlar shakllarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Tug'ma xatti-harakatlar shakllarining o'zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual xatti-harakat shakllari esa tug'ma xatti-harakatlar shakllari zaminida hosil bo'ladi. Har bir odamning ongi tug'ilish paytidan boshlab, butun umr bo'yi o'sib boradi. Har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmining o'sishiga, ijtimoiy muhit ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning o'z faoliyatiga bog'liq. Organizmning ayrim a'zolari o'sadi va takomillashadi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va chiniqib boradi. Masalan, bola bir yoshga to'lguncha bosh miyasining og'irligi ikki marta oshadi, to'rt-besh yoshlarga borganda bosh miya og'irligi uch marta oshadi. Miyaning o'sishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim yo'li bilan uyushgan ta'sir ko'rsatadi. Bola tevarak-atrofdagi kishilar bilan xilma-xil o'zaro munosabatlarga kirishar ekan, go'dakligidanoq bilim, mahorat va malaka orttira boshlaydi. U avval oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muassasasida, so'ngra maktabda o'qiydi, ta'lim oladi. Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odam shaxsini kamolga etkazadigan sharoit bo'lish bilan birga, bola o'sgan sayin maktabda o'rganadi, shuningdek, tarbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari.

Hayvonlarning instinktlari. Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tug'ma harakatlaridir. Masalan, ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasar ekan, material (cho'p-xas, loy) tanlash va inni pishiq qilib qurish yo'lida xilma-xil harakatlarni bajaradi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin; ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (to'da) bo'lib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash va shu kabi harakatlarida zohir bo'ladi.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish tug'ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatidan tashkil topadi.
Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq ko'rinadi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, u naslining kelajagi haqida katta g'amxo'rlik qiladi.
Poda (to'da) bo'lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o'zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib yashashida paydo bo'ladi. Hayvonlarning ba'zi turlari, asosan, o'txo'r va sut emizuvchi hayvonlar doimo to'da bo'lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa o'ziga o'xshash hayvonlar bilan vaqt-bevaqt birgalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlar galasi, sut emizuvchilar to'dasi hayvonlarning poda (to'da) bo'lib yashash shakllaridir.

Instinktlarning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o'ziyu, lekin ancha murakkab turidir. Instinktlar — bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo'lgan reflekslar zanjiridir. Instinktlarning qanday paydo bo'lganligini birinchi marta Ch. Darvin tushuntirib berdi.
Hayvonlarning ko'nikmalari. Ko'nikma — hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlaridir.M: o'rgangan it qo'l uzatilsa, oldingi oyog'ini beradi; it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochadi, «o'yinga tushadi», keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlar ko'nikmalar deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlar yordami bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko'nikma yo'li bilan ham o'sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning «o'yinga tushishi» yoki «oldingi oyoqlarini berishi» uning ovqat olishiga yordam beradigan harakatlardir. Hayvonlarning ko'nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi

Ko'nikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv harakatlardan o'zgacha) harakatlarni qayta-qayta takrorlash yo'li bilan vujudga keladi. Ko'nikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartli refleksdir.

Ko'nikma va malakalar.

Psixologiya fanida harakatlar anglanilgan yoki anglanilmagan tarzda amalga oshirilishi kuzatiladi. Harakatni bajarishda ong borgan sari kamroq ishtirok etishi tufayli ishni amalga oshirish avtomatlasha boshlaydi, ayrim mayda-chuyda qismlarga nisbatan e'tibor (nazorat) kamayadi. Shuning uchun inson faoliyatida maqsadga yo'naltirilgan sa'i-harakatlarni ijro etish va boshqarishning muayyan darajada avtomatlashuvi malaka deyiladi. Inson faoliyati odamlarga xos bo'lgan har xil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o'zi ehtiyojlarni qondira oladigan yo'l hamda vositalarni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo'ladi. Faoliyatning asosiy turlari - mehnat, o'yin va o'qishdan iboratdir. Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko'nikma va malakalar bilan amalga oshiriladi. Ko'nikma - shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yo'l-yo'riqlardan iboratki, bular yordami bilan maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflarni yozish usullari, ko'paytirish va bo'lish usullari, boltani ushlash va mix qoqish yoki temirni toblashda bolg'a urish usullari shular jumlasidandir.

Ko'nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qanday ko'nikma bilim bo'lishini taqozo etadi. Lekin bilimning ko'nikma bilan bog'liq bo'lishi shart emas. Masalan, tarix, geografiya va adabiyotshunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqelik to'g'ri aks ettiriladigan hukm va mulohazalarda ifodalanadi.

Ko'nikmalar esa, ko'proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodalanadilar. Ko'nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo'lishi lozim. Har qanday ko'nikma ayrim harakatlarning to'la va aniq bo'lishini talab etadi. Bolg'achani sopidan to'g'ri ushlay bilmaslik va bolg'a urishda qo'lning noto'g'ri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko'rsatadi. Bunda o'quvchi bolg'acha bilan qanday qilib mix qoqilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Bilimlarga odatlanmagan hech qanday ko'nikma bo'lishi mumkin emas. To'g'ri yozish uchun grammatika qoidalarini bilish shart. Shu bilan birga, ko'nikma hosil qilish uchun

o'quvchi tegishli natijalarga erishtiruvchi to'g'ri usullarni ham bilishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi yozishga o'rgatar ekan, ruchkani qanday qilib to'g'ri ushlashni, daftarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qanchalik bosish kerakligini va shu kabilarni ko'rsatadi.

Ko'nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Ko'nikma oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, harf-larning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy ko'nikma bo'lsa, butun bir so'zlarni yozish murakkab ko'nikmadir.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish — oddiy uquvdir, lekin xuddi shu nina bilan ko'ylak yoki kostyum tikish - murakkab uquvdir. Odamning hayotida ko'nikmalarning ko'pi malakalar tarzida namoyon bo'ladi. Har qanday malaka ko'nikmadir, lekin har qanday ko'nikmani malaka deb bo'lmaydi. Faqat avtomatlashgan ko'nikmagina malaka deb ataladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlaridan ajralgan holda namoyon bo'lmaydi.

Malakalar avtomatlashish darajasi jihatidan o'zaro farqlanadilar. Masalan, kalligrafik (chiroyli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga eea, o'qish uslubida esa avtomatlashish bilan birga har doim onglilik ham talab etiladi. Malakalar avtomatlashgan harakatlar sifatida o'qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Ko'nikma va malakalarning turlari.

Ko'nikma va malakalar uch turga bo'linadi: ta'lim, unumli mehnat va sport sohasiga doir ko'nikma hamda malakalar.

Ta'lim sohasiga doir ko'nikma va malakalar: Maktabdagi o'qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni o'zlashtirish bilan birga, bir qator o'quv malakalarini egallash ham talab etiladi. O'qish jarayonida o'quvchilar dastavval yozish, o'qish va hisoblash ko'nikmasi hamda malakasi hosil qilishlari kerak bo'ladi. Bu ko'nikma va malakalar dastlabki, ya'ni boshlang'ich ko'nikma va malakalar hisoblanadi. Keyinchalik, ana shular asosida orfografiya va matematika sohasida murakkab ko'nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy ko'nikma va malakalar hosil qilishda o'quvchilarning aqliy faoliyatlari, ayniqsa, katta o'rin tutadi. Bunday ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida o'quvchilar juda ko'p narsalarni kuzatishlari, o'ylab ko'rishlari, eslarida olib qolishlari va tasavvur etishlari lozim bo'ladi.

Juda ko'p ta'limiy ko'nikmalarda, ayniqsa, orfografiya va matematika sohasidagi ko'nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqliy mehnatga ega bo'ladi. Lekin bir qator ta'limiy ko'nikma va malakalarda (masalan,

yozish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy rol o'ynaydi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarning tarkib topishi zo'r diqqat va iroda talab etadi.

Unumli mehnatga doir ko'nikma va malakalar: Unumli mehnatga oid (texnikaviy) ko'nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bog'liq ko'nikma va malakalardir.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar maktab o'quv ustaxonalarida yog'och va metallni ishlash jarayonini o'rganish va fizika, kimyo, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni bajarishlari jarayonida birmuncha murakkabroq mehnat ko'nikma va malakalari hosil qiladilar. Yuqori sinf o'quvchilari ishlab chiqarish ta'limi jarayonida va korxonalarda o'tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyoti davomida texnikaga oid ko'nikma va malakalar orttiradilar.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalar ko'proq muskul harakatlarida, asosan, qo'l harakatlarida, ba'zan esa qo'l va oyoqning birgalikda qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Duradgorlik ustaxonalarida orttirilgan qo'l harakatlariga doir ko'nikmalarning misoli tariqasida arralash, qirqish va randalash kabilarni ko'rsatish mumkin. Metallga qo'l bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubilo bilan chopish yoki kesish va temir qirqadigan arrani bosish) katta rol o'ynaydi. Bolg'a yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning qo'li tobora ortib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qat'iy

nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida mo'ljalga tushirish birinchi o'rinda turgan maqsaddir.

Sport ko'nikma va malakalari: O'quvchilar jismoniy tarbiya ko'nikmalari va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baquvvatlik, moslashgan harakatlar va chaqqonlik kabi sifatlarga ega bo'lgan har turli muskul harakatlarini hosil qiladilar. Saflanish usullari hamda gimnastik tarzda qayta saflanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, yurish va yugurish, irg'itish, to'siqlarni engib o'tish va shuning kabi harakatlar ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarni jismoniy jihatdan har tomonlama taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak.

Ko'nikma va malakalar hosil bo'lishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, o'z fiziologiyasi asosiga ko'ra, shartli refleks bog'lanishlari sistemasidan iborat.

Malaka va ko'nikmalar hayvonlarda ham hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bog'liq holda, taqlid yo'li bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan o'rgatish yo'li bilan hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar birinchi signal sistemasi doirasidagi bog'lanishlar asosida vujudga keladi. Odamda malaka va ko'nikmalarning hosil bo'lishida birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan ikkinchi signal sistemasi ko'proq ahamiyatga egadir.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Psixika nima va uning rivojlanishi haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
2.Seskanuvchanlik nima?
3. Psixikaning taraqqiyot bosqichlari ayting.
4.Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Ko'nikma va malakalar qanday xosil bo'ladi?
6. Ko'nikma va malakalarning qanday turlari bor?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uzwww.tdpu.uzwww.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

15-mavzu: INSON PSIXIKASINING FIZALOGIK ASOSI. ONGSIZLIK MUAMOSI

Asosiy savollar

15.1. Xulq-atvorning psixofiziologik asosi. Endokrin tizimning inson organizmi va xulq atvoridagi ahamiyati.

15.2. Psixik xususiyat va holatlarning neyropsixologik asoslari.

15.3. Instinkt tushunchasining mazmuni. Instinktlarning klassifikatsiyasi.

15.4. Onglilik va ongsizlik. Hayvonlar intellektual xatti-harakat shakllari. Muhit psixik faoliyat va taraqqiyot omili sifatida.

Darsning maqsadi:

Xulq-atvorning psixofiziologik asosi. Endokrin tizimning inson organizmi va xulq atvoridagi ahamiyati. Psixik xususiyat va holatlarning neyropsixologik asoslari. Instinkt tushunchasining mazmuni. Instinktlarning klassifikatsiyasini ochib berish

Tayanch so`z va iboralar:

Xulq-atvor, in`ekos, nerv tizimi, neyron, akson, dendrit, miya, endokrin tizimi, genetika, psixik xususiyat, psixik holat, instinkt, ong, onglilik, ongsizlik, intellekt, intellektual xatti-harakat, muhit, psixik faoliyat, psixik taraqqiyot.

15.1. Xulq-atvorning psixofiziologik asosi. Endokrin tizimning inson organizmi va xulq atvoridagi ahamiyati. Hozirgi zamon fanida jadal rivojlanib, katta qiziqish uyg`otayotgan va inson sir-sinoatlariga chuqurroq kirib borishga muvaffaq bo`lgan soha asab tizimini tadqiq etish hisoblanadi.

Organizmning yaxlit tuzilma sifatida faoliyat ko`rsatishini nerv hosilalarining to`plamlari ta`minlab beradi.

Asab tizimi markaziy, periferik va vegetativ bo`limlardan iborat. Markaziy asab tizimi (MAT) bosh va orqa miyani o`z ichiga oladi. Miya organizmda boshqaruvchi vazifasini o`taydi va psixomotor faoliyatni ta`minlab beradi. Bundan tashqari, miya fikrlarimizni mahorat bilan boshqarib, inson organizmining beshta asosiy tuyg`ulari - ko`rish, eshitish, ta`m bilish, hid bilish va sezishni nazorat qiladi.

Periferik asab tizimi - nervlar va nerv tugunlaridan iborat. Periferik nervlar majmuasi yurak, o`pka, ovqat hazm qilish tizimi va boshqa ichki organlar, tomirlar va to`qimalami ta`minlaydi, bularning barchasi vegetativ asab tizimini tashkil etadi. Uning faoliyati inson iroda kuchiga bog`liq bo`lmaydi. Asab tizimi organizmning ixtiyoriy va ixtiyorsiz bajariladigan vazifalarini boshqaradi. Ixtiyorsiz bajariladigan vazifalarga misol qilib ovqat hazm qilish vazifasini keltirishimiz mumkin. Asab tizimini tashkil etuvchi milliardlab asab hujayralari organizmning o`zidan, shuningdek, tashqi muhitdan axborot qabul qiladilar.

Bosh va orqa miya - ikki hayotiy muhim organlar - miya qutisi va umurtqa pog`onasi suyaklari bilan o`ralgan va himoya qilinadi. Miyaning asosiy tarkibiy qismlari bo`lib katta miya (ikki yarim sharlar), miyacha, orqa miya hisoblanadi. Miya yarim sharlarj-bu organning axborotni qabul qilib, tananing boshqa qismlariga-o`tkazuvchi asosiy qismidir. Yarim sharlar nutq, tafakkur va xotiraga ma`suldirlar. Miyacha asosan tana harakatlarini muvofiqlashtirishga yordam beradi. Orqa miya yurak faoliyati, nafas olish va qon bosimi kabi vazifalami boshqaradi.

Asab tizimi endokrin tizim bilan uzviy hamkorlikda inson barcha organlarining faoliyatini boshqaradi. Inson fikrlan, xotiralari, hissiyotlari yoki sezgilari, shuningdek, uning har bir anglangan harakati amalga oshirgan faoliyatining aksi bo`lib hisoblanadi. Bundan tashqari, asab tizimi, ichki, vegetativ, anglamaydigan vazifalar: tana harorati, yurak urishi va boshqa gomeostaz (muvozanat, doimiylik)ni tashkil etuvchilami boshqaradi.

Asab tizimi somatik va vegetativ bo`limlarga ajratiladi. Birinchisi, skelet mushaklari qisqarishi yordamida sezuvchanlik va harakat bilan ta`minlagan holda organizm bilan tashqi muhit o`rtasidagi aloqani amalga oshiradi. Ikkinchisi, moddalar almashinuvi, nafas olish, ajratishga o`z ta`sirini o`tkazadi.

Miya oq va kul rang moddadan iborat. Kul rang modda asab hujayralarining to`plamlaridan hosil bo`ladi, oq moddani esa asab tolalari tashkil etadi. Yaqin vaqtgacha kul rang modda asosan yurish va yugurishga bo`lgan ko`nikma hosil qilish bilan bog`lanar edi. Hozirgi kunlarda olimlar yana bir qonuniyatni aniqladilar - yangi raqs harakatlarini o`rganib, ijro etishga layoqatli insonlarning miyasi faolroq bo`lar ekan.

Amerikalik olimlar (R. Xayer va boshqalar) erkaklar va ayollar turlicha fikr yuritishlarini aniqladilar. Miya anatomiyasini tadqiq etish orqali erkaklar ko`proq kul rang moddani, ayollar esa oq moddani faollashtirishlari ma`lum bo`ldi. Boshqacha aytganda, tafakkur jarayonida kuchli jins ayollarga nisbatan kul rang moddadan 6,5 marta ko`proq, go`zal jins vakillari esa oq moddadan 10 marta ko`proq foydalanar ekan.

Asab tizimining strukturaviy birligi neyrondir. Asab tizimi neyronlar yig`indisidan iborat bo`lib, ular o`zaro bir-birilari bilan maxsus tuzilmalar - *sinapslar* orqali aloqada bo`ladilar. Har bir neyronda muntazam ravishda almashinuv jarayonlari ro`y berib, oqsillar sintezlanadi, asab impulslari to`plangan holda o`tkazilib turiladi.

Neyron - o`ziga xos hujayra bo`lib, o`simtalari bo`ladi: uzun o`simtalari *aksonlar*, kalta sertarmoq o`simtalar - *dendritlar* deb ataladi. Neyron tanasining o`rtacha diametri 0,01 mmni, bosh miyadagi neyronlarning umumiy soni esa 100 mlrd.ni tashkil etadi

Rivojlanib kelayotgan miyaga tabiat yuqori darajadagi mustahkamlik zahirasini joylaydi, va natijada, ko`p miqdorda ortiqcha neyronlar hosil bo`ladi. Ularning tahminan 70 % bolaning tug`ilish davrigacha nobud bo`ladi va bu jarayon tug`ilgandan so`ng ham, umri bo`yi davom etadi. Hujayralarning bunday nobud bo`lishi irsiyat tomonidan oldindan belgilab berilgan bo`ladi. Neyronlar o`ta egiluvchandir. Egiluvchanlikning ma`nosi shundan iboratki, nobud bo`lgan asab hujayralarining vazifalari ularning o`z hayotchanligini saqlab qolgan «hamkasblari» zimmasiga yuklanadi, ularning o`lchamlari kattalashgani hisobiga yo`qotilgan vazifalaming o`rni to`ldiriladi. Ma`lumotlarga ko`ra, bosh miyadagi neyronlaming 90 % ga yaqini nobud bo`lmagunicha, kasallik belgilari namoyon bo`lmay, inson sog`lom ko`rinishini saqlab qolar ekan. Ya`ni, bitta tirik asab hujayrasi to`qqizta nobud bo`lgan hujayralarning o`rnini bosishi mumkin ekan.

Nerv faoliyatining asosiy mexanizmi bo`lib refleks hisoblanadi. Refleks - organizmning markaziy asab tizimidan beriladigan va u orqali nazorat qilinadigan ta`sirga javob reaktsiyasi. «Refleks» atamasi ilk bora XVII asrda fiziologiyaga frantsiyalik olim Rene Dekart tomonidan kiritilgan. Ammo bu atama psixik faoliyatni tushuntirib berish uchun 1863 yildagina I.M. Sechenov tomonidan qo`llanilgan edi. I.M. Sechenov ta`limotini rivojlantirgan holda, I.P. Pavlov tajribada refleksning o`z vazifalarini bajarish xususiyatlarini tadqiq etdi:

Barcha reflekslar ikki guruhga ajratiladi: shartli va shartsiz. Shartsiz reflekslar - organizmning muhim hayotiy ta`sirlovchi omillar (ozuqa, xavf va shunga o`xshashlar)ga nisbatan tug`ma reaktsiyasi. Ulaming paydo bo`lishi u yoki bu sharoitlami talab etmaydi, masalan, ko`zni pirpiratish, ozuqani ko`rganda so`lak ajratish reflekslari va boshqalar. Shartsiz reflekslar organizmning tayyor tabiiy zahiradagi javob reaktsiyalaridir. Ular ma`lum hayvon turining evolyutsiya davomida rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan. Shartsiz reflekslar bir turga mansub bo`lgan organizmlarda bir xilda bo`ladi - bu tabiiy tuyg`ulaming fiziologik mexanizmi. Ammo yuqori tuzilgan hayvonlar va insonlarda tug`ma reaktsiyalardan tashqari, ushbu organizm shaxsiy hayotiy faoliyatida orttirgan reaktsiyalar, ya`ni shartli reflekslar ham o`rin tutadi.

Shartli reflekslar - bu organizmning shunday rektsiyalaridirki, ular tug`ma bo`lmasdan, hayotiy sharoitlarda orttiriladi. Ular ko`p marotaba takrorlanishlar va u yoki bunga bo`lgan qat`iy odatning shakllanishi sababidan paydo bo`ladi.

15.2. Psixik xususiyat va holatlarning neyropsixologik asoslari. Psixikaninng moddiy asoslari to`g`risida fikr yuritilganda, eng avvalo, u miyaning xususiyati

ekanligini ta`kid etish joiz. Bilish jarayonlari to`g`risida gap ketganida, albatta sezgi, fikr, ong kabilar maxsus ravishda tashkil topgan materiyaning oliy mahsuli ekanligini uqtirish maqsadga muvofiqdir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko`p miqdordagi a`zolarining yordami bilan ishga tushadi. A`zolarning ba`zi birlari ta`sirotlarni qabul qilsa, boshqalari ularni signallarga aylantiradi, xatti-harakatlarning rejasini tuzadi hamda uning amalga oshishini nazorat qiladi. Shuningdek, ularning bir guruhi xatti-harakatga kuch- quvvat, g`ayrat, shijoat baxsh etadi, yana bir turi esa mushaklarni, paylarni harakatlantiradi. Mana shunday murakkab funksiyaning yig`indisi (majmuasi) organizmning tashqi muhitga moslashuvini, unga muvofiqlashuvini, hayotiy vazifalar ijro etilishini, bajarilishini ta`minlaydi.

Organik olamning mikroorganizmdan to insonga qadar bir necha o`n million yil davom etgan evolyusiyasi davomida xatti-harakatlarning, xulq-atvorning fiziologik mexanizmlari uzluksiz ravishda murakkablashib, tabaqalanib, buning oqibatida organizm muhitning o`zgarishlariga tez reaksiya qiluvchan, moslashuvchan xususiyat kasb etib borgan.

Jumladan, bir hujayrali amyobaning hayot kechirishi uning ozuqa qidirish imkoniyati, o`z hayotini muhofaza qilish qobiliyati muayyan darajada cheklangandir. Undagi yolg`iz hujayraning o`zi ham sezuvchi, ham harakatlanuvchi, ham ovqat hazm qiluvchi vazifalarni ijro etadi. Murakkab tuzilishga ega bo`lgan hayvonlarda a`zolarning ixtisoslashuvi ozuqani ko`rish, uni farqlash, xavf-xatarni tez sezish, aniq mo`ljal olish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning asosiy funksiyasi signallarni idrok qilishdan iborat hujayralarning vujudga kelishida o`z aksini topadi. Mazkur hujayralar retseptor deb nomlanmish hujayralar turkumini yuzaga keltiradi. Hujayralarning boshqalari mushak to`qimalari ishini, bezlarning shira ajratishini nazorat qiladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ixtisoslashuv a`zolarni hamda funksiyalarni bir-biridan ajratadi. Organizmning asosiy boshqaruv imkoniyati yaxlit narsa sifatida harakat qiladigan markaziy nerv sistemasi vositasi bilan erishiladi.

Nerv sistemasining asosiy unsurlari nerv xujayralari (neyronlar) hisoblanib, ularning funksiyasi qo`zg`atishdir. Neyron hujayra tanachasidan, dendritdan, aksondan tashkil topadi. Markaziy nerv sistemasi bosh miya va orqa miyadan iborat.

Hozirgi zamon fanining ko`rsatishicha, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug`ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig`i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanalanadi.

Miya katta yarim sharlari faoliyatining umumiy qonunlari I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan. Hozirgi zamon fiziologiyasi ma`lumotiga qaraganda, miyada hosil bo`ladigan to`lqinlar turli chastotadagi elektromagnit tebranishlariga o`xshab ketadi. Miyada elektroensefalogramma ko`rinishdagi kuchaytirgich yordamida yozib olish mumkin bo`lgan elektr toklari paydo bo`lishining kashf etilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki kosmonavt miyasining biotoklari yozuvi uning markaziy nerv sistemasida yuz beradigan o`zgarishlar ko`satkichi bo`lib xizmat qiladi.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig`i sirtining peshona qismlari alohida rol o`ynaydi. Psixik funksiyalar muayyan tarzda chap va o`ng yarim sharlar o`rtasida taqsimlanishi chuqur o`rganilgan. Ma`lumki, psixikaning mazmuni tirik mavjudod o`zaro munosabatda bo`ladigan tashqi olam bilan belgilanadi. Shuning uchun tashqi olam inson miyasi uchun shunchaki oddiy biologik muhit emas, balki odamlar tomonidan ularning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida yaratilgan hodisalar olami hamdir.

Psixik va nerv-fiziologik jarayonlarning o`zaro munosabati masalasi murakkab muammolardan hisoblanadi. Psixikaning o`ziga xos xususiyatlari nerv-fiziologik xususiyatlaridan qanday muhim belgilari bilan farqlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Agarda mazkur o`ziga xoslik mavjud bo`lmaganida edi, u holda psixologiya mustaqil bilim sohasi sifatida tadqiq etilishi ham mumkin emas edi. Psixik jarayonlar o`zida ichki, fiziologik jarayonlarning emas, balki tashqi ob`ektlarning tavsifini mujassamlashtiradi.

15.3. Instinkt tushunchasining mazmuni. Instinktlarning klassifikatsiyasi. Instiktiv harakatlar muayyan shart-sharoitlarga qat`iybog`liq bo`ladi. Instiktning amal qilish myexanizmi shundan iboratki, tashqi shart-sharoitlar ryeflyektor munosabat bildirishga undaydi, eng oxirida esa navbatdagi munosabat bildirish uchun undaydi va hokazo. Shu tarzda ryeflyekslarning butun bir zanjirini harakatga kyeltiradi va bu bilan nasliy yo`l bilan mustahkamlangan dasturni amalga oshiradi. Instinktiv harakatlar standart shart-sharoitlar o`zgarishi bilanoq uzining maqsadga muvofiqligini yo`qotadi. Shunday qilib, xatti-harakatlarning instinktiv shakllari faqat doimiy sharoitlardagina maqsadga muvofiqdir.

Shuni qayd qilish kyerakki, ba`zi bir instinktlar mazkur turning barcha shakllariga xos bo`lsa ham, lyekin ularning namoyon bo`lishi ayrimlarida biroz boshqacharoq tarzda kyechadi.

Instinktning bu tarzdagi nisbiy har xilligi turli hayot kyechirsh sharoitlari kyeskin o`zgarib takdirda ham saqlanib qolishini ta`minlaydi. Yosh hayvonlarda instinktiv harakatlarni kuzatayotib, bu xarakterlar yosh hayvonlarda qarilarga nisbatan ancha byesunakay yuz byeradi. Jonzotning individual hayot kyechirishi jarayonida orttirilgan va tug`ma xatti-harakat dasturining puxta bajarilishini ta`minlaydigan tajriba instinktlarning rivojlanishiga yordam byeradi.

Shunday qilib, instinktiv harakatlar turli xildagi ko`p sonli kugatuvchilarning aks etishini ta`min eta olmaydi va shunga ko`ra umurtkalilarning aks ettirish imkoniyatlarini chyeklab kuyadi. Umurtkalilardan naychali nyerv sistyemasi (orqa va bosh miya bilan kushilib) rivojlangan bo`lib, shu tufayli ularda tashqi muhitni asliga ancha uxshaydigan tarzda aks ettirishning potyentsial imkoniyatlari oshadi. Ganglioz nyerv sistyemasigaega bo`lgan hayvonlarga nisbatan umurkali hayvonlarda ryetsyeptorlar yanada takomillashib, tobora ko`prok maxsuslashib boradi. Evolyutsiya natijasida erishiladigan ana shu ichki imkoniyatlar atigi birgina instinktiv harakatlarni kyeltirib chiqarish uchun foydalanilmaydi, albatta.

Hayvon evolyutsiya taraqqiyotining yuqori bosgichiga ko`tarilgan sari, hosil bo`ladigan shartli bog`lanishlari ham shuncha murakkabroq va yana ham nafisroq bo`lishi mumkin.

Shunday qilib, shartli bog`lanishlar ham holatlar o`zgarganda hayvon xatti-harakatning yangi byelgilarini mustaqil hosil qilishga asoslangan nafis individual xatti-harakatning yanada murakkabrok shakllarini chiniktirishdir. Nafis individual harakat uchun muhitning ayrim xususiyatlarigina (harorat, rang, xid) emas, balki butun bir aniq vaziyatlar tahlil va sintyez qilishi shart.

Birinchi holatda xatti-harakat instinktiv progammaga asosan bo`lgan bo`lsa, ikkinchi holda xatti-harakat byevosita vaziyatni tahlil qilish natijasida ruy byeradi.

Xatti-harakatning ikkinchi tipi ayniksa sut emizuvchilarda yakkolarok namoyon bo`ladi. Bunday hayvonlar endi butun bir vaziyatlarni idrok etib, tahlil qila boshlaydi, uz xatti-harakatlarini tugrilab, uzgarayotgan shart-sharoitlarga moslasha boshlaydi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda xatti-harakatning instinktiv shakllari bilan bir qatorda uzgaruvchan individual shakllari - malakalar va intyellyektual xatti-harakatlar ham mavjud bo`ladi. Malakalar dyeganda hayvonlarning shartli bog`lanishiga asosan bajaradigan va avtomatik tarzda takrorlanadigan xatti-harakat tushuniladi. Malakalar huddi instinktlarga o`xshab rivojlanishning nisbatan quyi bosqichlarida hambo`ladi, lyekin anik ifoda etilgan malakalar faqat bosh miya qobigi bo`lgan hayvonlardagina namoyon bo`ladi.

Hayvonlarning malakalari tarkibiga kiradigan harakatlanuvchi elyemyentlar turning o`ziga xos tajribasini takrorlaydigan tugma harakatlardan iborat bo`lishi ham, shuningdyek tasodifiy harakat namunalardan iborat bo`lishi ham, shuningdyek tasodifiy harakat namunalarining takrorlanishi jarayonida ko`nikma hosil bo`lgan harakatlardan iborat bo`lishi ham mumkin.

15.4. Onglilik va ongsizlik. Hayvonlar intellektual xatti-harakat shakllari. Muhit psixik faoliyat va taraqqiyot omili sifatida. Psixologiya fanining asosiy kategoriyalari

ichida (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala va hokazo) ong alohida o`rin egallaydi va u borliqda insonning yuksaklik darajasini egallashga muhim zamin, kafolat negizini yaratadi. Insonni hayvonot olamidan ajralib chiqishining bosh omili ham ong hisoblanadi, huddi shu boisdan u taraqqiyot va kamolotning eng zarur mezoni, o`lchami sifatida muhim rol o`ynaydi. Psixologik nuqtai nazardan ong olib qaralganda, u ijtimoiy-tarixiy (filogenetik) va individual (ontogenetik) taraqqiyotning mahsuli hisoblanmish insongagina xos bo`lib, psixik aks ettirishning va o`zini o`zi boshqarishning yuksak darajasi sanaladi. Ong kategoriyasi amaliy jihatdan tavsif qilinganda: a) u ham hissiy, ham aqliy obrazlarning uzluksiz ravishda o`zgarib turuvchi majmuasi sifatida, b) bevosita sub`ektning oldida uning «ichki tajribasi» tariqasida, v) amaliy faoliyatdan kutiluvchi mahsulni oldindan sezuvchi (payqovchi) psixologik hodisa tarzida hukm suradi.

Ong muammosi bir qancha fanlarning, jumladan, falsafa (uning asosiy masalasi – bu ongning turmushga nisbatan munosabatidan iboratdir), mantiq, lingvistika, etnografiya, antropologiya, sotsiologiya, neyrofiziologiya, pedagogika kabilarning tadqiqot predmetiga aylangandir.

Psixologiya fani individda ongning vujudga kelishi, uning tuzilishi, rivojlanishi va hukm surishini tadqiq qiladi. Ong predmetga faollik, yunalganlik, intensiallik xususiyatlariga ega:

a) ong doimo nimanidir tushunish sifatida; b) refleksiyaga, nisbatan qobiliyatlilik; v) o`zini o`zi kuzatish, ya`ni o`zligini anglash; g) motivatsion – qadriy xususiyat yaqqollikning yoki ravshanlikning turlicha darajasi yoki bosqichi ekanligi.

Psixologik ma`lumotlarga qaraganda, har qaysi individning ongi noyob, betakror, ammo u ixtiyoriy emas, chunki birinchi navbatda maxsus tizimda hukm suruvchi tuzilish bilan unga bog`liq bo`lgan tashqi omillar hamda hech qanday aloqasi bo`lmagan omillar shartlangandir. Huddi shu tufayli ongni tadqiq qilishning ikkita muhim qiyinchiligi mavjud: a) barcha psixologik holatlar individning ko`z o`ngida shunday namoyon bo`ladikim, bunda birinchidan, ular qay tariqa anglashilmoqda (ongsizlikning roli qanchalik), ikkinchidan, anglash darajasiga yetkazishning maxsus tashqi va ichki mashqi natijasida inson tomonidan anglashiniladi, uchinchidan, bevositalikda ong funksiyasida yanglishlik vujudga keladi.

Shaxslararo munosabatda hamkorlik faoliyatining tuzilishi ong strukturasini vujudga keltirib, uning quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi: a) ijtimoiy xususiyati, hatto simvolik va verbal tuzilishga ega bo`lgan belgilar bilvositalanganligini qamrab olinganligi; b) refleksiyaga, ya`ni o`zini o`zi tushunishga nisbatan qobiliyatlilik; v) ichki dialogizm, ya`ni ichki nutqqa, fikrlash mexanizmi negiziga qurilishi; g)predmetlilik, ya`ni har qanday psixologik holat muayyan yaqqol tasvirlarga va alomatlarga ega bo`lishligi va hokazo.

Endi ongning psixologik tavsifidan kelib chiqqan holda uning shakllari yuzasidan qisqacha mulohaza yuritamiz. Ongning genetik jihatdan talqini ongsizlik birlamchiligini bildirib, u o`ziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va xatti–harakatida muayyan darajada rol o`ynashini tan olishni taqozo etadi. Chunki inson ongining yuksakroq shakllari uzoq ijtimoiy - tarixiy taraqqiyotning keyingi davrida vujudga kelgandir. Huddi shu boisdan ongning paydo bo`lishi to`g`risida mulohaza yuritilganda ijtimoiy borliq, ijtimoiy taraqqiyot, ularga nisbatan munosabat uslubi asosiy mezonlar vazifasini bajarib kelgan va hozir ham huddi shunday bo`lib qolaveradi.

Psixologik talqinga ko`ra, ongsizlik, birinchidan, voqelikning hodisalari bilan shartlangan ruhiy jarayonlar, aktlar va holatlarning majmuasi; ikkinchidan, tashqi va ichki ta`sirlarga nisbatan sub`ektning o`ziga hech qanday

hisobot bermasligi; uchinchidan, psixik aks ettirishning shakli, ya`ni voqelikning obrazi: tasviri, timsoli va unga nisbatan sub`ektning munosabati refleksiyaning maxsus predmeti sifatida **vujudga kelmaganligi; to`rtinchidan, qismlarga ajralmovchi yaxlitlik tarkibiga ega ekanligi va hokazo.**

Ongsizlikning onglilikdan farqi shuki, uning tomonidan aks ettiriluvchi voqelik sub`ektning kechinmalari bilan, uning borliqqa munosabati bilan qo`shilib, aralashib ketadi. Shuning uchun ongsizlikda sub`ekt tomonidan amalga oshiriluvchi xatti – harakatlar natijasini ixtiyoriy ravishda nazorat qilish va baholash imkoniyati mavjud emas. Ongsizlikda voqelik sub`ektning o`xshashlik, ayniyat singari mantiqiy shakllariga asoslanib aks ettiriladi.

Bu holat bevosita emotsional his qilish, emotsional yuqish va identifikatsiyalashga daxldorlik tuyg`usi orqali turlicha hodisalar o`zining tuzilishi, mohiyati jihatidan o`ziga xoslikdan qat`i nazar bir tizimga birlashtiriladi, psixologik ob`ektlar o`rtasidagi u yoki bu xususiyatli alomatlar o`rtasidagi tafovutlar, mantiqiy qarama – qarshiliklar ochilmasdan namoyon bo`ladi, in`ikos etiladi.

Hayvonlarning intellektual harakatlari. Aql (intellektual) bosqichi hayvonlarning deyarli murakkab faoliyati bilan tavsiflanib, u aks ettirishning murakkab turidir. "Hayvonlarning borliqni psixik aks etish usuli intellektual faoliyatga o`tishida alohida narsalargina emas, balki ularning munosabatlarini aks ettirish ham vujudga keladi. Hayvonlar rivoj-lanishning bu bosqichida, narsalar orasidagi bog`lanishlarni aks ettira oladilar.

Nemis zoopsixologi V.Kyolerning tadqiqotlarida maymunlarga yetib bo`lmaydigan joyga xo`rak qo`yiladi. Xo`rakdan yaqinroq, lekin bevosita yetib bo`lmaydigan joyga uzun tayoq qo`yiladi. Bu tayoqqa yetishish uchun qafasda qisqa tayoqcha bilan xo`rakni olib bo`lmaydi. Maymun esa birinchi bosqichda qisqa tayoq bilan uzun tayoqni oladi. Ikkinchi bosqichda esa uzun tayoq orqali xo`rakni olishga muvaffaq bo`ladi.

A.N.Leontevning fikricha, muvaffaqiyatsiz harakatlardan so`ng to`satdan javobni topishi aqliy xatti-harakatlarning yana xususiyatidir. Bu hodisa V.Kyoler tomonidan "insayt"- ravshanlashish deb atalgan.

Aqliy xatti-harakat boshqa ikki xususiyati mavjud bo`lib, bu topilgan muammoning yechimini tez eslab qolish va shu bilan shakllangan operasiyalarni bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o`tkaza olishdir.

Hayvonot olamining yuksak bosqichidagi vakillari (quruqlikda yashovchilardan, xususan, odamsimon maymunlar, dengiz hayvonlaridan delfinlar) instinkt, ko`nikmalarni egallashdan tashqari yana murakkab harakatlarni bajara oladi, hayvonlarning bunday xatti-harakatlarini intellektual harakatlar desa bo`ladi. Intellektual xatti-harakatlar hayvonning ancha yuksak shakldagi psixik faoliyati bilan bog`liq bo`lib, u tug`ma instinktlar va hayotda hosil qilingan ko`nikmalar hayvonning yashash sharoiti talablariga javob bera olmagan taqdirda yuzaga keladi. Yuksak taraqqiy qilgan hayvonlar ular uchun ma`lum muammolar bilan bir qatorda yangi bo`lgan narsani ham hal qila oladilar. Masalan, tajriba o`tkazilgan asbob ikkita bo`sh naychadan iborat edi. Naychadan bittasiga qarg`aning ko`z o`ngida inga bog`langan xo`rak bir parcha go`sht joylashtirildi. Qarg`a xo`rakning naycha ichiga kirib ketganini ko`radi. Qarg`a shu zahotiyoq ikkinchi naychaning oxiriga sakrab boradi va xo`rakning paydo bo`lishini kutib turadi. Shuningdek, maymunlarda o`tkazilgan tadqiqot ham bunga yaqqol misoldir. Qafasning shipiga banan osib, qafas ichiga ikki - uchta yashik yoki bir ikkita qamishli tayoqcha qo`yadilar. Maymun qafas ichiga kirishi bilan mevani olmoqchi bo`ladi, ammo bo`yi yetmaydi.

Kishi ko`ziga maymunlar nechog`li aqlli hayvon bo`lib tuyulmasin, ammo ularning tafakkuri nihoyatda tordir. Bu fikrni isbotlash uchun shunday bir tajriba o`tkazilgan. Yashik qo`yilgan meva oldiga spirt lampasi yoqib, yonib turgan spirt lampasining tepasiga suvli - jo`mrakli bak va stakan qo`yiladi. Mevani olish uchun maymun avval olovni o`chirish kerak bo`ladi. Bir odam olovni o`chirib, ovqat olish yo`lini maymunga ko`rsatadi, maymun bakdagi suvdan krujkaga quyib olovga sepadi va so`ng mevani olib yeydi. Keyinchalik suv to`ldirilgan bak boshqa stolga ko`chiriladi. Maymun bir stoldan, ikkinchisiga o`tish uchun

uzun ko`prik yasab ko`prik orqali boshqasiga o`tgan va bakdan krujkaga suv to`ldirib yana org`asiga qaytgan, nihoyat olovni o`chirib, mevani olib yegan. Aynan maymun atrofida suv turib bundan foydalanmagani qiziqdir. Bu maymunda umumlashtirish xususiyati yo`qligidan dalolat beradi, ya`ni har qanday suv olovni o`chira olishini maymun mutloqo tushunmaydi, u o`zi ko`rgan ishini, ya`ni bakdan olingan suv bilan olovni o`chirishnigina qila oladi, xolos. Bulardan ma`lumki, aqlni ishlatish bilan biror bir masalani hal qilishda maymun masalani yechishni barcha zarur shartlarini ko`ra olmaydi, ulardan faqat ayrimlarinigina fahmlaydi, xolos. Maymunlarning intellektual harakatlari har qanday harakatlarni sinab ko`rish jarayonida aniq amaliy tafakkur tarzida sodir bo`ladi. Taqlidchanlik - maymunlar xulq-atvorining xarakterli xususiyatidir. Masalan, maymun supurgi bilan polni supuradi va "lattani ho`llab siqadi", "polni artadi", "yuvadi". Odatda, maymunlar harakatning natijasiga emas, balki harakatning o`ziga taqlid qiladilar. Maymun polni supurar ekan, axlatni bir joydan ikkinchi joyga ko`chirib yuraveradi-yu, lekin axlatni poldan tozalab ola bilmaydi.

Shunday tadqiqot o`tkazilgan uyga bo`sh chelak va quruq latta qo`yilgan. Maymun latta bilan polni artadi va har safar u lattani chelakka tushurib aylantirib siqadi, bu ishni maymun farrosh qilgani kabi bajaradi. Shuningdek, maymun qalam bilan daftarga "yozadi" (chiziqlar chizadi) va unga diqqat bilan qaraydi. Maymunga qalam o`rniga tayoqcha berilsa, qam u "yozishni" davom ettiradi. Intellektual harakatning natijasiga taqlid qilish maymunlarda uchramaydi.

Amerikalik olimlar **G.Xarlou, M.Xarlou, S.Suomilarning** tadqiqotlari yangi tug`ilgan maymunlar bolasi sun`iy onaning ayrim turlarigagina haddan ziyod ixlos qo`yishi mumkinligini ko`rsatadi. Tajriba qo`yidagicha olib boriladi, ya`ni Makaka maymunining yangi tug`ilgan bolalarini huddi haqiqiy onasining kattaligida qilib ishlangan sun`iy ona bilan qafasga solib qo`yiladi. Maymunchalarning biriga metall kraskadan yasalgan "ona", ikkinchisiga yog`och silindrdan yasalib, tukli mato bilan o`ralgan "ona" to`g`ri keladi. Yumshoq onalik maymuncha ko`p vaqtini uning yonida o`tkazadi, uni goh quchoqlar, goh uning ustiga ham chiqib ketardi. U har gal xavf tug`ilsa, onasining himoyasiga qochib borgan. Metall onaga tekkan maymuncha esa juda qiynaldi. Tadqiqotlar shuni ko`rsatadiki, maymunlarning bolalari sut bergan onadan ko`ra, sut bermasa ham matodan yasalgan onani afzal ko`rishadi. Matodan yasalgan onalar maymunlarda xavfsizlik va ishonch hissini uyg`otadi.

Biroq yuksak taraqqiy etgan katta maymunlarning instinktiv xatti-harakati, bir hujayrali hayvonlar instinktidan jiddiy farq qiladi. Yuksak taraqqiy etgan maymunlar (jumladan shimpanze) da xatti-harakatning uya qurishdek tug`ma shakli mavjuddir. Tabiiy sharoitlarda ular har kuni daraxtlarda shox-shabalardan uya qurishadi. Kuzatishlar shuni ko`rsatadiki, maymunlar uya qurishda, materiallarni tanlash chog`ida amaliy tahlilga binoan ish ko`radilar. Tadqiqot jarayonida maymunlarning binokorlik "faoliyati" kemiruvchilar (kalamush) ning uya qurishi bilan taqqoslab ko`rildi. Qattiqligi turlicha materiallar, jumladan, daraxt shoxlari va qoqoz mavjud bo`lgan holda shimpanze va kalamushlar qam uyani bir xil tipda, ya`ni uyaning asosiy qismini qattiq materialdan yasab, ichiga ancha yumshoqroq material to`shaydi. Agar shimpanze va kalamushga faqat yumshoq material berilsa, u holda ikkalasi ham uyani shu materialdan qurishga tushadi. Lekin ular tavsiya qilingan materialdan uyalarini yasab bo`lganlaridan keyin ularga ancha dag`alroq material berilsa, u holda hayvonlarning reaksiyalarida darhol sifat farq ko`rinadi. Shimpanze ancha dag`al materialga ega bo`lganidan keyin shu zahotiyoq uyasini qayta qurishga kirishadi. Yumshoq materialdan qurilgan inshoatini bir chekkaga surib qo`yadi va ancha dag`al materialdan uyaning asosini qura boshlaydi. Shundan keyingina u yumshoq materialdan foydalanadi, uni uyasining ichki yuzalariga to`shaydi, kalamushlarda ham huddi shunga o`xshash vaziyatni ko`rishni davom ettiradilar, dag`al materialni yumshoq material ustidan tushay beradilar. Shunday qilib, uya qurish maymunlarda garchi instinktiv harakatlar natijasida amalga oshirilgan bo`lsa, ham bu harakatlar tashqi shart-sharoitlar hisobiga olingan holda yuz beradi.

Intellektual xatti-harakatlar. Hayvonlarning ko`pincha yashirin imkoniyati sifatida qolib ketadi. Jumladan, rus psixologi N.N.Ladigina -Kots (1889-1963) ning tajribalarida Paris

degan shimpanze ichiga xo`rak solingan naychani olishi bilanoq naychaning ichiga kiritish uchun yaroqli bo`lgan, ishlatishga qulay qurolni tanlashga tushardi. Bunda Paris turli belgilarni-narsalarning shakli, uzunligi, kengligi, qalinligini ajrata bilardi. Agar mos keladigan narsa topilmasa Paris yonida yotgan daraxt shoxlaridan yon shoxlarini yulib olar, enli taxtadan payraxalar ajratib chiqar, buklangan simlarni to`g`irlar, xullas maymunlar "qurol" yashar edi.

Biroq yuksak taraqqiy etgan maymunlardan "qurol yasash" faoliya-tining ahamiyatini oshirib yuborish yaramaydi. E.G.Vasuro, N.NLadigina-Kotslar o`tkazgan tajribalaridan ma`lumki, shimpanzelar aynan bir xildagi vaziyatda, ya`ni maqsadga erishish uchun ikkita tayoqni birlashtirish zarur bo`lgan paytda o`zlarini yo`qotib qo`yishadi. Buni quyidagicha izohlash mumkin, ya`ni shoxlarni g`ajish, payraxalarni ajratish maymunning tabiatda bajaradigan harakatlaridir. Lekin maymunlar tabiiy sharoitlarda tayoqlarni bir-biriga ulab ish ko`rmaydi.

Psixikaning muhit va a`zolar tuzilishiga bog`liqligi. Muhit sharoiti jihatidan nihoyat darajada har xil ekan, bu hol organizmlarning differensiallanishiga olib kelgan. Barcha tirik organizmlar mavjud sharoitga moslashadi. O`z-o`zini boshqarish oddiy ta`sirlanuvchanlikdan boshlanib, o`zining yuksak taraqqiyotiga erishadi.

Aks ettirish usuli qanchalik yuksak bo`lsa, mazkur turdagi hayvon muhitning bevosita ta`siridan shunchalik ozod bo`ladi. Muhitdagi haroratning o`zgarishi bilan organizmdagi kimyoviy reaksiyalar tezligi ham o`zgaradi, harorat ko`tarilsa, reaksiya tezligi oshadi, harorat pasaysa reaksiya tezligi kamayadi. Bordi-yu harorat juda oshib yoki juda tushib ketsa: bir hujayrali organizm halok bo`ladi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar esa sharoit o`zgarishi bilan bir joydan ikkinchi joyga ko`chishga majbur bo`ladi. Masalan: kemiruvchilar yerni chuqur kavlab ichkariga kirib ketadi. Bunda instinkt ta`sir qiladi. Yozning issiq kunida fil o`ziga suv sepib turadi.

Hayvonlar taraqqiyotining har qanday darajasida ham muhitga bo`lgan bog`liqlikdan batamom qutula olmaydi. **Muhit** tirik organizmning yashash sharoiti, tirik organizmlar hayotini belgilovchi omildir.

Aks ettirishning adekvat (mos) bo`lishi, avvalo psixikaning moddiy asosi, sezgi a`zolari va asab tizimining tuzilishiga bog`liqdir. Reseptor ma`lum bir turdagi qo`zg`atuvchilar ta`siriga qanchalik to`g`ri reaksiya qilsa, organizmning reaksiyasi ham shunchalik adekvat, ya`ni mos bo`ladi.

Reseptorlarning taraqqiyoti ma`lum darajada biron tipdagi asab tizimi taraqqiyoti bilan bog`liq. Sezgi a`zolari va asab tizimi taraqqiyoti darajasi muqarrar ravishda psixik aks ettirish darajasini belgilaydi. To`rsimon asab tizimiga ega bo`lgan hayvonlar asosan tashqi ta`sirotlarga tug`ma ravishda javob qaytaradilar. Vaqtli aloqalar ularda qiyinchilik bilan yuzaga keladi va yomon saqlanadi.

Taraqqiyotning navbatdagi pog`onasida asab tizimida bir qator sifat o`zgarishlar yuzaga keladi. Tuguncha shaklidagi nerv hujayralari asab tizimining ko`proq miqdordagi qo`zg`atuvchilarni qabul qilish va qayta ishlash imkoniyatini beradi. Chunki bunday asab tizimi uchun muhit qandaydir o`zgarmaydigan doimiy narsa emas.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Organizmning yaxlit tuzilma sifatida faoliyat ko`rsatishini nima ta`minlab beradi?
2. Asab tizimi qanday bo`limlardan iborat?
3. Periferik nervlar majmuasiqaysi organlar ta`minlaydi?
4. Neyron qanday tuzilishga ega?
5. Nima nerv faoliyatining asosiy mexanizmi bo`lib hisoblanadi?
6. Psixikaning moddiy asosi nima?
7. Miya katta yarim sharlari faoliyatining umumiy qonunlari kim tomonidan kashf etilgan?
8. Instinkt deb nimaga aytiladi?
9. Onglilik va ongsizlik tushunchalari mazmuni?

10. Retsptorlarning faoliyati nimaga bog`liq?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. E. G'oziyev. "UMUMIY PSIXOLOGIYA" Toshkent. Fan.-2010 y
2. N.S.Safayev, N.A.Mirashirova, N.G.Odilova "Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti": darslik. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.
3. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik / Z.T. Nishanova va boshq. — Toshkent: « 0 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 600 b.
4. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media», 2018. - 272 b.
5. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafyedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

ELEKTRON MANBALAR.

www. ziyonet.uz

1. **www.tdpu.uz**
2. **www.pedagog.uz**
3. **www.psychology.uz**

16-Mavzu: FAOLIYT

Asosiy savollar.

1.Faoliyat. Faoliyat va psixik jarayonlar.
2.Faoliyatning tuzilishi.
3.Faoliyatning interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalash
4. Faoliyat turlari.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha, Faoliyat. Faoliyat va psixik jarayonlar, Faoliyatning tuzilishi, Faoliyatning interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalash, Faoliyat turlari to'g'risida malumot berish

KALIT SO'ZLAR:

Faoliyat interiorizatsiyalash, ekstreoriozatsiyalash o'yin faoliyati, o'qish faoliyati, mehnat faoliyati, o'ziga xosligi va faoliyat tuzilishi, xususiyatlari, ta'lim, tarbiya va o'z-o'zini boshqarish.

16.1. Faoliyat. Faoliyat va psixik jarayonlar

Psixologiya fanida hayvonlarning xatti-harakati (ularning qaysi taraqqiyot bosqichidan qat'i nazar), xulq-atvorining yuzaga kelishi ko'p jihatdan ularni qurshab turgan makro, mikro va mize muhitga bog'liq. Ularning namoyon bo'lishi biologik (tabiiy) shartlangan omillar, vositalar tomonidan belgilanadi va boshqarilib turiladi. Insonni hayvonot olamining

xususiyatlari bilan qiyoslashga harakat qilsak, u holda mutlaqo boshqacha voqelikning shohidi bo'lishimiz mumkin. Chunonchi, shaxs o'zining faolligi bilan hayvonot olamidan farqli o'laroq ajralib turadi, mazkur harakatlantiruvchi kuch (faollik) ilk bolalik yoshidan e'tiboran ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida to'plangan insoniyatning tajribasiga va jamiyatning qonun-qoidalarini egallashga yo'naltirilgan bo'ladi. Uzoq davrlar davom etgan maxsus jarayonning ta'sirida sodda tarzdagi xatti-harakatda faollik ustuvorlik qilganligi tufayli o'zining yuqori bosqichiga o'sib o'tib, yangicha mazmun, mohiyat, shakl va sifat kashf etgan. Faollik negizida paydo bo'luvchi o'zgacha sifatni, o'ziga xoslikni egallagan xatti-harakatning yuksak ko'rinishi, faqat insongagina taalluqliligi orqali u psixologiya fanida faoliyat deb nomlana boshlandi. Faoliyat faollikning shaxsga xos turi sifatida vujudga kelib, u o'zining psixologik alomatlari bilan xatti- harakatdan tafovutlanadi. Uning farqli alomatlari tavsifi yuzasidan maqsadga muvofiq mulohazalar yuritish ayni muddaodir.

Birinchidan, faoliyatning mazmuni to'la-to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy, biologik va ma'naviy ehtiyoj bilan shartlanmaganligi tufayli uning psixologik mexanizmi ham o'zgacha negizga qurilishi mumkin. Mabodo ehtiyoj motiv (lotincha motiv turtki, harakatga keltiruvchi degan ma'noni anglatadi) sifatida faoliyatga ichki turtki berib, uni jadallashtirishga, faollashtirishga erishsa, u vaziyatda faoliyatning mazmuni, shakllari ijtimoiy: shart-sharoit, talablar, zaruriyat, tajriba kabilar bilan belgilanadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, insonni mehnat qilishga undagan motiv moddiy ovqatga nisbatan ehtiyoj vujudga kelishi tufayli tug'ilish hodisasi muayyan darajada uchrab turadi. Aksariyat hollarda ishchi dastgohni ochlikning oldini olish uchun emas, balki jamiyat tomonidan mas'ul ijtimoiy vazifa sifatida belgilanganligi sababli boshqarishga qaror qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, ishchining mehnat faoliyati mazmuni moddiy ehtiyoj bilan emas, balki maqsad bilan belgilanadi, bu o'z navbatida maqsadning ijtimoiy negizida yotuvchi tayyorlash mas'ulligi bilan uyg'unlashib ketadi. Modomiki shunday ekan, odam nima uchun bunday yo'sinda xatti-harakat amalga oshirgani, uning nimani ko'zlab ish qilayotgani mos kelmaydi, chunki uni faollikka undovchi turtki, xohish-istak bilan faoliyatni yo'naltiruvchi aniq maqsad o'zaro mutanosib emas. Binobarin, faoliyat faollik manbai hisoblanmish ehtiyoj sifatida yuzaga kelgan tarzda faollikning yo'naltiruvchisi tariqasidagi anglanilgan maqsad bilan idora qilinadi.

Ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixika narsa va hodisalarning xususiy ob'ektiv xossalarini aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqlab berishi joiz.

Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq- atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, yuzaga kelgan ehtiyojlarni va yordamga muhtojligi yo'q faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddalashi lozim. Shuning uchun faoliyat bilish jarayonlarisiz, irodaviy zo'r berishsiz amalga oshishi amri mahol, chunki u har ikkala omil bilan uzviy aloqaga kirishganidagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi, xolos.

Odatda faoliyatga ta'rif berilganda, birinchi galda anglashilgan maqsad bilan boshqarilishi, so'ngra psixik (ichki) va jismoniy (tashqi) faollikdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tiladi. Lekin ushbu belgilar faoliyat ta'rifini mukammal tarzda ochib berishga qurbi etadi, degan gap emas, albatta.

Inson faolligida anglanilgan maqsad mavjudligi to'g'risida mulohaza yuritish uchun har xil xususiyatli bir qancha omillarga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Faoliyatning motivlari, ro'yobga chiqarish vositalari, axborot tanlash va uni qayta ishlash anglanilgan yoki anglanilmagan, ba'zan anglanilganlik noto'kis, hatto u noto'g'ri bo'lishi mumkin. Jumladan: a) maktabgacha yoshdagi bola o'yin faoliyatiga nisbatan ehtiyojini goho anglaydi, xolos; b) boshlang'ich sinf o'quvchisi o'quv motivlarini hamisha ham anglash qurbiga ega bo'lmaydi; v) o'smir ham xulq motivlarini noto'kis va noto'g'ri anglashi mumkin; g) hatto voyaga etgan odam ba'zan xulq motivini noo'rin xaspo'shlashga intiladi. Bundan tashqari, hatto faoliyatni amalga oshirishni rejalashtirish, uni ro'yobga chiqarish uchun qaror qabul qilish, mahsulani taxminlash, xulosa chiqarish ham anglanilganlik kafolatiga ega emasdir. Chunki faoliyatni

ro'yobga chiqaruvchi harakatning aksariyati ong tomonidan boshqarilmaydi, jumladan, velosiped uchish, kuy chalish, kitob o'qish, telefon qilish odatiy hodisadir.

Shuni uqtirib o'tish lozimki, faoliyatning jabhalarini ongda aks etish darajasi va mukammalligi uning anglanilganligi ko'rsatkichi, mezoni hisoblanadi. Lekin faoliyatning anglanganligi darajasi keng ko'lamli bo'lishiga qaramasdan, maqsadni ko'zlash (anglash) uning ustuvor belgisi vazifasini o'ynayveradi. Faoliyatda maqsadni anglash ishtirok etmasa, unda u ixtiyorsiz(impulsiv) xatti-harakatga aylanib qoladi va bunday holat ko'pincha hissiyot bilan boshqariladi. Jahl, g'azab (affekt), kuchli ehtiros holatlari yuz bergan odam ixtiyorsiz harakat qiladi. Biroq xatti-harakat ixtiyorsizligi uning anglanilmaganligini bildirmaydi, aksincha bunda inson motivining shaxsiy jabhasi anglanilgan bo'ladi, uning ijtimoiy mazmuni esa qamrab olinmaydi.

Faoliyatning tuzulishi

Voqelikka nisbatan munosabatning muhim shakli sifatidagi faoliyat inson bilan uni qurshab turgan olam (borliq) orasida bevosita aloqa o'rnatadi. Tabiatga, narsalarga o'zga odamlarga ta'sir ko'rsatish ham faoliyatning qudrati bilan ro'yobga chiqadi. Inson faoliyatda narsalarga nisbatan sub'ekt sifatida, shaxslararo munosabatda esa shaxs tariqasida gavdalanadi hamda imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga musharraf bo'ladi. Buning natijasida ikkiyoqlama bog'lanish uzluksiz harakatga kirishishi, to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishi tufayli inson narsalarning, odamlarning, tabiat va jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ma'lumot to'playdi. Har xil xususiyatli o'zaro munosabatlar negizida faoliyat sub'ekti uchun narsalar sub'ektlar sifatida, odamlar esa shaxs timsolida aks eta boshlaydi.

Inson faoliyatga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda harakat qilishi tufayli xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida turgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biror matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin uni elektr tokiga ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali harf va so'zlarni teradi, so'ngra ma'lum ma'no anglatuvchi matn paydo bo'ladi.

Psixologiyada faoliyatning alohida bir xususiy vazifasini bajarishga mo'ljallangan, nisbatan tugallangan qismi (unsuri), tarkibi harakat deb nomlanadi. Masalan, kompyuter texnikasidan foydalanish harakatlari amalga oshiriladigan ishlardan tarkib topadi. Harakatlar natijasida odam borliqdagi narsalar xususiyati, holati, fazoviy joylashuvini o'zgartiradi. Mazkur jarayon nafaqat harakat yordami bilan, balki muayyan sa'i-harakatlar tufayli yuzaga keladi. Duradgor eshik yasamoqchi bo'lsa, avval munosib material tanlaydi, ularni o'lchaydi, unsurlarini sanaydi, randalaydi, qismlarni bir-biriga joylashtiradi, yopishtiradi, unga pardoz beradi, oshiq- moshiq qoqadi, kesaki o'rnatadi, ochib yopilishini tekshiradi va hokazo. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, duradgorning gavdasi, oyoq-qo'llari, boshining tutishi sa'i-harakatlari bilan birga «tanlash», «ishlov berish», «o'rnatish» amal qismlari majmuasi faoliyatni tarkib toptiradi. Sa'i-harakatning harakatdan farqli tomonlari uning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, epchilligi, uyg'unligi singari belgilarida o'z ifodasini topadi.

Inson faoliyatida narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirlgan sa'i-harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati; b) qiyofaning saqlanishi (tik turish, o'tirish); v) joy almashish (yurish, yugirish); g) aloqa vositalari sa'i-harakatlari qatnashadi. Odatda aloqa vositalari tarkibiga: a)ifodali sa'i-harakatlar (imo-ishora, pantomimika); b) ma'noli ishoralar; v) nutqiy sa'i-harakatlar kiritadi. Sa'i-harakatlarning ushbu turlarida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari mushaklar, hiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'i-harakatlar tizimining amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning maqsadiga, ta'sir o'tkaziladigan narsalarning xususiyatlariga va harakatning amalga oshishi shart-sharoitlariga bog'liq. Jumladan, a)kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzdagi sa'i- harakatni taqozo etadi; b) avtomobilni haydash velosipedda uchishga qaraganda ayricha sa'i- harakat talab qiladi; v) ellik kg shtangani ko'tarishda bir pudlik tonnaga qaraganda ko'proq quvvat

sarflanadi; g) kartonga katta shaklni yopishtirishga qaraganda kichik shaklni joylashtirish, qiyin kechadi.

Yuqorida keltirilgan misollar turlicha ob'ektlarga taalluqli bo'lishiga qaramay, ularda harakatning maqsadi yagonadir. Ob'ektlarning turlicha ekanligi sa'i-harakatlarning oldiga va mushak faoliyati tuzilishiga har xil talablarni, tizimni qo'yadi. Ushbu voqelik rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.A.Asratyanlarning tadqiqotlarida dalillab berilgan. Ularning umumiy mulohazalariga qaraganda, mushaklarning faoliyati sa'i-harakat vazifasi bilan emas, balki mazkur sa'i-harakat ro'y beradigan shart- sharoitlar bilan boshqarilishi mumkin. Mushaklar bu o'rinda sa'i-harakatlarning yo'nalishini va tezligini ta'minlash uchun xizmat qiladi, har xil qarshiliklarni (hajm, kuch, vazn ta'siri) muayyan darajada susaytiradi.

Sa'i-harakatlarning amalga oshirilishi beto'xtov ravishda nazorat qilinadi, uning mahsulasi harakatning pirovard maqsadi bilan qiyoslanadi va unga ayrim tuzatishlar kiritiladi, xuddi shu tarzda boshqaruv betinim takrorlanaveradi, harakatni nazorat qilish jarayoni esa sezgi a'zolari yordami bilan vujudga keladi. Sa'i-harakatni sensor (sezgi a'zolari yordamida) nazorat qilishning isboti uning oynadagi o'z aksiga qarab chizishda o'z ifodasini topadi. Ma'lumki, oynada qalamning odam qo'li harakat yo'nalishi bo'yicha emas, balki qarama-qarshi tomonga harakatlanayotganday tuyuladi. Inson ko'rish orqali mashqlanishi tufayli ma'lumotlardan foydalanish bilan harakatni muvofiqlashtirishni uddalaydi.

Sa'i-harakatlarning nazorat qilish jarayoni va ularni boshqarish teskari aloqa printsipiga binoan ro'yobga chiqadi. Ushbu hodisani amalga oshish imkoniyati quyidagi omillarga bevosita bog'liq holda kechadi: a) sezgi a'zolari aloqa kanali vazifasini bajargan taqdirda; b) ular axborot manbai sifatida harakat rolini o'ynaganda; v) sa'i-harakatlarni aks ettiruvchi alomatlar bu jarayonda xabar etkazuvchi sifatida qatnashganida va boshqalar. Ta'kidlab o'tilgan omillar orqali amalga oshadigan teskari aloqaning bunday shaklini (ko'rinishini) rus tadqiqotchi P.K.Anoxin teskari afferentatsiya deb atagan. Afferentatsiya (lotincha afforens keltiruvchi degan ma'no anglatadi) hamda tashqi qo'zg'atuvchilardan, hamda ichki organlardan, axborotni qabul qiluvchi hissiy a'zolardan markaziy nerv sistemasiga kelib tushuvchi nerv impulslarining doimiy oqimini bildiradi. To'g'ri aloqa-axborotlarining tashqaridan kirib borishini anglatib kelsa, teskari afferentatsiya uning aks holatini aks ettiradi. Sa'i-harakatlarning hammasi ham organlarning faoliyatini tushuntirish uchun xizmat qiladi va nazorat (boshqaruv) jarayoni qanday kechishini tahlil etish imkoniyatiga ega.

Narsaga yo'naltirilgan harakatning ishga tushishi muayyan bir tizimga taalluqli sa'i-haraktlarning natijaga (maxsulaga) erishishni ta'minlash bilan cheklanib qolmaydi. Balki u (harakat), birinchidan, sa'i-harakatlarning mahsulasiga mos ravishda, ikkinchidan, harakatlar ob'ektning xususiyatlariga mutanosiblikda, uchinchidan, sa'i-harakatlarni hissiy nazorat qilishni amalga oshirgan yo'sinda ularga ba'zi bir tuzatishlar kiritadi. Ushbu jarayonni osonroq tushunish uchun uning negizi: a)tashqi muhitning holati, b)muhitda harakatlarning vujudga kelishi, v)natijalar (mahsulalar) to'g'risida miyaga axborot beruvchi hissiy mo'ljallarni egallash mujassamlashtiradi. Masalan, haydovchi avtobusni to'xtatish tepkisini bosish kuchini, uning harakati tezligi, shoh ko'chaning holati, avtobusning vazni, harakat qatnovi, piyodalar gavjumligi bilan so'zsiz moslashtiradi.

Holbuki shunday ekan, faoliyat tarkibiga kiruvchi sa'i-harakatlar tizimi oxir oqibatda mazkur harakatning maqsadi bilan nazorat qilinadi, baholanadi va to'g'rilab turiladi. Maqsad miyada faoliyatning bo'lg'usi mahsulasining timsoli, o'zgaruvchan andozasi tarzida vujudga kelishi mumkin. Ezgu niyatga aylangan bo'lg'usi andoza bilan haraktning amaliy natijasi qiyoslanadi, o'z navbatida andoza sa'i-harakatni yo'naltirib turadi. Ana shu holatning turlicha psixofiziologik talqinlari mavjud bo'lib, ular «bo'lg'usi harakat modellari», «sa'i-harakat dasturi», «maqsadning dasturi», «miyada harakatning o'zi oldindan hosil qiladigan andozalari» singari tushunchalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, ularning eng muhimlari: «harakat aktseptori» va «ilgarilab aks ettirish» (P.K.Anoxin), «harakatlantiruvchi vazifa» va «bo'lg'usi ehtiyoj andozasi» (N.A.Bernshteyn), «zaruriy mohiyat» va «kelajak andozasi» (Mittelshtedt, U.Eshbi) va boshqalar. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning talqinlari ilmiy faraz

(taxmin) tarzida berilganligi tufayli ular miyada qanday aks etilishi mumkinligini mukammal bilishga qodir emasmiz. Lekin ularning miyada ilgarilab aks ettirish to'g'risidagi mulohazalari, bu borada tasavvurlarning yaratilishi psixologiya fani uchun ijobiy ilmiy voqelik bo'lib hisoblanadi.

Faoliyat jahon psixologiyasi fanining asosiy (fundamental) tushunchalaridan biri hisoblanib, ko'pincha psixologik kategoriya sifatida olib qaraladi. Shuning bilan birga ushbu tushuncha haddan ziyod keng ma'noli va ko'p ahamiyatli tarzda foydalanilganligi tufayli uning mohiyati yoyiq bo'lib boradi, natijada qiymati asl mazmunini yo'qotadi. Xuddi shu boisdan psixologiyada faoliyat uchun umumiy qabul qilingan definitsiya mavjud emas, foydalanib kelinayotgan tuzilma, ta'rif esa ko'p hollarda tanqidga uchraydi. Holbuki shunday ekan, semantik tahlil o'tkazish orqali faoliyatga nisbatan turlicha qarashlarni umumlashtirish, o'zaro taqqoslash zaruriyati aniqlangan bo'lar edi, bu esa o'z navbatida uning (faoliyatning) ilmiy-psixologik ob'ektiga aylantirishi unga aloqador tushunchalar tarkibini mukammallashtirish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Entsiklopediya, izohli lug'at va lingvistik so'zliklardagi ma'lumotlar, ilmiy matnlar tahlilining ko'rsatishicha, faoliyat tushunchasi falsafa, fiziologiya, sotsiologiya, psixologiya fanlari predmetidan kelib chiqib, o'zaro qorishish oqibatida mehnat, ish, aktivlik, xulq singari to'rt xil tavsifga ega bo'lgan.

I.M.Sechenov fiziologik organlar va tizimlar faolligi yoki ishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lgan, shu sababdan uning asarlarida "tafakkurning faol shakli", "tafakkur faoliyati", "miya faoliyati", "muskul faoliyati" so'z birikmalari keng ko'lamda joy egallagan. I.P.Pavlov tomonidan "oliy nerv faoliyati", N.A.Bernshteyn esa "fiziologiya faolligi" atamasi fan olamiga olib kirgan. Lekin N.A.Bernshteyn faollik, faoliyat, ish, mehnat tushunchalarini ma'nosiga ko'ra farqlagan bo'lishiga qaramay, u aksariyat hollarda faollikni faoliyat ma'nosida qo'llagan.

Psixofiziologiyada faoliyat faollikni fiziologik ma'nosi sifatida talqin qilingan bo'lsa, ish, mehnat faoliyati "mehnat faolligi" mazmunida qo'llanadi. Ijtimoiy psixologiyada "faoliyat-faollik-ish-mehnat", "faoliyat-xulq", "mehnat-xulq-faoliyat" ko'rinishlari juftligi uchrab turadi. S.L.Rubinshteyn ong va faoliyat birligi printsipini ilgari surib va atroflicha asoslab berib, faoliyat psixologiyasini yaratish zaruriyatini tushuntira oldi. Uningcha, mehnat psixologik emas, balki "ijtimoiy kategoriya", psixologiya esa "mehnat faoliyatining psixologik jabhalarini" tadqiq etadi. Psixiklilikning namoyon bo'lishi yoki hukm surishining ob'ektiv shakli xulqda, faoliyatda ifodalanadi (aks ettirish harakati ma'nosida).

A.N.Leontev faoliyatning psixologik nazariyasini yaratib, uning asosiy tushunchasi sifatida "predmetli faoliyat" so'z birikmasini fanga olib kirdi. Muallif tomonidan "odamning hissiy amaliy faoliyati" so'z birikmasi "ijtimoiy inson" sifatida talqin etiladi. Uning asarlarida "faoliyat", "xulq" tushunchalari har xil mazmunda ishlatiladi, jumladan, "teskari aloqalar vositasida xulqni boshqarish", "faoliyatning halqali tuzilishi", "faoliyatni boshqarish", "qo'lning tuyush faoliyati", "pertseptiv faoliyat", "retseptor va effektor apparatlarning hamkorlik faoliyati" kabilar.

B.G.Ananev faoliyat psixologiyasini faollik psixologiyasi ma'nosida tushunadi. Uning fikricha, bilish va muomala faoliyatning birlamchi ko'rinishidir. Tadqiqotchi "inson faoliyati", "tashkiliy ish", "tashkilotchilik faoliyati", "xulq jarayonining algoritmlari" atamalaridan har xil ma'noda foydalanadi.

Faoliyatni klassifikatsiya qilish va turlarga b o 'lishning yana bir keng tarqalgan usuli - bu barcha insonlarga xos b o 'lgan asosiy faollik turlari b o 'yicha tabaqalashdir. Bu - m uloqot, o 'yin, o 'qish
va m ehnat faoliyatlaridir.

Muloqot - shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri - inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ulam i tushunish, sevish, o 'zaro munosabatlami muvofiqiashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o 'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar

(noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

O 'yin **-** shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki m a'naviy ne'm atlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jam iyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlaming simvolik andozalari bola tomonidan o 'zlashtiriladi. Bola toki o'ynamaguncha, kattalar xatti-harakatlarining m a'no va mohi ***O'yin faoliyati*** faoliyatning oddiy shakllaridan biri hisoblanadi, lekin u tobora takomillashib sodda harakatlarni keyinchalik sujetli, rolli o'yinlarga, hatto sportgacha murakkablashib boradi, atrof-muhitni aks ettirishda ishtirok eta boshlaydi.

Tajribalardan xulosa qilish mumkinki, 5-6 yoshdagi bolalar uchun eng muhimi u o 'ynayotgan rol. Rolni gavdalantirish davomida bolaning faoliyatga bo'lgan munosabati yuzaga chiqadi. Ko'rilgan vaziyatdan shunday gipoteza tug'iladi. Demak, bola o'ziga boshqa odamlarning rolini olayotgan ekan, shu rolga xos tegishli faoliyat va munosabatlami yatini anglab yetolmaydi. 1933-yilda "o'yin" tushunchasining etimologik tahlilini amalga oshirgan va uning o'ziga xos alomatlarini tasniflashga harakat qilgan golland olimi F.Boytendayk hisoblanadi. 0'yinning alomatlari "u yoqqa va bu yoqqa harakat", "ixtiyorsizlik va erkinlik, quvonch va ermaklik". Bunday alomatlardan qanoatlanmagan muallif, uning fenomenini bolalar .faoliyatini kuzatish orqali aniqlashga harakat qiladi, chunki o'yinning qiymati va ahamiyati ulaming o'zlari tomonidan oqilona baholash, degan xulosaga keladi aks ettirishi o'yinning birlamchi asosidir. "Bolalar o 'yinlarining mohiyati shundan iboratki, u o'yinda u yoki bu rolni bajaradi va eng qiziq jihati, mayda, keraksiz buyumlami haqiqiy tirik mavjudotlarga aylantirishni xohlashlari ham m umkin" 12. V.Vundning mulohazalariga ko'ra, o'yinning manbayi huzur qilish, rohatlanishdan iboratdir.

V.Vund bildirgan fikrlar yoyiq xususiyatga ega b o iib , o 'yinning u yoki bu jihatlarini yoritishga xizmat qiladi. Uning fikricha o 'yin – bu bolalam ing mehnatidir. har qanday o'yin jiddiy mehnatning u yoki bu shaklining prototipidir. Yashash zaruruyati insonni mehnat qilishga m ajbur qiladi. Mehnat orqali inson o'z kuch-qudratini baholashga o'rganib boradi, mehnatning huzur qilish va rohatlanishning manbayi ekanligiga iqror bo'ladi. 0'yin mehnatning foydali jihatini ko'rsatib boradi.

0 'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol o'ynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faoliyatki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

0 'rganish faoliyati **-** bu biron-bir organizm xatti-harakatining tajribaga ko'ra o 'zgarishidir. 0'rganish faoliyatining uch turi bor: ular

1 - Classical conditioning (klassik sharoit),

2 - Operant condition (rag'batlantirilish orqali biron-bir ish harakatini bajarishga o 'rgatish),

3 - Observational learninguuhr (kuzatish orqali o'rganish).

200 yil oldin faylasuf Jon Loke va David Hyuman Aristotelning xulosalariga asoslanib shunday degan: "Biz assotsiatsiyalar orqali o'rganamiz. Bizning miyamiz izchil ravishda voqea va hodisalarni bir-biriga bog'laydi.

Faraz qiling: Siz yangi tandirda yopilgan nonni ko'rsangiz uni hidlaysiz, tatib ko'rasiz, shuningdek undan rohatlanasiz. Keyingi safar siz yangi yopilgan nonni ko'rganingizda tajribangizdan siz uni yana tatib ko'rsangiz undan rohatlanishingizni bilasiz" (g'¥ells,1981).

YUqoridagi assosatsiya bizning doimiy xatti - xarakatlarimizni tushuntirib beradi (Wood Neal,2002). Xatti-xarakatlarimizning takrorlanishi natijasida bizda assosatsiya xosil bo'ladi. Xatti- xarakatlar vaziyatlar bilan assosatsiyalanadi. Misol uchun uyku jarayonini karovat bilan bog'laymiz. Biron bir vaziyat asosidagi tajriba tufayli keyingi safar ushbu xarakat avtomatik tarzda bajariladi. Masalan, asabiylashganida chekib tinchlangan odam keyingi safar bu ishni avtomatik tarzda bajaradi (Siegal 2005).

Conditioning (inglizcha shart qo'yish, sharoit muxit deb tarjima qilinadi) - o'rganish assosatsiyasining bir jarayonidir. Classical conditioningda biz ikki ta'sir qiluvchi omil va bu omilni bashorat qiluvchi bog'lanishlarni

ya’ni assosatsiyalarni o‘rganamiz. Biz chaqmoq yorug‘ini birinchi ko‘ramiz va chaqmoq chaqishini bilamiz va biz qachonki momaqaldiroq chaqnasa chaqmoq chaqishini assosatsiya qilamiz. Biz bu jarayonni ushbu rasmda ko‘rib chiqamiz:

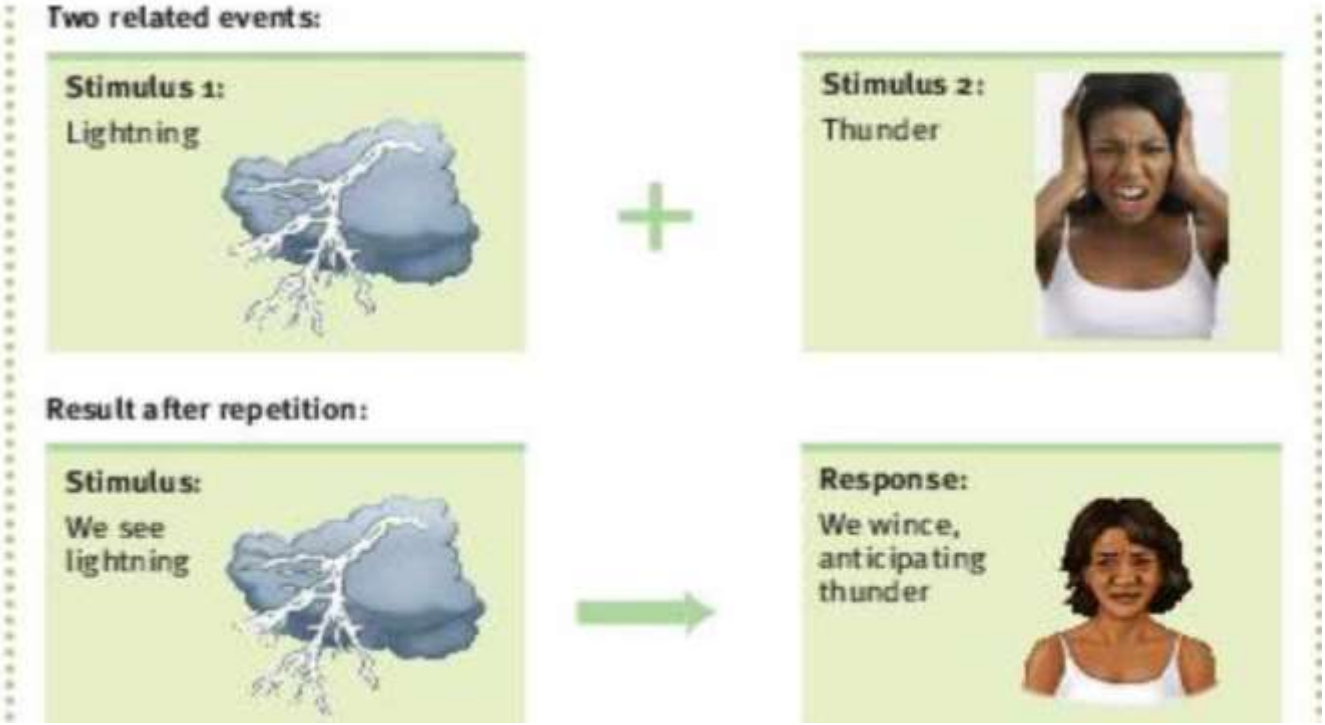

20-rasm. Assosatsiyalarning paydo bo‘lishi

Biz birinchi rasmda chaqmoq chaqishini birinchi marta guvoxi bo‘layotgan kishini ko‘rib turibmiz, keyingi rasmda esa bu shaxsning ushbu jarayonni ikkinchi marta guvoxi bo‘lganini ko‘ramiz. Bu shaxs yoruglikni ko‘rishi bilanoq momaqaldiroq chaqishini bashorat qiladi (o‘ylaydi).

Operant conditionda biz shu narsani o‘rganamizki, biron bir ish-xarakatni yaxshi natijaga erishmaguncha takrorlaymiz va yomon natijalarni takrorlamaslikka xarakat qilamiz.

Ushbu rasmda morj koptokni boshida ushlab turishni. Birinchi rasmda u bu xarakatni birinchi marta bajardi va buning evaziga baliq bilan ragbatlantirildi va buning natijasida u keyingi safar bu xarakatni juda yaxshi bajaradi. Soddalashtiramiz biz assosatsiya o‘rganishining ikki farqdi turini kashf etdik. Ko‘pincha ular birgalikda sodir bo‘ladi. YAponiyalik bir chorvador podasidagi mollarga peyjer (signal beruvchi maxsus moslama)lar taqib qo‘yadi.

21-rasm. Assosatsiyalarning paydo bo‘lishi

Oradan bir xafta o‘tgach mollar ikkita narsani assossatsiya qilishni o‘rganadi: birinchisi signal chalinishini va so‘ng ovqat olib kelinishini biladi-bu classical conditionning. Lekin ular yana shuni o‘rganishadiki emish idishlarini surishni ya’ni kelganlari uchun emish so‘rashni

o‘rganadi- bu esa operant condition (rag‘batlantirilish orqali biron bir ish xarakatni bajarishga o‘rgatish).
O‘rganish jarayoni faqatgina yuqoridagilardan iborat emas. Observational learning (ko‘zatib o‘rganish) da biz boshqalarning xatti- xarakatlaridan o‘rganamiz. Misol uchun, shimpanzelar boshqalarning xatti- xarakatlarini kuzatib o‘rganadi. Agar bittasi boshqa birining biror bir xarakatni bajarib rag‘batlantirilganini ko‘rsa, u xam shu zaxoti ushbu xarakatni takrorlaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, conditioning (shart) va observation (kuzatish) orqali o‘rganamiz va sharoitga moslashamiz. Biror bir belgini sezamiz va undan so‘ng nima bo‘lishini tajribamiz orqali bilamiz va unga tayyorlanamiz bu classical condition (Klassik sharoit)
Biz shuningdek, biror-bir xatti-harakatlami o ‘rganib yaxshi natijaga erishmaguncha takrorlayveramiz. Bu esa Operant condition(rag‘batlantirilish orqali biron-bir ish-harakatni bajarishga o ‘rgatish) deyiladi. Boshqalarni kuzatib yangi xatti-harakatlami o‘rganishimiz Observational learning (kuzatuv orqali o‘rganish) deyiladi.

Mehnat faoliyati eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo‘lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki m a’naviy ne’matlami yaratish, jam iyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishdan iboratdir. Z.Freydning ta ’kidlashicha, sog‘lom turmush tarzi mehnat va sog‘lom m uhabbat bilan to ‘ldiriladi. Bizning ko‘pchiligimiz uchun mehnat hayotning eng katta va faol m ashg‘ulotidir. Yashash bu mehnatdir. Mehnat faoliyati Maslou piramidasidagi ehtiyojlami qondirilishiga yordam beradi.

Mehnat faoliyati bizni ta’minlaydi.
Mehnat faoliyati orqali biz boshqalar bilan kommunikativ aloqaga kirishamiz. Mehnat faoliyati bizning kim ekanligim izni anglatadi. Birinchi bor kim bilandir ko‘rishganim izda qiziqib «Siz kimsiz?»,
«Qanday faoliyat bilan shug‘ullanasiz?», «Nima ish qilasiz?» deb savol beramiz. Ishimizga bo‘lgan e’tibor, munosabatlar yoki tenglikdan qoniqish hosil qilmasak, kim uchun yoki qayerda ishlashimizdan qat’i nazar ish joyim izni o‘zgartirishimiz mumkin. M asalan, avstraliyaliklaming 16 foizi xuddi shu sabab bilan o‘z ishlarini o ‘zgartirdilar (Trevin, 2001). Yigirma yil oldin siz mehnat faoliyati qanday bo‘lishini hozirgiday tasavvur qila olmagan bo‘lar edingiz. Siz o ‘zingiz uchun kollej, litsey yoki universitetlarni tanlashda o‘zingizning layoqat, qobiliyatlaringizni anglashingiz va tushunishingiz o‘sha ish muhitiga moslasha olishingizga yordam beradi. Emi Vrzesniyevskiy va uning hamkasblari (1997-2001) inson laming ishlariga bo‘lgan munosabatlarini identifikatsiya yordamida o‘rganadilar.

Buning natijasida quyidagilar m a’lum bo‘ldi: ba’zi odamlar o‘z ishlarini faoliyat sifatida, bajarish kerak bo‘lganligi uchun pul topishning bir yo‘li deb bajaradilar. Boshqalar esa o‘z ishlarini jam iyatda ijtimoiy mavqega ega bo‘lishning bir imkoniyati sifatida, ya’ni karyera uchun bajaradilar. Qolganlari esa o‘z ishlarini ijtimoiy foydali mehnat deb biladilar va ishidan m amnunlik va qoniqish hosil qilib, rohatlanib ishlaydilar.

Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo‘lgan ma’lumotlami eslab qolish va kerak bo’lganda yana esga tushirish
orqali uni bajarish bo‘lmay, balki ham ichki (psixik), ham tashqi (predmetga yo'naltirilgan) harakatlami ongli tarzda bajarish bilan bog‘liq murakkab jarayonlar yotishini unutmaslik kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan shug‘ullanishiga majbur qilgan psixologik omillar - sabablar
muhim bo‘lib, bu faoliyat motivlaridir.

Olimlar, maslahatchilar va professional boshqaruvchilar, sanoatlashgan m hiy tashkilotlar ish davomida xilma-xil soha yo‘nalishlarini topishmoqda. Kasbiy faoliyat chuqur, umumiy va maxsus tayyorgarlik ko‘rilgan, ishlash tajribasi natijasida egallangan maxsus bilimlar va amaliy ko‘nikmalar to‘plamiga ega insonning faoliyati, mashg‘ulot turidir.

Kasbning rivojlanish mantig‘i shundaki, u boshlanishida odamlaming ma’lum bir talablaridan paydo bo‘ladi. Keyin amaliy tajribani yig‘ish va uni chuqur mulohaza qilish

orqali amalga oshiriladi. Kasbiy faoliyatning nazariy bazasi shakllantiriladi. Kadrlami tayyorlash masalasi hal qilinadi. Mutaxassisning amaliy faoliyatiga ilmiy asoslar uchun imkoniyatlar beriladi, bu tashqarida, kasbiy jum allar, monografiyalar, o‘quv-uslubiy adabiuotlaming paydo bo'lishida aks etadi; kasbiy tashkilotlar yaratiladi.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Faoliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Faoliyatning psixik jarayonlar bilan bog’lang.
3.Leontev nazariyasi bo’yicha faoliyatning tuzilishi yoritib bering.
4.Faoliyatning interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalash deganda nimani tushunasiz?
5.Faoliyat turlarini yoriting.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

17-Mavzu: ShAXS

Asosiy savollar.

17.1. .Individ, shaxs, individuallik.
17.2. Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi.
17.3. Kishining o’z-o’ziga baho berishi.
17.4. .Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalari.
17.5. Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo’lish.

O’QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanining tarixini tushuntirib beradi. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha, Individ, shaxs, individuallik, Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi, Kishining o’z-o’ziga baho berishi, Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalari, Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo’lish. muomolarini ochish

KALIT SO’ZLAR:

Shaxs, individ, individuallik, ijtimoiylashuv, dunyoqarash, maqsad maqsad ko’zlash, odamning dunyoqarashi shaxsning ustanovkalari, shaxsning orientatsiyalari, o’z-o’ziga baho berish, frustratsiya.

17.1. Individ, shaxs, individuallik.

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ (lotincha individ ajralmas, alohida zot degan ma'no anglatadi), shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (esi-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq bulardan birinchisinigina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudod, ijtimoiy munosabatlar mahsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi. Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi.

1. Odam: sut emizuvchilar sinfiga dahldorlik, biologik jonzod ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzod sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

2. Shaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidan ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqot (muomala) ga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

3. Individuallik. Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi

Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo'nalishi.

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo'lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga to'xtab olaylik. Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning individualligidir, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaktsiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo'lmovchi va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning mangulikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy xususiyatlari bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo'lmagan kishilar bor. Odamning individual xususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon Jbo'ladi. Har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o'ziga yarasha fikr yuritadi va so'zlaydi. Har kirn turli hislarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslari bor.

Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — gavdasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz. Sobiq sovet

psixologiyasida eng ko'p tarqalgan shaxsning tuzilishiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar - hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. Individual tipologik xususiyatlar - temprament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

I. Yo'nalganlik osttuzilishi - shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba osttuzilishi - Ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi - Ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik shartlangan osttuzilish.

Miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar - faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. Mashqlar tizimi. Hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korrektsiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

Kishining o'z-o'ziga baho berishi.

O'ziga-o'zi baho berish - shaxsning o'zi tomonidan o'ziga, o'z imkoniyatlariga, boshqa odamlar orasidagi fazilatlariga va o'rniga baho berilishidir.O'ziga-o'zi baho berish orqali shaxsning xulq-atvori to'g'rilanib, tartibga solib turiladi. kishi o'zi haqida ba'zi narsalarni allaqachon bilgani holda boshqa kishiga razm solib boradi, o'zini u bilan solishtirib ko'radi, u ham uning shaxsiy fazilatlariga, xatti-harakatlariga, faolligiga nisbatan befarq qola olmaydi, deb taxmin qiladi; ana shularning hammasi shaxsning o'ziga o'zi baho berishiga kiradi va uning psixologik kayfiyatini belgilaydi.

Psixologiyada kishining o'ziga o'zi beradigan bahoni, uning miqdoriy va sifatiy ta'rifini aniqlashning bir qator eksperimental metodlari mavjuddir. Shaxsga beriladigan baholar sistemasiga uchta ko'rsatkich - o'ziga o'zi baho berish, kutilgan baho, guruhning shaxs tomonidan baholanishi - shaxsning tuzilishiga kiradi va kishi buni xohlaydimi-yo'qmi, bundan qat'i nazar,u o'zining guruhdagi kayfiyatini,o'zi erishgan natijalarning muvaffa qiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ekanligini, o'ziga va tevarak-atrofdagilarga nisbatan nuqtai nazarlarni belgilaydigan sub'ektiv vositalarni hisobga olishga ob'ektiv ravishda majburdir.

O'ziga-o'zi baho berish shaxsning intilishlari darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Intilishlarning darajasi shaxs o'ziga o'zi beradigan bahoning individ o'z oldiga qo'yadigan maqsadlarning qiyinchiliklari darajasida namoyon bo'ladigan kutilgan darajasi ("Men" siymolarining darajasi) dir. Kishi navbatdagi harakatning qiyinchilik darajasini bemalol tanlash imkoniyatiga ega bo'lgan paytda o'ziga-o'zi beradigan bahoni oshirib yuborishga intilish ikkita tendentsiya o'rtasida mojaro kelib chiqishiga sabab bo'ladi: bir tomondan eng

ko’p yutuqqa erishish uchun intilishni kuchaytirib yuborishga harakat qilinsa, ikkinchidan muvaffaqiyatsizlikka uchramaslik uchun intilishlarni kamaytirishga harakat qilinadi.

Shaxsning psixologik muxofazasi. Shaxsning o’zini anglashi o’ziga o’zi baho berishi mexanizmini qo’llagan holda xususiy intilishlar va real yutuqlari o’rtasidagi o’zaro nisbatni aniq qayd etadi. Amerikalik psixolog U.Djems o’zining psixologik nazariyasida XX asrning boshlaridayoq shaxs "Men"i siymosining eng muhim tarkibiy qismi-o’zini hurmat qilishi xaqiqatdan ham erishgan yutuqlarining kishi da’vogarlik qilgan, mo’ljallangan narsalarga munosabati bilan belgilanishi haqida umuman to’g’ri fikr bildirgan edi.

Kishi o’z faoliyatida qiyinchiliklar oldida bo’sh kelmasligi, aksincha o’zining irodaviy fazilatlari va matonatliligini namoyon qilgan hamda shu orqali muvaffaqiyat bilan real intilishlar o’rtasidagi o’zaro maqbul nisbatini saqlab qolgan holda ularni engishi kerak. Bu psixologik qulaylikning buzilishi. Psixologik muhofaza tushunchasiga yaqin "muhofaza mexanizmlari" to’g’risidagi tushunchani psixoanaliz maktabining etakchisi Freyd ishlatgan edi. U bu tushunchani shaxsni biologik mavjudot deb hisoblaydigan mexanistik falsafa nuqtai nazaridan talqin qilgan edi. Z.Freyd kishining ongsiz instinktlari (asosan, shahvoniy hirs) ongli "Men"ning "muhofaza mexanizmlari", shaxsning "ichki tsenzurasi" bilan to’qnashib qoladi va buning natijasida turli xildagi o’zgarishlarga uchraydi, deb taxmin qilgan.

Shaxsning o’zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. O’zining borligini anglashi, odamning o’zini kirn deb bilishi — o’quvchi, ishchi, o’qituvchi, muhandis va shunga o’xshash deb anglashi, o’zining o’tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o’zaro munosabatini anglashi, o’z huquq va burchlarini anglashi, o’zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o’xshashlarni anglashi o’zini anglashga kiradi. Shaxs o’zini anglaganligidan o’zini-o’zi kuzata oladi va o’zini-o’zi bilib oladi, ko’nglidan o’tgan kechinmalarni tushuna oladi, o’zining xatti-harakatlariga o’zi tanqidiy ko’z bilan qaray oladi.

Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalari.

Shaxsning belgisi va o’zini anglashining mazmuni — uning biron maqsadni ko’zlashi, shunga intilishidan iborat.

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko’zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron obektga ko’z tikadi, unga intiladi.

XXI asrda ham odam individ, shaxs, sub’ekt, komil inson sifatida psixologik ilmiy tushunchalar negizida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha mohiyatida va ko’lamida sifat o’zgarishlari yuz berishi mumkin, chunki tashqi va ichki omillar, ta’sir etuvchilar, ta’sirlanuvchilar ustuvorligi yo’qola boradi.

XXI asrda individ, inson, shaxs, sub’ekt va komil insonni o’rganish turli yo’nalishlarda, vaziyatlarda, yosh xususiyatlari, alohida yondashish negizida, o’ziga xos talhlilga, metodologik asosga suyanib olib boriladi Mustaqillik, istiqlol sharofati bilan shaxsga oid qarashlar, mulohazalar mohiyati, uning mazmuni va shaklida o’zgarishlar yuz beradikim, buning natijasida erkin fikrlash, ochiq shakldagi ilmiy farazlarni ilgari surish imkoniyati tug’iladi.

Respublikamizda yuz berayotgan tub o’zgarishlar xalqimiz, millatimiz ruhiyatini sifat jihatdan yangi bosqichga ko’tardi, ona yurt madhi, ajdodlar merosidan g’ururlanish, ma’naviyat durdonalaridan faxrlanish hislari vujudga keladi. Vatan va vatanparvarlik tushunchalari o’zining haqiqiy, chinakam ma’nosini kasb etadi. Kishilardagi o’ta sabr-toqatlilik, itoatkorlik, tashabbuskorlikning etishmasligi o’rnini erkinlik, ijodiyot, mehnat, batamom istiqlolga erishish zaruriyati, oilaning butligi, to’kisligi va ularning istiqboli kabi sifatlar, fazilatlar, yuksak tuyg’ular, xislatlar egallay boshlaydi. Shaxsning yo’naltirilganligida anglangan motivlar asosiy rol o’ynaydi. Kishi ehtiyoj ob’ektini maqsad deb anglagan holda o’zining shaxsiy maqsadlarini o’zi kirgan jamoaning maqsadlari bilan bog’laydi va o’z maqsadlarini tegishli ravishda o’zgartiradi, mazmunga tuzatishlar kiritadi. Kishi faoliyatining natijasini xayolan oldindan belgilab beradigan maqsadning o’zigina emas, balki ushbu

maqsad ahamiyatiga molik ob'ektda ro'yobga chiqishining realligi ham anglanilgan bo'lsa, bu hol shaxsning istiqboli deb qaraladi. Istiqboli anglaydigan kishiga xos ta'bi xiralik, kechinmalarga qarama-qarshi o'laroq ruhsizlik holati frustratsiya deb ataladi.Bu kishi maqsadga erishish yo'lida real tarzda bartaraf etib bo'l maydi deb hisoblangan yoki shunday deb idrok etiladigan to'sqinliklarga, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi. Frustratsiyaning yuz berishi shaxsning xulq-atvorida va uning o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi

Qiziqish - biron bir sohada to'g'ri mo'ljal olishga, yangi faktlar bilan tanishishga, voqe'likni ancha to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir.qiziqishning faoliyat jarayonidagi roli benihoyat kattadir. qiziqishlar shaxsni o'zida bilim olish,va anglab etish borasida hosil bo'lgan ishtiyoqni qondirish yo'llarini va usullarini faol tarzda izlashga majbur etadi. Shaxsning yo'naltirilganligini ifodalaydigan qiziqishning qondirilishi odamda uning so'nishiga olib kelmaydi, aksincha, uni qayta ko'rgan, boyitgan va chuqurlashtirgan holda bilish faoliyatining yanada yuksak darajasiga mos keladigan yangi qiziqishlarni keltirib chiqaradi. qiziqishlar bilishning doimiy qo'zg'atuvchi mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.
Shaxsning ko'ngildagidek rivojlanishi qiziqishlar miqyosining tor emas, keng bo'lishini taqozo etadi.

qiziqishlar barqarorligi darajasiga ko'ra ham har xil bo'lishi mumkin. Shaxsning asosiy ehtiyojlarini eng ko'proq namoyon qiladigan va shu boisdan ham uning psixologik tuzilishiga xos hislatlarga aylanib qoladigan qizi qishlari barqaror hisoblanadi.qiziqishlarning ba'zan barqaror bo'lmasligi katta yoshidagi o'quvchilarning yosh xususiyati hisoblanadi.

Xulk-atvorning muhim motivlaridan biri-e'tiqoddir. E'tiqod-shaxsni o'z qarashlariga, printsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda ish ko'rishga da'vat etadigan motivlar sistemasidir. E'tiqod shaklida namoyon bo'ladigan ehtiyojlarning mazmuni - bu tabiat, tevarak-atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar va ularning muayyan tarzdagi tushunilishi demakdir. Bu bilimlar nuqtai nazarlar (falsafiy,estetik,ahloqiy, va h.k.) ning tartibga solingan va ichki uyushgan sistemasini tashkil etgan taqdirda kishining dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Motivlar, avvalo, anglanilgani bilan xarakterlanadi. Boshqacha qilib aytganda, motiv (sabab) lar paydo bo'ladigan kishi uni faoliyatga nimalar da'vat etayotganini, uning ehtiyojlari qanday ma'no kasb etishini biladi. Lekin barcha motivlar ham bu kategoriyaga kiravermaydi. Inson ishlari va xatti-harakatlari sababiyatining anchagina ahamiyatga molik jabhasi anglanilmagan motivlardan tarkib topadi.

Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish.

Hozirgi zamon psixologiyasining taniqli vakili A.V.Petrovskiy inson taraqqiyotiga shaxsni tarkib toptirishning sotsial-psixologik nuqtai nazardan yondashib, o'ziga xos original klassifikatsiyasini yaratadi. Ushbu nazariya negizida yuksalish, etuklikka intilish g'oyasi yotganligi sababli bolalik, o'smirlik, o'spirinlik davrlari yotadi, xolos. A.V.Petrovskiygacha psixologlar taraqqiyotning bir tekis jihatini olib o'rgangan bo'lsalar, bundan o'laroq u shaxs shakllanishining prosotsial (ijtimoiy qoidalarga rioya qilib) va asotsial (aksijtimoiy) bosqichlari mavjud bo'lishi mumkinligini dalillab berishga harakat qiladi. Shuning uchun taraqqiyot uchta makrofazadan iborat ekanligini sharhlab, uning birinchi turi bolalik davriga to'g'ri kelib, ijtimoiy muhitga moslashish, ko'nikish (adaptatsiya), ikkinchisi - o'smirlarga xos individuallashish (individualizatsiya), uchinchichi - o'spirinlik, ya'ni etuklikka intilish davrida individual holatlarni muvofiqlashtirish (birlashtirish) xususiyatlari bilan tavsiflanadi. A.V.Petrovskiy shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

1. Ilk bolalik (maktabgacha yoshidan oldingi davr) - tug'ilgandan to 3 yoshgacha.
2. Bog'cha yoshi davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.
3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi davri - 7 yoshdan to 11 yoshgacha.
4. O'rta sinf o'quvchisi (o'smirlik) davri - 11 yoshdan to 15 yoshgacha.
5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning klassifikatsiyasi qanchalik takomil darajada bo'lmasin, taraqqiyotning oraliq bosqichlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini e'tirof etishga moyildir. Chunki ijtimoiy qoidalarga binoan o'sishmi yoki aksilijtimoiymi unga qaramasdan, har ikki yo'nalishning ham oraliq jabhalari bo'lishi ehtimoldan xoli emas, lekin bu g'oyani chuqurroq sharhlab berish joiz.

D.I.Feldshteyn klassifikatsiyasi ham shaxsga ijtimoiy yondashuvga asoslangan bo'lsa ham, lekin u A.V.Petrovskiynikidan keskin farq qiladi. D.I.Feldshteynning fikricha, insonni shaxs sifatida shakllanish jarayonida ikkita katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tadi, ulardan biri - "Men jamiyat ichida" degan pozitsiyadan iborat bo'lib, u o'ziga quyidagi yosh bosqichlarini qamrab oladi:

1) ilk bolalik - 1 yoshdan 3 yoshgacha,
2) kichik maktab yoshidagi o'quvchisi davri - 6 yoshdan to 9 yoshgacha,
3) yuqori sinf o'quvchisi davri - 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

Shaxs taraqqiyotidagi ikkinchi pozitsiya "Men va jamiyat" deb nomlanib, u quyidagi yosh bosqichlariga taalluqlidir:

1) go'daklik - tug'ilgandan to 1 yoshgacha,
2) maktabgacha yoshdagi bolalar - 3 yoshdan 6 yoshgacha,
3) o'smirlar - 10 yoshdan to 15 yoshgacha.

D.I.Feldshteyn boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq, o'smirlik davrini uch bosqichga ajratadi. Uning mulohazasiga ko'ra, birinchi bosqich (10-11 yosh) o'ziga munosabatni kashf qilishdan iborat bo'lib, o'zini shaxs sifatida his qilish va qat'iy qarorga kelish bilan yakunlanadi. Ikkinchi bosqich 12-13 yoshdagi o'smirlarni o'z ichiga olib, bir tomondan, o'zini shaxs sifatida tan olish, ikkinchi tomondan, o'ziga salbiy munosabatda bo'lish xususiyatiga ega. Uchinchi bosqich 14-15 yoshli katta yoshdagi katta o'smirlardan iborat bo'lib, tezkorlikda o'z-o'zini baholashga moyil munosabati bilan tavsiflanadi.

D.I.Feldshteynning shaxs rivojlanishi nazariyasi ontogenezda yuz beradigan barcha psixologik holat va fazilatni izohlab berish imkoniyatiga ega emas. Lekin u ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga va takomillashtirish jarayoni (faoliyati) ga ijobiy ta'sir o'tkazish xususiyati bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, hamdo'stlik mamlakatlari psixologlari tomonidan bir qator puxta ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan shaxsning rivojlanishi nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning aksariyati ontogenezda shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ochishga muayyan hissa bo'lib xizmat qiladi, amaliy va nazariy muammolarni echishda keng ko'lamda qo'llaniladi. Ammo ontogenezda shaxsning shakllanishi va rivojlanishi xususiyatlarini aks ettiruvchi nazariya yaratish mavrudi etib keldi.

Mavzuga oid savollar:

1.Shaxs tushunchasiga ta'rif bering.
2.Individ,shaxs,individuallik tushunchalarini izoxlab bering.
3.Shaxsning o'z-o'ziga baxo berishi deganda nimani tushunasiz?
4.Frustatsiya nima?
6.Shaxs rivojlanishini davrlashtirish deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru__	

18-Mavzu:DIQQAT.

Asosiy savollar.

18.1. Diqqat. Diqqat turlari.
18.2. Diqqatning fiziologik mexanizmlari.
18.3. Diqqatning asosiy xususiyatlari.
18.4. .Diqqatning taraqqiy etishi.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Diqqat. Diqqat turlari, Diqqatning fiziologik mexanizmlari, Diqqatning asosiy xususiyatlari, Diqqatning taraqqiy etishi kabi jihatlarini ochish

KALIT SO'ZLAR:

diqqatning fokusi, optimal qo'zg'alish nuqtasi, shartli reflekslar, dominanta, irodaviy diqqat, orientirovka, ko'chuvchanlik, diqqatning ko'lami, diqqatning kuchi, diqqatning barqarorligi.

18.1. Diqqat. Diqqat turlari.

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obektga faol qaratilishiga aytiladi; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obekti bo'la oladi.

Diqqat paytida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishidan iborat bo'ladi; bunda go'yoki ong doirasi anchagina tig'izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tormozlangan va binobarin, eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan barcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavurlar, fikrlar) juda to'la, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladi.

Diqqat deb ongimizni bir nuqtaga to'plab, m a'lum narsa va hodisalarga faol yo'naltirilishiga aytiladi. Diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, xotira, xayol va tafakkur jarayonlarida har doim ishtirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'ldoshidir. Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishni va ulaming samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatliligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga aktiv (faol) qaratilishiga aytiladi (P.I.Ivanov). P.I.Ivanovning fikricha, biz

faoliyatimiz jarayonida idrok va tasawur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o‘zimiz qilgan ishimiz, o‘y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo‘la oladi.

Ixtiyorsiz diqqat - ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan obyektga yo‘naltirilishi va unga to‘planishidan iborat diqqat turi. Ixtiyorsiz diqqat obyektlari narsa va hodisalaming odatdan tashqari holati, belgisi, sifati va boshqalardir.

Ixtiyoriy diqqat - ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq irodaviy va asabiy faollik ko'rsatgan holda muayyan obyektga yo'nalishi va unga to‘planishdan iborat diqqat turi.

Ixtiyoriydan keyingi diqqat – diqqatning muayyan obyektga, avvalo, ixtiyoriy ravishda qaratilib, so‘ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o‘z-o‘zidan qaratilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi. Ushbu tushuncha psixologiya faniga N.F. Dobrinin tomonidan kiritilgan.

Diqqat chalg‘ishi - ma’lum bir faoliyat jarayonida diqqatning bir obyektdan boshqa bir obyektga ixtiyorsiz ravishda o‘tib turishidan iborat salbiy xususiyati.

Diqqatning hajmi - diqqatning bir vaqtning o‘zida qamrab olishi mumkin boigan mustaqil obyektlar miqdori bilan belgilanadigan xususiyati. Diqqatning hajmi eksperimental sharoitda 2-6 mustaqil obyektga tengdir. Diqqatning obyektlari o‘rtasida qanchalik yaqin bogianishlar mavjud bo‘lsa, uning hajmi shunchalik keng boiadi va aksincha**.**

Diqqat obyekti - ongimiz atrofdagilardan ajratib olgan holda yo‘naltirilgan va faol to'plangan narsa yoki hodisa. Diqqat obyekti faqat obyektiv narsalar emas, balki subyektiv hodisalar, o‘z histuyg'ularimiz, fikrlarimiz, xayol yoki xotira tasavvurlarimiz va boshqa shu kabilar ham boiishi mumkin.

18.2. **Diqqatning fiziologik mexanizmlari**.

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po’sti qismidagi «optimal qo’zg’alish nuqtasi» tashkil qiladi. Bunday joyni yaqqol qilib ko’rsatish uchun I.P. Pavlov shunday tasvirlaydi: «Agar bosh suyagiga qaraganda uning ichidagi miya ko’rinadigan bo’lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal qo’zg’alish uchun eng yaxshi sharoit tug’ilgan nuqtasi yiltillab ko’rinadigan bo’lsa edi, ongi sog’lom bo’lib, bir narsani o’ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim sharlarida juda g’alati jimjimador shakl bo’lib, surati va hajmi har lahzada bir o’zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turuvchi yorug’ narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yorug’ narsa atrofidagi boshqa erlari birmuncha xira tortib turganini ko’rar edi» (Polnoe sobranie sochineniy, III torn, 1-kitob, 248-bet).

Optimal qo’zg’alish nuqtasi manfiy induksiya qonuniga ko’ra, bosh miya po’stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradi.

«Miya yarim sharlarining optimal qo’zg’alishga ega bo’lgan qismida, - deydi I. P. Pavlov, - yangi shartli reflekslar engillik bilan hosil bo’ladi va differensirovkalar muvaffaqiyatli ravishda paydo bo’ladi. Shunday qilib, optimal qo’zg’alishga ega bo’lgan joy ayni chog’da bosh miya yarim sharlarining ijodga layoqatli qismi desa bo’ladi. Miya yarim sharlarining sust qo’zg’algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog’dagi funksiyasi, juda nari borganda, tegishli qo’zg’ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Bunday qismlarning faoliyati biz ongsiz, avtomatlashgan faoliyat deb ataydigan subektiv faoliyatdan iboratdir

18.3. **Dominonta printsipi**.

Diqqatning fiziologik asosi bo'lmish optimal qo'zg'alish o'chog'i haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A. Uxtomskiyning olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keldi. Bu tekshirishlar natijasida quyidagilar ma'lum bo'ldi. Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya po'stida shu onning o'zida bir necha qo'zg'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'zg'alish o'chog'i bosh miya po'stining hamma eriga tarqalishga, irradiatsiyalanishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'zg'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'alish o'choqlaridan biri hukmron (dominanta) bo'lib oladi. Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'alish o'chog'ini akademik Uxtomskiy «dominanta» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra, dominanta - bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'alish o'chog'idir.

Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'alish o'choqlari («sub-dominantalari nisbatan kuchsiz qo'zg'alish o'choqlari) ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilar yoki dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominanta bo'lib olishi mumkin, ilgarigi dominanta esa subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'zg'alish o'chog'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir.

18.4. Diqqatning asosiy xususiyatlari.

Diqqatning ko'chuvchanligi. Diqqatning ko'chishi deganda, biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga o'tishini tushunamiz. Masalan, odam o'z diqqatini kitob o'qishdan surat ko'rishga, surat ko'rishdan esa o'z fikrlarini bayon etishga ko'chirishi mumkin. O'quvchilar o'z diqqatlarini bir fanni o'qishdan boshqa fanga ko'chiradilar, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning ko'chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir bo'lishi mumkin.

Diqqatni ko'chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signallar sistemasining signallari orqali bosh miyaning po'stida paydo bo'lgan optimal qo'zg'alish o'chog'ining o'rin almashtirishidir.

Diqqatning ko'chirilishi ko'p hollarda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi obektdan aj'ratish qi-yin bo'lsa, boshqa hollarda oldingi ishining ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin bo'ladi. Eng yaxshi diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda o'zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi.

Diqqatning bo'linishi. Ma'lum faoliyat jarayonida diqqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoliyat turlariga bo'lina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni konsentratsiyalashgan (yig'ilgan) yoki to'plangan diqqat deyiladi. Masalan, ninaga ip taqishdagi, qo'lda biror narsa tikishdagi, matematik masala echishdagi, ma'ruza eshitishdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarda diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining o'zida ikki yoki uch narsaga qaratilgan va faoliyatning turli usullari bilan bog'liq bo'lsa, bunday diqqatni bo'lingan yoki taqsim qilingan diqqat deyiladi. Masalan, O'qituvchi darsni tushuntirish paytida o'z diqqatini o'quvchilar xulqiga, ko'rgazma qurollarni ko'rsatishga, sinf doskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go'yoki bir vaqtning o'zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o'ylash, uchinchi narsani eshitish va to'rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlarni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtayi nazaridan, bunday hodisaning bo'lishi mutlaqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir nar-sadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa kerak. Shu sababli, Yuliy Sezar o'z diqqatini bir vaqtning o'zida to'rt xil faoliyatga qarata oladi, deb o'ylaganlar.

doklad yoki ma'ruzani ham eshitib, ham yozib borishimiz mumkin. Bunda ma'ruzani deyarli avtomatik ravishda yozib boriladi; lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo'linishida unchalik zo'r berishni talab qilmaydigan, ya'ni odat bo'lib

qolgan ish, miya po'stining ma'lum darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin.

Diqqatning ko'lami. Diqqatning ko'lami — diqqatga eng qisqa vaqt ichida (go'yoki birdaniga) sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Diqqat ko'lami jihatidan tor yoki keng bo'lishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning ko'lami, odatda, tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning o'zida bir qancha o'zaro bog'lanmagan harflarni, so'zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko'rsatish yo'li bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko'pini birdaniga idrok eta olsa (diqqat doirasiga sig'dira olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng bo'ladi.

Diqqatning ko'lamini aniqlash uchun taxistoskop degan maxsus asbob qo'llaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekranidagi teshikdan ko'rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekilib qoladi. Taxistoskop vositasi bilan o'tkazilgan tajribalar ko'rsatishicha, katta yoshli odam ayni vaqtning o'zida diqqat doirasiga uchtadan to oltitagacha bir-biriga *bog'liq* bo'lmagan narsalarni, masalan, undosh harflarni, shakllarni sig'dira oladi. Diqqat ko'lamining fiziologik asosi miya po'stida optimal qo'zg'algan joyning kengayishi yoki torayishidan iborat.

Diqqatning kuchi va barqarorligi. Diqqatning kuchi va barqarorligi uning muhim xossalaridan hisoblanadi. Diqqatning kuchi turli darajada bo'lishi diqqat kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli bo'lsa, u diqqat obektiga shunchalik ko'p to'planadi, boshqa, ayni vaqtda keraksiz bo'lgan narsalarga shunchalik kam chalg'iydi. O'quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki qo'zg'ovchilardan, chunonchi, qalamning tushib ketishiga, qo'shni partadagi o'rtoqlarining pichirlashganiga, koridorda bo'layotgan gaplarga chalg'ib ketaversa bu ayni vaqtda o'quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar o'quvchi bunday chetki qo'zg'ovchilar (ba'zan hatto kuchli qo'zg'ovchilar) ta'sirini ham go'yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilib qunt bilan ishlasa, bu ayni vaqtda o'quvchi diqqatining kuchliligidir.

Eng kuchsiz diqqat, odatda, tarqoq diqqat, parishon diqqat yoki to'g'ridan to'g'ri parishonlik deyiladi.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat ma'lum darajada barqaror va beqaror bo'lishi mumkin. Uzoq muddatgacha bir narsaning o'ziga qaratilib tura oladigan diqqat barqaror diqqat deyiladi. Agar diqqat biron-bir faoliyat jarayonida boshqa narsalarga, kcraksiz narsalarga chalg'iyversa yoki tez sustlashib va so'nib qolsa, bunday diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning taraqqiy etishi.

Bolalar diqqati juda erta hayotlarining birinchi oylaridayoq ko'rina boshlaydi. Dastaval ixtiyorsiz diqqat namoyon bo'ladi. Bola o'z diqqatini biron jihati bilan rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi ma'lum bir narsalarga qaratadi. Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, o'yin faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan ixtiyorsiz diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi o'sib borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bog'liqdir. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi shundan iboratki, bunda ixtiyorsiz diqqatni tug'diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror bo'la boradi.

Bola diqqatining to'planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab beixtiyor o'ziga jalb qiladigan qo'zg'atuvchilarning taassurotini engishga to'g'ri keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartibli, yakka, intizomli bo'lishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga o'rgatadilar. Bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3-5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning o'z tashabbusi bilan ham o'sa boshlaydi.

Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez o'sa boshlaydi. O'qish ishida darsni eshitish, kitob o'qish, masalalarni echishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab

qilinadi. Shuning bilan birga, o'qish jarayonining o'zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining o'sishiga yordam beradi.

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obektga faol qaratilishiga aytiladi; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obekti bo'la oladi. Diqqat turlarini talabalarga tushuntirib berish. Diqqatning fiziologik mexanizmlarini o'rganish. Diqqatning asosiy xususiyatlarini aniqlab berish. Diqqatning taraqqiy etishini gapirib berish.

Diqqat aqliy jarayonlarning sifatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat faolligi jihatidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy deb farqlanadi. Diqqat asosan ikki turga, ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat turiga ajratiladi. Biron tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatni *ixtiyorsiz* diqqat deyiladi.

Diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajribamiz bilan bog'liq bo'lgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob bera oluvchi hamda bizda ma'lum bir hissiyot uyg'ota oluvchi narsalarning ta'siri bilan ham vujudga keladi.

Mavzuga oid savollar:

1.Diqqat deb nimaga aytiladi?
2.Diqqat turlarini ayting va izoxlab bering.
3.Diqqatning nerv fiziologik mexanizmini nima tashkil etadi?
4.Pavlov va Uxtomskiy ta'limotini yoritib bering.
5.Diqqatning taraqqiy etishi nimalarga bog'liq?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

19- Mavzu: SEZGI.

Asosiy savollar.

1. Sezgilar va sezgi turlari haqida tushuncha.
2. Sezgilarning fiziologik asoslari.
3. Kishi hayotida va uning faoliyatida sezgilarning ahamiyati.
4. Sezgilardagi qonuniyatlar.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Sezgilar va sezgi turlari haqida tushuncha, Sezgilarning fiziologik asoslari, Kishi hayotida va uning faoliyatida sezgilarning ahamiyati, Sezgilardagi qonuniyatlar ochib berish

KALIT SO'ZLAR:
qo'zg'ovchi ,qo'zg'alish, analizator, hissiy ton, emottsional ton, eksterorettseptor, propriorettseptor, interoretseptor, xromatik, axromatik, tomirli parda, rangdor parda, tayoqchalar, kolbachalar, tuyush, motor sezgi, kinestetik sezgi, adaptatsiya, sinesteziya.

1. Sezgilar va sezgi turlari haqida tushuncha.

Tevarak-atrofimizda bo'lgan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va hodisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalar ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari va shunga o'xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda bevosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim xossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlarni, og'ir-engilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujudga keltiradigan har bir narsa (yoki hodisa) qo'zg'ovchi deb ataladi, uning ta'siri esa qo'zg'alish deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha ro'y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (periferi) uchlarini qo'zg'aydi; 2) shu erda kelib chiqqan qo'zg'alish o'sha nervning o'tkazuvchi yo'li orqali bosh miya po'stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga o'tadi; 3) bu erda nerv qo'zg'alishi psixik hodisaga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I.P. Pavlov tomonidan analizator deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga muvofiq ravishda o'tadi. Har bir analizator sezuvchi nervning chekka tarmoqlaridan, o'tkazuvchi yo'lidan va bosh miya po'stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida ko'rsatilgan qismlaridan birortasi zararlansa, sezgi hosil bo'lolmaydi. Nomidan ham ko'rinib turibdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib beradi. Analizatorlar insonning ko'p asrlardan beri davom etib kelgan tarixida hayot uchun nihoyatda muhim bo'lib kelgan qo'zg'ovchilarni boshqa qo'zg'ovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Turli-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni o'sha organlarga qarab, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi. Sezgi organlari qaerda ekanligiga va qaerdan qo'zg'alishiga qarab, ularni uch guruhga ajratish mumkin: eksteroretseptorlar, proprioretseptorlar va interoretseptorlar.

Eksteroretseptorlar organizmning sirtida bo'ladi — ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. Organizmimizdan tashqaridagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordami bilan aks ettiriladi. Shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilar (ko'rish, eshitish sezgilari va hokazo) eksterioretseptiv sezgilar deb ataladi.

Proprioretseptorlar muskul, pay va boylamlarda bo'ladi. Organizmimizning ayrim a'zolarning turli harakatlarini va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar proprioretseptiv sezgilar deb ataladi.Muskul harakat sezgilari (knestetik sezgilar) va muvozanat sezgilari (statik sezgilar) shular jumlasidandir. Interoretseptorlar gavdamiz ichidagi organlar teri, me'da, ichak, jigar, o'pkada bo'ladi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o'xshash ichki organlardagi jarayonlar (qo'zg'alishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu retseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar interoretseptiv sezgilar deb ataladi. Organik sezgilar degan sezgilar interoretseptiv sezgilar hisoblanadi

Ko'rish sezgilari .

Rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'linadi.

Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib, singanda hosil bo'ladigan ranglar xromatik ranglar deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak ranglari bo'lib, bunga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k va binafsha ranglar kiradi. Bu ranglarning turlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, juda ko'pdir. Oq rang bilan qora rang, shuningdek, xilma-xil hamma kul-ranglar axromatik ranglar deb ataladi.

Ko'rish sezgilarining organi — ko'zdir. Bu organ ko'z soqqasi bilan undan chiqadigan ko'ruv nervidan iborat. Ko'z soqqasida uchta parda, ya'ni: tashqi, tomirli va to'r parda bor. Tashqi pardaning tiniqmas (oq) qismi sk-lera (qotgan yoki qattiq parda) deb ataladi. Tashqi pardaning oldingi birmun-cha qavariq qismi tiniq (muguz) parda deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida tomirli parda bor. Tomirli pardaning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi rangdor pardaning rangiga qarab, kishilarning ko'k ko'z, qo'y ko'z, qora ko'z deb ataymiz va hokazo. Rangdor pardaning o'rtasida yumaloq teshik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teshikdan ko'zning ichiga yorug'lik nurlari o'tadi. Yorug'likning oz-ko'pligiga qarab, qorachiq kengayishi va torayishi mumkin. Ko'zning uchinchi pardasi to'r parda bo'lib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq, jism ko'z gavhari turadi, yorug'lik nurlari ko'z gavharida turib sinadi va natijada to'r pardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Halqa shaklidagi ko'priksimon muskulning uzayishi va qisqarishi tufayli gavhar goh yassilanadi, goh qavaradi: narsa ko'zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi bo'lib qoladi, narsa ko'zga yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. Ko'z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham, uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan o'tib, xuddi to'r pardaga tushadi. To'r parda rangni va yorug'likni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. Ko'ruv nervining tarmoqlari to'r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlarida maxsus nerv hujayralari — shaklan tayoqcha va kolbachaga o'xshagani uchun tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan hujayralar bo'ladi. Odam ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor.

Ko'rish sezgisini hosil qiladigan fizik sabab — yorug'likdir, ya'ni elek-tromagnit to'lqinlaridir. Bu to'lqinlar turlicha uzunlikda bo'lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir soniya ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yorug'lik to'lqinlarining uzunligini millimikron (millimetrning million-dan bir bo'lagi) hisobi bilan o'lchanadi. Odam ko'zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarning ta'siri bilan hosil bo'ladi. Yorug'lik to'lqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu to'lqinlarning soniyasiga necha million marta tebranishiga qarab o'lchanadi. Eng uzun to'lqinlar (uzunligi 780 millimikron bo'lib, soniyasiga 450 billion marta tebranadigan to'lqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng kalta to'lqinlar (uzunligi 380 mil-limikron bo'lib, soniyasiga 750 billion marta tebranadigan to'lqinlar) binaf-sha rang sezgisini hosil qiladi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko'z to'r pardasining biron joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik nurlari bir yo'la ta'sir etganda sodir bo'ladi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga o'xshamaydigan, alohida rang bo'ladi. Ikkita xromatik rangning aralashib ketishidan nim rang hosil bo'ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq rangning aralashishidan zarg'aldoq rang hosil bo'ladi, qizil rang bilan ko'k rangning aralashishidan binafsha rang hosil bo'ladi va hokazo. Spektrdagi hamma ranglarning aralashishidan neytral oq rang hosil bo'ladi. Spektrdagi ba'zi ranglarning ikkitasini qo'shib, xuddi boyagidek oq rang yoki och kulrang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spektrdagi har bir rang o'ziga mos boshqa rang bilan qo'shilib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar qo'shimcha ranglar deb ataladi. Qizil rang bilan och havo rang, ko'k rang bilan sariq rang bir-biriga qo'shilib, qo'shimcha ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishidagi ana shu qonuniyatlarning hammasini rangdor doiralar deb ataluvchi doiralarni maxsus asbobga kiygizib tekshirib ko'rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralashtiradigan charx» deb ataladi. Charx tez aylanganda o'sha doiralardagi har xil ranglar aralashib,

muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi periferik jarayon emas, balki markaziy jarayon ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi.

«Rang ajratolmaslik≫ xromatik ranglarni seza olmaslik va farq qila olmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar hamma ranglarni axromatik kulrangdek ko'radilar (xuddi fotografiyadagi singari). Statistika ma'lumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 foiz va ayollar orasida 0,5 foiz uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko'proq uchraydi. Binafsha rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni ajrata olmaslik sababi shuki, ko'zning to'r pardasidagi kolbachalar ishlamaydi yoki qisman ishlaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar musiqiy tovushlarga (ashula tovushi, cholg'u asboblarining tovushi) va shovqinli tovushlarga (taraq-turuq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqur va boshqa shu kabi tovushlarga) bo'linadi.

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, u uch qismdan: tashqi quloq, o'rta quloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq — quloq suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat. Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi karnay desa bo'ladi. Tashqi quloq bilan o'rta quloq o'rtasida bir parda bor, u nog'ora parda yoki o'rta quloq pardasi deb ataladi. O'rta quloq — nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha sandon va uzangidan iborat. Nog'ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bolg'acha, sandon va uzangi) havo tebranishlarini ichki quloqqa o'tkazadi. O'rta quloq maxsus kanal (Evstaxiy nayi) yordami bilan og'iz bo'shlig'iga va burun bo'shlig'iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o'rta qismi kameradan (u ichki quloq dahlizi deb ataladi) va pastki qismi chig'anoqdan iborat. Eshitish sezgilarining fizik sababi havo to'lqinlarining harakati bo'lib, bu havo to'lqinlari tovush chiqaruvchi jismlar tebranganda hosil bo'ladi.

Hid bilish va ta'm bilish (maza) sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi. Hidlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'ladi. Hidlarni klassifikatsiya qilish uchun umumiy bir mezon yo'q. Hidlar odatda hidli narsalarning nomi bilan ataladi, masalan, rayhon hidi, non hidi, olma hidi va hokazo. Hidlar odatda, xush va noxush deb ikkiga bo'linadi, lekin bu taqsimot hidlarning mohiyatini ko'rsatib bermaydi, balki o'sha hidlarga qanday qarashimizni ko'rsatadi.

Hid bilish sezgilarining organi burun kovagining yuqori tomoni bo'lib, bu erda hid bilish hujayralari va sezuvchi nervning tarmoqlari bor, sezuvchi nervning tarmoqlari «hid bilish sohasining shilliq pardasiga botib turadi. Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, bu qo'zg'alish bosh miyaga o'tadi, natijada biz turli hidlarni sezamiz. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida deb faraz qilinadi. Hidli moddalar hid bilish hujayralariga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va kimyoviy reaksiya yo'li bilan ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, hidli moddalarning hammasi bug'lanadi va eriydi. Gaz holatidagi moddalar nafasga olinadigan havo bilan burun kavagiga kiradi.Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo'lmagan juda ko'p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki moddalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yog'ning mazasi, go'shtning mazasi, nonning mazasi va b. Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidir Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari bor.

Ularning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish «kurtaklari» yoki «sugonlari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o'ziga xos tuzilgan «sugoni» bo'ladi. Spetsifik sifatlari bilan farq qiladigan bu ta'm bilish sugonlari til yuzasida bir tekisda taqsimlangan emas. Tilning asosiy yoki orqa qismi achchiq mazani, ayniqsa, yaxshi sezadi, til uchi, asosan, shirin mazani, ayniqsa, yaxshiroq sezadi, tilning chetlari esa nordon mazani

yaxshiroq sezadi. Tilning o'rtasi ta'm sezmaydi. Ta'm bilish organlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari bor, bular maza (ta'm) bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga o'tkazadi.

Teri sezgilari va muskul-harakat sezgilari

Teri sezgilariga tuyush va harorat sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (retseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida bo'ladi. Tuyush sezgilari — tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki tuyush tanachalari. Taktil sezgilar, shuningdek, silliq yoki g'adir-budurni tuyush sezgilaridir. Biror narsaning tegishini sezish tashqi ta'sir (qo'zg'alish) kuchayganda siqiq sezishga aylanadi. Qo'zg'alish yanada kuchayganda siqiq og'riq sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo'zg'alishga bog'liq bo'lavermaydi, albatta.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari degan maxsus tanachalardir. O'sha tanachalarning ichida, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va gavdamizning shilliq pardalarida bir tekisda taqsimlangan emas. Bu tanachalar barmoqlarning uchida, til uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham gavdamizning ana shu qismlari tekkan narsani, silliq va g'adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko'p sezgiridir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir. Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechog'li zich taqsim langanligi esteziometr nomli maxsus asbob yordamida aniqlanadi.

Tuyush markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida deb faraz qilinadi. Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron-bir bu-yumlarning teriga bevosita tegishidir. Bunda biz narsaga tegish bilan birga uni paypaslasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi ancha oshadi. Bunday hollarda tuyush organlari muskul-harakat organlari bilan bir-galikda ishlaydi. Harakat bilan bog'liq sezgilar taktil sezgilar ila birga qo'shilganda, narsalarning asosan, silliq yoki g'adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypaslashda qo'l, jumladan, qo'l barmoqlari, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Odamning faoliyatida, tevarak-atrofdagi olamni bilishida qo'l tuyush va paypaslashning maxsus organi bo'lib xizmat qiladi.

Harorat sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi. Terida va shilliq pardalarda maxsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan maxsus nervlarning chekka tarmoqlari bo'ladi.

Harorat sezgilarining tashqi sababi biron haroratga ega bo'lgan qat-tiq, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni ayirish terimizga tegib turgan narsa (qo'zg'ovchi) harorati bilan badan harorati o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Muskul-harakat sezgilari motor sezgilar yoki kinestetik sezgilar deb ham ataladi. Bu xil sezgilarga tazyiq (og'irlik)ni bilish sezgilari, qarshilikni (qattiqlik, yumshoqlikni) bilish sezgilari va ayrim organlarning ha-rakatini bilish sezgilari kiradi. Bu sezgilarning organlari — gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va bo'g'im yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va bo'g'imlarda maxsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil bo'ladi. Muskul-harakat sezgilarining tashqi, fizik sababi muskullarimizga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavdamizning harakatlaridir.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini o'taydi.

Organik sezgilar.

Ochiqqanda, suvsaganda, ortiq to'yib ketganda, charchaganda, ko'ngil ayniganda, ichki organlarimiz og'riganda ichki sezgilar tug'iladi, bularni organik sezgilar deyiladi; kishining o'zini tetik, salomat, kasal his qilish-lari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik sezgilarning ko'pi differensiatsiyalanmagan va betayin bo'ladi. Bu sezgilarning retseptorlari ichki organlarda: qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda bo'ladi.

Yuqorida aytganimizdek, ichki organlarda bo'lib turadigan jarayonlar organik sezgilar retseptorlarining qo'zg'ovchilaridir. Ammo ichki organlar salomat bo'lib, sog'lom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) sezishlarni yo payqamaymiz yoki bu sezgilar o'zimizni umuman «yaxshi» his qilish tetiklik, sog'lomlik va boshqa shu kabi tuyg'ular tarzida ifo-dalanadi.

Sezgilarning fiziologik asoslari.

Sezgilar biror-bir sezgi organining qo'zg'alishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo qo'zg'ovchi retseptorga ta'sir eta boshlashi bilanoq, darrov sezgi tug'ilavermas ekan: qo'zg'ovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil bo'ladi. Turli sezgilarda bu vaqt 0,02 soniyadan 0,1 soniyagacha boradi. Shunday qisqa vaziyatni biz, odatda, payqamaymiz. Sezgi hosil bo'lgach, ma'lum muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga bo'linadi. Masalan, yalt etib chaqnagan bir uchqun yorug'ligini sezish yoki erga tushib ketgan qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kunduzgi yorug'likni sezish, zavodning yangrayotgan gudok ovozini eshitish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi tashqaridagi narsalarning sezgi organlariga nechog'li uzoq ta'sir etishiga bog'liq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham bo'ladi. Sezgilarning kuchi turli darajada bo'lishi mumkin, boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan bir gugurt cho'pi sochib turgan yorug'likni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda qu-yosh sochib turgan yorug'likni sezish esa kuchli sezgiga misol bo'la oladi. Sezgilarning kuchi avvalo qo'zg'alishning kuchiga bog'liq. Qo'zg'alish qancha kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi. Qo'zg'alishning salgina sezila boshlagan darajasini sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi. Agar shu qo'zg'alish kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo'qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz qo'zg'alishlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi qo'zg'alishlar deb ataladi.

Sezgi hosil qiladigan qo'zg'alishning kuchi o'zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Qo'zg'alish o'zgarganda sezgi kuchi ham o'zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda bitta lampochka yonib turgan bo'lsa, muayyan darajada yorug'lik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yoqib qo'yilsa, yorug'lik sezgisi kuchayadi. Ammo qo'zg'alish kuchining har bir o'zgarishi sezgining kuchini o'zgartira olmas ekan. Sezgilarning kuchi qo'zg'alish muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o'zgarar ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand qo'shsak, shirin mazani bilish sezgisi o'zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand qo'shish (ya'ni, butun qand miqdorining uchdan biricha qand qo'shish) kerak ekan.

Qo'zg'ovchilar ta'siri o'rtasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni sezishni farq qilish chegarasi deyiladi.

Qo'zg'alish kuchi shunchalik orta borishi mumkinki, bunda tegishli sezgi o'zining spetsifik sifatini yo'qotadi va og'riq hissiga aylanadi. Chunonchi, haddan tashqari kuchli yorug'lik ko'zda og'riqni keltirib chiqaradi «ko'zni qamashtiradi. Kuchli tovush quloqni og'ritadi. Haddan tashqari og'ir narsa muskullarni og'ritadi.

Qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi sifatidagi og'riq tomon (yoqimsiz) ro'y bergan sezilar-sezilmas o'zgarishga sezgining yuqori chegarasi deyiladi.

Kishi hayotida va uning faoliyatida sezgilarning ahamiyati.

Bola ona qornida 7-9 oylik bo'lgan chog'laridayoq uning barcha sezgi organlari ancha o'sib etilgan bo'ladi. Ammo bundan, bola dunyoga kelgan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan bab-baravar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bolalarning sezgi organlari tajribaga, tarbiyaga qarab o'sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. Go'dak bolaning sezgilarini biron qo'zg'ovchiga javoban ko'rsatadigan reaksiyalariga qarab bilib olamiz, xolos. Shu reaksiyalarga qarab, bola

hayotining dastlabki kunlaridanoq unda issiq va sovuqni teri sezgisi bilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tegishga javoban bo'ladigan reaksiyalar ham ancha yaqqol ko'rinadi. Bolada ta'm bilish sezgilari ham bo'ladi: bolada shirin eritmaga (qandga) boshqa, achchiq eritmaga (xininga) boshqa reaksiya bo'ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq yorug'likning o'zgarishiga qarab, ko'z qorachig'i torayadi yoki kengayadi. Ammo bola ko'z harakatlarini hali muvofiqlashtira olmaydi (ko'zini tuta olmaydi): bir ko'zi bir tomonga, ikkinchi ko'zning ikkinchi tomonga qarab turishi, bir ko'zini ochib ikkinchi ko'zini yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola taxminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaraydigan bo'ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi chetga surilsa, uni ko'zlari bilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan bo'lib qoladi.

Bola tug'ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki, yangi tug'ilgan bolaning o'rta qulog'iga maxsus modda to'lgan bo'ladi, bu modda tovushning o'tishiga to'sqinlik qiladi. Bu modda birinchi hafta davomida aksari shimilib ketadi, bola tovushga javoban reaksiya ko'rsata boshlaydi. Avvallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila boshlaydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaning tovushlarga sezgirligi o'sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki musiqa tovushini eshitganda talpinib suyunadi va aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3-4 oyida sezgi organlarining hammasi o'z vazifasini o'taydigan bo'lib qoladi; keyinchalik shu organlar o'sadi va farq qilishga doir *sezgirlik kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan* ajratila boshlaydi. Masalan, bola to'rt yoshligida ko'pgina ranglarni bir-biridan ayiradi. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar o'sadiki, ular ayrim kishilarning ovozlarini va ayrim narsalarning tovushlarini bemalol ayirish bilan birga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 foizgacha ortishi olimlar-ning maxsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab o'quvchilarini rasmga o'rgatish ranglarni ayirish sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sezgilarning o'sishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor.

Sezgilardagi qonuniyatlar.

Sezgi organlarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zg'ovchilarga moslanishi, ko'nikishi adaptatsiya deb ataladi. Qo'zg'ovchining ta'siri o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zg'ovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, musbat va manfiy adaptatsiya farq qilinadi. Adaptatsiya ko'rish sezgilarida, ayniqsa, yorug' joydan qorong'i joyga kirganda va aksincha qorong'i joydan yorug' joyga chiqqanda yaqqol ko'rinadi. Masalan, yorug' joydan balandroq binoga kirganimizda avvaliga hech narsani ko'rmaymiz. Ko'rish organimiz kuchsiz yorug'likka moslashguncha bir necha vaqt o'tadi. Bu qorong'ilik adaptatsiyasidir. Qorong'idan yorug'ga chiqqanda ham ko'rish organlari yorug'likka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 daqiqadan 5 daqiqagacha fursat) kerak. Bu yorug'lik adaptatsiyasidir.

Adaptatsiya harorat sezgilarida ham bor. Biz cho'milish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovuq-roq tuyuladi, bir necha daqiqadan keyin esa o'sha suv unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, biron hidi bor uyga kirganimizda avaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan so'ng hidni sezmay qolamiz.

Adaptatsiya ko'rish, harorat, hid bilish sezgilarida kuchliroq, eshitish va og'riq sezgilarida kamroq bo'ladi. Boshqa sezgi organlari ishlab turganda ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masalan, harorat (sovuq), ta'm bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirlanganda ko'rish va eshitish sezgirligi tezroq kuchayadi. Olimlar o'tkazgan bir qancha tajribalar shuni ko'rsatadiki, sovuq suvga latta xo'llab yuz va bo'yinni artganda (issiq faslda), jismoniy tarbiya mashqlariga o'xshash tipdagi engil ishda nafas olish tezlashganda va kuchayganda eshitish va ko'rish sezgirligi oshadi, musbat

adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qorong'ilik adaptatsiyasini odatdagidek 40—50 daqiqada emas, balki 5 6 daqiqada tezlatish mumkin.

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa ko'riladi. Sinesteziya ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi demakdir. Sinesteziyada sezgilardan birontasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuvchi qo'zg'ovchiga ega bo'lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning ko'proq uchraydigan shakli «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, musiqali akkord) ko'rish obrazini, ya'ni yorug'lik yoki rang tasavvurini uyg'otadi. Sinesteziya kishilarning taxminan 12 foizida uchraydi, «rangdor eshitish* kishilarning 4 foizida ko'riladi. Sinesteziya hodisalarini ko'rsatadigan ayrim so'zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarasi issiq, «basharasi sovuq», «yumshoq ko'ngil», «tosh yurak», «shirin so'z», deb gapiradilar

Mavzuga oid nazoratsavollari:

1.Sezgi deb nimaga aytiladi?
2.Sezgilar qanday hosil bo'ladi?
3.Retseptorlar nimalar?
4.Sezgilarning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?
5.Sezgi turlarini sanang va izohlang.
6.Sherrington nazariyasi bo'yicha sezgi turlarini tasniflang.
7.Sezgilardagi qonuniyatlarni yoriting.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

20-Mavzu: IDROK

Asosiy savollar.

1.Idrok. Idrok – ish-harakat tariqasida.
2.Idrokning xususiyatlari va shakillari.
3.Idrokning konstantligi.
4.Idrok turlari. Ranglarni idrok qilish. Fazoni va harakatni idrok qilish . Vaqtni idrok qilish.

Predmetli yaqqol obrazlarni yaratish.
5.Illyuziya va gallyutsinatsiya.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Idrok. Idrok – ish-harakat tariqasida., Idrokning xususiyatlari va shakillari,.Idrokning konstantligi, Idrok turlari. Ranglarni idrok qilish. Fazoni va harakatni idrok qilish . Vaqtni idrok qilish. Predmetli yaqqol obrazlarni yaratish, Illyuziya va gallyutsinatsiya xolatlarini ochib berish

KALIT SO'ZLAR:
appersepsiya, konstantlik, illuziyalar, gallyutsinatsiya, predmetli, idrokning yaxlitligi, strukturalilik, idrokning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaliligi, barqarorligi, anglanganligi, konstantligi, appertseptsiya, ko'rish, eshitish, paypaslab ko'rish, kinestezik, xidlash va ta'm bilish idroki. Binokulyar ko'rish.

1. Idrok. Idrok – ish-harakat tariqasida.

Idrok sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarini esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug'ini esa sezamiz, og'zimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Ammo xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqe bo'lishi mumkin emas. Biz bir nar-sani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarini ham sezamiz.

Biror narsaning o'zini idrok qilmasdan hosil bo'ladigan sezgilar yangi tug'ilgan chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridagina mavjud bo'ladi. chaqaloq narsaning o'zini idrok qila bilmasa ham undan hosil bo'ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yorug' va qorong'ini, shirin va nordonni sezadi. Sezgilar, odatda sodda, elementar psixik jarayonlar hisoblanadi, idrok esa murakkab psixik jarayondir. Biz idrok qilayotgan narsalar g'oyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni og'zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o'rin tutadi.

Masalan, stolni idrok qilayotganimizda biz uning joyini, atrofini o'rab olgan stullarni, shu paytda radiodan eshitilayotgan musiqani ham idrok qilamiz, xona ichidagi radio-priyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda ko'ramiz.

Biz narsa va hodisalarni makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Makon va zamon moddiy bog'liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalarni, ularga xos bo'lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doira va'hokazo shakllari)ga, fazodagi katta-kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past turishlari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va o'zgarib borishlarida idrok qilamiz.

Idrokda idrok jarayonini, ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo'ladigan subektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

5.Idrokning xususiyatlari va shakillari.

Idrokni klassifikatsiya qilinishida ham sezgilardagi kabi idrok etishda ishtirok etuvchi analizatorlardagi mavjud farqlarga asoslanadi. Idrok etishda qaysi analizator ustunroq kelishiga muvofiq ko'rish-eshitish, paypaslab ko'rish, kinestezik, hidlash va ta'm bilish yo'li bilan idrok qilinishi farqlanadi. Idrok qilish jarayoni odatda o'zaro birgalikda bir qancha analizatorlar vositasida sodir bo'ladi. Harakat sezgilari u yoki bu

darajada idrokning barcha turlarida ishtirok etadi.
Idrokning predmetUligi - obyektivlashtirish hodisasi, ya'ni tashqi olamdan olinadigan axborotlaming o‘sha narsaga mansubligida ifoda qilinadi va xatti-harakatni boshqarishda alohida rol o‘ynaydi. Biz narsalami ulaming ko‘rinishiga qarab emas, balki ulami amaliyotda qay tarzda ishlatishimizga muvofiq holda yoki ularning asosiy xususiyatlariga qarab baholaymiz.

Idrokning yana bir xususiyati, uning yaxlitliligidir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o‘laroq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. Yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlami umumlashtirish negizida tarkib topadi. Idrokning yaxlitliligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan obyektlaming o‘ziga xos xususiyatlaridir va ikkinchi tomondan insonning konkret faoliyatida gavdalanadi, ya'ni analizatorlaming reflektor faoliyati natijasidir.

Idrokning doimiyligi, konstantligi narsani idrok qilish sharoitlari o‘zgarishiga qaramay, narsaga xos bo‘lgan kattalik, shakl, rang va boshqa xususiyatlaming idrokimizga nisbatan bir xilda aks etishidir.
Masalan, yoritish darajasi o‘zgarishiga qaramay, biz qorni oq, ko‘rinishi qora narsa sifatida idrok qilaveramiz. Qizil chiroq ostida kitob sahifasi qizil bo‘lib ko‘rinsa ham uni oq deb, samolyotdan qaraganda yerdagi odamlar va narsalar kichkina b o iib ko‘rinsa ham ulami odatdagiday kattalikda deb idrok qilaveramiz. Kitob qanday ko‘rinsa ham, uni to‘rtburchak deb, stakandagi qoshiq siniq ko‘rinsa ham, uni butun deb idrok qilamiz. Narsalaming shakli, katta kichikligi, rangini doimo bir xilda idrok qilish amaliy jihatdan nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Idrokning konstantliligi tevarak-atrofdagi narsalami aslida qanday bo‘lsa shundayligicha obyektiv ravishda bilishga imkon beradi.

Idrok yaxlitliligi va konstantliligi kishining o‘tmish tajribasiga bog‘liq bo‘lib, bu xususiyat appersepsiya deyiladi. Shunday qilib, idrok subyektning bundan oldingi tajribasiga bog‘liq bo‘ladi. Kishining tajribasi, uning bilimlari qanchalik boy bo‘lsa, uning idroki shunchalik to‘liq bo‘ladi, buyumda u shunchalik ko‘p narsalami ko‘ra oladi.

Chuqurlikni idrok qilish. Biz qanday qilib dunyoni 3 D o‘lchovda ko‘ra olamiz? Predmetning obrazini ko‘z oldimizda ikkita o‘lchovda keltirish biroz qiyin, biroq 3 D o‘lchovda ko‘rish nisbatan oson bo'ladi.
Chuqurlikni idrok qilish biron-bir obyektni 3 D o‘lchovda idrok qilish demakdir. Bu bizga baholash va hisoblash imkoniyatini, bizgacha bo'gan masofani o‘lchash imkoniyatini beradi. Demak, chuqurlikni
idrok qilish bu biror-bir obyektni 3 D o‘lchovda ko‘rish demakdir.

Ikkala ko‘zni ochib oldingizga ikkita qalam yoki mchkani qo‘ying va ularni bir xil ushlang, endi bir ko‘zni yoping. Bitta ko‘z bilan bu mashqni bajarish sezilarli darajada qiyin bo‘ladi. Bu bilan biz yonma-yon turgan jism lar masofasini aniqlash haqida gap ketganda ikkita ko‘zning muhimliginini isbotlaymiz.
Ikki ko‘rsatkich barmoqlaringizni ko‘zlaringizdan chamasi besh duym masafoda tuting va barmoqlaringiz orasi yarim duym bo'sin. Shu holatda barmoqlaringizga qarang va natijaga e 'tibor bering. Endi barmoqlaringizni uzoqroqqa siljiting. Bizning ko‘z qorachiqlarimiz biroz turlicha tasvirda ko‘radilar. Miya bu ikki tasvirni solishtirsa, ularni orasidagi farq ulam ing tushunarsiz
tengsizligini bildiradi. Misol uchun, barmog‘ingiz bilan buruningizni ushlab barm og‘ingizga qarasangiz, tushunarsiz tasvir paydo bo‘ladi.

3 D ijodkorlari bir necha duym masofada turgan kameradan tengsiz tasvirlami tasvirga olishdi. Tasvirni biz maxsus ko‘zoynak orqali ko‘rganimizda chap ko‘zimiz chap kamerada olingan tasvirlami ko‘radi, o‘ng ko‘zimiz esa o‘ng kamerada olingan tasvirlami ko‘radi. Tasvir ularni normal holatda ko‘rsatadi. Yoki ikkala kamera bilan samolyotda yer xaritasini 3 D orqali rasmga olganda u tasvir ham bir xil holatda bo‘ladi. Qanday qilib biz odamning 10

metr yoki 100 metr uzoqlikda turganligini aniqlay olamiz.

Idrokning konstantligi.

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilishdan hosil bo'lgan obraz, idrokning fizik sharoiti o'zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi. Idrokning konstantligi ko'rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligini ularning shakli va ranglarini idrok qilishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning ko'zimiz to'r pardasidagi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan o'zgarmaydi, o'zgarganda ham bilinar-bilinmas o'zgaradi. To'g'ri burchakli stol bizdan 1 *m* yoki 10 *m* uzoqrog'da tursa ham biz unga to'g'ridan yoki yondan qarasak ham, uning kattaligi va shaklining aksi ko'z to'r pardasida har safar o'zgarib turishiga qaramay, baribir hamisha o'z shakli va katta-kichikligini o'zgartirmagandek, boyagicha idrok qilinaveradi.

Konstantlik hodisasi shuni ko'rsatadiki, biz narsalarni ko'rib turgan paytimizda, ularning ko'z to'r pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq holda ko'rmay, balki shu narsalar haqiqatda qanday mayjud bo'lsa, shu holda ko'ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliyatida vujudga kelib, mustahkamlanadi.

Konstantlik hodisasi voqelikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahmlab, kunda amaliy ish ko'rishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimizda konstantlik bo'lmaganida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burganimizda, yorug'lik o'zgarib turganida, narsalar o'z joylaridan andakkina siljiganida ham xuddi shu narsalarni har gal butunlay boshqa-boshqa, yangi notanish narsalardek idrok qilardik, biz hatto o'z narsalarimizni ham ulardan hatto yarim metr uzoqlashgan taqdirda, taniy olmasdik.

Idrok turlari. Ranglarni idrok qilish. Fazoni va harakatni idrok qilish . Vaqtni idrok qilish. Predmetli yaqqol obrazlarni yaratish.

Idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Muayyan bir obektni oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni ixtiyorsiz idrok deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qilayotgan obektlarning ta'siri bilan qo'zg'aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poezd ovozini beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yonayotgan alangani uzoqdan beixtiyor ko'ramiz. O'zining yorug'ligi, rang-barangligi, harakati, xushohangligi, bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayni vaqtda bironta ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilimlarimizga eng ko'p darajada muvofiq keladigan va biz uchun g'oyat katta ahamiyati bo'lgan obektlar ham beixtiyor idrok qilinadi. Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda to'xtovsiz bo'lib turadigan jarayondir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obektni idrok qilishni ixtiyoriy idrok deb ataladi. Badiiy bir rasmni ko'rish, dokladni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib o'tish, ko'pchilik orasida o'zimiz qidirgan bir shaxsni topib ajratish ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi. Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda bo'ladigan jarayon emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun «fon» bo'lib xizmat qiladi.

Fazoni idrok qilish deganda narsalarning fazodagi shakllarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va o'zaro munosabatlarini ko'zda tutiladi. Ma'lumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, to'rt burchakli, kub, va shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi.

Fazoni biz bir ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni monokulyar, ikki ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni binokulyar idrok qilamiz. Monokulyar idrok quyidagicha voqe bo'ladi. Biz ko'z bilan qaraganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar ko'z gavharida sinib, ko'zning to'r pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga o'xshab, to'nkarilib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, biz narsani haqiqiy holatida, haqiqiy shakli va katta-kichikligida ko'ramiz, idrok qilamiz Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar ko'z gavharida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesilish joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu

burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bog'liq bo'ladi. Fazoni (monokulyar ko'rish yo'li bilan) bir ko'z bilan etarli darajada aniq va mukammal ko'rib bo'lmaydi. Obektiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tassavur, fikr va hokazolardan iborat bo'lgan bizdagi subektiv, psixik hodisalar vaqt davomida paydo bo'ladi, o'zgarib va almashib turadi. Harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtni idrok qilish demakdir.Masalan, yurayotgan mashinani ko'rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda uning bizga nisbatan joyini ham va biror nuqtaga nisbatan masofasi o'zgargan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtini ham idrok qilamiz. Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining obektiv (haqiqiy) tezligiga hamisha teng baravar bo'lavermaydi. Ayni bir xildagi harakat tezligi, vaziyatga qarab, har xil idrok qilinishi mumkin: goho ildamroq, goho sekinlashgandek ko'rinadi. Tanamizga bevosita tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko'ruv organlari vositasi bilan idrok qilamiz.

Harakatni ko'z bilan ko'rib idrok etish ikki xil usul bilan: birinchidan, harakatda bo'lgan narsaga ko'zni uzmasdan qaraganda uning surati ko'z to'r pardasida hosil bo'ladi, ikkinchidan, ko'zimizni harakatda bo'lgan narsa tomon yuritish, harakatini kuzatib borish bilan voqe bo'ladi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yo'la idrok qilinadi.

Illyuziya va gallyutsinatsiya.

Ba'zi hollarda narsalar noto'g'ri, yanglish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa noto'g'ri idrok qilishni illuziya deb ataladi. Masalan, agar biz ko'rsatkich va o'rta barmog'imizni chalishtirib, no'xat yoki bironta dumaloq narsani chalishtirilgan ikkala barmog'imizning uchi bilan bosib turib, ayni bir vaqtda aylantiraversak (biz no'xatni aylantiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki no'xat bordek his qilamiz. Ana shu holda bir narsaning ikki bo'lib sezilishini Aristotel (Arastu) illuziyasi deyiladi. Og'irligi aynan teng, ammo kattaligi har xil bo'lgan ikki buyumni ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi engilroq, ikkinchisi og'irroqdek tuyuladi. Metalldan ishlangan 1 *kg* tarozi toshi, 1 *kg* paxtadan og'irroqdek his qilinadi. Bu hol geometrik illuziyalar deb nom berilgan illuziyalarda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikki chiziqning chetlariga ikki xil burchaklar chizilsa, illuziya paydo bo'ladi, ya'ni burchaklari tashqariga qaratilgan chiziqqa nisbatan burchaklari ichkari tomonga qaratilgan chiziq kaltaroq bo'lib ko'rinadi.

Idrok qilib turgan shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan tug'iladigan tasodifiy illuziyalar ham bo'ladi. Masalan, cho'lda suvsagan kishi uzoqda yarqirab turgan sho'rxok erni ko'l deb o'ylashi (lekin bu illuziyani sahrodagi sarobdan farq qila bilish kerak) yoki o'rmondagi to'nka odamning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi va hokazo shu kabi illuziyalar jumlasidandir.

Illuziyani gollutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illuziya shu onda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan bir narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish bo'lsa, gollutsinatsiya yo'q narsalarni, tashqi ta'sirotsiz «idrok qilinishidir»: o'rni tagida yo'q narsaning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q narsalarning isi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabilar gollutsinatsiya mahsulidir. Gollutsinatsiya shaxsning go'yo biror narsani ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, va boshqa shu kabi tasavuridir, xolos. Gollutsinatsiya ko'pincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi bironta zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan ta'sirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida ro'y beradi.

Mavzuga oid savollar:

1.Idrok deb nimaga aytiladi?

2.Apperseptsiya nima?

3.Idrokning nerv fiziologik asosini nimaoar tashkil etadi?

4.Idrok turlarini sanang va izohlang.

5.Idrok ish-harakat tariqasida qanday namoyon bo'ladi?

5.Idrokning konstantligi deganda nimani tushunasiz?

6.Illyuziya nima?
7.Gollyutsinatsiya nima?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

21-Mavzu: XOTIRA

Asosiy savollar.

1.Xotira haqida tushuncha
2.Xotiraning nerv-fiziologik asosi.
3.Xotira turlari va ularni tasnifi.
4.Xotira jarayonlari
5. Xotiraning inson hayotidagi o'rni.

O'QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Xotira haqida tushuncha, Xotiraning nerv-fiziologik asosi, Xotira turlari va ularni tasnifi, Xotira jarayonlari, Xotiraning inson hayotidagi o'rni kabi jarayonlarni ochib berish

KALIT SO'ZLAR:
Anterograd, retrograd, anteroretrograd, amneziya, miya izlari harakat yoki motor harakat xotirasi, obrazli xotira, his-tuyg'u yoki hissiyot xotirasi, so'z-mantiq xotira, ixtiyorsiz, ixtiyoriy, mexanik, qisqa muddatli xotira, uzoq muddatli, operativ (tezkor) xotira, musiqiy, eshitish xotirasi, fenomenal, kasbiy.

1. **Xotira haqida tushuncha.**

"Agar sen oldingi xotiralaringni eslash qobiliyatini yo'qotsang sen uchun hayot togaydi" James Mc.Gaugx30.

Psixolog sifatida shuni ta'kidlash lozimki, Xotira bu - doimiy va o'zgaruvchan hamda saqlangan ma'lumotlarni o'rganishdir. Xotira ustidagi izlanishlara.ng qanday ishlashini tushunishimizga yordam beradi. Masalan, qariya insult bilan kasallangandan so'ng u oldingidek harakatlana oladi. U oilaviy albomlami ko'rganida qarindoshiarini eslay oladi, ammo kundalik yangi suhbatlarni va hatto haftaning qaysi kuni ekanligini eslay olmaydi. U har safar yangiliklami eshitganda ta'sirlanadi, pochchasining o'limini tez-tez eslaydi. Buning

aksi o‘laroq xotira olimpiadasida medallar sovrindori rus jumalisti Shereshevskiy boshqa medalistlar intervyulami qayd qilsa, u shunchaki tinglardi. Balki biz
7 yoki 9 tagacha bo‘lgan raqamlami takrorlay olarmiz ammo Shereh kiv 70 tagacha bo‘lgan raqamlami 3 soniya ichida takrorlay oladi.
David Mitchellning tadqiqotlariga ko‘ra to‘liq obyektlami ko‘rish va eslab qolish noaniqlariga nisbatan oson va tez. Xotira tadqiqotchilari 1 asrdan ko‘proq vaqtdan buyon quyidagi savollarga javob izlamoqda: qanday qilib biz xotira yutuqlariga erishishimiz mumkin?
Nima uchun biz, hatto, bir daqiqa oldin uchrashgan insonimizning ismini unutib qo‘yamiz?
Xotiralar miyada qanday saqlanadi?
Nima uchun ayrim narsalami tez unutamiz ammo alamli, istalmagan hodisalami unutishimiz qiyin?
Qanday qilib bir hodisa ikki shaxsning xotirasida turlicha qoladi?
Xotiramiz imkoniyatlarini qanday o‘stirishimiz mumkin?

Insonlami o‘rganish va axborotni qabul qilish bo‘yicha 3 turga ajratsak bo‘ladi. Bular: eshitish, ko‘rish va harakat xotiralari. Bular miyaga kirayotgan xabaming turiga bog‘liq.

Ko‘rish: bunda yaqqol tasavvurlar hosil qilinadi. Bunda so‘z tasavvurdagi manzaralar timsolida xotiraga joylashadi. Doktor Medina fikricha: barcha sezgi organlari ichida eng muhimi aynan axborot qabul qilish bo‘yicha mavjud sezgidir.

Vizual xotira cheksizdir. Tadqiqotlardan birida ishtirokchilarga 10000 ta rasm berilgan va so‘ng boshqa rasmlar bilan aralashtirilgan rasmlami berib ulami ajratish topshirilgan. 99% aniqlikda rasmlar to‘g‘ri ajratilgan. Va hatto 3 oydan so‘ng ham shu natija takrorlangan. 10% o‘qiganda, 20% eshitganda, 30% o‘qib-eshitganda, 50% eshitib ko‘rganlarda, 70% suhbatlashganda, 90% bajarayotganda eslab
qolingan. Tevarakdagi ma’lumotlami hissiyotlarimiz orqali qabul qilamiz. O‘rganish va xotirada saqlashning turli usullari mavjud. Har bir odamda ma’lum usullaming majmuyi mujassam bo‘lib turlicha usullarda turlicha o‘rganish mumkin.

Ma’lum bo‘lishicha, inson miyasi har qanday ma’lumotni saqlab qoladi.
Agar shu ma’lumot biror sabab bilan odamga kerak bo‘lmasa yoki o‘zgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda
yo‘qoladi. Lekin har doim ham bizning professional faoliyatimiz manfaatlariga mos ma’lumotlami esda
saqlash juda zarur va shuning uchun ham ko‘pchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shug'ullanadi.
Shu o‘rinda xotira borasidagi ta’riflarga qaytsak, ko‘pgina adabiyotlarda xotira tushunchasi quyidagicha ta’riflanadi. ***“Individning o ‘z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni u ana esga tushirishi xotira deb ataladi”.*** Shaxsning yo'nalishi uning qiziqishida ifodalanadi. Kishining
qiziqishi xotiraga aniq va kuchli ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni yaxshi esda olib qolishni ta’minlaydi. Biz ko‘pincha u yoki bu narsa haqidagi hodisalaming yomonlarini esda qoldiramiz. Bu xotiraning yomonligini emas, balki ularga qiziqish yo‘qligini ko‘rsatadi. Masalan, o‘quvchilar hamma fanlami bir xil o‘zlashtira olmaydilar. Bu ulaming har xil xotiraga ega ekanliklari bilan emas, balki o‘qitilayotgan fanga qiziqishning har xilligi bilan tushuntiriladi. Esda olib qolishga kishining emotsional munosabati ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Kishi uchun yaqqol hayajonli reaksiya vujudga keltiruvchi narsalar ongda chuqur iz qoldirib, puxta va uzoq yodda saqlanadi. Biz bir narsadan ta’sirlansak, o‘sha uzoq vaqt esda saqlanadi. Samarali xotira kishining iroda sifatlariga ham bog‘liqdir. Kuchsiz, irodasiz kishilar har doim yuzaki yomon xotirlaydilar. Aksincha, irodali, materialni o‘zlashtirishga astoydil kirishadigan kishilar puxta va chuqur eslab qoladilar. Samarali xotira kishining umumiy madaniyatiga, uning aqliy saviyasiga, bilimiga, uquviga, fikrlash qobiliyatiga, ko‘nikma va odatlariga ham bog‘liqdir.

Shunday qilib, xotiraning tabiati va uning samaraliligi shaxsning xuAmerkalik psixolog olimlar Devid G. Mayers “Psixologlar inson xotira tizimini qanday tasvirlashadi? Xotiraning qanday ishlash modeli bizga xotirani qanday tuzish va awalgi holatiga qaytarish haqida o‘ylashimizga yordam beradi” deb yozadi. Devid G. Mayers “U xotiraga o‘ziga xos modelni

tavsiya etadi. Odatda, ko‘p uchraydigan birinchi model: kompyuterda axborot ishlash tizimining ba’zi jihatlari inson xotirasiga o‘xshaydi”. susiyatlari bilan bog‘liqdir. Shaxs o‘z oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalari asosida o‘zining xotirlash jarayonini ongli ravishda tartibga soladi va boshqaradi.

Xotira sohasida quyidagi asosiy jarayonlar: esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bir-biridan farq qilinadi. Bu jarayonlar faoliyatda tarkib topadi va belgilanadi. Ma’lum materialni esda olib qolish hayot faoliyati davomida individual, ya’ni shaxsiy tajribani to‘plash bilan bog‘liqdir. To‘plangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanish qayta esga tushirishni talab qiladi. Ma’lum materialning faoliyatda qatnashmay qolishi yoddan chiqarishga olib keladi.

Xotira va xotira turlari.

Ongimizda aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat bo’lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.

Umumiy psixologiyada xotira 5 ta muhim mezonga muvofiq ravishda turlarga, ko’rinishlarga ajratiladi:

Ruhiy faoliyatning faolligiga ko’ra xotira quyidagi turlarga bo’linadi:

a) harakat yoki motor harakat xotirasi;
b) obrazli xotira;
v) his-tuyg’u yoki hissiyot xotirasi;
g) so’z-mantiq xotira.

Ruhiy faoliyatning maqsadiga binoan;

a) ixtiyorsiz, b)ixtiyoriy, v) mexanik.

Ruhiy faoliyatning davomiyligiga ko’ra:

a) qisqa muddatli xotira;
b) uzoq muddatli;
v) operativ (tezkor) xotira.

Ruhiy faoliyat qo’zg’atuvchisining sifatiga ko’ra:

a) musiqiy, b) eshitish xotirasi.

Ruhiy faoliyatning inson yo’nalishiga qarab:

a) fenomenal, b) kasbiy.

Obraz xotirasi – yaqqol mazmunni, ya’ni narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning yorqin xususiyati va bog’lanishlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat xotira turi. Obraz xotirasi analizatorlarning (tashqi va ichki muhitdan keladigan taassurotlarni qabul qilib, fiziologik jarayon hisoblangan qo’zg’alishni ruhiy jarayonga aylantiruvchi asab mexanizmlari tizimi) nomiga ko’ra ko’ruv, eshituv, teri sezgisi kabi turlarga bo’linadi.

Harakat xotirasi - turli harakatlarni, ularning bajarilish tartibi, tezligi, sur’ati, izchilligi va boshqa sifatlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat turi. Harakatni esga tushirish shu harakatni bevosita bajarish yoki tasavvur qilish orqali sodir bo’ladi.

Mantiq xotirasi - ma’lum g’oyalar, fikrlar, hamda ular o’rtasidagi mantiqiy bog’lanishlarni esda qoldirish, mustahkamlash va zarur paytlarda esga tushirishdan iborat bo’lgan xotira turi. Masalan, falsafiy mushohadalar, qonuniyatlar va shu kabilarning esda qoldirish, mustahkamlash va qayta tiklash jarayonlaridir. Mexanik (grek. ongga yo’naltirilmagan) xotira - muayyan materialni uning mazmuni, mohiyati, ichki mantiqiy bog’lanishlariga tushunmagan holda, faqat muhim bo’lmagan tashqi belgilariga asoslanib esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi.

Musiqa xotirasi - avval idrok qilingan musiqa obrazlarini esda qoldirish, mustahkamlash va keyinchalik ularni qayta esga tushirishdan iborat xotira turi.

Kasbiy xotira - bevosita o’z kasbiga doir narsa va hodisalarni, fikr, mulohaza, hissiyot, harakatlarni esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi. Masalan, o’qituvchi talaba hamda o’quvchilarning psixik xususiyatlarini, o’z faniga oid qoida va

qonuniyatlarini; davlat avtomobil nazorati xodimlari ko'proq avtomashinalarning raqamlari va tuslarini; sportchi o'z sohasiga taalluqli xatti-harakatlar, musobaqalar ko'rigini, hamkasblarini esda qoldirish va esga tushirishga moyildirlar.

Fenomenal (gr. – noyob) xotira - idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning bog'lanishi munosabatlarini favqulodda tez hamda aniq esda qoldirish va esga tushirishga qaratilgan nodir qobiliyati.

Eshitish xotirasi - tovush qo'zg'atuvchilarini sezish, idrok qilish natijasida hosil bo'lgan eshitish obrazlarini esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi.

Esda qoldirish - idrok qilingan materiallarni, narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

Tezkor (operativ. lot. operativ-tezkor) xotira inson tomonidan bevosita amalga oshiriladigan ko'z harakatlari, aqliy harakatlar uchun xizmat qiluvchi xotira jarayonidan iboratdir. Masalan, matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni bo'laklarga ajratib bajarishga kirishamiz;

qisqa muddatli xotira - bir marta, shuningdek, qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish hamda shu kezdayoq qayta tiklashdan iborat bo'lib, qisqa muddatli esda olib qolish bilan tavsiflanadi. Axborotning saqlanishi 30 sekundgacha bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli xotira - ko'p martalab takrorlash va qayta tiklashlar orqali uzoq vaqt, muddat esda olib qolishga mo'ljallangan xotira turi.

Xotira jarayonlari.

Asab tizimida izlarning saqlanishi

qo'zg'atuvchi ta'siri ostida hosil qilingan izlarning uzoq muddat saqlanish hodisasining hayvonot olamini taraqqiyoti jarayonida namoyon bo'lish xususiyati tadqiqotchilar tomonidan tekshirilgan va muayyan darajada ma'lumotlar to'plash imkoniyatiga ega bo'lganlar.

Tajribada aniqlanishicha, poliplarning (meduzaga o'xshash jonivorlar) asab tizimiga bir marotaba elektr toki bilan ta'sir qilish orqali qo'zg'atishni vujudga keltirish bir necha soat davomida saqlanib qoluvchi ritmik elektr impulslarini hosil qiladi. Hayvonot olami yirik namoyandalarining markaziy asab tizimini tadqiqot qilish davomida xuddi shunga o'xshash hodisa qayd qilingan. Masalan, bir marotaba birdaniga elektr lampochkasini yoqish bilan qo'zg'atish orqali uy quyonning yuqori ikki do'ngligida uzoq muddat qayd etish mumkin bo'lgan ritmik elektr razryadlarini hosil qiladi.

1. *Izlarning «konsolidatsiyalanish» jarayoni.*

Insonning bosh miyasi jarohatlanganda, jarohatgacha bo'lgan qisqa vaqt ichida va jarohatdan keyin ma'lum vaqt oralig'ida ta'sir qilgan qo'zg'ovchilarning izi saqlanmaydi. Bosh suyagi og'ir jarohatlanib, odam xushidan ketganda, shikastlangangacha qanday hodisa ro'y berganligini va undan so'ng ro'y bergan hodisani sira eslay olmaydi. Bu hol anterograd, retrograd va anteroretrograd amneziyasi degan nom olgan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, nerv tizimiga ro'y bergan kuchli shok (ruhiy og'ir favquloddagi xastalanish) miya ma'lum muddatga unga etib kelgan qo'zg'atuvchilarning izlarini saqlashga qobiliyatsiz qilib qo'yadi.

Anterograd, retrograd va anteroretrograd amneziya miya izlarini esda olib qolishga qobiliyatsiz bo'lib qolgan vaqt oralig'ini o'lchash imkonini berdi. Masalan, 78-km da halokatga (avriyaga) uchragan mototsiklchi 64-km dan boshlab ko'rgan barcha narsalarni esdan chiqaradi. U soatiga 60 km tezlik bilan ketayotganligi sababli halokatdan 10-15 minut oldin ro'y bergan taassurotlarning izlarini mustahkam saqlab qola olmagan. Demak, izlarning xotirada mustahkamlanishi yoki psixologiyada aytilganidek, «konsalidatsiya»lanish uchun 10-15 minut kifoya qilar ekan, xolos.

Shunga o'xshash omillar asosida maxsus tajribalar o'tkazilib, bunda sinaluvchilarga sun'iy kuchsiz shok beriladi va qanday muddat oralig'i xotiradan tushib qolishi kuzatiladi.

Psixolog Fedor Dmitrievich Gorbovning tajribalari bunga yaqqol misol bo'la oladi: unda sinaluvchilar belgilar (4, 1, -8, 5) o'tib turadi. Sinaluvchilar berilgan sonni ilgari natijaga qo'shib yoki undan ayirib, arifmetik operatsiyalarni bajarishlari zarur edi. Albatta, misollarni

echish davomida sinaluvchi xotirasida ilgarigi natijalarni saqlash kerak edi. Favqulodda «birdaniga» sinaluvchiga keskin yorug'lik chaqnashi ko'rinishida «shok» beriladi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, bunday hollarda tekshiriluvchilar hozirgina olingan natijani eslaridan chiqarib qo'yib, hisobni oxirgisidan emas, balki oldingisidan davom ettirdilar. Tajribalr shuni ko'rsatdiki, kuchsizgina shok ungacha bo'lgan izlarni o'chirar va izlarning «konsalidatsiya»lanishi uchun zarur bo'lgan sharoitga to'sqinlik qilar ekan.

Yuqoridagi kuzatishlar shunday fikrlar olib keldiki, izlarning mustahkamlanishi uchun muayyan vaqt talab qilinadi va ushbu faktni tekshirish uchun psixologiyada qator tadqiqotlar o'tkazila boshlandi.

Xotiraning inson hayotidagi o'rni.

Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etib qolmay, balki o'tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar, kechirgan tuyg'u, fikrlar ham aks etadi. Odam xotira tufayli malaka va ko'nikmalar hosil qiladi, bilimini boyitadi va saviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayon-larning faoliyati va taraqqiysi uchun katta ahamiyatga egadir.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko'nikma va malaka-lar bo'lsagina o'ynay oladilar, bo'lmasa o'ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xoh jismoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va ko'nikmalar mavjud bo'lganidagina amalga oshmog'i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Maktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi o'quvchilarni fanlar asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bilmay turib fan asoslarini o'qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim ishlari shunday yo'lga qo'yilmog'i kerakki, o'quvchilarga o'qitilayotgan material ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan bo'lsin. Shu sababdan, o'qituvchi ta'lim jarayonida o'z o'quvchilarini o'rganib, har bir o'quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir o'quvchisining xotirasi qanday ekanligini, bu xotiraning qanday o'sib borayotganligini, xotira-ning o'sishiga nimalar sabab bo'layotganini va o'quvchilarning xotirasini maktab ta'limi ishlari jarayonida qanday yo'l va vositalar bilan o'stirish kerakligini bilmog'i lozim.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Xotira haqida tushunchangizni bayon eting.
2.Xotiraning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?
3.Xotira turlari va ularni tasniflang.
4.Xotira jarayonlari xaqidagi fikringizni ta'riflang.
5. Xotiraning inson hayotidagi o'rni qanday deb o'ylaysiz?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
	www. ziyonet.uz	

1	www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

22-Mavzu : XAYOL

Asosiy savollar.

1.Xayol. Xayol to'g'risida tushuncha.
2.Xayol va muammoli vaziyat. Xayol turlari.
3.Xayol jarayonlarida analitik-sintetik faoliyat.
4.Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida xayol va fantaziyaning roli.
5.Orzu va shirin xayollar. Badiiy va ilmiy ijodiyotda fantaziya.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Xayol. Xayol to'g'risida tushunchaberish, Xayol va muammoli vaziyat. Xayol turlari, Xayol jarayonlarida analitik-sintetik faoliyat, Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida xayol va fantaziyaning roli, Orzu va shirin xayollar. Badiiy va ilmiy ijodiyotda fantaziya kabi xayol mexanizimlarini ochib berish

KALIT SO'ZLAR:

Ijodiy xayol, xayol kengligi, xayol mazmundorligi, real obrazlar, xayol kuchi, analitik-sintetik, fantaziya, ikkinchi tendentsiya, biosfera, neosfera, tasavvurlar, ta'sirlanish, timsollar, ijtimoiy- tarixiy taraqqiyot

1. Xayol. Xayol to'g'risida tushuncha.

Biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lmagan, uzoq ulkalarda tadqiqotchilarning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayolimiz yaratib beradi, xotira tasavurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavurlar) faqat ongning sub-ektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odam-larning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsa-larda, bo'yoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalaming obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Ongning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmoq uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartirganlar va uni o'zlariga buysundirganlar. O'zgartirmoq va yaratmoq uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan. Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan. Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga

qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yo'nalish kasb qilaveradi.

2. Xayol va muammoli vaziyat. Xayol turlari.

Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi: Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hpdisalar to'g'risida tasavvur hamda obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytamiz Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Tasavur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning obekti haqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini anglaydi.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turiga aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob loyihasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avalo yaratilayotgan obrazning obekti haqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir. Orzu ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish ko'nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Yoshlardan ayrimlari kelgusida pedagog, muhandis, tokar, vrach, trak-tor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi. Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko'z o'ngidan birin-ketin betartib o'ta beradi.

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda faol ishtirok etmaydi. Bu holda obrazlar o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz xayol avalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tug'iladi, Masalan, odam suvsiz cho'l-biyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'la boshlaydi. Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasavvur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. Tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va, ayniqsa, badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'ladi.

Xayol jarayonlarida analitik-sintetik faoliyat.

Yangilik elementlari, ba'zi jabhalarining qo'shimcha alomatlar bilan boyitilishi, ijod qilinishi xayolning asosiy vazifasi ekanligi g'oyasini aks ettiruvchi tendentsiya psixologiya fanida aksariyat ilmiy maktablar tomonidan tan olingan va taraqqiyot harakatlantiruvchisi sifatida qat'iy ravishda himoya qilinib kelinmoqda. Ikkinchi tendentsiya biosfera va neosfera to'g'risidagi ma'lumotlar, tasavvurlar, ta'sirlanish, timsollar ijtimoiy- tarixiy taraqqiyot davomida qaytadan tiklanish orqali xayol mahsuli sifatida saqlanib keladi, degan g'oyaga asoslanadi. Bu tendentsiyada obrazlarning tiklanishi, saqlanishi, kuchayishi yoki o'chmas iz tariqasida uzluksiz ravishda inson xotirasida, ko'z o'ngida namoyon bo'lishi, gavdalanishi hayot va faoliyat uchun birlamchi ekanligi isbotlashga harakat qilinadi. Har ikkala tendentsiya ham xayol holatining analitik vazifasini bajarish imkoniyatiga ega bo'lib, o'zaro bir-birini in'kor etish darajasiga olib bormaslikni taqozo qiladi. Shuning uchung ijodiy xayol yangi obrazlarni vujudga keltirish bilan taraqqiyotga ulush qo'shadi, yaqqol voqelik va ularning timsollar haqidagi ma'lumotlar, chizg'ilar tasviri hamda tasavvurlarini qayta tiklash orqali insoniyat bilimi, tajribasini boyitadi.

Xayol analitik holatdan tashqari sintetik xususiyatga ham egadir. Xayolning sintetik holati ushbu fenomenlar orqali ifodalanadi: agglyutinatsiya (lot. Agglutinare yopishtirmoq, elimlamoq ma'nosini bildiradi) muayyan tasavvurlarni bir-biriga qo'shib yoki ulardan foydalanib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidan biridir; giperbolizatsiya (yunon. Huperbole bo'rttirish, kuchaytirish ma'nosini anglatadi); sxematizatsiya (yunon. "schema" obraz, shakl vujudga keltirish demakdir); tipizatsiya (yunon. "tupos" iz, chiziq degan ma'noni bildiradi).

Agglyutinatsiya fenomeni obrazlar (tasvirlar, timsollar) sintezlashuv jarayonining soddaroq ko'rinishidan biri hisoblanib, insoniyatning kundalik hayoti va faoliyatida ro'y-rost yaxlitlashtirish imkoniyati yo'q xilma-xil xislatlar, fazilatlar, sifatlar va qismlarni «qorishiq» tarzida (birlashtirilgan) shaklda aks ettiradi. Odatda agglyutinatsiya yordami bilan donishmand xalq tomonidan yaratilgan ertak timsollari, afsona tasvirlari yaratiladi yoki xayoliy kompozitsiyasi to'qib chiqariladi (ettiboshli ilon ajdaho ot va qushdan iborat)

Hozirgi zamonda agglyutsinatsiyadan texnik, badiiy, san'at ijodiyoti keng ko'lamda foydalanilmoqda, chunonchi, samolet amfibiya (yunoncha amphibios ikkiyoqlama hayot kechirish ma'nosini bildiradi).

Giperbolizatsiya fenomeni xayol obrazlarini hamda tasavvur shakllarini o'zlashtirish jihatidan yaqin agglyutinatsiyaga yondosh, o'xshash psixik jarayondir. Giperbolizatsiya narsalar va jonivorlarni nafaqat haddan ziyod kattalashtirish yoki kichiklashtirish. Sxematizatsiya fenomeni xayolot (fantaziya) obrazlarini yaratish imkoniyati mavjud vositalardan biri hisoblanib, u borliqdagi narsa va hodisalarning u yoki bu alomatlari hamda sifatlarini ta'kidlashdan, shuningdek, ularga butun diqqat-e'tiborni markazlashtirishdan iborat psixik jarayondir.

Tipizatsiya fenomeni yordami bilan xayolda tasavvurlar sintezi ro'yobga chiqishi mumkin. Odatda badiiy adabiyotda tipizatsiya yoki tipiklashtirishdan keng ko'lamda foydalaniladi hamda uning yordamida ba'zi bir jabhalari bilan o'zaro o'xshash, hatto mutanosib narsa va hodisalarda aks etuvchi muhim belgilari ajratib olinadi hamda ular yaqqol obrazlarda mujassamlashtiriladi.

Xayolning individual farqlari: xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi.

Xayol kengligi va mazmundorligi. Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun obekt bo'ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o'tmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, er ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun obekt bo'ladigan ana shunday sohalar jumlasidandir. Xayolning mazmundorligi biror obektga nisbatan xayolda tug'ilayotgan tasavvurlarning boyligi, xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemaning uchishi ham inson fantaziyasi g'oyat yuksak darajaga ko'tarilganligining mahsulidir.

Xayol kuchi .Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Xayol kuchi avvalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bog'liq bo'ladi. Faqat shu bugunnigina o'ylaydigan o'zi-o'ziga mag'rur kishilarda xayol juda kuchsiz bo'ladi.

Tasavvur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, bo'yoqlarda, chizmalarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalantirilganiga bog'liq bo'ladi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini o'qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralari ko'z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi.

Xayol kuchli hissiyotga bog'liq bo'ladi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tug'iladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham rag'batlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli bo'lsa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuchli, yorqin va jonli bo'ladi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli bo'ladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy

obrazlari odatda nursiz va zaif bo'ladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bog'liq bo'ladi.

Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantaziya obrazlari ko'pincha real idrok qilingan narsalardek kuchli va yorqin bo'ladi, gollutsinatsiyaga (alahsirashga) aylanadi. Gollutsinatsiyaning o'zi aslida xayolning kuchli namoyon bo'lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalarni ham kishi noto'g'ri idrok qiladi illuziya hosil bo'ladi.

Xayolning realligi. Xayol jarayonlaridagi voqelik o'zgargan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. Voqelikni to'g'ri aks ettirgan obrazlar *real obrazlar* deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalantirilgan va gavdalantiri-layotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko'rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham real xayol bo'ladi.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ro'yobga chiq-maydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oy, Mars, Venera, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'laman» degan orzusi va shu or-zuning haqiqatan amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir. Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqidiy tafakkurning qay darajada o'sganligiga va odamning turmush tajribasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bog'liqdir.

Xayolda yaratilayolgan obrazlar amalda ro'yobga chiqarilmaydigan bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shunday real bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast», «fantazyor» deb aytadilar.

Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida xayol va fantaziyaning roli.

Inson faoliyatining hamma turlarida: o'yinda, o'qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o'yinlar asosan, bolalar fantaziyasining namoyon bo'lishidir. Bolalarning ijodiy o'yinlarida ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari o'sadi.

Xayol bo'lmasa, o'qish ishlarining samarali bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar o'zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalar to'g'risidagi bilim-larni xayol mavjud bo'lganidagina yaqqol tushunib, bilib olishlari mumkin. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad oldindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalar berishi oldindan tasavur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab bo'lmaydi. Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahamiyati bo'lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli, ayniqsa, katta. Gipoteza - haqiqiy sabablari noma'lum bo'lgan hodisalarning faktlarni izohlamoq uchun fanda qo'llaniladigan taxmindir. Odatda, gipotezalarning ko'pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlar yoki farazlar asosida vujudga keladi.

Odamda xayol ilk bolalik chog'idanoq o'sib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab o'yinlarda, so'ngra esa o'qishda va mehnatda o'sib boradi. Bolalarda tajriba to'plana borishi hamda xotira tasavurlarining boyligi hosil bo'la borishi bilan ularda xayol ham o'sib boradi va ulardagi ehtiyojning o'sishi uchun yo'l ochadi.

Psixikaning boshqa jihatlari kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tarbiya va o'qitishning ta'siri ostida o'sadi. Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari o'yinchoqlar bilan har xil o'yinlar qilishda, qo'liga tushgan mayda-chuyda narsalar tayoqchalar, toshlar, qog'ozlar va boshqa shu kabilar bilan o'ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kambag'al bo'ladi. Uning xayoli tevarak-atrofida ko'rgan narsalar doirasidan chetga chiqmaydi va asosan, o'z tevaragida, o'zi

yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada o'yin, mashg'ulot jarayonida, tarbiya ta'siri bilan tasavur boyligi ancha kengayadi, tafakkur o'sadi, yangi ehtiyojlar paydo bo'ladi, faollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolalarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq bo'lib qoladi.

Bolalik yoshida, asosan, 5—7 yoshlarda, bolalar xayolda gavdalantiri-ladigan obrazlarni (xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) ko'pincha xotira tasavurlariga aynan o'xshatadilar.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. Xayol deb nimaga aytiladi?
2.Xayolning nerv-fiziologik asosini nimalar tashkil etadi?
3.Xayol turlarini sanang va yoriting.
4.Xayolning analitik-sintetik faoliyati haqidagi fikringiz.
5.Xayolning individual farqlarini nimalarda namoyon bo'ladi?
6.Bolalar va kattalar hayotida xayolning qanday ahamiyatga ega?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

23- Mavzu: TAFAKKUR

Asosiy savollar.

1.Tafakkur. Tafakkur va hissiy bilish.
2.Tafakkur jarayon sifatida. Tafakkurning zamonaviy nazariyalari. Fikrlash operatsiyalari.
4.Muammoli vaziyat va masala echish.
5. Tafakkur turlari.
6.Tafakkurning individual xususiyatlari.
7.Tafakkur va nutqning o'zaro bog'liqligi

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Tafakkur. Tafakkur va hissiy bilish, Tafakkur jarayon sifatida. Tafakkurning zamonaviy nazariyalari. Fikrlash operatsiyalari,

Muammoli vaziyat va masala echish. Tafakkur turlari. Tafakkurning individual xususiyatlari. Tafakkur va nutqning o'zaro bog'liqligini o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

: Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiylashtirish, aniqlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish, hukm- juz'iy, yakka, konkret, umumiy abstrakt, xususiy to'planma, ndektuv, deduktuv, analogik.

1. Tafakkur. Tafakkur va hissiy bilish.

Birinchi savol bo'yicha darsning maqsadi: Tafakkurni ta'riflash. Tafakkur va hissiy bilish to'g'risida talabalarga tushuncha berish. Tafakkur va predmetli amaliy faoliyatni ajratish. Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrofdagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir. Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Quyoshning har kun Sharqdan chiqib, G'arbga botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Erning qimirlamay turganligini, quyosh esa er atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasida-gina, uzoq davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina haqiqat-da quyosh er atrofida aylanmasdan, balki er o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqatga to'g'ri kel-mas ekan, voqelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat — bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Tafakkur — voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umu-man mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umu-miylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «0'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosa-batlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bogianishidagi chuqurroq sabablar va bun-dan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqargan-ligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib

turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

Tafakkur - bizning olamimizni tashkil etuvchi, ongimizni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi, muammolami hal qilish va samarali yechim topishni ta'minlovchi deganidir. Biz muammoni yechish ja-
rayonida qanday tipik usul hamda strategiyadan foydalanamiz? Qanday noto'g'ri, yanglish tushunchalar bizning oldimizda xato qilish xavfi borligini keltirib chiqaradi? Muammolami hal qilishda sun'iy aqldan insoniy aqlning afzalligi qanday? Shu kabi ko'plab savollami yechishda inson tafakkuri ishga tushadi.

Tafakkur yoki bilim - bu ma'lumotlarga ishlov berish, qayta ishlash, ularni tushunish va uzatish bilan bog'liq aqliy faoliyatdir. Tafakkur psixologiyasi sohasini o'rganish bilan kognitiv psixologlar
shug'ullanadilar, ular obrazlar yaratish, muammolami hal qilish, qaror qabul qilish va mulohazalami shakllantirishning mantiqiy, ba'zida esa nomantiqiy yo'llarini tadqiq etadilar.

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalaming barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga ega bo'ladi. Aks holda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik obyekt bilan to'qnash
kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya'ni, biz ko'rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi ta'noli, kerak bo'Isa, ma'nili bo'lishini xohlaymiz.

Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ta 'no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dehqon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. Hattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli xil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shug'ullanuvchi muhandis uchun – ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o'quvchi uchun - ilm manbayi, muallif-olim uchun – ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir.

Har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr-qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u goh ijobiy, goh salbiy bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar
shunchalik ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik tahlili – shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalaming biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatliligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izhor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada tafakkur, fikrlash deb ataladi.

+ Tafakkur - atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavosita, umumlashgan holda aks ettirivchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochisnga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir.

Tushunchalar.

Tafakkur tushunchalar shaklida ifodalanadi.

Ko'p sonli odamlar, hodisalar va obyektlami tasavvur qilish uchun biz ulami konsept (tushuncha)larga o'xshash obyektlar, hodisalar va odamlar guruhiga borgancha soddalashtiramiz. "Stul" tushunchasi o'zida ko'plab aniq predmetlami umumlashtiradi - bola uchun stul, tirsak qo'ygichli stul, tushlik qiladigan stol atrofidagi stullar, tish shifokorining kreslosi44. Hayotni tushunchalarsiz tasavvur qilib ko'ring.

Bizga har bir obyekt va g'oya uchun alohida nom kerak bo'lardi. Biz boladan "koptokni ot" deb iltimos qila olmasdik, chunki "koptok" tushunchasining o 'zi yo'q bo'lardi. "Ularning jahllari chiqdi" deyish o 'm iga bizga yuz ifodasi, ovozdagi keskinlik, imo-ishoralar va

so‘zlam i ifodalab berishimizga to ‘g‘ri kelardi. “Koptok” va “jahldor” kabi tushunchalar eng kam darajadagi bilim lar m avjud bo‘lganida bizga ko‘p m a’lumot beradi.

Tushuncha deganda biz narsa va hodisalarning eng muhim va eng asosiy xususiyatlarini aks ettirishni tushunamiz.

Tushunchalar hukmlardan tarkib topadi. Shu sababli tushunchaning mazmunini ochib berish uchun bir qancha hukm yuritishga to‘g‘ri keladi. Masalan, odam ongli mavjudotdir degan tushunchani
oladigan bo’sak, bu yerda odamning eng muhim xususiyati uning ongliligi qayd qilinyapti.
Tushunchalar odamning turmush tajribasi va bilimlarining ortishi jarayonida tarkib topa boradi. Ana shu jihatdan olganda maktabdagi o‘qish jarayonida bolada asosan tabiat va jam iyat hodisalari haqida
tushunchalami tarkib toptirishdan iboratdir. Demak, katta odamlarga nisbatan bolalarda hali tushunchalar juda oz bo’lad.

Odatda, tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi.

Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi. Masalan, stol, divan, qayrag‘och, traktor va hokazo. Moddiy borliqdagi narsalardan fikran ajratib olingan ba’zi
xususiyat, sifat, holatlarga, shuningdek, narsalar o ‘rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan, oqlik, uzunlik, balandlik, kenglik, harakat, yorug‘lik, qiymat haqidagi tushunchalar va hokazo.

Tushunchalar ko ‘lami jihatidan 3 turga: yakka tushunchalar, umumiy tushunchalar va to ‘planma tushunchalarga bo ‘linadi.

Yakka tushunchalar yakka narsa va hodisalar haqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga sohibqiron Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Sirdaryo tushunchalarini misol qilib keltirsa bo‘ladi. Yakka tushunchalaming xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz m avjud bo‘ladi. Umumiy tushunchalarda bir jinsga mansub bo‘lgan ko‘p narsa va hodisalar gavdalantiriladi. Masalan, kitob,
maktab, yulduz, talaba va boshqalar.
To‘planma tushunchalar bir jinsga mansub bo'lgan narsa va hodisalar to‘plami haqida yaxlit fikr yuritiladigan tushunchadir. Masalan, paxtazor, kutubxona, yig‘ilish va hokazolar. To‘planma tushunchalarning bir qanchasi birdaniga tatbiq qilinganda umumiy to'planma tushunchalar bo‘ladi. Masalan, Alisher Navoiy nomidagi Davlat Muzeyi tushunchasi yakka to‘planma tushunchaga oiddir. Guruh, jamoa, xalq, millat va boshqalar umumiy to‘planma tushunchasiga misol bo‘la oladi. Yetti og‘ayni yulduzlar to‘plami, Hamza teatri jamoasi, Paxtakor futbol jamoasi kabilar yakka to‘planma tushunchalar jumlasiga kiradi.
Fikr yuritishda tushuncha bilan so‘z o‘zaro bog‘liq ravishda namoyon bo‘ladi. Bir tomondan so‘z yordamisiz tushuncha vujudga kelmaydi, ikkinchi tomondan so‘z tushunchaning moddiy asosi va funksiyasini bajaradi. Tushunchalar bir yoki undan ortiq so‘zlardan tashkil topishi mumkin. Masalan, xalq degan tushuncha bir so'zdan, o‘zbek xalqi ikki so'zdan, qahramon o‘zbek xalqi uch so‘zdan, ozodlik uchun kurashayotgan xalqlar degan tushuncha to‘rt so‘zdan tashkil topgan.
Shunday qilib, tushunchalar mohiyati hukmlarda yoritiladi, mavjud hukmlar asosida xulosa chiqariladi. Yangi hukm hosil qilinadi, topilgan yangi belgilar, alomatlar tushunchalami yanada boyitadi. Tafakkur yordamida inson yaratish, kashf etish, ixtiro qilishda davom etishi mumkin. Demak, yangi tushunchalar, atamalar yuzaga kelaveradi,

iste'moldagilari esa yangi mazmun kasb etadi. Determinizm tamoyiliga binoan so'zlar yangi tushunchalar yaratilishiga vosita bo'lib xizmat
qilaveradi, shuning bilan birga tushunchalar zamirida yangi so'zlar va iboralar vujudga keladi, yoinki yangicha talqin qilish kuchayadi.

Tafakkur jarayon sifatida. Tafakkurning zamonaviy nazariyalari. Fikrlash operatsiyalari.

S. L. Rubinshteyn nazariyasiga binoan, tafakkurni psixologik jihatdan o'rganishning asosiy predmeti- jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir. Muallif tafakkur operatsiyalari, shakllarini shakllantirishda-jarayon, muammoli vaziyatni hal qilishda esa-fikr yuritish faoliyati sifatida vujudga kelishini chuqur tahlil qilib beradi. S. L. Rubinshteyn tafakkur to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, uni sub'ekt faolligining paydo bo'lishi deb ataladi.

A. N. Leontev tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan mulohaza yuritib, tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratadi, fikr yuritish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli-amaliy faoliyat deb nomlaydi. Shuning bilan birga tafakkurning strukturasi, fikr yuritish motivatsiyasi to'g'risida nazariy metodologik muammolarni o'rtaga tashlaydi.

P. Ya. Galperin fikriga ko'ra, tafakkur-bu orientirlash tadqiqot faoliyati, orientirovka jarayondir, ya'ni orientirovka-jarayon, orientirovka faoliyat. Muallif psixologiya fani intellektual masalalarni yachishda sub'ektning tafakkurga orientirovka qilish jarayonini o'rganishdan iborat deb tushuntiriladi. P. Ya. Galperin tafakkurning boshqa jahatlarini o'zining aqliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan holda yoritishga intiladi.

A. V. Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkurning muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari alohida ta'kidlab o'tiladi. Yuqoridagi mualliflardan o'laroq, A. V. Brushlinskiy tafakkurning umumlashtirib, bilvosita aks ettirishdan tashqari muhim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mavjudligini dalillab ko'rsatadi.

Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiy-sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir.

Tafakkur operatsiyalari. Tafakkur qilish operativ jarayondir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiylashtirish, aniqlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operattsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash — shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik bor-ligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu jarayon idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda paydo bo'ladi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko'rilayotganda, masalan bir qalamni ikkinchi qalamga, o'lchov chizig'ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko'rilayotganda sodir bo'ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o'lchayotganimizda, og'irlikni tortib ko'rayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi.Taqqoslash tasavur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib ko'rish yo'li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin.

Analiz — narsani (buyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni biridan ajratib olish mumkin. boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin.

Sintez — analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgani singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda biriktirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislorod bilan vodorodning kimyoviy birikishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayon-larida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Tafakkurning nerv-fiziologik asosi

(Tafakkur jarayoni bosh miya yarim sharlarining qaysi qismida kechadi?)

Tafakkur faoliyati muayyan maqsadga qaratilgan alohida ongli jarayon tariqasida sodir bo'ladi. Bosh miyaning biror uchastkasidagi faoliyat emas, balki butun bosh miya po'stining faoliyati mana shu jarayonning fiziologik asosidir. Tafakkur faoliyati uchun awalo analizatorlaming miyadagi uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab bog'lanishlar muhim ahamiyatga egadir. Analizatorlaming
bosh miya po'stidagi uchastkalari bir-biridan keskin ajralgan holda emas, balki bir-biriga tutashib, bir-biri bilan chambarchas bog'lanib tetganligi sababli mazkur bog'lanishlaming vujudga kelishi yuqorida
/aytib o'tilganidek, tafakkurning maxsus nerv-fiziologik mexanizmlaridir. Bunda ikkinchi signallar tizimining bog'lanishlari birinchi signal tizimidagi bog'lanishlarga tayanadi. I.P.Pavlov ikkinchi signal
tizimining ishi hamisha birinchi signal tizimi bilan o'zaro o'tkazish jarayonida sodir boiadi, deb ta'kidlagan. Ikkinchi signal tizimi asosida birinchi signal bilan o'zaro ta'sir qilish jarayonida dastlab umuminsoniy empirizmni va nihoyat odamning o'z tevaragidagi olamniva uning o'zini bilish uchun oliy qurol bo'lgan oliy tafakkur voqe bo'ladi. Tafakkurning muayyan bir narsaga qaratilishi uchun nervfiziologik asos bo'lgan oriyentirovka refleksi tafakkur jarayonlarida katta rol o'ynaydi. (Akademik I.P.Pavlov ta'kidlaganidek, "Avvalo umuminsoniy empirizmni nihoyat, atrof-olamni va insonning o'zini
ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi maxsus insoniy oliy tafakkur zarurdir".)

G'arb psixologlari tomonidan yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlarda miyaning tuzulishi odamning intellektlilik darajasiga bog'liqligi, ya'ni "ziyoli" yoki "intelligent" odamlarda bosh miya po'stidagi
analizatorlaming uchlari juda ham zich joylashgan bo'lib, ularda o'tkazilgan tafakkur darajasini aniqlash kabi testlarda ma'lumotlami tez anglab olish va uning mohiyatini tushunish boshqalarga nisbatan

tezroq va samaraliroq bo‘lishi aniqlangan.

Amerika psixologlari miya faoliyatining javobgarlik uyg‘otishga va faraz qilingan onglilikka bog‘liq bo‘lgan turli darajalarini farqlashadi. Fikrlash faoliyati, aqliy harakatlaming buzilishi yoki yo‘qolishi

quyidagi holatlarda kuzatilishini bir qancha tajriba va kuzatishlar natijasida aniqlangan:

- tafakkuming yetishmasligi yoki umuman mavjud emasligi, masalan aqli zaif odamlarda va hayvonlarda uchraydi.
- aqliy o‘lim yoki koma holatida inson dastlabki vaqtlarda tashqi stimullarga javob bermaydi, hattoki u og‘riq stimullari bo‘lsa ham, keyinchalik, bir necha haftadan so‘ng, og‘riqqa yurak urishining tpzlashishi bilan javob qaytara boshlaydi. Bundan tashqari yurak urishiuyqu va uyg‘oq holatda o‘zgaradi. Lekin, hattoki, uyg‘oq holatida ham miya faoliyati odatiy holatdan ancha sust ishlaydi.
- minimal ongsizlik holati - bunda odam maqsadli elementer harakatlami amalga oshira oladi, gaplami tushunadi. Bu holat oylab yoki yillab davom etishi mumkin.

TAFAKKURNING MANTIQIY SHAKLLARI

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odamda nutq tafakkur jarayonida hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalanib keladi.

Hukmlar - Narsa va hodisalaming belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr hukm deb ataladi.

Hukmlar obyektiv voqelikning aks ettirilishiga qarab chin yoki xato bo‘ladi.

Narsa va hodisalarda voqelikda haqiqatan o‘zaro bog ‘liq bo ‘Igan belgilar, alomatlar hukmlarda bog‘liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsalar hukmlarda ajratib v. ko ‘rsatilsa bu chin hukm deb ataladi.

Masalan, metallar elektr tokini o‘tkazuvchidir; metallar qizdirilganda kengayadi, degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o‘tkazish, qizdirilganda kengayish metallarga xos xususiyatdir.

Moddiy olamda haqiqatan bog‘liq bo'lmagan narsa hukmda bog‘liq qilib ko‘rsatilsa, bunday hukm xato hukm deb ataladi.

Borliqdagi narsalar, hodisalar va voqelikni miqdoriga learning biror hukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab, hukm quyidagi turlarga boiinishi mumkin:
1) hukmlar sifatiga ko‘ra: tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm;
2) hukmlarning miqdoriga qarab: yakka, juz’iy, xususiy va umumiy hukmga;
3) hukmlarning munosabatiga ko‘ra: shartli, ayiruvchi va qat’iy hukmlarga;
4) hukm taxminiy ko'rinishga ega bo‘lishi ham mumkin.

Masalan, hozir tashqarida yom g‘ir yog‘yapti; yer quyosh atrofidaaylanmaydi, degan misollar xato hukm lar doirasiga kiradi. Bu hukmda aks ettiriladigan narsa va hodisalar belgisining

Nechog ‘liq muhim boiishiga yoki voqelikka mos kelish-kelmasligiga bog‘liq. Masalan, ertaga yom g‘ir yog‘ishi mumkin. Paxta rejasi to‘libqolsa kerak.

Hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar, hodisalar, alomatlar hukmning mazmunini tashkil qiladi. Narsa bilan belgining aloqasi bog‘liqligi borligi aks ettirilgan hukm tasdiqlovchi hukm deb ataladi. Masalan, 0‘zbekistonda pilla yetishtirilmaydi. Toshkentda oliy maktablar qurilmagan. Voqelikda ajratilgan narsa inkor qiluvchi hukmda fikran ajratilishi mumkin. Yakka, yolg‘iz narsa va hodisa to‘g‘risidagi hukm yakka hukm deb ataladi. Masalan, Toshkent - 0"zbekiston Respublikasi poytaxtidir; Amudaryo sersuv daryolardan

biridir. Belgining biror turkumigagina taalluqliligini tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm juz'iy hukm deb ataladi. Masalan, ba'zi metallar elektr tokini o 'tkazmaydi. Qarzdor talabalar sessiyaga qo'yilmaydi.

Bir turkumdagi narsa va hodisalaming hammasi to'g 'risida tasdiqlab, yoki inkor qilib aytilgan hukm umumiy hukm deb ataladi. Hukmda narsa va hodisa belgisining borligini muayyan sharoitlarda tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm shartli hukm deb ataladi. Masalan, agar talaba sessiyalarga qunt bilan puxta tayyorlansa, u yaxshi va a'lo baholar oladi. Agar o 'quvchi darsga diqqat qilmasa, yangi materialni o'zlashtira olmaydi. Hukmda narsalar va hodisalar bir necha belgiga nisbatan berilib, shu belgilardan farqi bitta unga tegishli bo'Isa, bunday hukm ayiruvchi hukm deb ataladi. Masalan, jism lar yo qattiq, yoki suyuq, yoki gazsimon holda bo'ladi.

Narsa bilan belgi o 'rtasidagi aloqaning bor yoki yo'qligi qat'iy shaklda aks ettirilsa qat'iy hukm deb ataladi. Masalan, bahorda barcha joylarda ko'kalamzorlashtirish ishlari amalga oshiriladi. Yonish
kimyoviy jarayondir. Narsa va hodisalar bilan ularning xususiyatlari o'rtasida aloqa bo'lishi ehtimoli faqat faraz qilinsa, u holda inson o'z fikrlarini quyidagi shaklda ifoda qilishi mumkin. Ehtimol, Marsda organik hayot bordir. XXI asrning oxirlarida fan-texnika yanada rivojlanib, taraqqiy etishi mumkin va
boshqalar. Bunday hukmlar ehtimollik hukmlari deb ataladi. Narsalar bilan xususiyatlar o'rtasidagi aloqani taxminan emas, balki haqiqatdan aniq bilganimizda biz o'z fikrimizni mana bunday shaklda izhor qilamiz.

Fakultet kutubxonasida ko'p yangi kitoblar mavjud. Maktabimizdagi kimyo xonasi juda yaxshi uskunalar bilan jihozlangan. Bunday hukmlar voqelik (assertorlik) hukmlari deb ataladi.

Hukmning shunday yuqori shakli borki, unda faqat haqiqatda bo'lgan voqea qayd qilinmasdan, balki narsa bilan xususiyatning aloqasi qonuniy ekanligi aniqlab beriladi. Masalan, butun dunyoda tinchlik g'alaba qozonishi muqarrar, sezgilaming intensivligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir. Bunday hukmlar zaruriy (apodiktik) hukmlar deb ataladi. Bunday hukmlarda inson narsa, voqelik, hodisa bilan uning xususiyati o'rtasida mustahkam bog'lanish borligini va bu bog'lanishga zid keladigan boshqa bir holning bo'lishi aslo mum kin emasligini aks ettiradi. Psixologiyada hukm lar ikkita asosiy yo'l bilan hosil qilinishi ta'kidlab o'tiladi. Birinchi yo'l bilan hukm hosil qilinganda idrok qilish zarur bo'lgan narsalam ing bevosita o'zi ifodalanadi. Ikkinchi yo'l bilan esa bevosita mulohaza yuritish yordami bilan hukm amalga oshiriladi. Masalan, bu avtomobilning yangi modeli. Mazkur misolda hukm chiqarishning birlamchi yo'li aks ettirilgan. Dastavval olimlar kashfiyot yoki ijodiy jarayonda nazariy jihatdan mulohaza yuritish yordamida hukm chiqaradilar. Ular chiqaradigan hukmning to 'g 'riligi amaliyotda keyinchalik tasdiqlanadi. Bu ikkinchi yo'l bilan hukm chiqarishga misoldir.

Xulosa chiqarish

Bir qancha hukmlarning mantiqiy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan yangi hukm insonning bilish faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikkiyoki undan ortiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz.

Masalan, har qanday harakat materiya harakatidir, issiqlik harakat shaklidir, degan ikkita hukmni olaylik. Bu ikki hukmdan, demak issiqlik materiya harakatidir degan yangi hukm chiqariladi. Bunda
birinchi hukm hamisha umumiy hukm bo'lib, ikkinchi hukm yakka hukm bo'ladi.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, mulohaza yuritish ham, xulosa chiqarish ham voqelikni bevosita bilishning asosiy shakli sifatida namoyon bo'lgan oldingi ikki hukmga asoslanib, uchinchi hukm chiqariladi. Mazkur xulosani bevosita tekshirib ko'rishga hech qanday ehtiyoj qolmaydi. Shu sababdan xulosa chiqarishda fikr o 'rtasidagi shunday

bog‘lanish natijasida bir yoki undan ortiq hukmlardan uchinchi hukm keltirib chiqariladi. Xulosa chiqarish uch turga bo‘linadi: induktiv, deduktiv va analogiya.

Induktiv xulosa chiqarish - bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir necha yakka va ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi, yoki ayrim fakt va hodisalarni o‘rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi.

Masalan, temir elektr tokini o‘tkazadi, po‘lat elektr tokini o‘tkazadi, mis elektr tokini o‘tkazadi, ruh elektr tokini o‘tkazadi. Demak, barcha metallar elektr tokini o‘tkazadi, degan um umiy xulosa chiqaramiz.
Misol uchun barcha metallar elektr tokini o‘tkazadi. Temir metalldir. Demak, tem ir ham elektr tokini o‘tkazadi.

Deduktiv xulosa chiqarishda umumiy va yakka hukmlardan yakka yoki juz’iy hukm keltirib chiqariladi.

Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy hamda yolg‘on bo‘lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko‘pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz’iy ikki yakka hukmlarga asoslanib, ju z’iy yoki yakka hukm keltirib chiqaramiz. Masalan, bog‘cha yoshidagi bola mana bunday mulohaza yuritadi; dadamlar darvozadan ismimni aytib chaqirib keldilar. Ular sovg‘a olib kelgan bo‘lsalar kerak. Bu bolaning mulohazasini tahlil qilib ko‘rsak, uning fikr yuritishi mana bunday tarzda taraqqiy etganligining shohidi bo‘lamiz. 0‘tgan gal dadam ismimni aytib chaqirib kelgan edilar, yana chaqirayotirlar.

Albatta, dadam menga sovg‘a olib kelganlar, deb xulosa chiqaradi.
Shunday qilib, analogik yo‘l bilan xulosa chiqarganda murakkab qonuniyatlar to‘g‘risidagi bilimlar o‘zlashtirilmasa-da, lekin turmushning turli jabhalarida undan foydalanib turiladi.

Amerika psixologlarining ta’kidlashlaricha, odamlaming ongli ravishda xulosa chiqaradigan vaqtida xulosa miyaning harakatlanish uchun tayyorgarlik ko‘rish vaqtidan keyinroq sodir bo‘ladi, ya’ni miya xulosa chiqarish vaqtidan oldin unga tayyorlanar ekan. Ba’zi tadqiqotchilar odamning xulosa chiqarish jarayonining spektisizmga (har narsaga shubha bilan qarashga) yoyishadi. Ko‘pincha qaror qabul qilish bosqichma-bosqich amalga oshadi, degan fikr ilgari suriladi. Xulosa chiqarishning yana bir faraz funksiyasi ongning keyin sodir bo‘ladigan ish-harakatga ayni bir vaziyat paydo bo‘lganda ishga tushishi mumkin.

Mavzuga oid nazorat savollar:

1.Tafakkur deb nimaga aytiladi?
2.Tafakkur va hissiy bilish haqidagi fikringizni bayon eting.
3.Tafakkur jarayon sifatida qanday namoyon bo’ladi?
4.Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalarni yoriting.
5.Tafakkur operatsiyalarini sanang va yoriting.
6. Muammoli vaziyat va ularni xal etishda tafakkurning roli qanday?
7. Tafakkur turlari sanang.
8.Tafakkurning individual xususiyatlari yoriting.
9.Tafakkur va nutqning o’zaro bog’liqligini izohlang

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.

5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

24- Mavzu: NUTQ

Asosiy savollar

1.Nutq haqida tushuncha
2.Tilning asosiy funktsiyalari
3.Nutqning rivojlanish xususiyatlari
4.Nutq turlari

O’QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Nutq haqida tushuncha berish, Tilning asosiy funktsiyalari ko’rsatib berish, Nutqning rivojlanish xususiyatlari ko’rsatish, Nutq turlari sanab ular xaqida malumot berish

KALIT SO’ZLAR:

Sintagma, paradigmatik, egotsentrizm, mimika, pantomimika, exologik, signifikatsiya, daktologik, (diologik, polilogik, ekspressiv, impressiv, lakonik(qatra, yig’iq), epik(yoyiq), afaziya, motor, sensor, amnestik, totalafaziya

1. Nutq haqida tushuncha

Inson til yordami bilan boshqa odamlarga o’tmish, hozirgi zamon vakelajakka oid narsalar, voqelik yuzasidan axborot, xabar, ma’lumot berishimumkin. Odamdagi shaxsiy individual tajribaning umuminsoniy tajriba bilanbog’liqligi kishilarda tilning mavjudligi bilan izohlanib, u oddiy qilibtushuntirilganda so’z va belgilar tizimi hamda yig’indisidan iboratdir. Belgilar va ularning ahamiyati insonning yuksak psixik funktsiyalari(ya’ni idrok, xotira, tafakkur, xayol)ning vositasidir. Odatda belgilar turli-tumanbo’lishidan qat’iy nazar ularning eng muhimi– bu so’zdir. Har bir so’z ma’lumot, xabar, axborot vazifasini bajaradi va muayyan mazmunni o’zida aks ettiradi.

Tilning asosiy funktsiyalari

1) til yashashning vositasi, ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatish, berish va o’zlashtirish quroli tarzida vujudga keladi;

2) til vosita yoki kommunikatsiya usuli, hatto odamlarning xatti-harakatlarini boshqaruvchi qurol sifatida namoyon bo’ladi;

3) til intellektual faoliyatning quroli sifatida xizmat qiladi(muammoli vaziyat mohiyatini tushunish, echishni rejalashtirish, ijro etish, maqsad bilan solishtirish).

Odam o’zi xoh amaliy xoh aqliy harakat qilishidan qat’iy nazar unirejalashtirib, buning echimi uchun vosita qidirishning va umumiy fikriymasalalarini hal qilishning asosiy quroli til hisoblanadi.

Nutq faoliyati– odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga uzatish yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z shaxsiyharakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir. N.I.Jinkin bo'yicha nutq mexanizmlari quyidagicha izohlanadi:

- Biron fikrni nutq vositasi yordami bilan bayon qilishdan oldin, maxsus kod orqali bu fikrning asosini tuzamiz– u programmalashtirishmexanizmidir.
- Undan keyin rejalashtirishdan gapning grammatik tuzilishiga o'tishbilan bir guruh mexanizmlar keladi.
- Esda olib qolish so'zlarning grammatik xususiyatlarini amaldaqo'llashni ta'minlovchi mexanizm.
- Bir xil tipdagi tuzilishdan boshqa tipdagi tuzilishga o'tishmexanizmi. Programma elementlarini grammatik tuzilishga yoyish mexanizmi.
- So'zni ma'nosiga qarab qidirishni ta'minlovchi mexanizmlar.
- Sintagmalarni harakat jihatidan programmalashtiruvchi mexanizmlar.
- Nutq tovushlarini tanlash va harakat programmasidan tovushlarni o'tish mexanizmlari.
- Nutqni amalga oshirishni ta'minlovchi mexanizm.

Nutqning rivojlanishi quyidagi xususiyatlari va turlari
Nutqning rivojlanishi quyidagi xususiyatlarga
a) gugulash.
b) g'udurlanish(soxta so'zlar).
v) paradigmatik fonetika(1,3 - 1,5 yoshgacha) - buvi, buva, o'tir, o'tirdio'tiradi va h.k.
g) nutqning vaziyatbopligi(J.Piaje– situativ nutq).
d) nutq egotsentrizmi(J.Piaje– egotsentrik nutq).

Nutq turlarining psixologik tavsifi E.G'.G'oziev fikricha, nutqning muayyan asoslariga suyangan holda noan'anaviy tasnifini berish uning qiymatini yanada oshiradi, inson-texnika munosabatini amaliy jihatdan namoyish qilib, u noverbal va verbal turlarga bo'linadi. Noverbal nutq genetik kelib chiqish jihatidan birlamchi hisoblanadi, chunki insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval tovushsiz, so'zsiz nutq turlari paydo bo'lgan bo'lib, u o'z ichiga shaxs kamolotining yirik sanasini qamrab olgan. Noverbal nutq turini shartli ravishda quyidagi ko'rinishlarga ajratish mumkin: imo-ishora, mimika, pantomimika, exologik, ya'ni aks-sado, signifikatsiya, daktologik(barmoq nutqi).
Imo-ishora inson hayot va faoliyat ko'rsatish davrining dastlabki pallasida asosiy nutq turi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Etnikstereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, ma'lum axborotlarni shaxslararomunosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin ma'noli, mazmunli nutq turi imo-ishorali nutq deyiladi. Masalan, o'zbeklarda fikrni tasdiqlash old tomonga bosh siltash bilan ifodalansa, xuddi shu ma'noni bulg'orlarda boshni sarak-sarak qilish anglatadi. Mimika yuz harakatlari(fizionomiya) yordamida insonni inson tomonidan idrok qilish, o'zgalar fikriga javob qaytarish jarayonida shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon bo'luvchi noverbal nutq(tabassum, jilmayish, miyig'ida kulish, lab qisish va h.k.) turidir.

Pantomimika yuz gavda harakatlari, tana a'zolari, qaddi-qomat yordamibilan fikrlarni uzatish, syujetli, qoidali, ma'noli, dramatik kechinmali no-verbal nutq turidir. U o'z mohiyati ko'lami bilan mimikadan ustuvorxususiyatga ega bo'lib, axborotlar, intim holatlar, murakkab kechinmalaryuzasidan o'zgalarga ma'lumot uzatish tarzida hukm surib, yumor hissini, qo'rqinch tuyg'usini, zahmat obrazini, dahshat kechinmasini o'zida aks ettirib, ko'pinchakommunikativ funktsiyani ijro etadi, hissiy aloqa o'rnatish orqali taassurotlar mukammalligi ta'minlanadi. Exologik yoki sado deganda ayrim his-hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to'siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasi tushuniladi. Noverbal turkumga kiruvchi signifikatsiya boshqalardan o'z tuzilishi, mazmuni, shakli bilan keskin ajralib turib, u aniq

shartli alomatlar orqalimuayyan mantiqiy yuklamani o'zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyatlinoverbal nutq turidir. U shartli belgilar, signallar, modellar shaklidaifodalanishi mumkin. Har bir«signal» o'z ko'lami, takrorlanish sur'ati, tempi, chastotasi bilan muayyan ma'lumot uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, shartli alomatlar negizida mazmun yoki mohiyat yotadi. Morze alifbosi va shunga o'xshash hozirgi zamon aloqa qurilmalari qo'l yordami bilan(asbobni bosish orqali) xabar uzatishga yoki qabul qilishga mo'ljallangan. Hozirgi zamon ratsiyalari ham xuddi shunga o'xshash kommunikatsiya quroli vazifasini bajaradi. Noverbal nutqning yana bir turi daktologik(barmoq) nutq deb atalib, u inson tana a'zolari, imo-ishoralar, mimika, xullas hissiyot yordami bilan muomala o'rnatishga qaratilgan aloqa vositasidir. So'z orqali ifodalanuvchinutq mazmuni ma'noli qo'l, yuz harakatlariga, ayrim hayajonli sadoga, qahr-g'azab, iliq tabassum, qahqahaga ko'chirilib, bunda harakatning takrorlanishiaxborot mazmunini boyitadi, kuchaytiradi, ma'lumotlar uzluksizliginita'minlab turadi. Verbal nutq turkumini shartli ravishda quyidagi turlarga ajratishmumkin:

1) og'zaki;
2) yozma;
3) monologik;
4) diologik;
5) polilogik;
6) tashqi;
7) ichki;
8) ekspressiv;
9) impressiv;
10) lakonik(qatra, yig'iq);
11) epik(yoyiq);
12) affektiv(jahl holatidagi)

Og'zaki nutq noverbal turkumdan keyin paydo bo'lgan nutq turidan birihisoblanib, u shartli ravishda quyidagi nutq ko'rinishlarida ifodalanadi: monologik, dialogik, polilogik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik(yig'iq, qatra), affektiv(his-hayajon, jahl). Og'zaki nutq pauza, mantiqiy urg'u, temp, tembr, chastota, ritmika va boshqatashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o'zida mujassamlashtirgan, tilningbarcha qoidalari, qonunlari, shartli belgilar sifatida xizmat qilishgaasoslanadi. Kommunikativ xususiyatli axborotlar oddiy xabar, so'roq, undovma'nosini anglatuvchi ma'lumotlar og'zaki nutqning murakkab hamda rang-barangtuzilishga ega ekanligidan dalolat beradi. Og'zaki nutq o'zining jarangdorligi, ta'sirchanligi, axborotlarni qabulqilishdagi qulayligi, uzatilishdagi ixchamligi, toliqishning oldini olishimkoniyati mavjudligi uning keng qirrali ekanligini bildiradi. Monologik nutq og'zaki nutqning dastlabki turi bo'lib, u yakka shaxsningichki kechinmalarini til mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uningo'ziga qaratilgan(egotsentrik), ta'sirlanishini ifodalashga va axborot uzatishgamo'ljallangan nutq turidir.

Dialogik nutq ikki shaxs o'rtasida namoyon bo'luvchi, axborot uzatishga vaqabul qilishga mo'ljallangan nutq turidir. Uning monologik turidan farqlitomoni fikr mohiyati nutq faoliyati qatnashchilarida anglangandan keyin u yokibu shaklda qisqartirish imkoniyatiga ega. Polilogik nutq deb bir nechta kishilar bilan amalga oshirishgamo'ljallangan, triada va poliada negiziga quriluvchi, axborot uzatish va qabulqilishga yo'naltirilgan, bahs tarkiblari ishtirok etuvchi og'zaki nutq turigaaytiladi. Artikulyatsion apparat orqali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks etuvchi, o'zgalarga yo'naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi nutq turiga tashqi nutq deb atalib, unda tilning barcha qoidalari vaqonuniyatlari mujassamlashgan bo'lib, u uzatish va qabul qilish, idrok etish vatushunishdan iborat muomala quroli, vositasi vazifasini ijro etadi. Muayyan axborotlarni tartibga keltirish, g'oyalarni yaratish, fikriy dasturni ishlab chiqishga mo'ljallangan, lekin latent davridagi ma'lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyilib, uning muhim

xususiyatlaridan biri– bu ko'lam jihatdan tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Yana bir xususiyati esa tafakkur mexanizmi funktsiyasini bajarishidir.

Ekspressiv nutq deganda axborotlar ichki mohiyatini tashqi his-hayajontarkiblari bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatni yaqqol ifodalanishini aks ettiruvchi, ovozli, til vositalariga asoslanuvchi nutq turi tushunilib, u o'zining tezkorligi va vaziyat bopligi bilan boshqa nutqturlaridan ajralib turadi. Ichki kechinmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg'unlashishi tufayli fikriy bog'lanishni vujudga keltiruvchi, holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga esa impressiv nutq deyiladi. Millat va elatlarning til boyligi maqollar, donishmandliklar, hikmatlar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lganyig'iq nutq turi lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq deyiladi. Masalan, «Etti o'lchab– bir kes», «Sabrning tagi– sariq oltin». Affektiv nutq turli omillar ta'sirida birdaniga vujudga keluvchi, jahlning mahsuli bo'lib, bunda u to'satdan suhbatdosh, raqib tomonga uzatiluvchi, o'ta ta'sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajarib, zarbasi jihatidan alternativi yo'qligi bilan boshqa nutq turlaridan keskin ajralib turadi. Jahl, qasos, alam, tajovuz kechinmalarini o'zida aks ettirib, o'tatanglik, zo'riqish(stress) mahsuli bo'lib hisoblanadi(«Jahl kelganda– aqlketadi»; «Hissiyot bilan emas, balki aql bilan ish tut»).

Yozma nutq insoniyat tarixining taraqqiyot bosqichida paydo bo'lib, hozirgacha u o'z rivojlanishida davom etmoqda. E.G'.G'oziev ta'rificha, tilning barcha qoidalariga(orfografik, morfologik, sintaksik, leksik, orfoepik, lingvistik, fonematik, fleksiv va h.k.), qonuniyatlariga, mexanizmlariga(jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyanshartli alomatlar(grafiklar) yordamida shakl, tuzilish, ma'no, mazmun vamohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutqturi yozma nutq deyiladi.

Yozma nutq turlari**:**

a) monologik(drama),

b) dialogik(badiiy asar janrlarida), v) ichki,

g) lakonik(yig'iq, qatra),
d) epik(yoyiq, yirik roman, qissa va boshqalar).

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'zifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq til boyliklarigabevosita asoslanib, yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi. Lakonik(yig'iq, qatra) nutq ham og'zaki nutqdagiday ma'no kasb etsa, epik(yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to'laqonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi.

Nutqning buzilishi. Bosh miyaning organik zararlanish kasalliklari, jarohatlarida, kalla chanoq suyaklari shikastlanishida, isteriyalarda nutqning buzilishi kuzatilib, u afaziya deyiladi. Afaziyaning bir necha turlari farqqilinadi, ularning ko'pgina umumiy va bir-biridan farq qiladigan xususiyatlari ham mavjud. Afaziya bilan og'rigan bemorlarda so'zlar va ularni tashkil etuvchi nutq tovushlarini to'g'ri tanlash buziladi, shuningdek, mustaqil nutqning grammatik tuzilishi ham buziladi. Bunday bemorlarning nutqi kambag'al, ishlatiladigan so'zlar zahirasi ancha cheklangan bo'ladi. Bir xil so'zlarni va bo'g'inlarni boshqalari bilan almashtirish kuzatilib, gapning ayrim qismlari o'rtasidagi bog'lanish buziladi. Shuningdek, o'qish va yozishning yomonlashuvi ham kuzatilishi mumkin. Afaziyalar motor, sensor, amnestik, totalafaziyalarga ajratiladi. Motor afaziya so'zlarni talaffuz qilishga qobiliyatsizlik yoki bu qobiliyatning sezilarli ravishda pasayishidir. Bemorlar gapirishga haraka tqiladilar, lekin faqat bir necha so'z yoki bo'g'inlarnigina ayta oladilar. Bunday buzilish kalla chanog'ining peshona qismi shikastlanganda kuzatilib, bunda bemorlar o'zlariga qaratilgan nutqnigina tushunadilar.

Sensor afaziya atrofdagilar nutqini yomon tushunish bilan xarakterlanib, yozuvda qo'pol buzilish kuzatiladi. Sensor afaziya bilan og'rigan bemorlarda o'zlariga nisbatan qaratilgan nutqni tushunish ko'proq yomonlashgan bo'ladi. Ular ko'pincha o'zlariga berilgan savollarni anglash u yoqdatursin, hatto oddiy imo-ishoralarni ham tushunmaydilar. Bunday bemorlar erkin gapiradilar, lekin ancha buzilgan va birmuncha tushunarsiz bo'lgan nutqda bir xil so'z va bo'g'inlarni boshqalari bilan almashtirishga ko'p marta yo'l qo'yadilar. Sensor afaziya uchun nutq beqarorligi (logoreya) xosdir.

Amnestik afaziya narsalarning nomlarini aytish qobiliyatlariningbuzilishida namoyon bo'ladi. Kerakli so'z ko'pincha bevosita so'zning narsa bilanbog'liqligidan emas, balki bemorning nutqi kontekstini anglashidan paydobo'ladi.

Total afaziya nutqning barcha turlari yo'qolishi bilan xarakterlanadi. Bemor gapirishga harakat qilib, ba'zan u yoki bu tovushni talaffuz qilishimumkin. Bu holat bosh miyada qon aylanishi buzilganda va atrofikshikastlanishda kuzatiladi.

3. NUTQNING RIVOJLANISHI

Nutqning rivojlanishi. Tabiat mo'jizalaridan biri - bola tomonidan nutqni o'zlashtirish qobiliyatidir. Bolalaming oddiy guv-guvlash jarayonidan bir so'zli bosqichga va telegrafik, ikki so'zli bosqichga yengil o'tishlari olimlar o'rtasida ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Bixevioristik oqim namoyondalaridan Skinner biz tilni imitatsiya, ya'ni taqlid qilish va uni mustahkamlashning ma'lum tamoyillari vositasida o'rganamiz, deb tushuntirgan. Lingvist Noam Xomski Skinner fikrlariga e'tiroz
bildirib, bolalar biologik va fiziologik jihatdan so'zlami o'rganish va grammatikadan foydalanishga
tayyor bo'ladi!ar, deydi. Biroq grammatikani o'zlashtirish inson hayotining dastlabki bir necha yilini egallashini inobatga olganda uning fikrlari o'ta bahsli va tanqidiydir.

Hayvonlarda nutq paydo bo'lishi mumkinmi? Yana bir hayotiy masala - nutq yagona insoniy fenomen hisoblanadimi? Shubhasiz, hayvonlar muloqot qiladilar. Masalan, asalarilar ozuqa bor joyni raqsga oid harakatlaming jimjimador uyg'unlashuvi va tovushli signal vositasida yetkazadilar. Psixologlaming bir necha guruhi esa odamsimon maymunlar, shu jumladan, shimpanzening bir necha turlarini odamlar bilan belgilar yordamida yoki kompyuterga biriktirilgan knopkalami bosish vositasida muloqot qilishga o'rgatdilar.

Maymunlar ahamiyatli darajada lug‘at boyligini egalladilar. Ular mazmunni yetkazish, iltimosni ifodalash va mantiqan tugallash uchun gaplar tuzdilar. Skeptik (har narsaga shubha bilan qarovchi)lar inson va odamsimon maymunlaming tilga qobiliyatlari, ayniqsa, sintaksisdan foydalanib so‘zlami bir-biriga bog‘lash qobiliyati o‘rtasidagi muhim tafovut va farqlar
borligini ta’kidladilar. Shunga qaramay, ushbu tadqiqotlar odamsimon maymunlaming deyarli bilishga oid qobiliyatlari borligidan guvohlik beradi.

Tilsiz tevarak olamning mohiyati tushunarsiz va biz til orqali ifodalaydigan olam madaniylashmagan bo‘lar edi. Til bizning nimalar haqida xayol qilishimiz, idrok etishimiz va eslab qolishimizga ta’sir ko‘rsatadi. Shubhasiz, ta’lim bizning so‘zlash va fikrlash kuchimizni, qobiliyatimizni oshirish imkoniyatiga ega. Biroq fikrlash jarayoni aksariyat holda so‘zsiz olib boriladi.

Tafakkur va til o‘zaro o‘ta jumboqli tarzda chatishib, qo‘shilib, birikib ketgan jarayondir. Psixologlar oldida turgan “birinchi bo‘lib nima paydo bo‘lgan tafakkurmi yoki til?” - degan savol go‘yoki “tovuq oldin paydo bo‘lganmi yoki tuxum?” tarzidagi savollar turidan biri bo‘lib, muhim masala hisoblanadi. Balki g‘oyalarimiz awal paydo bo‘lib, keyin ulami so‘zda ifodalashimizni kutar? Yoki bizning fikrlarimiz so‘zga kiydirilgan va ularsiz mazmunga ega emasdir?

NUTQ TURLARINING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Insoniyatda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulyatsion apparati paydo bo‘lgunga qadar, imo-ishoralardan foydalanib nutq so‘zlagan. Ma’lumki, qadimgi ajdodlarimizning nutqi va nutq faoliyati hozirgi zamon kishilarida qanday funksiyani bajarayotgan bo‘lsa, o‘sha davrda ham xuddi shunday vazifani ijro etgan. U davrlarda axborotlar, ma’lumotlar ko‘lami tor bo‘lgani tufayli insonlar noverbal nutqdan ko‘p davrlar muvaffaqiyatli foydalanib kelganlar.

Noverbal nutq 'turini shartli ravishda quyidagi ko‘rinishlarga ajratish mumkin: imoishora, exologik, ya’ni aks-sado, mimika, signifikatsiya, pantomimika, daktilogik (barmoq nutqi).

Avlodlar tarbiyasi, ma’lumotlar uzatish noverbal nutq orqali amalga oshirilgan, ijtimoiy va xususiy (shaxsiy) fikr uzatish hamda qabul qilish ana shu tariqa namoyon bo‘lgan, tobora takomillashib borgan. Insoniyat yer yuzida hayot va faoliyat ko‘rsatish davrining dastlabki pallasida
asosiy nutq turi sifatida imo-ishora alohida ahamiyat kasb etadi.

Etnik stereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, ma’lum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin ma’noli, mazmunli harakat turi imo-ishorali nutq deyiladi.

Masalan, o‘zbeklarda fikmi tasdiqlash old tomonga bosh siltash bilan ifodalansa, xuddi shu ma’noni bulg‘orlarda boshni sarak-sarak qilish anglatib keladi. Bir xalqda sanash boshmoldoqdan boshlansa,
boshqasida jimjiloqdan, birisida barmoqlar bukilsa, ikkinchisida unday qilinmaydi.

Yuz harakatlari (fizionomiya) yordamida insonni inson tomonidan idrok qilish, o‘zgalar fikriga javob qaytarish, tana a’zolari rangining o‘zgarishi hisobiga shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon bo‘luvchi noverbal nutq turiga mimika deyiladi.

Tabassum, jilmayish, miyig‘ida kulish, lab qisish va cho‘chchaytirish, til chiqazish, qosh uchirish va suzish, xullas turli psixologik holatlami, ayniqsa hissiy kechinmalarni aks

ettiruvchi kommunikativ, interaktiv, pertseptiv xususiyatli nutq turi mimika bo‘lib hisoblanadi. Mimika yordami bilan haqgo‘ylik, quvlik, yoqtirish va yoqtirmaslik, samimiylik va ikkiyuzlamachilik, hasad: quvonch, qayg‘u, baxtiyorlik singari yuksak tuyg‘ular namoyish etiladi. Xush yoki noxush kechinmalar aks etilayotganligidan kelib chiqqan holda muomala jarayoni qisqa muddatli, yoki uzoq muddatli vaqt mezonini namoyon qiladi, qayg‘u, baxt hislarini ifodalab keladi. U mono vaziyatni, diada, triada, poliada ko‘rinishidagi 'Noverbal nutq ' turini shartli ravishda quyidagi ko‘rinishlarga ajratish mumkin: imoishora, exologik, ya’ni aks-sado, mimika, signifikatsiya, pantomimika, daktilogik (barmoq nutqi). hida ahamiyat kasb etgan. shaxslararo munosabat shakllarini yaqqol aks ettiradi, fikmi uzatish, qabul qilish, ta’sirlanish, ruhlanish kabi fonksiyani bajaradi. Hayotiy tajribaning ko‘payishi bilan ichki kechinmalami (interiorizatsiyalash) tashqi voqea-hodisalarga almashtirish (eksteriorizatsiyalash) bilan yakunlanadi,
ko‘pincha individual va ijtimoiy tarbiya vazifasini bajaradi.

Yuz harakatlari, tana a’zolari, qaddi-qomat yordami bilan fikrlarni uzatish, syujetli qoidali, ma’noli, dramatik kechinmali noverbal nutq turi pantomimika deb ataladi.

0‘z mohiyati ko'lam i bilan mimikadan ustuvor xususiyatga ega bo‘lib, axborotlar, intim holatlar, murakkab kechinmalar yuzasidan o‘zgalarga m a’lumot uzatish tarzida hukm suradi. Insonda turmush
tajribasi ortib borishi, kasbiy faoliyat mazmunini rollarga va syujetga asoslangan holda ssenariysini yaratish, vaziyatga qarab qisqa va uzoq muddatli informativ funksiya bajaradi. Pantomimika yumor hissini, qo‘rqinch tuyg‘usini, zahmat obrazini, dahshat kechinmasini o ‘zida aks ettirib, ko‘pincha kommunikativ funksiyani ijro qiladi, hissiy aloqa o‘matish orqali taassurotlar mukammalligi ta’minlanadi.

Tashqi ta’sirlanish va uning teskari aloqasi kulgida, ko‘z yoshlarida (xoh quvonchli, xoh qayg‘uli bo‘lishidan qat’i nazar) ifodalanib, assotsiatsiyalami jonlantiradi va ko‘lamini kengaytiradi. **Pantomimika** sahna harakatiga nisbatan qobil, iste’dodli, iqtidorli salohiyat namunasini namoyish etib, maxsus qobiliyatli shaxslar tomonidan maqsadga muvofiq ravishda ijro qilinadi, lekin istisno tariqasida o‘qituvchilik faoliyatida ham unumli foydalaniladi. Yaqqol ruhiy hodisalar, holatlar, xususiyatlar, shaxsning fazilatlari pantomimika ijrosi davomida faoliyat subyekti tomonidan bajariladi.

Ayrim his-hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to‘siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasiga exologik yoki sado nutqi deyiladi.

Exologik yoki aks-sado nutq turi bir tomonlama aloqa (tog‘-inson, inson-jism) negizida vujudga keladi, ko‘pincha individual tovush harakati javob, masofa funksiyasini ijro etadi. Ekstremal favquloddagi
hodisalar yuz berishi jarayonida shartli tovushlardan tuzilgan aloqa usulidan foydalaniladi. Tovushlaming qaytishi fazoviy chamalash, muayyan m o ijal olish uchun xizmat qiladi, qo‘rqinch, hayajon, umid, ishonch tuyg'ularining aloqaga kirituvchi shaxslar ruhiy dunyosida mujassam lashishini ta ’niinlaydi.

Aniq shartli alomatlar orqali muayyan mantiqiy yuklamani o‘zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyatli noverbal nutq turi signifikatsiya deyiladi.

U shartli belgilar, signallar, modellar shaklida ifodalanishi mumkin. Uzoq masofalarga xabar yoki m a’lumot uzatish va qabul qilish vositasi sifatida Morze alifbosi va shunga o‘xshash «sun’iy til» nomi
bilan mashhur kommunikativ manbalari faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

Har bir «signal» o ‘z ko‘lami, takrorlanish sur’ati, tembri, chastotasi bilan muayyan m a’lumot uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, shartli alomatlar negizida mazmun yoki mohiyat yotadi («doza», «porsiya» deb nom lanadi). Morze alifbosi va shunga o‘xshash signifikatsiya hozirgi zamon aloqa qurilmalari va qo‘l yordami bilan (asbobni bosish orqali) xabar uzatishga yoki qabul qilishga
moMjallangan. Hozirgi zamon ratsiyalari ham xuddi shunga o‘xshash kommunikatsiya quroli vazifasini bajaradi.

Noverbal nutqning yana bir turidaktiologik (barmoq) nutq deb ataladi. Inson tana a’zolari, imoishoralar, mimika, xullas hissiyot yordami bilan muomala o‘rnatishga qaratilgan aloqa vositasi daktiologik nutq deyiladi.

So‘z orqali ifodalanuvchi nutq mazmuni ma’noli qo‘l, yuz harakatlariga, ayrim hayajonli sadoga, qahr-g‘azab, ilk tabassum, qahqahaga ko‘chiriladi. Harakatning takrorlanishi axborot mazmunini
boyitadi, kuchaytiradi, m a’lumotlar uzluksizligini ta’minlab turadi. Umumbashariy xususiyatli nutq vositasi daktiologiya fani nomi bilan yuritiladi va maxsus o‘qitish, o‘rgatish orqali undan foydalanish
kobnikmasi hamda malakasi soqov yoki kar-soqov odamlarda shakllantiriladi. Hatto ularda savol chiqarish ham xuddi shu tamoyil negizida quriladi.

Noverbal nutqni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin:
1) tovushsiz: a) imo-ishora, b) mimika d) pantomimika, e) daktiologik;
2) tovushli: a) exologik (aks-sado), b) signifikatsiya (shartli belgilar, signallar, modellar).

Og‘zaki nutq noverbal turkumdan keyin paydo bo‘lgan nutq turidan biri hisoblanadi va u shartli ravishda quyidagi nutq ko‘rinishlarini qamrab oladi: monologik, dialogik, poliologik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik (yig‘iq, qatra), affektiv (his-hayajon, jahl).

Pauza, mantiqiy urg‘u, tembr, chastota, ritmika va boshqa tashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o‘zida mujassamlashtirgan, tilning barcha qoidalari, qonunlari, shartli belgilar sifatida xizmat qilishga asoslanuvchi nutq turi og‘zaki nutq deb ataladi.

Noverbal nutq o‘zining asosiy funksiyasini bajarib bo‘lganidanso‘ng (uning ma’lum tarkiblari faoliyat ko‘rsatib davom etib kelmoqda) axborot uzatish, tajribalami egallash, insonni kamol toptirish va shunga o‘xshash vazifalar tabiiy ravishda og‘zaki nutq zimmasiga yuklangan. Kommunikativ xususiyatli axborotlar oddiy xabar, so‘roq, undov ma’nosini anglatuvchi ma’lumotlar og‘zaki nutqning murakkab hamda rang-barang tuzilishiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Og‘zaki nutq o‘zining jarangdorligi, ta’sirchanligi, axborotlami qabul qilishdagi qulayligi, uzatilishdagi ixchamligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi uning keng qirrali ekanligini bildiradi.

Yakka shaxsning ichki kechinmalarini til mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uning o‘ziga qaratilgan (egotsentrik), ta’sirlanishini ifodalashga va axborot uzatishga mo‘ljallangan nutq turi monologik nutq deb ataladi.

Diada shaklidagi munosabatlar negizida quriluvchi, ikki shaxs o‘rtasida namoyon bo‘luvchi, axborot uzatishga va qabul qilishga mo‘ljallangan nutq turi dialogik nutq deb ataladi.

Unda shaxsiy his-tuyg‘ularning ichki va tashqi shakllari uyg‘unlashadi, shuningdek, o‘zgalar fikrini ifodali o‘qishda ham o‘z aksini topadi. His-hayajonni tashqi va ichki kechinmalar hamda ulaming mexanizmlari aniq, ravon, izchil aks ettiradi.

Uning monologik turidan farqli tomoni fikr mohiyati nutq faoliyati qatnashchilarida anglangandan keyin u yoki bu shaklda qisqartirish imkoniyatiga ega. Uning interaktiv tomoni ko‘pincha ustuvorlik
qiladi, axborotlar qabul qilish va uzatish o‘zaro tushuncha asosiga quriladi, aks holda muomala maromi buziladi, o‘zaro fikr almashuv muddatdan oldin yakunlanadi.

Bir nechta kishilar bilan amalga oshirishga mo‘ljallangan, triada va poliada negiziga quriluvchi, axborot uzatish va qabul qilishga yo‘na!tirilgan, bahs tarkiblari ishtirok etuvchi og‘zaki nutq turiga polilogik nutq deyiladi.

Muomalada muammo mohiyati har qaysi qatnashchi tomonidan anglashilgandan so‘ng uning tarkiblari qisqarishi mumkin, bu esa o‘zaro tushunishni osonlashtiradi. Mazkur nutq turida ham dialogik
nutqqa xos bo‘lgan mexanizmlar, ta’sir o‘tkazuvchi vositalar ishtirok etib, uning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi, shaxslararo munosabat ko‘lamini kengaytiradi.

Artikulyatsion apparat orqali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks etuvchi, o‘zgalarga yo‘naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo‘luvchi nutq turi tashqi nutq deb ataladi.

Tilning barcha qoidalari va qonuniyatlari unda mujassamlashgan bo‘lib, uzatish va qabul qilish, idrok etish va tushunishdan iborat muomala quroli, vositasi vazifasini bajaradi. Nutq, tempi, tembri, ritmikasi va chastotasi mavjudligi uchun axborotlami tinglash va idrok qilish yengilroq kechadi.

Muayyan axborotlarni tartibga keltirish, g‘oyalarni yaratish, fikriy dasturni ishlab chiqishga moljallangan, lekin latent davridagi ma’lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyiladi.

Ichki nutqning muhim xususiyatlaridan biri bu ko‘lam jihatdan tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Ikkinchi bir xususiyati esa tafakkuming mexanizm funksiyasini bajarishidir.

Axborotlar ichki mohiyatini tashqi his-hayajon tarkiblari bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatning yaqqol ifodalanishini aks ettiruvchi, ovozli, til vositalariga asoslanuvchi nutq turiga ekspressiv nutq deyiladi.

Ichki kechinmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg‘unlashishi tufayli fikriy bog‘lanishni vujudga keltiruvchi holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga impressiv nutq deyiladi.

Mulohazalar mohiyati shaxs kechinmalari bilan munosabatga kirishishi natijasida o‘ziga xos voqelikni namoyish qiladi.

Millat va elatlarning til boyligi aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo‘lgan yig‘iq nutq turi lakonik, ya’ni yig‘iq, qatra nutq deyiladi.

Yetti o‘lchab bir kes, sabming tagi - oltin kabi maqollarda, ibratli so‘zlarda ifodalangani kabi.

Turli omillar ta’sirida birdaniga vujudga keluvchi, jahlning mahsuli hisoblanmish, qisqa muddatli nutq turiga affektiv nutq deyiladi.

Birdaniga suhbatdosh, raqib tomonga uzatiluvchi, o‘ta ta’sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajaruvchi qisqa muddatli nutq affektiv deb nomlanib, zarbasi jihatidan altemativi

yo‘qligi bilan boshqa nutq turlaridan keskin ajralib turadi. Jahl, qasos, alam, tajovuz kechinmalarini o‘zida aks ettirib, o‘ta tanglik, zo‘riqish (stress) mahsuli bo‘lib hisoblanadi (jahl kelganda aql ketadi: hissiyot bilan emas, balki aql bilan ish tut iboralari shu kabi holatlarda ishlatiladi).

Tilning barcha qoidalariga (orfografik, morfologik, sintaktik, leksik, orfoepik, lingvistik, fonematik, flektiv va hokazo), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakl, tuzilishi, ma’no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi.

Nag bir tilning to‘la mohiyati yozma nutq orqali ifodalanadi, uzoq va yaqin masofalar uchun axborot (kommunikatsiya) vositasi (quroli) vazifasini bajaradi.

Yozma nutq o‘z navbatida quyidagi tarkiblardan tashkil topadi: a) monologik (drama), b) dialogik (badiiy asar j anrlarida), d) ichki, e) lakonik (yig‘iq, qatra), f) epik (yoyiq, yirik roman, qissa va boshqalar).

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, og‘zaki nutqdagidan farqli o‘laroq til boyliklariga bevosita asoslanadi. Yangiliklar yaratish, ijod qilish so‘zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi. Lakonik (yig‘iq, qatra) nutq ham og‘zaki nutq kabi ma’no kasb etadi. Epik (yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to‘laqonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi. Til mexanizmlaridan tashqari badiiy vositalar orqali ham inson ruhiyati tavsiflanadi

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Nutq haqida tushunchangizni bayon eting.
2.Tilning asosiy funktsiyalari hni sanang.
3.Nutqning rivojlanish xususiyatlari nimalarga bog’liq?
4.Nutq turlarini sanang va yoriting.
5.Og’zaki nutq va uning turlarini yoriting.
6.Yozma nutqning ahamiyati qanday?
7.Nutqning buzilishi nimalarga bog’liq?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

25-Mavzu: IRODA

Asosiy savollar.

1. Iroda haqida tushuncha.
2.Iroda akti va uning tuzilishi. Shaxsning irodaviy xususiyatlari. Irodaviy sifatlarning tuzilishi.
3. Irodaviy harakatlar va irodani boshqarish.
4. Irodaning nerv-fiziologik asoslari.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Iroda haqida tushuncha berish, Iroda akti va uning tuzilishi. Shaxsning irodaviy xususiyatlari. Irodaviy sifatlarning tuzilishi. Irodaviy harakatlar va irodani boshqarish. Irodaning nerv-fiziologik asoslarini ko'rsatib berish

KALIT SO'ZLAR:

Iroda psixologiyasi, irodaviy harakat, irodaviy zo'riqish, faollik, irodaviy akt, qat'iyat, iroda akti, intilish, hissiyot, irodaviy harakat, irodani boshqarish, avtomatlashgan, reflekslar.

1. Iroda haqida tushuncha.

Iroda tushunchasi uzoq tarixga ega bo'lib, inson ongining mohiyatini kashf qilish jarayonidan boshlab, muayyan bilimlar to'planishi tufayli ilmiy yondashuvlar asosida vujudga kelgan. XVII asrdayoq Gobbs va Spinozalar ta'kidlab o'tganlaridek, faollik manbai bemahsul sohaning paydo bo'lishi deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxsiy kuch-quvvatini hissiy intilish bilan uzviylikda qaramoqlik lozim. Spinozaning fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Uning iroda haqida bunday fikri irodani ilmiy nuqtai nazardan tushunishni shakllantirgan. V. Vundtning mulohazasicha, irodaning negizida ichki faollik etish yotadi. Tadqiqotchi V. A. Ivannikov esa irodani motivatsiyaning ixtiyoriy shakli sifatida tushunadi. Psixologiyada irodani eksperimental o'rganishga oid qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularning ayrimlaridan namunalar keltirib o'tamiz. Ko'pchilik tadqiqotchilar E. I. Ignatev qo'llangan metodikasi va uning natijalarini qo'llab-quvvatlaydilar. Ushbu metodikaning mohiyati shundan iboratki, muskulning kuchli qisqarishidan keyin o'zining tinch holatiga qaytishdagi qarshiliklarini engish xususiyatini tajribada tekshirishdir. Xuddi shu vaziyatda irodaviy zo'riqishni bartaraf etish namoyon bo'ladi. Muallifning ta'kidlashicha, zo'riqishdagi muskullarning qisqarishini bir lahza to'xtatib qolish irodaning shartli ko'rsatkichi tariqasida qabul qilish mumkin, chunki mazkur jarayonda inson o'z tana a'zolari muskulini ongli boshqarish uquvi aks etadi. E. I. Ignatev tadqiqotida maksimal qisilishdan keyin irodaviy zo'riqishni (zo'r berishni) 5kg ortiq bo'lmagan og'irlikda pasaytirishga yo'l beriladi, uning taxminicha, bu kattalik (og'irlik) zo'riqish kuchini kamaytirmaydi va zo'r berishni vaqtincha to'xtatib qolishga ta'sirini o'tkazmaydi. Tadqiqotchi materiallarini tahlil qilishning ko'rsatishicha, muskul zo'r berishi 9-17 yoshdagi sinaluvchilarda 14 kgdan 40 kggacha og'irlikni tashkil qiladi, zo'r berishning 5kg kamayish doirasi maksimal holatga nisbatan 35,7 protsentdan to 12, 5 protsent miqdorlarda mujassamlashadi.

Iroda- kishining shunday faolligidirki, bunday faollik oldindan biror maqsad qo'yib va shu maqsadga erishish vositalarini ol¬dindan belgilab, ongli ravishda zo'r berish natijasida hosil bo'ladi.

Iroda, avvalo, kishining o'z-o'zini, o'z intilishlari, hissiyotlari va ehtiroslarini qo'lida tuta bilishi demakdir.

Iroda — kishining o’z-o’zini iroda qila bilishi, o’z xulqi va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish hamda boshqara olish qobiliyatidir.

Iroda akti va uning tuzilishi. Shaxsning irodaviy xususiyatlari. Irodaviy sifatlarning tuzilishi.

Shaxsning irodaviy harakatlari murakkab psixologik mazmun, mohiyat, ma’no kasb etishi bilan tavsiflanadi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qo’yilgan maqsad asosida, bizning xohishimiz bilan bo’ladigan faollikdir. Bu harakat bizning «o’zimiz» bilan bog’liqdir va u ongli ravishda zo’r berishimiz natijasida sodir bo’ladi. Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo’ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo’ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo’ladigan ongli harakatni ko’zda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya’ni muskullar bilan bog’liq bo’lgan) harakatlarnigina emas, balki shuning bilan birga axloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqliy ishlar jarayonida odam ko’pincha qiyinchiliklarga duch kelib qoladi. Bunday hollarda irodaviy zo’r berishga to’g’ri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqida gapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlarida namoyon bo’ladigan ongli faolligini nazarda tutamiz.

Iroda aktining o’ziga xos xususiyati shundan iboratki, nafaqat xohish-istakdagi maqsadni tanlay olish, balki uni amalga oshirish imkoniyati aniqroq ekanligini tushunish hamda anglashdir. Xuddi shu tariqa irodaviy harakatning muhim tarkibi, binobarin, ajratib olingan maqsadga erishishning yo’l-yo’riqlari shakli va mohiyati to’g’risida mulohaza yuritish, uning ustida bosh qotirish davri boshlanadi. Mazkur jarayonda fikr yuritilayotgan vositalarning maqsadga erishish yo’liga muvofiqligi tahlil qilinadi, aqlan chamalab ko’riladi, uni ro’yobga chiqarishga mutlaqo mos yordamchi uslublar, harakatlar tanlanadi. Yuqorida mulohaza yuritilgan aqliy xatti-harakatlarning barchasi o’zining mohiyati bilan iroda aktining tarkibiga kiruvchi aqliy jarayonlar, aqliy lahzalar, aqliy vaziyatlar sifatida mujassamlashadi.

Irodaviy aktning boshlanishi maqsadga erishish yo’l-yo’riqlari haqiqatdan ham aniq istaklarning ushalishiga xizmat qilishi to’g’risida oqilona qarorga kelishda o’z ifodasini topadi. Psixologik ma’lumotlarning ko’rsatishicha, tanlangan harakatlar oqilona, omilkor, odilona ekanligi to’g’risida qarorga kelinganida, maqsadga muvofiqligi ishonchli dalillar ustiga qurilganida ushbu jarayon qiyinchiliklarsiz sodir bo’ladi. Biroq aksariyat hollarda qarorga kelish murakkab jarayonga aylanadi, buning natijasida motivlar kurashi yuzaga keladi, binobarin, tanlash, yakdillikka kelish muddati birmuncha cho’ziladi. Masalan, shaxsda ish joyini almashtirish xohish-istagi tug’ildi deb aytaylik, biroq unda boshqa xususiyatga ega bo’lgan intilishlari hukm surishi mumkin, o’z navbatida ular ishxonani o’zgartirishga to’sqinlik ham qiladi. Jumladan, ish joyini o’zgartirish maoshning yangi ishxonada biroz yuqoriligi bilan bog’liq bo’lsa-da, lekin yangi muhitga va jamoaga, notanish shart-sharoitga, boshqacha talabga moslashish (ko’nikish) zarurligini taqozo etadi. Ana shu tarzdagi munosabatlar bilan motivlar kurashi yuzaga keladi, uning negizida: a) yangi ish joyidan, b)ichki qanoatlanish tuyg’usidan voz kechish kerakmi; yoki v) qimmatli imkoniyat tug’ilishi, g) uning istiqboli evaziga o’zining boshqa ehtiyojlaridan yuz o’girishi lozimmi degan motivlar kurashi boradi. Motivlar kurashida u yoki bu tarzda qarorga kelishni ma’qullash (e’tirof qilish) yoki ma’qullamaslik (e’tirof etmaslik)to’g’risidagi mulohazalarni tahlil qilish (ularni chamalash) bilan cheklanib qolmasdan, balki o’zaro ziddiyatli, bir-birini inkor etuvchi harakatlarni tatbiq etishga undovchi qabildagi motivlar kurashi ham tug’ilishi mumkin. O’zaro qarama-qarshi motivlarning salmog’i qamrovli bo’lsa, shaxsni faoliyatga undovchi ehtiyojlarning ob’ekti o’zining qiymati (ahamiyatliligi) bilan o’zaro baravarlashsa, u holda bunday motivlar kurashi ularga hamohang tarzda kuchli kechadi.

Irodaviy harakatlar va irodani boshqarish.

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladi.

Reflektor harakatlar, masalan, chuchkurish, ko'z pirpiratish, qo'lga bexosdan nina qadalganda yoki qo'l sinib qolganda qo'lni siltab tortib olish ixtiyorsiz harakatlar jumlasidandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning maxsus turi avtomatlashgan harakatlar, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlar odamning amaliy hayoti davomida hosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik aso¬sida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlar ongsiz ravishda voqe bo'ladi. Ammo ixtiyorsiz harakat¬larning ko'pchiligini kishi ma'lum darajada o'sha ish-harakatlar voqe bo'lgan paytda va ayniqsa ular bo'lib o'tgandan keyin bilib-anglab oladi.

Harakat maqsadini belgilash: Irodaviy jarayon va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad qo'yishdan iboratdir. Maqsad deganda odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni engishi lozimligini anglashi tushuniladi.

Irodaviy harakatlar - ilgaridan mo'ljallangan xohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan dastaval shuning bilan farq qiladiki, ularda oldindan mo'ljallangan va to'la anglanilgan intilish bo'ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash: Kishida ayni bir vaqtning o'zida bir necha tilak va istaklar tug'ilishi mumkin, chunki kishining ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo'sh bo'lgan paytida teatrga yoki biror do'stining oldiga borishni xohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yo'li va erishish vositasi turlicha bo'la olishini tasavvur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chi¬qadigan turli xil natijalarni oldindan tasavvur etish mumkin.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki noma'qul ekanliklari chamalab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb — kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir yo'llar bilan emas, balki xuddi shu yo'l bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobdir.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundan iboratki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi; odam ba'zan go'yo ikkiga bo'linib ketadi; «Aql uni deydi, hissiyot (ko'ngil) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron maqsadga olib boruvchi yo'llar aqlga muvofiq kelsa-yu, lekin kishida noxush hissiyotlar tug'dirsa va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tug'dirsa-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday bo'ladi.

Qarorga kelish: Motivlar kurashi bilan bog'liq bo'lgan biron maqsadni amalga oshirish yo'llarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish ma'lum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki ma'lum yo'llari haqida to'xtash demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol o'ynaydi, demakdir. Masalan, kechqurun qaerga borish ke¬rak: teatrgami yoki do'stimning oldigami degan fikrdagi motivlar kurashi natijasida kishi do'stining oldiga borishga qaror qiladi.

Ba'zi hollarda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish im-koniyatlariga ishongan holda juda tez ma'lum bir qarorga keladi. Buni biz qat'iyat deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq, vaqtga «cho'zilib ketadi» va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ikkilanishlar bilan qabul qili¬nadi. Bu - qat'iyatsizlikdir. Masalan, o'rta maktabni tugatayotgan va tugatgan ba'zi bir yoshlar qaysi institutga kirish masalasini juda tez hal qiladilar, boshqa birlari bo'lsa juda uzoq vaqt ikkilanib o'ylab yuradilar.

Bir marta qabul qilishgan qarorni keyinchalik o'zgartirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashtirish, yoki bo'lmasa, batamom bekor qilib yu-borish subutsizlik deyiladi. Qat'iy qaror qila olmaslik - kishi irodasi bo'shligining alomatidir.

Qarorni ijro etish: Biron qaror shu qarorga muvofiq keladigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish, bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yaxshi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlaming ijro etilishini sustlashtirib, cho'zib yuboradilar va boshqa muddatlarga qoldiradilar. Bajarilishi galdan-galga qoldiriladigan yoki bata¬mom bajarilmaydigan qarorlarni niyat deb ataladi.

Ichki qarshiliklarni engish: Ichki qarshiliklar kishining o'ziga xos bo'lgan ma'lum holatidir. Kishi tinch, harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo'lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayotganda, uxlayotganda, toliqqan paytda va kasal paytda bo'ladi.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan kishining aqliy faoliyati ham faol holatga keltiriladi. Masalan: ma'ruza boshlanishi bilanoq talaba iroda kuchini ishga solib, diqqatini bir erga to'playdi, irodaning barqarorligini saqlab turadi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

Parashutchilar birinchi marta o'zlarini samolyotdan tashlaganlarida (iro¬daviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qo'rqish hissini engib borishlari lozim bo'ladi.

Odamning ichki to'lqinlarini enga olish, o'zini boshqarish va o'z usti-dan hukmronlik qila bilish qobiliyatini odatda ichki iroda deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni engish: Odamning tashqi to'sqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni enga olish qobiliyatini tashqi iroda deb yuritiladi. Obektiv voqelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastaval o'z organizmini harakatga solishi lozim va shu bilan birga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va o'zgartirib turishi kerak. Shuning uchun kishining tashqi qarshiliklarni engishga qaratilgan irodaviy zo'r berishlari va irodaviy harakatlari ayni vaqtning o'zida kishining ichki ho¬latini ham o'zgartiradi. Kishi tashqi muhitni o'zgartirishi bilan birga, u o'z-o'zini ham o'zgartiradi.

Irodaning nerv-fiziologik asoslari.

Irodaviy harakatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, irodaviy harakatlarning hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga bo'ysunuvchi shartli bog'lanishlardan, ya'ni assotsiativ jarayonlardan iboratdir. Irodaviy harakatlar mexanizmlarida, asosiy rolni kinestezik qo'zg'atuvchilar tufayli, ya'ni muskullar harakati tufayli yuzaga keladigan maxsus shartli reflekslar o'ynaydi. Kinestezik hujayra va harakat analizatori turli-tuman qo'zg'atuvchilar bi¬lan muvaqqat aloqa bog'lay olishligi I. P. Pavlov hamda uning hamkorlari tomonidan o'tkazilgan maxsus tajribalarda isbotlab berilgan.

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasi¬ning faoliyati bilan bog'liqdirlar. Xususan, ichki nutqqa tegishli so'zlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi

va boshqaruvchi signal hisobla-nadilar. I.P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemasi odam xulqi va xatti-harakatlarining oliy regulatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari birinchi signal sistemasi¬ning signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya po'sti ostki markazlariga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Agar ikkinchi signal sistemasi tormozlansa, bunday holatda «voqelik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya po'stining ostki markaz-larining emotsional ta'siriga bo'ysunadigan» faoliyat haqida gapirish mum¬kin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda bo'ladi.

Nerv sistemasining tetik hamda sog'lom holati har qanday faoliyat va odamning unumli ishchanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson faol faoliyatining susayishiga asos bo'ladi. Bunday sustlik holati xususan toliqish paytida yorqin namoyon bo'ladi.

Jismoniy toliqishning asosiy belgisi muskullar ishchanligining susayishidir. Masalan, jismoniy toliqish, jumladan, muskul kuchlarining zaiflanishi, hara¬katlarning sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadallikning sekinlashuvi, harakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekislikni va bularni boshqarishning buzilishi bilan harakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib yubo¬radi. Bunday holatni abuliya deb ataladi. Abuliya holatidagi kishi juda chanqab turgan bo'lsa ham, o'z oldida turgan stakandagi suvni olib ichishga o'zini majbur qilolmaydi.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. Iroda deb nimaga aytiladi?
2.Iroda akti nima?
3. Shaxsning irodaviy xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
4. Irodaviy sifatlarning tuzilishiga nimalar kiradi?
5. Irodaviy harakatlar va irodani boshqarish qanday amalga oshiriladi?
6. Irodaning nerv-fiziologik asoslarini nimalar tashkil etadi?
7.Abuliya nima?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz	

	www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

26-Mavzu:Hissiyot

Asosiy savollar.

1. Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha.
2. Hissiyotning fiziologik asoslari.
3. Hissiyotning ifodalanishi.
4. Emotsional holatlarning xilma-xilligi.
5. Yuksak hislar(aqliy, estetik,ahloqiy,praksik)

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha berish, Hissiyotning fiziologik asoslari. Hissiyotning ifodalanishi. Emotsional holatlarning xilma-xilligi. Yuksak hislar(aqliy, estetik,ahloqiy,praksik) kabi xissiyot ko'rinishlarini ochib berish

KALIT SO'ZLAR:

kayfiyat, stresslar, affekt, ehtiyoj, emotsiya, his-tuyg'u, emottsiya, kechinma, g'azab, stenik, astenik, kayfiyat, stress, affekt, ehtiros, yuksak hislar, praksik, axloqiy, aqliy, iroda psixologiyasi.

1. Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha.

Kishi biror narsani idrok va tasavur qilganida, Eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechirmalarda odamning o'z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalarga), odamlarga va o'ziga nisbatan subektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (emottsiyalarimizning) birinchi belgisi va elementidir.

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalarga va o'ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subektiv kechinmalardan iborat bo'lgan hissiyotlar ijobiy va salbiy hissiyotlar deb ajratiladi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazardan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtayi nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo'lavermaydi. Sub'ektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko'pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyalish vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy axloqiy hislardir.

«His» degan termin ko'pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishlatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yorug'likni his qilyapman, men issiq-likni his qilyapman* deyish o'rniga: «Men yorug'likni sezyapman, men issiqlikni sezyapman* deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiya-da ham sezgi organlari deyish o'rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilish kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikosidir. Hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuyg'ular, kechinmalardir.

Hissiyotning fiziologik asoslari.

Emottsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, hisoblanadi.Emottsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi, odam esa qizaradi, oqaradi yoki bo'zaradi, nafas olish ham o'zgaradi: nafas olish tezlashadi, yoki susayadi. Emottsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, avalo, bosh miya po'stida sodir bo'ladigan jarayonlardir.

Bosh miya po'sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarim sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arzimas sabablar bilan muttasil va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya po'sti zaiflangani natijasida bet muskullari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga, hatto juda arzimas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar.

Hissiyotlar bosh miya po'stining ostki qismlari faoliyati bilan ham bog'langandir. Jumladan, ko'rish bo'rtig'i hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko'rish bo'rtig'ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po'sti ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Hissiyotning ifodalanishi.

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi o'zgarishlarida va harakatlarida ma'lum darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyotlari ayniqsa, yaqqol ifodalanadi.

Bizning emottsional kechinmalarimiz mimikada, gavda harakatlarida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishining emottsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda yig'i, kulgi va boshqa shu kabilarda ham namoyon bo'ladi.

Hissiyotlarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralar va ma'noli ko'z qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tariqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish yo'li bilan qayd qilinishi mumkin.

Kishining emottsional kechinmalari uning nutqida ham ifodalanadi. Nutqning tezligi va intonatsiyasi o'zgaradi. G'amginlik va ma'yuslik hislarini ifodalovchi nutq vaqtida shu nutqni so'zlovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, nutqning o'zi susayib qoladi, so'zlayotgan kishining tovushi ham bo'linib-bo'linib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima so'zlayotgan kishining nutqida bunga butunlay teskari holat namoyon bo'ladi. Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari, odatda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo'ladi.

Hissiyotlar paydo bo'lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo'lish tezligi. Emotsional kechinmalar turli hollarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez to'satdan, darhol paydo bo'ladi.

Hissiyotning kuchi. Emottsional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotning kuchi, avvalo, yoqimli yoki yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand bo'ldim», «unchalik yoqmadi» va shu kabi iboralar ishlatiladi. Subektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros ila kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

His-tuyg'ularning barqarorligi. Emottsional kechinmalar qanchalik uzoq davom etishi (barqarorligi) bilan ham bir-biridan farq qiladi. Paydo bo'lgan kechinmalar uzoq vaqt davom etilsa, bunday his-tuyg'ular barqaror kechinmalar deb ataladi. His-tuyg'ular paydo bo'lishi bilan darrov so'nib qolsa, yoki boshqa biror emotsional kechinmaga tez o'tib ketsa, bunday his-tuyg'ular beqaror his-tuyg'ular deb ataladi.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror bo'lishiga qarab, emottsional holatlarning turlari farq qilinadi. Emottsional holatlarning asosiy turlari kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Stress. Stress inglizcha stress so'zidan olingan bo'lib, jiddiylik, keskinlik, zo'riqish degan ma'no anglatadi. Stress- og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar, ishlar

me'yoridan oshib ketib, xavfli vaziyatlar tug'ilganida zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo'riqishlar. Mana shunday sharoitlar va vaziyatlarning barchasini biron bir emotsiya turi ro'yobga chiqaradi. Stress emotsional holatining paydo bo'lishi hamda kechishining psixologik xususiyatlarini aniqlash nafaqat uchuvchilar, kosmonavtlar, dispetcherlar (inglizcha dispatcher ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi ma'nosini anglatadi) uchun, balki sudyalar, korxona rahbari, ta'lim tizimi xodimlari uchun alohida ijtimoiy psixologik ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya faniga stress tushunchasini olib kirgan olim kanadalik fiziolog G. Sele (1936) sanaladi. Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari o'ziga xos tarzda o'zgaradi, unda qo'zg'alishning umumiy reaktsiyasi paydo bo'ladi, uning harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshiriladi. Stressning kuchayishi esa teskari reaktsiyaga olib keladi, natijada tormozlanish, sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qila boshlaydi. Lekin stress holatida fiziologik o'zgarishlar tashqi tomonidan qariyb ko'zga tashlanmasligi mumkin. Biroq muammoni echishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalik stressning tashqi ifodasi deb taxmin qilinsa bo'ladi. Shaxs stress holatida telefon nomerini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati engil tormozlanadi, idrok ko'lami torayadi va boshqalar.

Stress holatida shaxsning psixologik xususiyatlari, turmush tarbiyasi, shakllangan malakasi muhim rol o'ynaydi. Keskinlikning oldini olishda shaxsning oliy nerv faoliyati, nerv sistemasining xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Undagi yuksak his-tuyg'ular (mas'uliyat, burch, javobgarlik, vatanparvarlik, sadoqat va hokazo) stress holatida xatti-harakat buzilishining oldini olishga xizmat qiladi.

Kayfiyat zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emottsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham ko'proq davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amginlik kayfiyati, g'azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollaringiz qalay, deb so'raganimizda, biz, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol o'ynaydi. Masalan, odamning kayfi chog' bo'lsa, u ancha faolroq bo'ladi, odam ma'yus bo'lsa, unchalik faol bo'lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishilarga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand bo'lib turganida uning ko'ziga hamma narsa yaxshi bo'lib ko'rinadi, odam xafa va ma'yus bo'lib turganida, uning ko'ziga hamma narsa yomon ko'rinadi. Ijobiy kayfiyat, xushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun bo'lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan o'tkazib yuboradi.

Bardamlik, xushchaqchaqlik kayfiyati bizning kishilarimizning asosiy xususiyatidir. O'zbek xalqi mustaqillikka erishishini o'z maqsadi va maslagi deb biladi. U o'z mehnatining erkinligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilayotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rohat ekanligini his qiladi.

Ehtiros. Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror bo'lgan emottsional holat dir. Lekin kayfiyatdan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan obektga muttasil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emottsional holatdir. Ehtiros hamisha aniq bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Masalan, odamlarda bilimga, ixtirochilikka, musiqaga bo'lgan ehtiros mana shunday aniq ehtirosdir. Bular ijobiy ehtiroslarga misol bo'la oladi. Bizning axloqimiz nuqtayi nazaridan qaraganda, salbiy ehtiroslar ham bor.

Masalan, ichkilikbozlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hirs qo'yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtiroslardir. Ijobiy ehtiroslar odamni ulkan ijodiy faoliyat yo'liga etaklovchi kuchdir.

K.E. Siolkovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga xuddi mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun umr bo'yi mana shunday ehtiros bilan yashadi.

Affektlar. Tez paydo bo'ladigan, nihoyat darajada kuchli, g'oyat jo'shqinlik bilan o'tadigan qisqa muddatli emottsional holatlar affektlar deb aytiladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, g'azablanish, to'satdan qo'rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir ko'rinishidir. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan atigi bir necha daqiqa davom etadi. Affekt hola-tida kishining ongi, tasavur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Mana shunday kuchli emottsional qo'zg'alish shiddatli ha-rakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuborishda, ko'pincha, baqirib yu-borish tarzida namoyon bo'ladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «portlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Chunonchi, kutilmagan bir quvonchli holatni ko'rib suyunib ketgan kishi «o'zini yo'qotib qo'yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida, birdaniga g'azablanganida va shu kabi hollarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Affektlar kishining irodasi bo'shashgan vaqtda paydo bo'ladi, affektlar odamning o'zini tiya olmasligini, o'zini tuta bilmasligini ko'rsatadigan alomatdir.

Lekin har bir kishi o'zi etarli daraja ongli bo'lganligi uchun, o'zida affekt paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligi yoki affekt paydo bo'lishi bilanoq o'zini darhol bosib olishi mumkin. Odam affekt juda zo'r kuch bilan paydo bo'lgan vaqtda ham «o'zini tutib qolishi» mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchli iroda bo'lishi, unda o'zini tuta bilish, o'zini tiya bilish singari iroda sifatlari mavjud bo'lishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va o'z-o'zini tarbiya qilish yo'li bilan paydo qilinadi.

Emottsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, hisoblanadi.Emottsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi, odam esa qizaradi, oqaradi yoki bo'zaradi, nafas olish ham o'zgaradi: nafas olish tezlashadi, yoki susayadi. Emottsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, avalo, bosh miya po'stida sodir bo'ladigan jarayonlardir.

Bosh miya po'sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarim sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arzimas sabablar bilan muttasil va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya po'sti zaiflangani natijasida bet muskullari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga, hatto juda arzimas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar. Bosh miya po'stining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil taassurot, bu taassurotga butunlay muvofiq bo'lmagan teskari emottsional alomatlarni qo'zg'atadi kuldiradi yoki yig'latadi. Bunday hollarda bemor kishilar ko'pincha o'zlari kulib tursalar ham, aslida g'amgin bo'ladilar, ko'z yoshi to'ka turib esa xursandlik his qiladilar.

Hissiyotlar bosh miya po'stining ostki qismlari faoliyati bilan ham bog'langandir. Jumladan, ko'rish bo'rtig'i hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko'rish bo'rtig'ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po'sti ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining hamda bu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tug'iladi. Shu sababli, ba'zi emottsional kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarganligini, ko'zning nurlanishini, rangning qizarganligini ko'ramiz va hokazo.

Insonning yuksak (axloqiy, aqliy, estetik, praksik) hislari.

Beshinchi savol bo'yicha darsning maqsadi: Insonning yuksak (axloqiy, aqliy, estetik, praksik) hislarini ajratish. .Axloqiy, aqliy, estetik, praksik hislarni ajratib, farqlarini o'rgatish

Kishilik jamiyati bilan hayvonot olami o'rtasida psixologik tafovutlar yuksak hislarda o'z ifodasini topadi. Yuksak hislar ongli harakatlarni bajarishning ob'ektiv sharoitlari, yo'nalishlari, mazmuni bilan uyg'unlashgan shaxs emotsional holatining barqaror, murakkab tarkibida paydo bo'ladi va kechadi. Ko'plab kechirilayotgan emotsiyalarda, affektlarda, kayfiyatlarda yaqqollashgan umumlashma hislar yuksak hislar deb ataladi. Ular o'z tarkibiga sodda tuzilgan hislarni qamrab oladi, lekin oddiy hislar yig'indisidan iborat emas, chunki yuksak hislar mazmuni, sifati, shakli bilan alohidalikka ega.

Psixologiya fanida yuksak hislar quyidagi turlarga ajratiladi:

1) mehnat faoliyatini davomida kechiriladigan hislar-praksik hislar (yunoncha-praxis so'zidan olingan bo'lib, ish, faoliyat, yumush degan ma'noni anglatadi);

2) intellektual hislar (latincha intellectusgan so'zdan olingan bo'lib, tushunish, aql degan ma'noni bildiradi);

3) axloqiy hislar (latincha moratis so'zidan olingan bo'lib, axloqiylik degan ma'noni anglatadi);

4) estetik hislar (yunoncha aistesis degan so'zdan olingan bo'lib, hissiy idrok, hissiy degan ma'noni aks ettiradi).

Praksiz hislar. Shaxsning amaliy hayotining istalgan tarmog'i, maqsadga muvofiq ongli faoliyati shaxsning ularga nisbatan muayyan munosabatda bo'lishning muhim sohasiga aylanib qoladi.

Motivatsiya sohalarining umumiy tuzilishini tushuntirish. Motivlar va ustanovkalar haqida ma'lumot berish. Ehtiyojlar va emotsiyalarni ajratish.

Motivatsiyani o'rganishga oid asosiy yondashishlarni o'rganib, qiyosiy solishtirish. Emotsional jarayonlarga tavsif berish. His-tuyg'ularning fiziologik asoslarini ko'rib chiqish. Emotsional holatlarning xilma-xilligini aniqlash. Kayfiyat, stresslar, affektlarni ta'riflash. Emotsiyalarning ifodalanishini misollar yordamida ko'rib chiqish. .Yuksak (axloqiy, aqliy, estetik, praksik) hislarni belgilash. Emotsiya haqidagi psixologik nazariyalarni o'rganib, qiyosiy solishtirish.

EMOTSIYANING NAMOYON BO'LISHI

Tuyg'ular kuchli, ixtiyorsiz va unutilmas bo'ladi. Ikkilanishsiz aytishimiz mumkinki, tuyg'ular hayotimizni hayajon ila to'ldirishi, stress paytlari odamni nobud qilishi va aksincha saqlab qolishi mumkin. Dunyodagi barcha mavjudotlar ichida, insonlar his-hayajonlarga beriluvchan mavjudot hisoblanadi va aynan ular boshqa mavjudotlarga nisbatan o'z qo'rquvini, g'azabini, qayg'usini, quvonchini va muhabbatini ifoda etadi.

Badiiy asar qahramonlari (personajlari) bizga hayotni emotsiyalarsiz tasavvur qilishimizga yordam beradi. Masalan, "Star Trek" teleserialidagi Mister Srok personaji o'zida sovuqqon, aqlli, lekin histuyg'ulardan mahrum kishi xususiyatlarini o'zida qamrab olgan.

Shu serialning davomi, "Star Trek keyingi avlod"dagi Data personajini ham keltirib o'tishimiz mumkin. Kuchli aql va sovuqqon mantiq, unga yuqori insoniy analitik aql-idrok beradi. Lekin u unga nimadir yetishmayotganligini tushunardi. U she'rlar yozishi mumkin, ammo hech qanday hissiyotlarga ega emas. Dataning intellektual qiziquvchanligi uni qo'rquv, g'azab va quvonch nima ekanligini o'ylashga majbur qiladi. U qanchalik harakat qilmasin, bunday tuyg'ular unga qorong'u edi, sababi u dunyoni hech qanday histuyg'ularsiz ko'radi.

Emotsiyalar qayerdan paydo bo'ladi? Ular qanday tarkib topgan?

Tasavvur qiling, siz uyqingizda uzoqdagi qumloq ko'chadan bir o'zingiz qorong'ida ketib boryapsiz

va siz motorning gurillagan ovozini eshitdingiz va sizga kimdir tashlanmoqchi degan fikr miyangizga keladi. Sizning yuragingiz tez ura boshlaydi, qadamlaringiz tezlashadi, siz bezovtalanib, mototsiklchini maqsadini o'ylab, qo'rquv hissini tuyasiz. Ko'rib turibsizki, emotsiya - bu, fiziologik qo'zg'alish qorishmasi (yurak urishi tezlashib o'zini ekspressiv tutish, odamlaming tezlashishi), ongli ravishdagi tajriba (insonning maqsadini tushunish va qo'rquv). Buning murakkabligi shundaki, bu uchta detalni solishtirishda ko'rinadi: siz birinchi yurak

Emotsiya – shaxsning voqelikka o‘z munosabatini his qilishidan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bog‘liq boigan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalardir. Keltirilgan ta’riflardan ko‘rinadiki, hissiyot tushunchasi emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, shaxsning kundalik hayoti, turmush tarzidagi barcha jabhalami qamrab oladi.

urishining tezlashishini, yurish tezligingiz oshishini va keyin qo‘rquvni his qilasizmi? Yoki avval qo‘rquvni his qilib va bu yuragingiz urishini va yurishingiz tezlashishiga ta’sir etadimi? Ushbu savollarga javob topish uchun insonning fiziologik emotsiyalarini ko‘rib chiqishimiz lozim.

Odam tashqi muhitdagi turli-tuman narsa va hodisalami idrok qilar ekan, hech vaqt bu narsalarga batamom befarq bo‘lmaydi. Odamni aks ettirish jarayoni doimo faol xarakterga egadir. Aks ettirish jarayoni quyidagilami qamrab oladi:

a) shaxsning ehtiyojni qondirish imkoniyatiga egaligini;

b) qondirishga yordam beradigan yoki qarshilik ko‘rsatadigan obyektlarga subyekt sifatida qatnashishini;

d) uni harakat qildiruvchi, bilimga intiltiruvchi munosabatlami va hokazo.

Chunki, odam atrofidagi har turli narsalami idrok qilib aks ettirar ekan, bu narsalarga nisbatan ma’lum munosabatda bo‘ladi. Masalan, bizga ayrim narsalar yoqsa, ya’ni kayfiyatimizni ko‘tarib yuborsa,

boshqa bir narsalar yoqmaydi va kayfiyatimizni buzib, dilimizni xira qiladi. Ba’zi bir ovqatni odam juda ham yoqtiradi, boshqa bir ovqatni esa mutlaqo ko‘rgisi kelmaydi yoki ayrim odamlar bizga xush keladi

yoki boshqa bir odamlar esa yoqmaydi. Umuman, odam atrofidagi hamma narsalarga nisbatan munosabatda bo‘ladi va uning munosabatlari faoliyatida aks etadi.

Kishilar idrok qilayotgan, ko‘rayotgan, eshitayotgan, bajarayotgan, o‘ylayotgan, orzu qiladigan narsalarga befarq bo‘lmaydilar. Bir xil predmetlar, shaxslar, xarakterlar, voqealar bizni quvontiradi, boshqalari xafa qiladi, yana boshqalari g‘azab-nafratimizni uyg‘otadi. Biz xavf ostida qolganimizda qo‘rquvni his qilamiz, dushman ustidan g‘alaba qozonish yoki qiyinchilikni yengish esa zavq uyg‘otadi.

Hissiyotlar o‘zining yuzaga kelishi nuqtayi nazaridan odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va intilishlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, odamning organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bog‘liq bo‘lgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuyg‘usini yuzaga keltiradi.

Organik hissiyotlami qondira olmaslik odamning ruhini tushirib, kayfiyatini buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissiga sabab bo‘ladi.

Odamning hissiyotlari uning mazmuni hamda shakllari, ijtimoiytarixiy sharoitlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davrida odamning ehtiyojlari o‘zgarib boradi. Natijada odamda borgan sari yangi-yangi hissiyotlar, chunonchi, ma’naviy, intellektual va estetik hissiyotlar paydo bo‘ladi.

Hissiyot odamda sodir bo‘layotgan hodisa va narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyatli bo‘lganlari haqida darak beruvchi signallar tizimi hisoblanadi. Mazkur holda sezgi a’zolariga ta’sir qiluvchi cheksiz miqdordagi qo‘zg‘ovchilardan aniq ajraladi, ba’zilari birbirlari bilan qo‘shilib ketadi va paydo bo‘lgan hissiyot bilan birlashib ketadi. Natijada miyada taassurot uyg‘otib, biror hissiy nom bilan ifodalangan xotira obrazlari tariqasida saqlanib qoladi. Buni fiziologik jihatdan shunday tushuntirish mumkin: ma’lum qo‘zg‘atuvchilar tirik mavjudotlar uchun xotirjamlik haqida darak beruvchiga aylanadi.

Hissiy kechinmalar esa insonning shaxsiy tajribasida tarkib topadigan reflekslar tizimini mustahkamlash sifatida namoyon bo‘ladi. Hissiyotning mana shu darak beruvchilik vazifasi psixologiyada hissiyotning impressiv tomoni deb ataladi. Impressiv so‘zi lotincha taassurot degan ma’noni anglatadi.

I.RPavlov tirik mavjudotlaming atrofimizdagi muhitga moslashuvida hosil qiladigan, buziladigan dinamik stereotiplar orqali biror hissiyot va emotsional kechinmalaming ijobiy va salbiy sifatlarini tushuntirib beradi.
Dinamik stereotip deganda tashqi qaytarilish natijasida hosil qilingan shartli reflekslar, nerv bog‘lanishlarining barqaror tizimi tushuniladi.
Har xil qiyinchiliklar va qarshiliklarga duch kelishi natijasida dinamik stereotiplaming «o‘zgarishi» salbiy emotsional holatni yuzaga keltiradi.
Hissiyot bu uning kechirilishining turli shakllari faqat darak vazifasini emas, balki boshqaruvchilik funksiyasini ham bajaradi. Emotsiya harakatlari juda ko‘p tana o‘zgarishlarida ifodalanadi. Odam organizmidagi o‘zgarishlar kechayotgan hissiyotning obyektiv ko‘rsatkichi hisoblanadi.
Moslashish xarakteriga oid bo‘lgan, ya’ni ovozning o‘zgarishi, mimika, imo-ishora, organizmda sodir bo‘ladiganjarayonning qayta o‘zgarishidan iborat ixtiyorsiz va ongli harakatlar psixologiyada emotsional harakatlaming ekspressiv tomoni deb ataladi.
Hissiyotlar odatda juft-juft bo'lib uchraydi. Masalan, yoqimliyoqimsiz, xush-noxush, xursand-xafa, g‘azab-muhabbat, nafrat kabi ana shunday hissiyotlar subyektiv xarakterga ega bo‘ladilar, lekin ularning tashqi ifodasi ham boMadi. Masalan, xushchaqchaq odam bilan g‘amgin odamning yuz ifodasini ko‘z oldimizga keltirib ko‘rish mumkin. Aynan mazkur jarayon psixologiyada ambivalentlik yoki
ikki taraflamalik deb ataladi.

Ambivalentlik - lotincha har tom onlam a kuchga ega ma’nosini anglatib, kishining bir obyektning o‘ziga nisbatan bir vaqtning o'zida paydo boladigan bir-biriga qaram qarshi emotsional irodaviy holatidir.
Hissiyotda ambivalentlik bu rohatlanish va azoblanish birga qo‘shilib va biri ikkinchisiga o‘tib ketmaydigan, balki bunda birga bo‘lish kechiriladigan hissiyotning zarur xarakterli sifatlaridan birini
tashkil qiladi. Masalan, rashk hissida muhabbat va nafrat.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. Hissiyot deb nimaga aytiladi?
2. Hissiyotning fiziologik asoslarini nimalar tashkil etadi?
3. Hissiyotning ifodalanishi nimalarda namoyon bo’ladi?
4. Yemosional holatlarning turlarini sanang va yoriting.
5. Yuksak hislar (aqliy, estetik,ahloqiy,praksik) deganda qanday hislarni tushunasiz?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz	

27-Mavzu: Shaxs yo‘nalganligi va faoliyat motivi.

Asosiy savollar

1. Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi.
2. Kishining o’z-o’ziga baho berishi.
3. Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo’lish.
4. Motiv va motivatsiya.
5. Mativatsiyaning psixalogik asosi haqida qisqacha xulosa

O’QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi. Kishining o’z-o’ziga baho berishi. Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo’lish. Motiv va motivatsiya. Mativatsiyaning psixalogik asosi haqida qisqacha xulosalar berish

KALIT SO’ZLAR:
kayfiyat, stresslar, affekt, ehtiyoj, emotsiya, his-tuyg’u, emottsiya, kechinma, g’azab, stenik, astenik, kayfiyat, stress, affekt, ehtiros, yuksak hislar, praksik, axloqiy, aqliy, iroda psixologiyasi.

1. Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi.

1-asosiy savol bo’yicha darsning maqsadi: Shaxsga ta’rif berish. Shaxsning tuzilishini ishlab chiqish. Shaxsning faoliyatini aniqlab, uning yo’nalishini belgilash. Individ, shaxs, individuallikga qisqacha ta’rif ishlab chiqish.

Identiv o’quv maqsadlari:

Shaxsga ta’rif beradi. Shaxsning tuzilishini ishlab chiqadi. Shaxsning faoliyatini aniqlaydi. Shaxsning yo’nalishini belgilaydi. Individ, shaxs, individuallikga qisqacha ta’rif beradi. Talabalarda individ, shaxs, individuallikni o’rganishga qiziqish o’yg’otadi.

Ikkinchi savolning bayoni:

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a’zosi bo’lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta’riflaydigan muhim psixologik belgilarga to’xtab olaylik. Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning individualligidir, ya’ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig’indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaktsiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o’xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi qayg’u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo’lmovchi va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning mangulikka yo’nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o’zining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta’lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o’zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning o’ziga yarasha shaxsiy xususiyatlari bor. Bir-biriga o’xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo’lmagan kishilar bor. Odamning individual xususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon Jbo’ladi. Har bir odam o’ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o’ziga yarasha fikr yuritadi va

so'zlaydi. Har kirn turli hislarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslari bor.

Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — gavdasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz. Sobiq sovet psixologiyasida eng ko'p tarqalgan shaxsning tuzilishiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar - hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. Individual tipologik xususiyatlar - temprament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

I. Yo'nalganlik osttuzilishi - shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba osttuzilishi - Ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi - Ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik shartlangan osttuzilish.

Miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar - faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. Mashqlar tizimi. Hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korrektsiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

2. Kishining o'z-o'ziga baho berishi.

2-savol bo'yicha darsning maqsadi: Shaxsning ustanovkalarini ta'riflash. Shaxsning muhim orientatsiyalarini talabalarga tushuntirish. Shaxsning ustanovkalarini ishlab chiqish va o'rganish.

Identiv o'quv maqsadi:

Shaxsning ustanovkalarini ta'riflaydi. Shaxsning muhim orientatsiyalarini talabalarga tushuntiradi. Shaxsning ustanovkalarini ishlab chiqadi va o'rganadi.

Uchinchi savolning bayoni:

O'ziga-o'zi baho berish - shaxsning o'zi tomonidan o'ziga, o'z imkoniyatlariga, boshqa odamlar orasidagi fazilatlariga va o'rniga baho berilishidir.O'ziga-o'zi baho berish orqali shaxsning xulq-atvori to'g'rilanib, tartibga solib turiladi. kishi o'zi haqida ba'zi narsalarni allaqachon bilgani holda boshqa kishiga razm solib boradi, o'zini u bilan solishtirib ko'radi, u ham uning shaxsiy fazilatlariga, xatti-harakatlariga, faolligiga nisbatan befarq qola olmaydi, deb taxmin qiladi; ana shularning hammasi shaxsning o'ziga o'zi baho berishiga kiradi va uning psixologik kayfiyatini belgilaydi.

Psixologiyada kishining o'ziga o'zi beradigan bahoni, uning miqdoriy va sifatiy ta'rifini aniqlashning bir qator eksperimental metodlari mavjuddir. Shaxsga beriladigan

baholar sistemasiga uchta ko'rsatkich - o'ziga o'zi baho berish, kutilgan baho, guruhning shaxs tomonidan baholanishi - shaxsning tuzilishiga kiradi va kishi buni xohlaydimi-yo'qmi, bundan qat'i nazar,u o'zining guruhdagi kayfiyatini,o'zi erishgan natijalarning muvaffa qiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ekanligini, o'ziga va tevarak-atrofdagilarga nisbatan nuqtai nazarlarni belgilaydigan sub'ektiv vositalarni hisobga olishga ob'ektiv ravishda majburdir.

O'ziga-o'zi baho berish shaxsning intilishlari darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Intilishlarning darajasi shaxs o'ziga o'zi beradigan bahoning individ o'z oldiga qo'yadigan maqsadlarning qiyinchiliklari darajasida namoyon bo'ladigan kutilgan darajasi ("Men" siymolarining darajasi) dir. Kishi navbatdagi harakatning qiyinchilik darajasini bemalol tanlash imkoniyatiga ega bo'lgan paytda o'ziga-o'zi beradigan bahoni oshirib yuborishga intilish ikkita tendentsiya o'rtasida mojaro kelib chiqishiga sabab bo'ladi: bir tomondan eng ko'p yutuqqa erishish uchun intilishni kuchaytirib yuborishga harakat qilinsa, ikkinchidan muvaffaqiyatsizlikka uchramaslik uchun intilishlarni kamaytirishga harakat qilinadi.

Shaxsning psixologik muxofazasi. Shaxsning o'zini anglashi o'ziga o'zi baho berishi mexanizmini qo'llagan holda xususiy intilishlar va real yutuqlari o'rtasidagi o'zaro nisbatni aniq qayd etadi. Amerikalik psixolog U.Djems o'zining psixologik nazariyasida XX asrning boshlaridayoq shaxs "Men"i siymosining eng muhim tarkibiy qismi-o'zini hurmat qilishi xaqiqatdan ham erishgan yutuqlarining kishi da'vogarlik qilgan, mo'ljallangan narsalarga munosabati bilan belgilanishi haqida umuman to'g'ri fikr bildirgan edi.

Kishi o'z faoliyatida qiyinchiliklar oldida bo'sh kelmasligi, aksincha o'zining irodaviy fazilatlari va matonatliligini namoyon qilgan hamda shu orqali muvaffaqiyat bilan real intilishlar o'rtasidagi o'zaro maqbul nisbatini saqlab qolgan holda ularni engishi kerak. Bu psixologik qulaylikning buzilishi. Psixologik muhofaza tushunchasiga yaqin "muhofaza mexanizmlari" to'g'risidagi tushunchani psixoanaliz maktabining etakchisi Freyd ishlatgan edi. U bu tushunchani shaxsni biologik mavjudot deb hisoblaydigan mexanistik falsafa nuqtai nazaridan talqin qilgan edi. Z.Freyd kishining ongsiz instinktlari (asosan, shahvoniy hirs) ongli "Men"ning "muhofaza mexanizmlari", shaxsning "ichki tsenzurasi" bilan to'qnashib qoladi va buning natijasida turli xildagi o'zgarishlarga uchraydi, deb taxmin qilgan.

Shaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. O'zining borligini anglashi, odamning o'zini kirn deb bilishi — o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, muhandis va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatini anglashi, o'z huquq va burchlarini anglashi, o'zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o'xshashlarni anglashi o'zini anglashga kiradi. Shaxs o'zini anglaganligidan o'zini-o'zi kuzata oladi va o'zini-o'zi bilib oladi, ko'nglidan o'tgan kechinmalarni tushuna oladi, o'zining xatti-harakatlariga o'zi tanqidiy ko'z bilan qaray oladi.

3-savol bayoni: Shaxs nazariyalari (G.Ayzenk, Z.Freyd, K.Rodjers, A.Masiou)

Psixoanalitik yo'nalish. Zigmund Freydni hamma o'z tushuncha va qarashlariga asoslanib tushunadi. Ammo uning g'arb madaniyatiga bo'lgan ta'sirini barchamiz yaxshi bilamiz. Agar siz yuz kishidan eng mashhur psixologni ismini so'rasangiz, deb ta'kidlaydi Keyt Stanovich (Keyt Stanovich, 1996, s.l), ular albatta Zigmund Freydni ta'kidlashadi. Barchamizga m a'lumki, Freyd gipnoz usulini qo'llab o'zi uchun psixoanalizning yangi usulini kashf qildi. Unga ko'ra, Freyd gipnozdagi bemorlari uchun o'zlarini bo'sh qo'yishlari va hayollariga kelgan narsani gapirishlari so'raladi va bu bilan u o'z tadqiqoti natijasiga ko'ra mustaqil assotsiatsialar metodini kashf etishga erishdi.

Shaxsning xususiyatlari.

Freydning tadqiqotiga ko'ra shaxsda o'zaro bo'lib turadigan o 'zgarishlar 3 xilga bo'linadi:

Id - ushbu yo'nalishda shaxsda o'z ehtiyojlarini qondirish talabi paydo bo'ladi va uning qiladigan ishlari faqatgina shu fikr ostida o'tkaziladi.

Ego - ushbu yo‘nalish real narsalar asosida tashkil topgan bo‘lib, u insonga faqatgina foyda keltiradi. Chunki ushbu yo‘nalish orqali insonning ehtiyojlari qondiriladi. 4-5 yoshdan boshlab bolada nafaqat real, balki ideal narsalar tushunchasi shakllana boshlaydi. Bu narsa esa Super-ego shakllanishiga olib keladi. Bu davrda bola nima qilish kerak ekanligini kattalarga o‘rgatishni boshlaydi.

Gumanistik yo‘nalishi. Abraham Maslou va Karl Rodjerslar ushbu yo‘nalishga oliy sifatida emas, balki inson sifatida yondashganlar.

Abraham Maslouning mustaqil ravishda shakllanadigan shaxs tushunchasi quyidagicha:
Maslouning aytishicha, bizning harakatlarimizni boshqaruvchi bosh mexanizm bu - ehtiyojlarimizdir. Bizning fiziologik ehtiyojlarimiz qondirilgandan so‘ng bizning ma’naviy ehtiyojlarimiz haqida o‘ylash boshlanadi.
Agar o‘zimizning xavfsizligimizni ta’minlasak, bizda sevish vasevilish ehtiyojini qondirish masalasi ko‘tariladi. 0‘zimiz xohlaganimizdek sevish va sevilish ehtiyojini qondira olganimizdan so‘ng esa biz mustaqil ravishda shakllangan shaxs deb hisoblanamiz.

Karl Rodjersning shaxsga yo‘naltirish uslubi Rodjers, insonlar mehr-muhabbatli bo‘lishlari bilan birga mustaqil ravishda shakllana oladilar, deb ta’kidlagan edi. Har birimiz o‘simlikka o‘xshaymiz, ya’ni tashqi muhitga qaramasdan o‘sib va rivojlana olamiz. Rodjers insonning rivojlanishi va shakllanishiga 3 narsa - samimiylik, qayg‘ura olish hamda g‘amho‘rlik ta’sir qiladi deb ta’kidlaydi.

Sotsial-kognetiv yo‘nalish. Ushbu yo‘nalishda bilim va keng dunyoqarashning omillari o‘rganiladi. To‘rtinchi, muhim omillardan biri hisoblangan ushbu yo‘nalishda Albert Bandura va uning davomchilari shaxsning shakllanishida tashqi muhitning ta’siri haqida fikr yuritishgan. Ulaming fikricha inson ko‘p hollarda o‘zini tutish usullarini tashqi muhitga qarab o‘zgartiradi, kimningdir hayot tarziga taqlid qiladi. Shuningdek, ular bizning shakllanishimizga aqliy faoliyatning ta’siri borligini ham ta’kidlashgan. Shuning uchun ham, ular o‘z e’tiborlarini nafaqat tashqi muhitning shaxsga ta’siri, balki shaxsning unga ko‘nika olishi, bo‘lib o‘tayotgan o‘zgarishlami qabul qila olishini o‘rganishga qaratishgan.

3-savolni bayoni: Motiv va motivatsiya.

Motiv va motivatsiya muammosi jahon psixologiyasida turlituman nuqtayi nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o‘ziga xos psixologik maktablar vujudga kelgan bo‘lib, ulaming negizida ilmiy pozitsiyalar va konsepsiyalar mohiyati jihatdan farqlanuvchi g‘oyalar va yo‘nalishlar mujassamlashadi. Hozir ulaming ayrimlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Motivatsiya - ehtiyoj yoki istak, stimullashtirilgan va yo‘naltirilgan xulq-atvordir. Biz motivatsiyaning uch turini yoritib beramiz: ochlik, jinsiy mayl va maqsadga erishish motivlari. Shu bilan birga boshqa motivlar
ham mavjud (chanqoqni uyg‘otuvchi, qiziquvchanlik va ma’qullanish ehtiyoji).
Millatchi Devid Mendel (1983) bir voqeada ochlik “ota va o‘g‘il bir burda non uchun itdek urishishga tayyor edilar” deb eslaydi. 20 yoshli o‘g‘il otani uxlab yotganida uning yostig‘i ostidan nonni o‘g‘irlab yegan, bunday holatni qanday yuz berganini ota qayta-qayta o‘ylayverib tushkunlikka tushib qoladi. Oxir-oqibat ota vafot etadi. “Ochlik insonni juda qiyin holatga olib keladi61”. Ochlik jinsiy mayl va maqsadga erishish motivlaridan oldinda turadi. Psixologlaming motivlar haqidagi qarashlariga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, biz buni 3 yo‘nalishga ajratishimiz mumkin: instinktiv nazariya (hozirgi kunda evolutsion nazariya), xohish-istaklarni jilovlash nazariyasi (ichki va tashqi ta’siming bog‘liqligi), qo‘zg‘atuvchanlik nazariyasi (intilishlaming yuqori darajada qo‘zg‘alishi).

Ochlik va boshqa his-tuyg‘ular fiziologik jihatdan tajribalarda namoyon bo‘ladi. Qondagi shakaming tarkibi miyaning gipotalamus qismi bilan ochlik va tana vaznini nazoratga oladi. Lekin inson ochligining boshqarilishi butunlay gipotalamusga bogiiq emas, chunki ba’zi insonlar tashqi ozuqa signallariga, ba’zilari esa, oshqozonning yaxshi hazm qilmasligiga ta’sirchan bo‘ladilar. Fiziologik ehtiyoj laming birinchi yorqin ko‘rinishlari konsentratsion va ikkinchi jahon umshi paytidagi bosib olingan hududlarda namoyon bo‘lgan. Yarim ochlikning

natijalarini o‘rganish maqsadida Ansel Kio o‘zining hamkasblari bilan ko‘ngillilarda tajriba o‘tkazgan. Tajriba jarayonida 100 dan ortiq urushga qarshi ko‘ngillilar tajribada ishtirok etish xohishini bildirdi. Shular orasidan 36 ta erkak tanlab olindi. Boshida ulami o‘z vaznlarini saqlab qolishlari uchun yaxshilab boqilgan. So‘ngra esa 6 oy davomida ulaming ozuqasi yarmiga kamaytirildi.

Natijalar o‘zini ko‘p kuttirmadi. Tajribada ishtirok etayotgan erkaklar ongli ravishda o‘ylamay o‘z quvvatlarini saqlashni boshladilar. Ulaming ko‘rinishi bo‘shashgan va apatiya holatida edi. Ulaming tana vazni keskin tushib ketdi. Psixologik effektning yanada dramatic tusga kirishi Maslouning ehtiyoj lar ierarxiyasi haqidagi g‘oyalariga ko‘ra erkaklaming ovqat haqida o‘y-xayollarini to‘liq qamrab oldi. Ular turli ovqat retseptlarini, oshpazlik kitoblarini va ovqat suratlarini qiziqish bilan tomosha qilishni boshlashgan.

Z.Freydning konsepsiyasida mayllar va instinktlar tushunchalari o‘rtasida hech qanday tafovut yo‘qdir. Ongsizlik ta’limotining asoschisi Z.Freyd xulq motivlari va ehtiyojlari muammosini ishlab chiqayotib, motivatsiyaning manbayi instinkt, u tur va individning saqlanish shartidir deb ta’kidlaydi. Mazkur holatni muallif individning energetik potensiya sifatida talqin etadi. Eng asosiy masala shuki, Z.Freyd motivatsiya regulyatori va motivatsiya energiyasining irsiy manbayi sifatida «i» tushunchasiga qanday ma’no yuklaydi. Uningcha, «i» tushunchasining mazmuni tug‘ma va o‘zgarmasdir. Shu boisdan mantiq qonunlari va aql darajalari, ko‘rsatkichlari unga hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Oziqlanish va jinsiy aloqada bo‘lish motivatsiyalari doimo insonni faollashtiradi. Aristotel bizni “ijtimoiy mavjudot” deb ataganidek, boshqa insonlar bilan uzoq va yaqin o‘zaro munosabatlami o‘matishga ham ehtiyoj sezamiz. Alfred Adleming shaxsni o‘rganish nazariyasida “muloqotga intilish” motivatsiyasini ko‘rib chiqqan.

Motiv hissiyot bilan ham bog‘liq bo‘lib, ular xulq-atvor mohiyatidan tashqarida bo‘lmaydi, balki hissiy kechinmalar, motivlashgan omillar, tizimi bilan uzviy aloqaga egadir. Hissiyotning eng muhim funksiyalaridan biri shundan iboratki, unda inson uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi daqiqalar uning uchun qanchalik zaruriyat ekanligini belgilashga xizmat qiladi. Hissiyotning bu sohadagi boshqa bir funksiyasiga nisbatan umumiyroq bo‘lib, odamning tashqi olamga, shaxslararo munosabatga, his-tuyg‘ularga aloqadorlik muammosi bo‘lib, uning uchun ahamiyatli voqea va narsalarga nisbatan bog‘lovchilik xususiyatiga ega bo‘lgan muloqoti zaif emotsional holatlar doirasidan tashqariga chiqib, faol, barqaror, turg‘un jarayonlarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi.

Kundalik suhbatda “Sizning harakatingizga qanday motivlar xizmat qiladi?” degan savol “Sizning xulq-atvoringiz nimani anglatadi?”, “Siz nega bunday yo‘l tutdingiz?” ma’nolarini anglatadi. Psixologlar uchun motivatsiya - bu xulq-atvoringizni harakatga keltiruvchi va uni ma’lum maqsadlarga erishishga yo‘naltiruvchi ehtiyoj yoki istakdir. Biz motivatsiya haqidagi so‘nggi xulosani xulq-atvor asosida qilingan kuzatishlar bilan xulosalaymiz.

4-savolni bayoni: Mativatsiyaning psixalogik asosi haqida qisqacha xulosa.

Har bir qo‘zg‘atuvchi (qo‘zg‘ovchi) reflektorlar ilk bolalik davrida uning o‘sishida hukmronlik qiladi. Chunki undagi ichki motivlar hali mustahkam emas, shuning uchun Insonning motivlari tuzilishini,

ularning asosiy funksional mexanizmlarini hamda shakllanish jarayoniga yo‘naltirishning strategik rejasini ishlab chiqish muammosini psixologik jihatdan tushuntirish uchun bolaning psixik rivojlanishi tahliliga o‘ziga xos ravishda taktik yondashish m a’qul.

Shaxsning motivlari oqimi muammosi uning ham metodologik, ham nazariy munosabatini tekshirish demakdir. Chunki to hozirgi davrgacha sobiq sovet psixologiyasida uning ko‘pgina qismlari o‘z yechimini topa olmagan. G‘arb mamlakatlari hamda AQSH psixologlari orasida «biologik ehtiyojlar asosida inson motivlari yotadi», degan qarashlar majmuasi keng ko‘lamda qo‘llanib kelinmoqda. Chunonchi, AQSH psixologi B.Damellning fikricha, to‘qimada vujudga kelgan ehtiyojlar qo‘zg‘atuvchining asosiy manbayi hisoblanadi. Mazkur g‘oya yuzasidan mulohaza yuritgan Danlep esa «qo‘zg‘alish biologik to‘qimalardan chetga chiqmaydi», degan fikrga qat’iy ishonadi. Gilfordning ta’kidlashicha, faollikning birlamchi

manbayi ovqatdan
iboratdir. Lekin muallif o‘z fikrini izchil ochib berishga intilmaydi. Bu vaziyatni baholashda psixologik muammolar oqimi bilan motivlaming biologik oqimi o‘rtasida yuz beruvchi o‘zaro o‘rin almashishning sodir bo‘lishini mulohaza doirasidan tashqari chiqarmaslik lozim. Chunki biologik shartlangan reja faollik manbayi o‘zaro o‘rin almashish jarayonlari assimilyatsiya va dissimilyatsiya sifatida namoyon boladi. Holbuki, biologik holatlar psixik jarayonlarning moddiy asosini tashkil qiladi. Xuddi shu boisdan, ular birlamchi manba va psixik faollikning negizi tariqasida yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo’shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

28- MAVZU: QOBILIYAT

Asosiy savollar.

1.Qobiliyat haqida tushuncha.
2.Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifi.
3.Qobiliyatlarning tuzilishi.
4.Qobiliyatlarning turlari: umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat va faoliyat. Qobiliyat va qiziqishlar.
5.Talant, uning kelib chiqishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantning dastlabki tabiiy shart-sharoitlari. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning tarkib topishi.

O’QUV MAQSADI:
Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Qobiliyat haqida tushuncha. Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifi. Qobiliyatlarning tuzilishi. Qobiliyatlarning turlari: umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat va faoliyat. Qobiliyat va qiziqishlar. Talant, uning kelib chiqishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantning dastlabki tabiiy shart-sharoitlari. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning tarkib topishi haqida malumot berish

KALIT SO’ZLAR:

Qobiliyat , talant, qiziqish, umumiy qobiliyatlar, maxsus qobiliyatlar, ziddiyatli xarakter, vijdonlilik, shaxsning yo'nalganligi, xarakter aktsentuatsiyasi, introvert, ekstravert, boshqarib bo'lmaydigan, senzitiv, namoyishkorona tip.

1. Qobiliyat haqida tushuncha.

Shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi.

Kishilar turli sohalardagi faoliyatlarida — mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz. Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlarni, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xo'jalik, tashkilotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari bo'ladi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir — har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi.

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarning qanchalik tez o'sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallash iga hamda o'z ishini qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, nutq va xotiraning qanchalik o'sganligi ham ko'rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bog'liq bo'lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham ko'rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, bilimlarni qanday o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, o'z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bir xildagi qobiliyati va iste'dod darajasi uning ma'lum sohada bilim va ko'nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qobiliyat amalda qo'llay olish va ijodiyotda undan foydalana bilishda ham ko'rinadi. Bilim olish va ko'nikma hosil qilish esa, o'z navbatida, qobiliyat va iste'dodning yuzaga chiqishiga hamda o'sishiga sabab bo'ladi.

Ma'lum soha yoki biror ixtisos bo'yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil bo'ladi. Ba'zi odamlar o'zining yuksak darajali qobiliyatlari bilan boshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarni talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geniallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat, odatda, ishtiyoq va moyillik bilan bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyatga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, bir-biriga mos keladi, birgalikda o'sadi. Kishidagi moyillik ko'pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifi.

Bizga ma'lumki qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar hisoblanadi. Buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatlari yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifatni kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z

qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay bo'lishi mumkin. Qobiliyatlarning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdoriy tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, engil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Qobiliyatlarning miqdoriy tavsifi va ularni o'lchash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanishning tarixiy o'tmishiga ega. Hozirgi davrda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, Pirson, Kettell va boshqalar XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridayoq muayyan ixtisoslar uchun kasb tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar tazyiqida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyat darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligi, uning mehnat faoliyatiga layoqatini, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, harbiy xizmatga, rahbarlik martabasini egallashga nisbatan imkoniyatlarini aniqlash mumkindir.

Qobiliyatlarning tuzilishi.

Insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat harchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatning yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan babbaravar kuch-quvvat tariqasida vujudga keladi degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir, deyish juda o'rinlidir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz:

1) tematik qobiliyat: Matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan engil o'tishlik, masala echishda fikr yuritishning epchilligi kabilar;

2) adabiy qobiliyat: Nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, «til zehni», behisob xayolot, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatlari orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida etakchi xislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga chanqoqlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi. O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va hokazo. Pedagogik qobiliyatlarning etakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabhalari ta'lim jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birikuvni) yuzaga keltiradi hamda o'qituvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan hamkorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi.

Qobiliyatlarning turlari: umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat va faoliyat. Qobiliyat va qiziqishlar.

Qiziqish-havas iborasini biz ko'pincha maroqli, ajoyib, yoqimli ma'nolarda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokazolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deymiz. Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida ro'y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Bevosita qiziqish-havasni uzoq muddatli, nisbiy barqaror qiziqish-havasdan farq qilmoq kerak. O'ziga xos tor ma'noda ishlatiladigan qiziqish so'zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat-e'tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalanadi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining o'zini qiziqtirgan narsaga erishu-viga doimo intilishida, bu narsani bilib ishga, shu narsani o'ziga yaqin-lashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishida ifodalanadi. Odamlarga xos bo'lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi bo'ladi.

Shunday qiziqish-havasning bo'lishi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas — kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot yo'li individual qiziqish-havaslarida namoyon bo'ladi. Qiziqishning bu turi faoliyatning uni qiziqtirgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda har doim yoqimli tuyg'ular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bog'liq bo'lgan ishlar haqida doim gapirishga moyil-likda ko'rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat-e'tiborimizni o'sha bizni qiziqtirgan narsaga qaratishimizda, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xayolimizning hadeb shu narsa tevaragida aylanaverishida, fikrimizni o'sha biz qiziqtirgan narsa bilan bog'liq bo'lgan masalalar juda ham chulg'ab olishida ifodalanadi.

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan, yoki his-tuyg'ular bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas - shaxsning individual xususiyati bo'lib, uning diqqat-e'tibori real olamdagi muayyan bir sohaga muttasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish hammadan ko'ra ko'proq kishining kasbi, ixtisosi bo'yicha qiladigan mehnati, o'qishi bilan bog'liq bo'ladi. Odamda shaxsiy qiziqishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo'lgani tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksion jamiyat uchun zararli, emiruvchi qiziqish bo'lmog'i mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, balki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo'lgan nisbatida hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo'lganda, undan ham muhimrog'i, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo'lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti ko'rkamroq bo'ladi.

Intellektual (aqliy) qiziqishlar yuksak ijobiy qiziqishlardir. Ana shunday qiziqish egalari uchun o'z hayotlarida eng muhim narsa - fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chunonchi, buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur, musiqashunos, olim, maqol janrining ijodkori, Muhammadjon Mirzaev, matematik, fizik olim Qori Niyoziy, O'zbekiston FA akademigi I.S. Salimov va boshqalar ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishlarning o'ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar uchun o'z hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at

asarlari yaratishdir. Chunonchi, rus kom-pozitorlaridan Glinka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teat-riga asos solgan Stanislavskiylar mana shunday kishilardandir.
Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo'ladi. Bunday past qiziqishga faqat o'zining hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qiziqishlar kiradi.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka - pul yig'ish, dunyo to'plashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlar o'zining eng zarur ehtiyojlarini qondirishdan ham voz kechib, emay, ichmay, kiyin-may, faqat dunyo to'plashga, mol yig'ishga harakat qiladi.

Faqat o'z nafsini ko'zlash, dunyo to'plash, molparastlikka qaratilgan tuban qiziqishlar xudbinlik xarakteridagi qiziqishlardir. Bunday qiziqishlar jamiyat manfaatlariga zid bilib, boshqa kishilar farovonligiga zarar etkazadi.

Kishidagi qiziqishlar doirasi har xil bo'ladi. Odamlar o'zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-biridan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqelikdagi ko'p sohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo'ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy o'rinni oladi.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zo'r havas qo'yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslar uzoqqa bormaydi; bunday odamlardagi biron narsaga, biron-bir faoliyatga bo'lgan zo'r qiziqish-havas o'rnini darrov boshqa bir xil va shunday zo'r qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havaslari tez o'zgaradi. Bunday odamlarni, odatda, «juda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va tarbiya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar o'stirishga qaratilgandir.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Qobiliyat haqida qanday tushunchaga egasiz?
2.Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifinimalarga bog'liq?
3.Qobiliyatlarning tuzilishi nimalarda namoyon bo'ladi?
4.Qobiliyatlarning turlari sanang va tasniflang.
5.Umumiy va maxsus qobiliyatlar g'aqidagi fikringizni bayon eting.
6. Qobiliyat va faoliyat xaqida nima deya olasiz?
7. Qobiliyat va qiziqishlarning qanday bog'liq tomonini bilasiz?
8.Talant nima?
9.Qobiliyat va talantning dastlabki tabiiy shart-sharoitlari nimalarga bog'liq?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
	www. ziyonet.uz	

1	www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

29-Mavzu:TEMPERAMENT

Asosiy savollar.

1.Temperament - shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasi (birlashish).
2. Temperament turlari to'g'risida Abu Ali ibn Sino qarashlari.
3.I.I.Pavlovning oliy nerv faoliyati tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning fiziologik asosi ekanligi.
4.Temperament tiplari va ularning psixologik tavsifi.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Temperament - shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasi (birlashish). Temperament turlari to'g'risida Abu Ali ibn Sino qarashlari. I.I.Pavlovning oliy nerv faoliyati tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning fiziologik asosi ekanligi. Temperament tiplari va ularning psixologik tavsifi ko'rsatib berish

KALIT SO'ZLAR:

individual xususiyatlar, psixologik xususiyatlar, mijoz, temperament, integratsiya, oliy nerv faoliyati, xolerik, sangvinik, melanxolik, flegmatik, tez, betoqat, serg'ayrat, jo'shqin, sustkash, lapashang.

1. Temperament - shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasi (birlashish).

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz. Temperament lotincha «temperamentum» degan so'zdan olingan bo'lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: «Nag bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir"

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy individual xususiyatdir. harakatchanlikda ko'rinadigan

Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alish tezligi, kuchi va barqarorligi har xil bo'ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'atadi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlari bilan birga, organizmning atrofdagi muhim ta'siriga javoban ko'rsaladigan ixtiyorsiz reaktsiyalarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, pantomimikalarida, har xil beixtiyor ish-harakat va imo-ishoralarida ko'rinib turadi.

Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bir xil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «jo'shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi. Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon

bo'ladi. Har bir kishining o'z temperamenti bo'ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar bo'lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, o'xshash belgi va alomatlari ham bo'ladi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Temperament turlari to'g'risida Abu Ali ibn Sino qarashlari

Temperament turlari to'g'risida Abu Ali ibn Sino qarashlari. Forobiydan keyin jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri buxorolik Abu Ali ibn Sinodir. U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudodni, ya'ni barcha mavjud narsalarning kelib chiqishi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama o'rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxlit murakkab bog'liqdir. Bu bog'liqni har tomonlama tekshirish uchun u zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat tamoyillarini asos qilib oldi. Uning fikricha, materiya to'rt shakldan havo, o't, suv, tuproqdan iborat. Ularning o'zaro turli xil birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi bo'lgan havo, o't, suv, tuproq o'zgarmaydi ham, yo'qolmaydi ham. Ibn Sino materiya harakat, vaqt, fazo bilan uzviy bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushunchasi organizmni sezish, eshitish, ko'rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib ta'limot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Tib qonunlari» kitobida o'z aksini topgan.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng qo'llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. Uningcha, «mijoz» insonning xususiyati uning sifati, tana va ruhga tashqi muhit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir. «Mijoz» organizmning ruhiy va jismoniy barqarorligini ko'rsatgan jismoniy va psixik idrok hamda turli ta'sirlarga javob bo'lib, bu so'z qadimgi grek tabibi Gippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmda bo'ladigan 4 suyuqlik qon, safro, balg'am, qora o't haqida ta'limotini ishlab chiqqan.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Gippokrat ta'limotiga suyanadi. «Tib qonunlari≫ asarida bir necha bor tibbiyot fanini otasi Gippokrat fikrlaridan foydalanadi.

I.I.Pavlovning oliy nerv faoliyati tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning fiziologik asosi ekanligi.

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460—356-yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan bo'ldi, shuningdek, hamma to'rt tip temperament nomlari o'rnashib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatidan turlicha bo'lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha - shole), qon (lotincha — sandus), (qora o't — grekcha melanhole) va balg'am (grekcha — rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati — quruqlikdir. Uning ishi — organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati — issiqlikdir. Uning ishi — organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati - namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Balg'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi — badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt xildagi suyuqlikdan biri ko'proq bo'lib, ustun turadi. Bu aralashma (lotincha — temperamentum) lardan qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, odamlar temperament jihatdan har xil bo'ladilar. Xoleriklarda sariq o't ustun; sangviniklarda qon; melanxoliklarda qora o't; flegmatiklarda esa balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt xil moddalar aralashmasi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan *temperament* so'zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P. Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasining faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi. I.P. Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining

a) qo'zg'alish va tormozlanishning kuchiga,

b) bu jarayonlarning muvozanatiga va

d) ularning ildamlik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P. Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avalo, kuchli qo'zg'ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zg'alish va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alish bilan naqadar engil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan edi.

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular I.P. Pavlov fikricha, Gippokratning to'rtta temperament tipiga to'g'ri keladi:

a) kuchli muvozanatli va epchil tip. Serharakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi;

b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip og'ir vazmin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi;

d) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni qo'zg'alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qizg'in, jo'shqin, tip. Bu - xolerik temperamentning asosini tashkil etadi;

e) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I.P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, - deydi I. P. Pavlov, - ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi xulqida namoyon bo'lishidan iboratdir.

Barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melanxolik va 4) flegmatik temperamentga ajratishgan.

Xolerik temperament — hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, serg'ayrat va har doim urinuvchan bo'ladilar.

Bu xil temperamentli bolalar serg'ayrat bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga etkazadigan bo'ladilar. Ular ko'pchilik bilan jamoa o'yinlar o'tkazishni sevadilar va bunday o'yinlarni ko'pincha o'zlari boshlab, oxirigacha faol qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi.

Sangvinik temperament — hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi.

Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmog'i mumkin. g'Sangvinik temperamentli kishilarda psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez o'tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo'shqin bo'ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofdagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qil-maydi. Ular ko'p ishga tez va g'ayrat bilan kirishadigan bo'ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyil bo'lmaydilar.

Sangvinik temperamentli bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon bo'ladilar. Ular har qanday ishga qatnashish uchun doim tayyor bo'ladilar.

Sangviniklar chin ko'ngildan va'dalar berishlari, lekin, ko'pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu xil temperamentli bolalar o'yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o'yin davomida, o'z rollarini tez-tez o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar. Ular darrov xafa bo'lishlari va yig'lashlari mumkin, lekin ular xafalikni tez unutadigan bo'ladilar. Ularning yig'isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif bo'ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sustkash bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga etkazmay qo'ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradilar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish engil emas, lekin bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Ular bir ishga yoki o'yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o'yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar.

Flegmatik temperament hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki g'azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qat'iyat bilan davom ettiradilar.Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo'min qobil bo'ladi. Ular ko'pchilikka aralashmaydigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan bo'ladilar.Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi bo'lsa, o'zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suronli, harakatli o'yinlarga moyil bo'lmaydilar. Bu xil temperamentli bolalar jizzaki bo'lmaydilar va odatda ular o'yin-kulgilarga moyil emaslar.

Har qaysi odam temmperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

Mavzuga oid nazorat savollari

1.Temperament deganda nimani tushunasiz va uqanday ma'noni bildiradi?

2.Gippokrat inson tanasida necha turdagi suyuqlik borligini aytadi?

3.Inson tanasidagi suyuqliklarning vazifalari nimalardan iborat?

5. Temperament turlari to'g'risida Abu Ali ibn Sino qarashlari yoriting

6.I.I.Pavlovning oliy nerv faoliyati tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning fiziologik asosi ekanligini yoritib bering.
7.Temperament tiplarini yoritib bering.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

29-Mavzu: XARAKTER

Asosiy savollar.

1 Xarakterning tuzilishi.
2.Xarakter xislatlari. Ekstroversiya va introversiya to'g'risida tushuncha.
3.Xarakter va temperament.
4.Tarbiya va kishining o'z xarakterini o'zi tarbiyalashi.

O'QUV MAQSADI:

Umumiy psixologiya nazariyasi va tarixi fanida Xarakterning tuzilishi. Xarakter xislatlari. Ekstroversiya va introversiya to'g'risida tushuncha. Xarakter va temperament. Tarbiya va kishining o'z xarakterini o'zi tarbiyalashi kabi jihatlarini ochib berish

KALIT SO'ZLAR:

Ekstroversiya, introversiya individual yondashuv, ziddiyatli xarakter, vijdonlilik, shaxsning yo'nalganligi, xarakter aktsentuatsiyasi, introvert, ekstravert, boshqarib bo'lmaydigan, senzitiv, namoyishkorona tip.

1. Xarakterning tuzilishi.

Shaxs xulqining tipik usullari bilan bog'liq, faoliyat, muomala va munosabatda namoyon bo'luvchi, mujassamlanuvchi, uning barqaror individual xususiyatlari majmuasiga xarakter deyiladi.

«Xarakter» yunoncha «xaraktir» degan so'zdan olingan bo'lib, «qalqiq chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu erda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo'rtma tamg'a ko'zda tutiladi.

Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), o'z-o'ziga

bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz. Shaxs xulqining tipik usullari bilan bog'liq, faoliyat, muomala va munosabatda namoyon bo'luvchi, mujassamlanuvchi, uning barqaror individual xususiyatlari majmuasiga xarakter deyiladi. Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo'ylik, sof-dillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamoqchi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, to'g'rilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdirki, tegishli paytda mardlik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday xatti-harakat ko'rsatishni oldindan to'g'ri taxmin qila yoki ayta olamiz.

Xarakter xislatlari. Ekstroversiya va introversiya to'g'risida tushuncha.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining xulqidagi doimiy, barqaror xususiyatlar bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo'ylik, sof-dillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosa-batlarning taraqqiyotiga bog'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o'zgargan. Sinfiy jamiyatda xarakterning ham sinfiy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xarakteridagi ayni bir xislatning o'zi turlicha ijtimoiy muhit-da turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xarakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo'lishi uchun kishilarimiz-ni o'rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo'ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan saxiylik, samimiylik, o'zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-hayo, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avlod-dan-avlodga o'tadi va mazmun, sifat jihatidan o'zgaradi va u kishilarni o'z-o'ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga bo'lgan muno-sabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

1. Hozirgi kunda laganbardorlik, xushomadgo'ylik, takabburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar o'rnini o'zaro muruvvat, hamkorlik, kishilarni hurmat qilish, ularga qo'llaridan kelguncha yordamlashish, mehr-saxovat, adolat, savobli ishlar qilish, halol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar egallab bormoqda.

Ekstravertirovanlik va introvertirovanlik. Shaxsning faoliyati va reaktsiya ko'p jihatdan nimalarga bog'liqligiga, chunonchi favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertirovanlik) yoki, aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tmish hamda kelajak bilan uyg'unlashgan mulohazalarga (introvertirovanlik) taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

Kishi xarakteri tabiiy, tug'ma bo'lmay, balki keyin hosil bo'ladi va tarbiyalanib etishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo'ladi» degan iboralar shuni ko'rsatadiki, odamlar kishi xarakterining tarbiya ta'siri bilan o'zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o'zlarining kundalik oddiy ku-zatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boruv-chilar, odam xarakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuziiishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga xilof reaksion urinishdir. Bunday olimlar xarakterning tarkib

topishida, shuningdek, shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol o'ynamaydi, deb da'vo qiladilar.

Kishining xarakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rostgo'y yoki munofiq, botir yoki qo'rqoq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi.

Har bir odamning xarakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Xaraklerning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuyg'u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikriarning hammasi kishi xarakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xarakter va temperament.

Har bir odamning xarakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Agar temperament va uning tug'ma xususiyatlari o'z holicha qolaver-sa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho'rtkesar, qo'pol, o'zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga qo'ya bilmaslikka sababchi bo'lmog'i mumkin bo'lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydlikka olib borishi mumkin. Melanxolik temperamentli kishida o'z kechinmalariga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo bo'lishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakterning ijobiy xislatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o'ylab ish qilish, o'zini tuta bilish, atrofdagi odamlar bilan yaxshi muomalada bo'lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o'stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli bo'lishga, diqqatini bir joyga qo'ya bilishga, ishga qunt qo'ya olishga, boshlagan ishni oxiriga etkazishga odat-lantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolalarni odamga ko'proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el bo'lishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.
Xarakterning salbiy tomonlarini yo'qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab etkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o'z temperamentini o'zi idora qila bilishga o'rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o'zi idora qilish zaruriyatini o'zi anglashi va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga bo'ysunmaydigan bo'lsin. O'z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir. Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iborat deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avalo muayyan idealni yoki davrimizning oliyjanob kishilari obrazini asos qilib olmog'i lozim. Bu ma'naviy boylik-ni, axloqiy soflikni va jismoniy kamolotni o'zida garmonik holda mujassamlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy poklik, oddiylik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yulida har qanday qiyinchilik-larga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor turgan kishilar kerak.

Tarbiya va kishining o'z xarakterini o'zi tarbiyalashi.

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning xarakteri, avvalo, oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xarakterini tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar,

bolalar bog'chalari, kasb-hunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Kishi xarakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir etishning samarasi bo'libgina qolmay, balki o'z-o'zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xarakteri va uning ayrim sifatlari uchun o'zi javobgardir. O'z xarakterini tarbiyalashda u kishi, avalo, yaxshi fazilatlarni, shaxs idealini o'zida tarbiyalab etkazishni ko'zda tutmog'i lozim.

O'z kamchiliklariga o'zi iqror bo'lish kishi xarakterining ijobiy, progressiv xislatidir. O'z kamchiliklariga iqror bo'lish kishini o'z-o'zini tarbiyalash yo'liga boshlaydi.

Maktab o'quvchisi xarakterining tarkib topishida o'z-o'zini tarbiyalash katta o'rin egallaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga harakat qilish ko'p jihatdan atrofdagi odamlarning ta'siri va avvalo pedagogning ta'siri ostida tug'iladi va taraqqiy etadi.

O'z-o'zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari to'g'ri yulga qo'yilgan taqdirda o'rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayoq o'quvchilarda o'z xarakterini o'zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko'rina bosh O'smirlarda o'z-o'zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsi-ga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarni o'zlarida paydo qilish masalasi tug'iladi. O'smirlar ko'pincha o'z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o'rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni o'z xohlagan-laricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o'xshamaslikka intiladilar.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1.Xarakter insonning qanday xususiyati?
2. Xarakterning tuzilishi nimalarga bog'liq?
3.Xarakter xislatlari deganda nimani tushunasiz?
4.Ekstroversiya va introversiya to'g'risida tushunchangizni bayon eting.
5.Xarakter va temperamentning bir-biriga bog'liq tomoni xaqida qanday fikrdasiz?
6.Xarakter tiplari xaqida olimlarning nazariyalarini yoriting.
7.Inson hayoti davomida o'z xarakterini tarbiyalashi mumkinmi?

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

Tavsiya qilinadigan qo'shimcha adabiyotlar va axborot manbalari

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
1	www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru	

PSIXOLOGIYA NAZARIYASI VA TARIXI FANIDAN SEMINAR MASHG'ULOTLARI

1-seminar: Kasblar va professionalizm mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida Asosiy savollar:

1.Kasb va professionalizm haqida.
2. Kasb haqida umumiy tasavvur.
3. Mutaxassis va havaskorlar psixologiya xususida.
4.Psixolog kasbini shakllanish tarixi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,interfaol metodlardan foydalanish, ko'rgazmali materiallar tayyorlash, har bir rejaga muofiq ishlanmalar tayyorlash.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

2-Mavzu: Malakali psixolog nazariyotchi va amaliyotchi sifatida.

Asosiy savollar:
1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha
1. Amaliyotchi psixologning faoliyatidagi vazifalar quydagilarni o'z ichiga oladi.
3.Amaliyotchi psixolog faoliyatida maxalla, maktab va oila hamkorligining tutgan o'rni.

Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko'rsatib berish

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

3-Mavzu:Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari
Asosiy savollar

1. Amaliyotchi psixolog xizmatini tashkil etish masalalari
2.Amaliyotchi psixologlarninig faoliyat sohalari.
3.Amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalarining o'ziga xosligi.

Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakillanishi ochib berish, amaliyotchi psixologlar haqida tushincha berish, ularning vazifalarini ko'rsatib berish, amaliyotchi psixologlarning faoliyat sohalarining o'ziga xosligi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

4-Mavzu:Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari

Asosiy savollar

1. Amaliyotchi psixologning maxorati
2. Maktab psixologdan nimalarni kutadi?
3. Maktabda ishni nimadan boshlash kerak.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, xar bir rejaga interfaol metodlardan foydalanish

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

5-Mavzu:Psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning axloqiy jihatlari

Asosiy savollar:

1.Amaliy psixologiya va psixologik xizmat bo'yicha Nizom.
2.Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari
3.Psixologiyada etnik muammolar.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, xar bir rejaga interfaol metodlardan foydalanish

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».

6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

6-mavzu. Psixologiya tarixi faniga krish

Asosiy savollar

1.Psixologiya borasidagi dastlabki qarashlarni paydo bo’lishi.
2. Antik davrda psixologik bilimlarni yuzaga kelishi.
3.O’rta asrlarda psixologik fikrlarni rivojlanishi.
4.Yangi davr psixologiyasiga umumiy tavsifnoma.
5.Yangi davrning birinchi nazariyasi.
6.Psixologiyada ratsionalizm, psixologiyada sensualizm.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

7-Mavzu: Psixologiyani dastlabki va o‘rta asrlarda rivojlanishi

Asosiy savollar:

1.O’rta asr(metafizik, ratsionalistik) psixologiyasi.
2.Sharq mutafakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari
3. Rene Dekart psixologik nazariyasi
4.Jon Lokk o’arashlari(1632-1704)
5.Xristian Volf qarashlari(1679-*1754)*.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

8-Mavzu: XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi

Asosiy savollar

1. XVIII asr fransuz materialistlari
2. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida psixologiya kursining rivojlanishi.

3. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida rus olimlari tomonidan psixologiyaning rivojlanishi
4. Rossiyada psixologiyaning dastlabki kurslari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

9-Mavzu: Exsprimental psixologiyani shakillanishi
Asosiy savollar

1. XVIII asr fransuz materialistlari
2. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida psixologiya kursining rivojlanishi.
3. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida rus olimlari tomonidan psixologiyaning rivojlanishi
4. Rossiyada psixologiyaning dastlabki kurslari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

10-mavzu. XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi

1.XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif.
2.Frantsuz psixologiyasini rivojlanishi.
3.Nemis psixologiyasining rivojlanishi.
4.Assotsiativ psixologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi.
5. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi.
6.Yangi psixologiya maktablarini shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm.
7.Vyursburg maktabi.
8.Funksionalizm.
9.Frantsuz psixologiya maktablari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.

2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

11-Mavzu: XX asrda psixologiyani rivojlanishi

Asosiy savollar

1.XX asrning dastlabki yillarida psixologiyaning rivojlanishi
2. Reaktologik psixologiya
3. Psixologiya sohasidagi munozaralar.
4. 30-yillarda psixologiyada erishilgan yutuqlar.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

12-amaliy mashg'ulot: K.Rodjersning "insonparvarlik psixologiyasi"

Mavzu yuzasidan savollar

1. K.Rodjers an'anaviy pedagogikaning qaysi qoidalaridan qoniqish hosil qilmaydi:
2. K. Rodjers ta'limning turlari
3. K.Rodjersning insonni kontsentrlaydigan ta'limning natijalarini
4. "Insonparvarlik" tushunchasi mohiyatini

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

13-amaliy mashg'ulot : Z.FREYDNING PSIXOANALITIK TA'LIMOTI.

Mavzuga oid tayanch so'z va iboralar:Psixoanaliz, psixapatologiya, noadekvat reaktsiyalarimiz, chuqur germenevtik, «erkin assotsiatsiyalar» usli, antropomorf (insonga o'xshash), ego,super ego

Mavzu yuzasidan savollar

1. Zigmund Freyd hayoti
2. Freyd illyuziya
3. Ongosti (podsoznanie)ni turli usullar bilan o'rganish
4. Tushning ochiq mazmuni
5. Mashhur topgrafik modeli

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

14-amaliy mashg'ulot topshiriq: Karl Yungning analitik psixologiyasi

Mavzuga oid tayanch so'z va iboralar: Freyd lageri, repressiv jinsiy, libido, shizofreniya, ego-ong sohasi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Yungning analitik psixologiya deb nomlanishi
2. Karl Gustav Yung hayoti
3. Taxliliy maqolalar

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

15-amaliy mashg'ulot topshiriq
Mavzu yuzasidan savollar

1.Individual psixologiya haqida tushuncha bering
2.To'laqonli emaslik tuyg'usi nima
3. Chet el olimlarining olib borgan izlanishlari
4.Insonni xarakatga keltiruvchi uchta asosiy kuch aytib bering

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.

3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

16-Mavzu: XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo‘nalishlarni yuzaga kelishi

Asosiy savollar
1.O’zbekistonda psixologiya fanining dastlabki kurtaklari.
2.O’zbek psixologlari xaqida ma’lumot
3.Hozirgi kun psixologiyasining tarmoqlari

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

17-amaliy mashg’ulot: Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi
Mavzu yuzasidan savollar

1. XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida rus psixologik tafakkurining rivojlanish xususiyatlari
2. 18-asrda rus psixologiyasi
3. XIX asr boshlaridagi psixologiya fanining holati
4. XIX asrning boshlarida Rossiyada psixologik bilimlarning rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari
5. XIX asrning ikkinchi yarmida psixologik bilimlarni shakllantirish
6. 19-asr oxiri - 20-asr boshlarida rus psixologiyasining asosiy ilmiy yo'nalishlari

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

18-mavzu. Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari, metodlari

Asrsiy savollar:
1. Umumiy psixologiya fani xakida tushuncha
2. Umumiy psixologiya fanining predmeti.
3. Umumiy psixologiya fanining vujudga kelishi
4. Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

19- amali mashg'ulot: **Psixologiyaning asosiy metodlari**

Asosiy savollar.

1. Umumiy psixologiya fanining tarmoqlari
2..Umumiy psixologiya fanining metodlari.
3. Psixologiya fanining nazariy va amaliy vazifalari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

20-amaliy mashg'ulot: psixologiya zamonaviy fanlar tizimida

Galasari:
Psixika, telepatik, sub'ekt-ob'ekt, ong, rux, jon, psixik holat, psixosomatik, determinizm, epifenomenalizm, regulyator, aks ettirish, fiziologik,o'zini-o'zi anglash,sensor, birinchi signal sistemasi, ikkinchi signal sistemasi refleks, dualizm.

Mavzuga oid nazorat savollari yozma javob :
1. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni keltirib bering

Adabiyotlar ro'yxati:
1. Davletshin m. G. Umumiy psixologiya. T., tdpu, 2002.
2. Ivanov i., zufarova m. Umumiy psixologiya. O'z.fmj., 2008.
3. Xaydarov f.i., xalilova n. "umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev e.g. umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.

5. A.k.shamshetova, r.n.melibayeva, x.e.usmanova, i.o.xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - t.: «barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

21-amaliy mashg’ulot: Psixikaning rivojlanish tarixi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollariga javob yozing:

1. Organizmning yaxlit tuzilma sifatida faoliyat ko`rsatishini nima ta`minlab beradi?
2. Asab tizimi qanday bo`limlardan iborat?
3. Periferik nervlar majmuasiqaysi organlar ta`minlaydi?
4. Neyron qanday tuzilishga ega?
5. Nima nerv faoliyatining asosiy mexanizmi bo`lib hisoblanadi?
6. Psixikaning moddiy asosi nima?
7. Miya katta yarim sharlari faoliyatining umumiy qonunlari kim tomonidan kashf etilgan?

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

8. 1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
9. 2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
10. 3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
11. 4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
12. 5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
13. 6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

22- amaliy mashg’ulot: .Psixika va uning evolyusiyasi

1.Psixika haqida tushuncha.
2. Hayvon psixikasining rivojlanishi.
3. Psixikaning tarixiy taraqqiyoti.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

23-mavzu.Ongsizlik muammosi

1.Ong va uning taraqqiyoti.

2.Ong haqida tushuncha, inson psixikasini rivojlanishining tarixiy-madaniy kontseptsiyasi.

3.Inson psixikasining rivojlanishi.

4.Inson psixikasining fiziologik asosi.

5.Ongsizlik muammosi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

24-mavzu. Faoliyat.

1.Faoliyatning psixologik tavsifi.
2.Faoliyatning psixologik nazariyalari.
3.Faoliyatning operatsional-texnik jihatlari.
4.Harakatlar fiziologiyasi va faollik fiziologiyasi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

25-amaliy mashg'ulot. Shaxs

1.Individ, shaxs, individuallik.
2.Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo'nalishi.
3.Kishining o'z-o'ziga baho berishi.
4.Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalari.
5. Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo'lish.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

26-mavzu. Diqqat

1.Diqqatning haqida tushuncha.

2.Diqqat turlari.
3.Diqqat xususiyatlari.
4. Diqqatning rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

27-mavzu. Diqqat xususiyatlari

1.Diqqatning haqida tushuncha.
2.Diqqat turlari.
3.Diqqat xususiyatlari.
4. Diqqatning rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

28-**amaliy mashg'ulot. Sezgi**

1. Sezgi haqida tushuncha.
2. Sezgi turlari.
3.Sezgining xususiyatlari va tavsifi.
4.Sensor adaptatsiya va sezgilarning o'zaro ta'siri.
5.Sezgining rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

29-amaliy mashg'ulot. Sezgi xususiyatlari va tasnifi

1. Sezgi haqida tushuncha.
2. Sezgi turlari.
3.Sezgining xususiyatlari va tavsifi.
4.Sensor adaptatsiya va sezgilarning o'zaro ta'siri.
5.Sezgining rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

30-**amaliy mashg'ulot. Idrok**

1.Idrokning umumiy tavsifnomasi.
2.Idrokning nerv-fiziologik asosi.
3. Idrok xususiyatlari va turlari.
4.Idrokning individual farqlari va uning rivojlanishi.
5. Idrokda predmet va fon.
6.Fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

31 **amaliy mashg'ulot. Idrokda predmet va fon**

1.Idrokning umumiy tavsifnomasi.
2.Idrokning nerv-fiziologik asosi.
3. Idrok xususiyatlari va turlari.
4.Idrokning individual farqlari va uning rivojlanishi.
5. Idrokda predmet va fon.
6.Fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».

6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

32 amaliy mashg’ulot. Xotira

1.Xotira haqida tushucha va tavsifi.
2.Xotira turlari.
3.Xotira jarayonlari va mexanizmlari.
4. Xotiradagi individual farqlar va rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

33-mavzu. Xayol

1. Xayol haqida tushuncha va uning inson psixik faoliyatidagi roli.
2.Xayol turlari.
3Xayoliy obrazlarni qayta ishlash mexanizmlari.
4.Xayolning individual farqlar va rivojlanishi.
5.Xayol va ijod.
6.Tasavvur haqida tushuncha va uning tavsifi.
7.Tasavvur turlari.
8.Tasavvurning individual farqlari va rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

34-mavzu. Tafakkur

1.Tafakkur tabiat va uning turlari.
2.Tafakkur shakllari.
3.Tafakkurni o’rganishga nazariy va empirik yondashuv.
3.Aqliy operatsiyalarning asosiy turlari.
4.Murakkab mantiqiy masalalarni echish va ijodiy tafakkur. Tafakkurning rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

35-mavzu. Tafakkurning rivojlanishi

1.Tafakkur tabiat va uning turlari.
2.Tafakkur shakllari.
3.Tafakkurni o'rganishga nazariy va empirik yondashuv.
3.Aqliy operatsiyalarning asosiy turlari.
4.Murakkab mantiqiy masalalarni echish va ijodiy tafakkur. Tafakkurning rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

36- Mavzu: NUTQ

Asosiy savollar

1.Nutq haqida tushuncha
2.Tilning asosiy funktsiyalari
3.Nutqning rivojlanish xususiyatlari
4.Nutq turlari

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

37-mavzu. Iroda

1.Irodaviy harakatlar haqida tushuncha.
2. Iroda borasidagi psixologik nazariyalar.
3.Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.
4. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

38-mavzu. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.

1.Irodaviy harakatlar haqida tushuncha.
2. Iroda borasidagi psixologik nazariyalar.
3.Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.
4. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

39-Mavzu: Hissiyot

Asosiy savollar.

1. Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha.
2. Hissiyotning fiziologik asoslari.
3. Hissiyotning ifodalanishi.
4. Emotsional holatlarning xilma-xilligi.
5. Yuksak hislar(aqliy, estetik,ahloqiy,praksik)

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».

6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

40-Mavzu: Shaxs yo‘nalganligi va faoliyat motivi.

Asosiy savollar

1. Shaxs. Shaxsning tuzilishi. Shaxsning faoliyati va uning yo’nalishi.
2. Kishining o’z-o’ziga baho berishi.
3. Shaxs taraqkiyotini davrlarga bo’lish.
4. Motiv va motivatsiya.
5. Mativatsiyaning psixalogik asosi haqida qisqacha xulosa

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

41- MAVZU: QOBILIYAT

Asosiy savollar.

1.Qobiliyat haqida tushuncha.
2.Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifi.
3.Qobiliyatlarning tuzilishi.
4.Qobiliyatlarning turlari: umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat va faoliyat. Qobiliyat va qiziqishlar.
5.Talant, uning kelib chiqishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantning dastlabki tabiiy shart-sharoitlari. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning tarkib topishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

42-mavzu. Temperament

1.Temperament haqida tushuncha.
2.Temperament haqidagi ta`limotlarning qisqacha mazmuni.
3.Temperamentga psixologik tavsif va inson faoliyati.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

43-mavzu. Temperamentga psixologik tavsif va inson faoliyati

1.Temperament haqida tushuncha.
2.Temperament haqidagi ta`limotlarning qisqacha mazmuni.
3.Temperamentga psixologik tavsif va inson faoliyati.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

44-mavzu. Xarakter

1 Xarakterning tuzilishi.
2.Xarakter xislatlari. Ekstroversiya va introversiya to’g’risida tushuncha.
3.Xarakter va temperament.
4.Tarbiya va kishining o’z xarakterini o’zi tarbiyalashi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma’lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O’z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: 2009.
4. G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova “Umumiy psixalogiya” fanidan o’quv – uslubiy majmua. “Pedagogika va psixologiya” kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig’ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

45-mavzu. Xarakterning shakllanishi

1 Xarakterning tuzilishi.
2.Xarakter xislatlari. Ekstroversiya va introversiya to'g'risida tushuncha.
3.Xarakter va temperament.
4.Tarbiya va kishining o'z xarakterini o'zi tarbiyalashi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.
4. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
5. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media».
6. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

KALIFORNIYA UNIVERSITETIDA TAKLIF QILINGAN TEST

Ko'rsatma: Diqqat bilan qo'yidagi keltirilgan savollarni o'qib chiqing va ularga o'z javobingizni bering.

Hayolingizga kelgan birinchi javobni bering.

1. Professor kech soat 8da budilnikni 9-ga quyib, uyquga yotdi. U necha soat uxlaydi?
2. Erkak kishi o'zining bevasining singlisiga o'ylanishi mumkinmi?
3. Avstraliyada ham 8-mart bormi?
4. Mamedning 10-ta qo'yi bor edi. 9-dan boshqasi hammasi o'lib qoldi. Nechta qo'y qoldi?
5. Sen Aljirda qo'nib o'tadigan Gavana-Moskva reysi bilan uchadigan samolet uchuvchisisan. Uchuvchining yoshi nechada?
6. Oylar 30-31 kunlar bilan tugaydi. Qaysi oyda 28 bor?
7. Sen notanish xonaga kirib qolding. U erda benzin va gaz bilan yonadigan chiroqlar bor ekan. Sen birinchi bo'lib nimani yoqishing kerak?
8. Moskvadan Peterburgga va Peterburgdan Moskvaga bir vaqtda 2 poezd yo'lga tushdi. Peterburgga kelaetgan poezdning tezligi 2-chisinikidan uch marta katta. Uchrashgan vaqtda ularning har biri Moskvadan qancha masofada uzoqlikda bo'ladi?
9. Ota va o'g'il avto haloqatga uchrashdi. Otasi shu joyning o'zidaek xalok bo'ldi, o'g'lini esa kasalxonaga yuborishdi. Operatsiya vaqtida xirurg bolani ko'rib: «Voy xudoyim-ey, bu mening o'g'lim-ku-deb bakirip yubordi. Shunday ham bo'lishi mumkinmi?
10. Arxeologlar eramizdan avvalgi 35-yili chiqqan tangani topib olishdi. Shunday ham bo'lishi mumkinmi?
11. Yog'ochni 12 bo'lakka bo'lish uchun uni necha marta arralash kerak?
12. Qo'llarda 10- ta barmoq bor, 10- ta qulda nechta barmoq bor?
13. Yomg'irda quyon qanday shox tagida o'tirishi mumkin?
14. Vrach (hakim) bemorga 30 minut oralig'i bilan 3-ta uqol belgiladi. Bemor ularning hammasini qancha vaqt ichida olib bo'ladi?
15. Birdan 100 gacha bo'lgan qatorda necha 9 bor?
16. Tungi qaravul kundo'zi ulib qoldi. Unga nafaqa to'lanadimi?
17. 7- ta sham yonib to'rgan edi. 3-ta tasini o'chirib qo'yishdi. Nechta sham qoldi?
18. Ikki kiloli qadoq tosh 1 kg va yarimta g'isht og'irligita teng. Bitta g'ishtning og'irligi qancha?

19. 16 qavatli uyda bir liliput (pakana) odam yashaydi. U har kuni ertalab ishga ketayotib liftda pastga tushib, so'ng ishga ketadi, ishdan qaytaetganda esa 10 qavatgacha liftda ko'tarilib, u yogiga piyoda ketadi. U nimaga shunday qiladi?

Test javoblari.

Savollarga javob berishda faqatgina noto'g'ri ya'ni «-» belgili javoblargina hisoblab chiqiladi va shunga qarab sinaluvchining xarakteristikasi beriladi.

Kalit

1. 1 soat.
2. Yo'q (chunki u kishining o'zi o'lib ketgan. O'lgan odam nafaqat xotining singlisiga balki mutloqo uylana olmaydi):
3. Ha (bu kun hamma joyda kalyondarda bor):
4. 9
5. Sinaluvchining yoshi;
6. Hammasida;
7. Gugurt:
8. Bir xil masofada:
9. Ha (bu uning onasi):
10. Yo'q (u vaqtda tiyin bo'lmagan):
11. 11:
12. 50 :
13. Ho'l shox tagida:
14. 1 soat;
15. 20;
16. Yo'q;
17. Uchta (uchta o'chirildi, qolgani yonib bo'lgan;)
18. 2 kg.
19. Bo'yi etmaydi.

0-1-geniy (daxo); 2-4 intellektual; 5-7 mulohazali; 8-10 o'rtacha; 11-12 - aqil uchqunlari ko'rinib turadi; 13-16 – ahmoq odam; 17-19 – alohida joyda saqlanishi **kerak bo'lgan odam.**

Foydalariladigan adabiyotlar:

1.G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent-2010
2.G'oziev E.G'., Toshimov R. Menejment psixologiyasi. Toshkent -2001
3.Davletshin M.G. Umumiy psixologiya Toshkent. TDPU 2002
4.Ivanov.I.,Zufarova M. Umumiy psixologiya.O'z.FMJ., 2008
5.Xaydarov F.I., Xalilova N. Umumiy psixologiya Toshkent 2009
6.Nishanova Z.T. ,Do'stmuxamedova S.X.,Tulaganova S.T. Pedagogik psixologiya Toshkent. Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi 2011.
7.G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent-2006
8.G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent-2002
9.Davletshin M.G.,To'ychieva M. Umumiy psixologiya Toshkent- 2002
10.Shukurova O'.,Xaydarova S.Umumiy psixologiya O'UM Guliston -2017

Informatsion-metodik ta'minot:

ASOSIY ADABIYOTLAR

1.Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2002.
2.Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3.G`oziev E. G`. Umumiy psixologiya. 1-2 tom. T., Fan, 2002.
4. Nemov R.S. Psixologiya. M.: Vlados, 2003. 1-2-t.
5. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: 2009.

6.Nishanova Z.T., Do’stmuxamedova SH.A., Tulyaganova SH.T. Redagogik psixologiya .-T.: Fan va texnologiyalar markazining bosmoxonasi.2011.
7.Asmolov A.G. "Lichnost kak predmet psixologicheskogo issledovaniya. M., Pedagogika, 1984. 8.G’oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
9. G’oziev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
10.G’oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.

QO’SHIMCHA ADABIYOTLAR

1.Klimov E.A. Obhaya psixologiya. M., Piter, 2001
2.Nishanova Z. Psixik taraqqiyot diagnostikasi. T., TDPU, 2004Nishanova Z.T., Tulyaganova SH.T., Ubaydullaev A.X. «O’smirlik davrida qo’rquv holatining namoyon bo’lishi».T.TDPU, 2009.
3.Nishanova Z.T., Tulyaganova SH.T., Ubaydullaev A.X. «O’smirlik davrida qo’rquv holatining namoyon bo’lishi».T.TDPU, 2009.
4.Boymurodov N. Amaliy psixologiya. Yangi asr avlodi, 2008. Shoumarov H.B. va boshqalar. 1001 savolga psixologning 1001 javobi. – T.: Mehnat, 2000 y.
6.Godfrua J. Chto takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frants. M., Mir, 1992. -496 s.

GLOSSARIY:

Akliy xarakatlar – shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli – tuman xarakatlaridir.

Akmeologiya – grekcha acme – «chukki, yukori pogona, gurkiratuvchi kuch» ma’nolarini bildiradi va uning predmetini insonning uz – uzini rivojlantirish va uzligini anglashning yukori darajalariga etishga urgatuvchi fanlar majmui tushuniladi.

Bilish faoliyati — o’qish va mustaqil bilim egallash. U professor-o’qituvchilar rahbarligida amalga oshiriladi va bu jarayonda talabalar ma’naviy-axloqiy jihatdan ham shakllana boradi.

Dunyokarash – tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va goyalar majmui bulib, u shaxsni ma’lum bir kolipda, uz shaxsiy kiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib urin egallashga chorlaydi.

Dialog - o’quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o’qituvchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo’lidir.

Dunyoqarash — tabiat va jamiyat haqidagi falsafiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, estetik, ilmiy qarashlar va nuqtai nazarlar tizimidir.

Yozma surok yoki anketa – yozma savol – javoblar orkali bir vaktning uzida kupgina odamlar fikrini urganiladi.

Psixologiya – grekcha «psyche» - jon, rux va «logos» - ta’limot, ilm suzlaridan iborat bulib, inson ruxiy dunyosiga alokador barcha xodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil kiladi.

Psixoanaliz – ruxiy kechinmalar tabiatini negizidan, ich – ichidan urganish yunalishi.

Ego – tashki olam bilan boglangan, uning ta’sirlariga beriluvchan shaxs xususiyatlarini uzida mujassam etadi.

Superego – odam kishilik jamiyatida yashagan sari undagi e’tikod, ideallar, vijdonga xavola xislat.

Pedagogik psixologiya – kishiga ta’lim va tarbiya berishning psixologik konuniyatlarini uz predmeti deb biladi.

Ijtimoiy psixologiya – odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda xosil buladigan tasavvurlar, fikrlar, e’tikodlar, xissiy kechinmalar va xulk atvorlarini urganadi.

Mexnat psixologiyasi – kishining mexnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mexnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jixatlarini urganadi.

Muxandislik psixologiya – avtomatlashtirilgan boshkaruv sistemalari operatorlarining faoliyatini, «odam – texnika» orasidagi funktsiyalarni taksimlash va muvofiklashtirishning xususiyatlarini urganadi.

Yuridik psixologiya – xukuk sistemasining amal kilishi bilan boglik masalalarning psixologik asoslarini urganadi.
Xarbiy psixologiya – kishilarning xarbiy xarakatlar sharoitida namoyon buladigan xulk – atvorini, boshliklar bilan ijrochilarorasidagi munosabatlarning psixologik jixatlarini urganadi.
Savdo psixologiyasi – jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, extiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat kursatishning psixologik omillarini aniklaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarni kuradi.
Tibbiyot psixologiyasi – shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulk – atvorining psixologik jixatlarini urganadi.
Tashki kuzatuv – moxiyatan kuzatiluvchi xulk – atvorini bevosita tashkaridan turib kuzatish orkali ma'lumotlar tuplash usuli.
O'z – o'zini kuzatish – odamning uzida kechayotgan biror uzgarish yoki xodisani shaxsan urganish maksadida ma'lumotlar tuplash va kayd etish usuli.
Standartlashtirilgan kuzatuv – kachon, Kim va kimni kuzatish kat'iy belgilanadi va maxsus dastur doirasidan chikmay, kuzatuv olib boriladi.
Ichkaridan kuzatuv – kuzatuvchi shaxs urganilyapgan gurux xayotiga tabiiy ravishda kushiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi.
Ogzaki surok – suxbat utkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik kurgach, surok utkaziladi.
Erkin surok – oldindan nimalar suralishi kat'iy belgilab olinmaydi.
Standartlashtirilgan surok – xatto kompyuter dasturi ishlab chikilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida surok utkaziladi.
Test – surov – oldindan kat'iy tarzda kabul kilingan savollarga beriladigan javoblvrni takozo kiladi.
Test – topshirik – odam xulki va xolatini amalga oshirgan ishlari asosida baxolash.
Proektiv test – tekshiriluvchiga shunday topshirik beriladiki, u topshirikni bajarayotib, nimani aniklayotganini, natijasi kanday bulishini oldindan bilmaydi.
Eksperiment – bir omilning ta'siri ikkinchi bir omil ta'sirini ta'minlashi yoki xodisaning ruy berishigi olib kelganligi isbotlanadi.
Tabiiy eksperiment – kiziktirayotgan fenomen tekshiriluvchiga tabiiy xisoblangan sharoitlarda maksadli tashkil etilib urganiladi.
Laboratoriya eksperimenti – fenomen maxsus joylarda, maxsus asbob – uskunalar vositasida ataylab urganiladi.
Modellashtirish – kupgina usullar yordamida urganilyapgan xodisaning tub moxiyati ochilmaganda kullaniladigan usul bulib, usha xodisaning umumiy xossai yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, usha model asosida tadkikotchini kiziktirgan jixat urganiladi va xulosalar chikariladi.
Mantikiy modelllar – inson akli va tafakkuri jarayonlari va konunlarini xisoblash mashinalari ish tamoyillari bilan kiyoslash orkali tuzilgan goya va simvollar ishlatiladi.
Shaxs – ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning maxsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bulmish individdir.
Konformizm – uzgalar borligidan, ularning xulk – atvoridan ta'sirlanish bulib, yoshlar kanchalik uziga xoslikka intilmasinlar, baribir bir yaxlit ijtimoiy katlam sifatida bir – birlariga taklid kiladilar.
Refleksiya – odamning uzgalarga karab, guyoki uzini oynada kurganday tasavvur kilishi.
«Men» obrazi – shaxsning uzi, uz xulk – atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavkeini tasavvur kilishidan xosil bulgan obraz.
Uz – uziga nisbatan baxo – turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu asosda yotgan yutuklarga boglik xolda turlicha bulishi mumkin. Ya'ni, Ayni biror ish, yutuk yuzasidan ortib ketsa, boshkasi ta'sirida, aksincha pastlab ketishi mumkin.
Referent gurux – shaxs uchun etalon, ibratli xisoblangan insonlar guruxi.
Uzi – uzi bilan dialog – shaxsning boshkalar bilan buladigan tashki dialoglar asosida rivojlanadigan uzi bilan uzi gaplashish kobiliyati.

Shaxsning yunalganligi – ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning xayot faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barkaror motivlar majmuiga ega bulishlik.
Ideallar – shaxsning xozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashkari orzu umidlari, ular ongida bor, lekin xar doim xam amalga oshmaydi.
E'tikod –insonga uz karashlari, tamoyillari va dunyokarashiga mos tarzda yashashiga imkon beradigan shaxsning ongli yunalishi.
Imon (arabcha «ishonch») – shaxsning e'tikodiga mos keladigan, biror anik narsa va xodisalar ta'sirida ongda urnashib koladigan tasavvurlar majmui.
Oila – xakikiy ma'naviyat uchogi, mafkuraviy tarbiyaning omili va shart – sharoiti.
Elementar ustanovkalar (set) – oddiy, kundalik extiyojlar asosida kupincha ongsiz tarzda xosil buladigan ustanovkalar. Ularni uzgartirish uchun moddiy shart – sharoitlarni va odamdagi extiyojlar tizimini uzgartirish kifoya.
Kadriyatlar tizimi – ular avlodlararo mulokot jarayonining maxsuli sifatida jamiyatda kadr – kimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka.
Ob'ektivlashish – kaytarilgan va natijada inson ongida uzok muddat saklanayotgan obrazningvaziyat paydo bulganda uz kuchi va mavjudligini kursatishi.
Shaxsning faolligi – jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, uz – uzini anglab, xar bir xarakatini muvofiklashtiruvchi shaxsga xos bulgan eng muxim va umumiy xususiyat.
Faollik (lotincha «actus» - xarakat, «activus» - faoliyat) – shaxsning xayotdagi barcha xatti – xarakatlarini namoyon etishni tushuntiruvchi kategoriya.
Tashki faollik – tashkaridan va uz istak – xoxishlarimiz ta'sirida bevosita kurish, kayd kilish mumkin bulgan xarakatlarimiz, mushaklarimizning xarakatlari orkali namoyon buladigan faollik.
Ichki faollik – bir tomondan, u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, kon aylanish, nafas olish, bosim uzgarishlari), ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida kurinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir kursatuvchi omillarni uz ichiga oladi.
Faollik – ongli ravishda boshkariladigan aktiv jarayon.
Faoliyat –yangi kashfiyotlar ochishga karatilgan ilmiy – tadkikotchilik faoliyati.
Tashki faoliyat – shaxsni urab turgan tashki muxit va undagi narsa va xodisalarni uzgartirishga karatilgan faoliyat.
Ichki faoliyat – avvalo akliy faoliyat bulib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chikadi.
Fikrlash faoliyati – akl, faxm – farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboklarni echishga karatilgan faoliyat.
Interiorizatsiya – tashki faoliyat asosida psixik jarayonlarga utish.
Eksteriorizatsiya – aklda shakllangan goyalarni bevosita tashki xarakatlarga yoki tashki faoliyatga kuchirilishi.
Malaka – xarakatlarning kayta – kayta bajarilishi natijasida uni bajarishda ongning ishtiroki kamayib, kupgina kismlarning avtomatlashib borishi.
Kunikma – malakalarning kat'iy tarzda bilimlarga tayanilishi, faoliyatning maksadi va talablariga kura xarakatlarni samarali bajarishni ta'minlashining maxsuli.
Mulokot – shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon buladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri.
Uyin – bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydigan, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma – xil faoliyat normalari, xarakatlarning andozalari bola tomonidan uzlashtiriladigan faoliyat turi.
Ukish – bilimlar, malaka va turli kunikmalar uzlashtiriladigan faoliyat.
Mexnat kilish – eng tabiiy extiyojlarga asoslanadigan faoliyat bulib, uning maksadi biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat tarakkiyotiga xissa kushish.
Faoliyat motivlari – xar bir shaxsniu yoki bu faoliyat turi bilan shugillanishga majbur kiladigan sabablar.

Motivatsiya – inson xulk – atvori, uning boglanishi, yunalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmui.
Shaxsiy dispoziyalar – shaxs xulk – atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshkarish.
Motiv – shaxsdagi u yoki bu xulk – atvorga nisbatan moyillik, xozirlikni tushuntirib beruvchi sabab.
Ijtimoiy ustanovka – shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, xodisalar, guruxlar va shaxslarni idrok kilish, baxolash va kabul kilishga nisbatan shunday tayyorgarlik xolatiki, u bu baxo yoki munosabatning aslida kachon shakllanganini anik anglamaydi.
Xarakat komponenti – sub'etning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bulgan xarakatlari majmui (xulkda namoyon bulish).
Yopiq test - test sharti savol yoki vazifa, topshiriq va qisqa javoblardan iborat tuzilib, ko'pincha javoblardan bittasi to'g'ri, qolganlari to'g'ri javobga o'xshashroq bo'ladi. Yopiq testda bir necha to'g'ri javob bo'lishi ham mumkin.
Iqtidorli talabalar - O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omildir.
Kuzatish bu –bu aniq vaqt davomida u yoki bu ma'lum bir ta'sir o'tkazish ta'sirida o'tkaziladigan hodisalarning va o'zgarishlarning rivojlanishni kuzatishga imkon beradi.
Laboratoriya ishlari — oliy maktabda egallanadigan ijtimoiy-gumanitar, kasbiy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikma va malakalar hosil qilishga xizmat etadi.

V. ILOVALAR

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

"ТАСДИҚЛАЙМАН"

_____ А. Тешаев

2020 йил "15" 06

"ТАСДИҚЛАЙМАН"

Ректор

_____

2020 йил "17" 06

Ўқитиш шакли: № КБ-5111700-241

ПСИХОЛОГИЯ ЙЎНАЛИШИ БЎЙИЧА

ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100000 – Гуманитар
Таълим соҳаси:	110000 – Педагогика
Таълим йўналиши:	5111700 - Педагогика ва психологияси

Фанларга кириш	Ўқув йили 2020-2021	Семестр 1-2	ҚСТЛ - Архитектура 10
Фанларга кириш Мажбурий	Таълим тили Ўзбекчаси		Хафталик ўқув соатлари 4/6

		Аудиториядаги машғулотлар (соат)	Жами тингловчи (соат)	Жами таълим (соат)
1.	Фанлар кириш			
	Психологик ишларнинг ва тарихи	180	120	300

1. Фанлар кириш

Фанлар [illegible] – талабаларни [illegible] фанлар ва [illegible] талабалар, [illegible] тарихи ва [illegible] [illegible] [illegible]

на русской [illegible] новой теории, психологи [illegible] [illegible] [illegible] сифатида.

3-Мавзу: Аналитик психологиянинг фалсафий асослари

Ҳаёт ва ўлим ўртасида [illegible] [illegible] [illegible]

11-Мавзу: XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон психологиясининг ривожланиш босқичлари

Гуманистик психологиянинг умумий тавсифи. Гуманистик психологиянинг бирлашган назариялар. Роллари ва бўлишнинг экзистенциалистик ва инсонпарвар концепциялари. Гештальт психологияси. Рассудок психологиясининг ривожланиши.

12-Мавзу: Умумий психологиянинг фанларнинг предмети, вазифалари, методлари

Шахсни ўрганишнинг методологик асослари. Инсон ва инсоннинг ижтимоий фан. Психологиянинг фанларнинг предмети, мақсад ва вазифалари. Психологик фанларнинг ривожланиш. Психологиянинг асосий методлари.

13-Мавзу: Психологик тараққиётнинг фактор назариялари

Руҳ, ва онг тараққиёт этапи ҳақида ва бунга формуласи ва қонунлари. Ижтимоийлаш жараёни ва ўзини ўзи қурилиш жараёнлари. Бихевиоризм қўллаб-қувватлаш назариялари фан. Психологиянинг ривожланиш тарихи. Психологиянинг бирлаш фактор йўлга қўйилиш. Психологиянинг ривожлари.

14-Мавзу: Онгнинг ва ушнинг ривожланиши

Онгнинг ҳосил бўлиши. Ҳайвон психикасининг ривожланиши. Онг ва ушнинг тараққиёти. Онг ҳамда ушнинг, инсон психикасини ривожланишида меҳнатнинг аҳамияти ва моҳиятлари. Инсон психикасининг ривожланиши. Инсон психикасининг физиологик асоси. Онгсизлик ва ушнинг.

15-Мавзу: Фаолият

Фаолиятнинг психологик тавсифи. Фаолиятнинг психологик таҳлиллари, фаолиятнинг операционал-ҳаракат аспектлари. Ҳаракатлар физиологияси ва фаолият физиологияси.

16-Мавзу: Шахс

Шахс ҳақида тушунча. Шахс йўналиши ва шаклланиши ва ривожланиши. Шахс ва ижтимоийлаш ва ривожланиши. Шахс ва ҳаракатлари.

17-Мавзу: Диққат

Диққатнинг ҳосил бўлиши. Диққат турлари. Диққат хусусиятлари. Диққатнинг ривожланиши.

18-Мавзу: Сезги

Сезги ҳақида тушунча. Сезги турлари. Сезгилар хусусиятлари ва тавсифи. Сезгир ҳаяжонлар ва сезгиларнинг ўзаро таъсири. Сезгиларнинг ривожланиши.

19-Мавзу: Идрок

Идроклаш умумий тавсифланиши. Идроклаш нерв-физиологик асослари. Идрок хусусиятлари ва турлари. Идроклаш индивидуал фарқлари ва уларнинг ривожланиши. Идрокда предмет ва фон. Фикрлаш, тасаввур, ҳаракатлар идроки ва ҳ.к.

20-Мавзу: Хотира

Хотира ҳақида тушунча ва тавсифи. Хотира турлари. Хотира жараёнлари ва механизмлари. Хотирланиш индивидуал фарқлар ва ривожланиши.

21-Мавзу: Хаёл

Хайз хаққында түсүнчә ҳәм олардың жасаў процесс физиологиясы роли. Хайз түрлери. Хайзлер обрачаслы ҳаўсыз ҳаўсыз өтеди. Хайзлер жасалыўы фазалар ҳәм ритмлилиги. Хайз ҳәм гигиена.

22-Мавзу:Тафаккур

Тафаккур: тийкар ҳәм олардың түрлери. Тафаккур процесслери. Тафаккурдың ҳәрекетлер ҳәм ойлаў ҳәрекетлери. Ойлаў операцияларының жасалыў түрлери. Мурасалы ойлаўдың процесслери: ойлаў ҳәм ойлаўдың тафаккур. Тафаккурдың рационаллығы.

23-Мавзу:Нутық

Нутық ҳаққында түсүнчә. Нутықтың физиологиялық механизмлери. Нутық түрлерине ҳәрекет етиўи. Нутықтың түрлери. Нутықтың рационаллығы.

24-Мавзу:Ырза

Ырзаның характер ҳаққында түсүнчә. Ырза бойынша психологиялық мәселелер. Ырзаның ҳәрекетлерине физиологиялық механизмлер ҳәм олардың. Ырзаның тарийхы түсиниклер ҳәм рационаллығы.

25-Мавзу:Ҳасосий

Ҳасосийлик: ушыраслы таслиф ҳәм олардың түрлери. Ҳасосийлик физиологиясы ҳәм ҳәрекетлер ҳәрекетлери. Ҳасосийлик рационаллығы ҳәм ҳасосий хайтарыў түрлери.

26-Мавзу:Ақыл-ойлаў ҳәм физиологиялық

Ақыл: ойлаўдың ҳәм физиологиялық ҳаққында ҳаққында түсүнчә. Мотивация ҳаққында ҳәрекетлер. Мотивация ойлаў рационаллығында ҳасосий ролы ойнайды.

27-Мавзу:Кебелеклер

Кебелеклер ҳаққында түсүнчә. Кебелеклер рационаллығы ҳәм жасалыўы фазалар. Ҳаўсыз кебелеклердиң биологиялық механизмлери. Кебелеклердиң рационаллығы.

28-Мавзу:Темперамент

Темперамент ҳаққында түсүнчә. Темперамент ҳаққында теориялардың ҳәрекетлер ҳәрекетлери. Темпераментлер психологиялық таслиф ҳәм ҳасосий фазаларды.

29-Мавзу:Характер

Характер ҳаққында түсүнчә. Характердың ҳәрекетлер ҳәрекетлерине ҳәрекетлер. Характердың рационаллығы.

III. Семинар ҳәм лабораториялық машыныслар ушын оқыўшылар ҳәм тапсырмалар

Семинар ҳәм лабораториялық машыныслардың тийкарларды психологиялық ҳәрекетлер ҳәм тарийхый дерек бойынша, оқыўшылар ҳәм мәселелер ҳаққында мәселелер.

Семинар ҳәм лабораториялық машыныслар ушын оқыўшылар ушын оқыўшылар тапсырмалар

1. Жасалыў ҳәм профессионалдық мүтәжиликлерин жоқары физиологиялық дәрежеге көтериўдиң шәрийаты
2. Мәселелер психологиялық ҳәрекетлер ҳәм ойлаўдың ҳәм ойлаўдың-рефлексия
3. Ойлаўдың психологиялық физиологиялық механизмлери
4. Ойлаўдың психологиялық физиологиялық ритмлерин мәселелер
5. Психологиялық таслиф түрлери ҳәм жасалыўдың ҳасосий мәселелери

6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]
11. [illegible]
12. [illegible]
13. [illegible]
14. [illegible]
15. [illegible]
16. [illegible]
17. [illegible]
18. [illegible]
19. [illegible]
20. [illegible]
21. [illegible]
22. [illegible]
23. [illegible]
24. [illegible]
25. [illegible]
26. [illegible]
27. [illegible]
28. [illegible]
29. [illegible]

[illegible]

IV. Мустақил таълим ва унинг мазмуни

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]

	11.[illegible] 12.[illegible] 13.[illegible] 14.[illegible] 15.[illegible] 16.[illegible] 17.[illegible] 18.[illegible] 19.[illegible] 20.[illegible] 21.[illegible] 22.[illegible] 23.[illegible] 24.[illegible] 25.[illegible] 26.[illegible] 27.[illegible] 28.[illegible] 29.[illegible] 30.[illegible] 31.[illegible] 32.[illegible] 33.[illegible] 34.[illegible] 35.[illegible] 36.[illegible] 37.[illegible] 38.[illegible] Мулоқот [illegible] [illegible] [illegible]

	[illegible]
4.	**VI. Таълим технологиялари ва методлари:** • [illegible] • [illegible] • [illegible] • [illegible] • [illegible] • [illegible]
5.	**VII. Кредитларни олиш учун талаблар:** [illegible]
6.	**Асосий адабиётлар** 1. Баранов В. М. «Психология» -Т.Шарк 2002й. 2.Гозиев Э.Г. «Умумий психология» 1-2 том. Тошкент-2002й. 3.Иванов Д.И., Туфарова М. «Умумий психология» Т.: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти, 2005 йил. 4.Хайдаров Ф.Н., Хамдамова Н.Н. «Умумий психология» Т.: Фан ва технологиялар 2010 йил. 5. Климов Е.А. «Общая психология», Изд. Москва-2001 6. Шадриков А.В. «Введение в психологию» М.: Академия Спб 2002. **Қўшимча адабиётлар** 1.Маркаева Н.Н. Тиллий таълим мазмуни [illegible] Ўзбекистон Республикасы Вазирлар [illegible] 2010 йил [illegible] 2017 йил [illegible] Ўзбекистон Республикасы Президентининг [illegible] 2017 йил 15 [illegible] 2012 г. 2.Маркаева Н.Н. [illegible]

	[illegible] "Ўзбекистон" 2015. [illegible] Ўзбекистон Республикасининг [illegible] Янги таҳрирда. "Ўзбекистон" 2017. [illegible] Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017—2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича [illegible] 7 февраль 2017-йил. [illegible] "Умумий психология" Т.: ТДПУ 2001 [illegible] «Психология». СПб.: Питер, 2000. [illegible] "Общая психология" Т.: ТГПУ 2006. **Интернет манбалари** www.ziyo.net www.pedagog.uz www.ziyonet.uz www.eduportal.uz www.[illegible].net http://[illegible].ru www.[illegible].uz Нашр қилинган манбалар – босма, электрон-ресурс, кўргазмали воситалар
7.	Ушбу дастурдан [illegible] ва ўрта мактаб, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 200__ йил "__" _____ дага ____ -сонли баённомаси билан маъқулланган. Ўзбекистон Республикаси [illegible] ва ўрта мактаб таълими вазирлигининг 200__ йил "__" _____дага _____ - сонли буйруғи билан киритилган ва фан дастурларини тузиш ишлари мушоҳада этилиб таълимнинг малакавий ривожи берилган.
8.	**Фанлараро уғунлик мезонлари** [illegible] – ТДПУ, "Технология" кафедраси мудири, педагогика фанлари номзоди, доцент [illegible] – ТДПУ, "Технология" кафедраси доценти.
9.	**Тавсиялар:** [illegible] – [illegible] йил [illegible] бўйича тавсия [illegible] – Технология таълим йўналишлари 113-[illegible] умумкасбий малакавий амалиётни технология

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

«TASDIQLAYMAN:»

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

_____ F.G.Sharipov

«___» _____ 2020-yil

№ 48

28.08.2020-y.

PSIXOLOGIYA NAZARIYASI VA TARIXI

FANINING
ISHCHI O'QUV DASTURI
(SYLLABUS)

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar
Ta'lim sohasi: 110000 - Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi: 5110900 - Pedagogika va psixologiya

O'qish davri 1-2 semestr
Fan kodi.....PsixMTM 10010
Fan hajmi.....10 kridit
Fanning umumiy soatlari.....300
Shu jumladan auditoriya soatlari.....150
Shu jumladan:
Ma'ruzular.....40 (1-sem) 20 (2-sem)
Amaliy mashg'ulotlar.....50 (1-sem) 40 (2-sem)
Mustaqil ta'lim.....90 (1-sem) 60 (2-sem)
Shu jumladan:
O'RTMI.....30 (1-sem) 20 (2-sem)
TMI.....60 (1-sem) 40 (2-sem)
Nazorat shakli ON, YaN
O'qitish tili.....O'zbek,

GULISTON – 2020

1

Fanning ishchi o‘quv dasturi O‘zbekiston Respubliksi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020 yil __dagi __-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Psixologiya nazariyasi va tarixi” fan dasturi asosida tayyorlandi.

“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi yig‘ilishida ko‘rib chiqilgan.

“____”_____2020y. Bayonnoma№_____

Kafedra mudiri:_____ D.Toshtemirov

“Pedagogika” fakultetining Ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan foydalanish uchun tavsiya etilgan.

“____” _____ 2020 y. Bayonnoma № _____

Rais: _____ J.Komilov

Fan o’qituvchilari haqida ma’lumot:

Mirzoyev Jamshid Turdaliyevich – lektor, GulDU, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o’qituvchisi.

Mirzoyev Jamshid Turdaliyevich – tyutor, GulDU, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o’qituvchisi

Ofis: GulDU, Pedagogika fakulteti, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi
Manzil: Yangiyer sh., 2-mavze.
Telefon: +998972777014
Email: jamshidmirzoyev2@gmail.com

Intizomiy talablar:

Talabaning intizomi universitetning “Talabalar uchun ichki tartib-qoidalar”ga to’liq javob berishi shart.

I. O’quv fanining dolzarbligi oily kasbiy ta’limdagi o’rni

Inson psixologiyasini bilish shaxs ta’lim-tarbiyasi hamda kamolga yetishini samarali yo’lga qo’yilishiga olib keladi. Ayniqsa, bo’lajak mutaxassislarni inson bilan bog’liq faoliyatlarini nazarda tutadigan bo’lsak ham nazariy va amaliy bilimlarni egallashni taqazo etadi. Ta’kidlash joizki, o’quv fani talabaga shaxs omili bilan bog’liq fundamental bilimlarni egallashni taqazo qiladi. Shuning bilan birga kasbiy faoliyati uchun zarur bo’ladigan nazariy bilimlarni shakllantirishni nazarda tutadi.

“Psixologiya nazariyasi va tarixi” fani doirasida bo’lajak mutaxassis fan doirasidagi nazariy bilimlarni egallash bilan birga shaxs amaliyotiga doir qarashlarni tahlil qilish imkoniga ega bo’ladi.

II. O’quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanni o’qitishdan maqsad - talabalarni amaliyotchi psixologning kasbiy faoliyati va uning talablari, psixologik tarixi va uning shakllanish jarayoni, psixologiya fanining dolzarb masalalari, individ, shaxs, individuallik va shaxs psixik taraqqiyotining muammolari bilan tanishtirish, kasbiy faoliyatga doir masalalarini ongli ravishda tadqiq etish, psixologiyaga doir masalalarning yechimini topishda psixologiyaning imkoniyatlari mohiyatini tushuntirish va ularni qo’llay olishga o’rgatishdir.

Fanning vazifasi –talabalarda psixologning kasbiy faoliyati, psixologiya tarixi, psixologiyaning mohiyati, psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar haqidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

“Psixologiya nazariyasi va tarixi”o’quv fanini o’zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida.*Talaba:*

-psixolog kasbiy faoliyati, psixologiya fanining predmeti, maqsad vazifalari, psixologiya zamonaviy fanlar tizimida, psixika va uning evolyutsiyasi, ong va uning taraqqiyoti, faoliyatning psixologik tavsifi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo’lishi kerak;

-psixika borasidagi nazariyalarni, shaxs xususidagi kontseptsiyalarni, oliy psixik funktsiyalar borasidagi qarashlarni, xarakterga doir nazariyalarni, qobiliyatlar borasidagi nazariyalarni, emotsional hodisalar nazariyasini, psixologik tadqiqotlarni tashkil qilishni bilishi va ulardan foydalana olishi kerak;

shaxsni o’rganishning metodologik asoslari, ongsizlik muammosi, aqliy operatsiyalarning asosiy turlari, shaxsning bilish jarayonlar, shaxs xususiyatlarini tadqiq qilish ko’nikmaga ega bo’lishi kerak.

Ta’lim natijalari (Learning Outcomes)

№	Ta’lim natijalari	O’qitish usullari	Baholash usullari
1.	Kasb va professionalizm haqida, kasb haqida umumiy tasavvur, mutaxassis va havaskorlar psixologiya xususida, psixolog kasbini shakllanish tarixi. Amaliy psixologiya haqida umumiy tasavvur, psixologik yordam, psixologik himoya va psixologik yo’naltirish, amaliy psixologiyaning asosiy bo’limlari va tuzilishi, psixoprofilaktik ishlarning muhim vaziflari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo’nalishi sifatida, psixokorreksiya	Ma’ruza, laboratoriya darslar. TMI (Research, FAQ, Test)	Test

	haqida umumiy tushuncha, psixokorreksiyaning metod va usullariga umumiy tavsif, psixologik maslahatning nazariy va metodologik asoslari, psixologik maslahatning nazariy va metodologik asoslari, psixologik maslahatning metod va turlari, amaliyotchi psixolog ishining shakllari, psixolog ishining individual va guruhiy shakllarining qiyosiy tahlili, psixologik trening amaliyotchi psixologning metodi sifatida. Xalq ta'limi bo'g'inida psixologik xizmatning asosiy muammolari va vazifalari, oilaga psixologik yordam, oilalar bilan psixodiagnostik va psixokorreksion ishlarning o'ziga xosligi. Amaliyotchi psixolog faoliyati samaradorligini baholash muammosi, amaliyotchi psixolog shaxsiga qo'yiladigan muhim talablar, amaliyotchi psixolog faoliyatida o'z-o'ziga yordam muammosi, amaliyotchi psixolog ijodkor sifatida. Psixologiyada etnik muammolarni qayta ko'rib chiqish darajasi va asosiy variantlari, psixologiyada muhim "'etnik paradoks", psixologiyaning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatining etnik muammosi, amaliyotchi psixologning "qiziqtiradigan" va asosiy etnik muammolari, psixolog faoliyatining muhim etnik tamoyillari, psixolog faoliyatida umuminsoniy qadriyatlar muammosi, psixolog-amaliyotchining muhim etnik yo'nalishi**.** Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari. Psixologiyani rivojlanish borsqichlari. Psixologiyani rivojlanishining asosiy omillari va tamoyillari. Antik davrning psixologik nazariyalari. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi. V-XI asrlarda evropa psixologiyasini rivojlanishi. Yangi davrda psixologiyani rivojlanishi va uning birinchi nazariyasi. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif. Fransuz va nemis psixologiyasini rivojlanishi. Assotsiativ psixologiyani yuzaga kelishi va rivojlanishi. Assotsiativ psixologiyaning klassik nazariyasi. XIX asrning ikkinchi yarmida assotsiativ psixologiyani rivojlanishi. Eksperimental psixologiyani shakllanishi. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm. Vyusburg maktabi. Fransuz psixologiya maktabi. Psixologiyada metodologik inqiroz. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma. Neobixeviorizmni yuzaga kelishi va rivojlanishi. Geshtaltpsixologiyaga umumiy tavsif. Psixoanaliz va uning rivojlanishi. K.Yungning analitik psixologiyasi. Adlerning individual psixologiyasi. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif. Gumanistik psixologiyaning birinchi nazariyasi. Rodjers va Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi. Genetik psixologiya. Rossiyada psixologiyani rivojlanishi.Shaxsni		

	o'rganishning metodologik asoslari. Inson va insoniyat haqidagi fan. Psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Psixologiya fanining tamoyillari. Psixologiyaning asosiy metodlari. Ruh va ong haqidagi antik davr va o'rta asrlardagi qarashlari. Introspektsiya metodi va o'zini o'zi kuzatish muammosi. Bixeviorizm xulq-atvor haqidagi fan. Psixikaning rivojlanish tarixi. Psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Psixologiyaning sohalari. Psixika haqida tushuncha. Hayvon psixikasining rivojlanishi. Ong va uning taraqqiyoti. Ong haqida tushuncha, inson psixikasini rivojlanishining tarixiy-madaniy kontseptsiyasi. Inson psixikasining rivojlanishi. Inson psixikasining fiziologik asosi. Ongsizlik muammosi. Faoliyatning psixologik tavsifi. Faoliyatning psixologik nazariyalari. Faoliyatning operatsional-texnik jihatlari. Harakatlar fiziologiyasi va faollik fiziologiyasi. Shaxs haqida tushuncha. Shaxs borasida biogenetik va sotsiogenetik nazariya. Shaxs shakllanishi va rivojlanishi. Shaxs nazariyalari.		
2.	Jamoada ishlash, kasbga oid mustaqil va tanqidiy fikrlash, muloqat madaniyati va hulosa chiqarish ko'nikmalariga ega bo'ladi	Amaliy mashg'ulot, Activity	Darslardagi faolligi
3.	Fan topshiriqlarini vaqtida bajarish, jamlash va taqdim etish ko'nikmalariga ega bo'ladi	Q/A, Chart, Link, Review, SWOT, Google Apps, Interview	Portfoliyo
4.	Berilgan mavzu bo'yicha ma'lumotlar to'plab , ushbu mavzu bo'yicha taqdimot tayyorlash va uni o'tkazish ko'nikmalariga ega bo'ladi.	Ma'ruza, amaliy, TMI	Taqdimot

2.Fan modullari

Fan soatlarining maruza mashg'ulot turlari bo'yicha taqsimoti

T/r	Fanning bo'limi va mavzusi, ma'ruzamazmuni	Soatlar				
		Jami	Ma'ruza	seminar	O'RTMI	TMI
1-semestr						
1.	Kasblar va professionalizm mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida	8	2	2	2	2
2.	Malakali psixolog nazariyotchi va amaliyotchi sifatida	8	2	2	2	2
3.	Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari	8	2	2	2	2
4.	Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari	8	2	2	2	2

5.	Psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning axloqiy jihatlari	8	2	2	2	2
6.	Psixologiya tarixi faniga kirish	10	2	2	2	4
7.	Psixologiyani dastlabki va o'rta asrlarda rivojlanishi	10	2	2	2	4
8.	XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi	10	2	2	2	4
9.	XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi	10	2	2	2	4
10.	XX asrda psixologiyani rivojlanishi	12	2	4	2	4
	1-oraliq nazorat (portfoliyo)					
11.	XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo'nalishlarni yuzaga kelishi	17	2	10	1	4
12.	Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari,metodlari	9	2	2	1	4
13.	Psixologiya zamonaviy fanlar tizimida	9	2	2	1	4
14.	Psixika va uning evolyutsiyasi	9	2	2	1	4
15.	Inson psixikasining fizalogik asosi. Ongsizlik muamosi	9	2	2	1	4
16.	Faoliyat	9	2	2	1	2
17.	Shaxs	9	2	2	1	2
18.	Diqqat	9	2	2	1	2
19.	Sezgi	9	2	2	1	2
20.	Idrok	9	2	2	1	2
	2-oraliq nazorat (portfoliyo)					
	Yakuniy nazorat (test)					
	Jami	**180**	**40**	**50**	**30**	**60**
(2-semestr)						
1.	Xotira	12	2	4	2	4
2.	Xayol	12	2	4	2	4
3.	Tafakkur	12	2	4	2	4
4.	Nutq	12	2	4	2	4
5.	Iroda	12	2	4	2	4
	1-oraliq nazorat (portfoliyo)					
6.	Hissiyot	12	2	4	2	4
7.	Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi.	12	2	4	2	4
8.	Qobiliyat	12	2	4	2	4
9.	Temperament	12	2	4	2	4
10.	Xarakter	12	2	4	2	4
	2-oraliq nazorat (portfoliyo)					-
	Yakuniy nazorat (test)					
	Jami	**120**	**20**	**40**	**20**	**40**
Umumiy soat:		**300**	**60**	**90**	**50**	**100**

1-semester

1-maruza. Kasblar va professionalizm mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida

1-amaliy mashg'ulot. Kasblar va professionalizm mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida

2-maruza. Malakali psixolog nazariyotchi va amaliyotchi sifatida

2-amaliy mashg'ulot. Malakali psixolog nazaryotchi va amalyotchi va amalyotchi sifatida

3-maruza. Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari

3-amaliy mashg'ulot. Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari

4-maruza. Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari

4-amaliy mashg'ulot. Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari

5-maruza. Psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning axloqiy jihatlari

5-amaliy mashg'ulot. Psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning axloqiy jihatlari

6-maruza. Psixologiya tarixi faniga kirish

6-amaliy mashg'ulot. Psixologiya tarixi faniga kirish

7-maruza. Psixologiyani dastlabki va o'rta asrlarda rivojlanishi

7-amaliy mashg'ulot. Psixologiyani dastlabki va o'rta asrlarda rivojlanishi

8-maruza. XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi

8-amaliy mashg'ulot. XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi

9-maruza. XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi

9-amaliy mashg'ulot. Exsprimental psixologiyani shakillanishi

10-maruza. XX asrda psixologiyani rivojlanishi

10-amaliy mashg'ulot. XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi

11-amaliy mashg'ulot. XX asrda psixologiyani rivojlanishi

1-ON (portfolio)

11-maruza. XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo'nalishlarni yuzaga kelishi

12-amaliy mashg’ulot. Rodjers va Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi

13-amaliy mashg’ulot. Psixoanaliz va uning rivojlanishi

14-amaliy mashg’ulot. K.Yungning analitik psixologiyasi

15-amaliy mashg’ulot. Adlerning individual psixologiyasi

16-amaliy mashg’ulot. Adlerning individual psixologiyasi

17-amaliy mashg’ulot. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi

12-maruza. Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari, metodlari

18-amaliy mashg’ulot. Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari

19-amaliy mashg’ulot. Psixologiyaning asosiy metodlari

13-maruza. Psixologiya zamonaviy fanlar tizimida

20-amaliy mashg’ulot. Psixologiya zamonaviy fanlar tizimida

14-maruza. Psixika va uning evolyutsiyasi

21-amaliy mashg’ulot. Psixikaning rivojlanish tarixi

22-amaliy mashg’ulot. Psixika va uning evolyutsiyasi

15-maruza. Inson psixikasining fizalogik asosi. Ongsizlik muamosi

23-.amaliy mashg’ulot. Ongsizlik muamosi

16-maruza. Faoliyat

24-amaliy mashg’ulot. Faoliyat

17-maruza. Shaxs

25-amaliy mashg’ulot. Shaxs

18-maruza. Diqqat

19-maruza. Sezgi

20-maruza. Idrok

1-ON (portfolio)

2-semester

1-amaliy mashg’ulot. Diqqat
2-amaliy mashg’ulot. Diqqat xususiyatlari
3-amaliy mashg’ulot. Sezgi
4-amaliy mashg’ulot. Sezgining xususiyatlari va tavsifi
5-amaliy mashg’ulot. Idrok

6-amaliy mashg’ulot. Idrokda predmet va fon

1-maruza. Xotira
7-amaliy mashg’ulot. Xotira

2-maruza. Xayol
8-amaliy mashg’ulot. Xayol

3-maruza. Tafakkur
9-amaliy mashg’ulot. Tafakkur
10-amaliy mashg’ulot. Tafakkurning rivojlanishi

4-maruza. Nutq
11-amaliy mashg’ulot. Nutq

5-maruza. Iroda
12-amaliy mashg’ulot. Iroda
13-.amaliy mashg’ulot. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.

6-maruza. Hissiyot
14-amaliy mashg’ulot. Hissiyot

7-maruza. Shaxs yo’nalganligi va faoliyat motivi
15-amaliy mashg’ulot. Shaxs yo’nalganligi va faoliyat motivi.

8-maruza. Qobiliyat
16-amaliy mashg’ulot. Qobiliyat

9-maruza. Temperament
17-amaliy mashg’ulot. Temperament
18-amaliy mashg’ulot. Temperamentga psixologik tavsif va inson faoliyati

10-maruza. Xarakter
19-amaliy mashg’ulot. Xarakter
20-amaliy mashg’ulot. Xarakterning shakllanishi

Taqvimiy-mavzuli reja

Maruza mashg’ulotlari

1-semester

T/r	Ma‘ruza mavzulari	
1.	Kasblar va rofessionalism mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida	**2**
2.	Malakali psixolog nazariyotchi va amaliyotchi sifatida	**2**
3.	Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari	**2**
4.	Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari	**2**
5.	Psixologning kasbiy o’zini o’zi anglashning axloqiy jihatlari	**2**
6.	Psixologiya tarixi faniga kirish	**2**
7.	Psixologiyani dastlabki va o’rta asrlarda rivojlanishi	**2**
8.	XVIII-XIX asrlarda psixologiyani rivojlanishi	**2**

9.	XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi	**2**
10.	XX asrda psixologiyani rivojlanishi	**2**
11.	XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo'nalishlarni yuzaga kelishi	**2**
12.	Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari, metodlari	**2**
13.	Psixologiya zamonaviy fanlar tizimida	**2**
14.	Psixika va uning evolyutsiyasi	**2**
15.	Inson psixikasining fizalogik asosi. Ongsizlik muamosi	**2**
16.	Faoliyat	**2**
17.	Shaxs	**2**
18.	Diqqat	**2**
19.	Sezgi	**2**
20.	Idrok	**2**
	Jami	**40**

2—semester

T/r	**Ma'ruza mavzulari**	
1.	Xotira	**2**
2.	Xayol	**2**
3.	Tafakkur	**2**
4.	Nutq	**2**
5.	Iroda	**2**
6.	Hissiyot	**2**
7.	Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi.	**2**
8.	Qobiliyat	**2**
9.	Temperament	**2**
10.	Xarakter	**2**
	Jami	**20**
	Umumiy soatlar	**60**

Amaliy mashg'ulot

T/r	**Fanning bo'limi va mavzusi, ma'ruzamazmuni**	**Soat**
	1-semestr	
1.	Kasblar va professionalizm mutaxassislikka kirish fanining asosiy tushunchasi sifatida	**2**
2.	Malakali psixolog nazaryotchi va amalyotchi va amalyotchi sifatida	**2**
3.	Amaliyotchi psixologning faoliyat sohalari	**2**
4.	Amaliyotchi psixolog faoliyatining umumiy masalalari	**2**
5.	Psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning axloqiy jihatlari	**2**
6.	Psixologiya tarixi faniga krish	**2**
7.	Psixologiyani dastlabki va o'rta asrlarda rivojlanishi	**2**
8.	XVIII-XIX asrlarda psixologiyaning rivojlanishi	**2**
9.	Exsprimental psixologiyani shakillanishi	**2**
10.	XIX –XX asrlarda xorijda psixologiyani rivojlanishi	**2**
11.	XX asrda psixologiyani rivojlanishi	**2**
12.	Rodjers va Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi	**2**
13.	Psixoanaliz va uning rivojlanishi	**2**

14.	K.Yungning analitik psixologiyasi	**2**
15.	Adlerning individual psixologiyasi	**2**
16.	XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo'nalishlarni yuzaga kelishi	**2**
17.	Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi	**2**
18.	Umumiy psixologiya fanining predmeti, vazifalari.	**2**
19.	Psixologiyaning asosiy metodlari	**2**
20.	Psixologiya zamonaviy fanlar tizimida	**2**
21.	Psixikaning rivojlanish tarixi	**2**
22.	Psixika va uning evolyutsiyasi	**2**
23.	Ongsizlik muamosi	**2**
24.	Faoliyat	**2**
25.	Shaxs	**2**
	Jami	**50**
	2-semester	
1	Diqqat	**2**
2	Diqqat xususiyatlari	**2**
3	Sezgi	**2**
4	Sezgining xususiyatlari va tavsifi	**2**
5	Idrok	**2**
6	Idrokda predmet va fon	**2**
7	Xotira	**2**
8	Xayol	**2**
9	Tafakkur	**2**
10	Tafakkurning rivojlanishi	**2**
11	Nutq	**2**
12	Iroda	**2**
13	Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.	**2**
14	Hissiyot	**2**
15	Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi.	**2**
16	Qobiliyat	**2**
17	Temperament	**2**
18	Temperamentga psixologik tavsif va inson faoliyati	**2**
19	Xarakter	**2**
20	Xarakterning shakllanishi	**2**
	Jami	**40**
	Umumiy soatlar	**90**

Talaba amaliy mashg'ulot ishlari bo'yicha hisobotlarini masofaviy ta'lim platformasiga kiritadi.

Nazorat darslari

Nazorat darslari talabalarning fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

T.r.	Nazorat turi	soat
1.	Kirish nazorati (fan mashg'ulotlarini boshlashdan oldin ma'ruza mashg'ulotida anketa-so'rovnomasi tarzida o'tkaziladi, talabalarning dastlabki bilimlari aniqlanadi, talabalardan darsni tashkil etish bo'yicha taklif, tavsiyalar olinadi va shular asosida darslarning tashkil qilinishiga o'zgartirishlar kiritiladi)	-
2.	1-ON (talabalarning 1-10 modullar bo'yicha amalga oshirgan ishlari portfolio shaklida	-

	yig'iladi va baholanadi)	
3.	2-ON (talabalarning 11-20 modullar bo'yicha amalga oshirgan ishlari portfolio shaklida yig'iladi va baholanadi)	-
4.	Yakuniy nazorat, chiqish nazorati (test)	2
	Jami	**2**

Grafik organayzerlar

Grafik organayzerlar ma'ruza, amaliy va mustaqil ta'lim mashg'ulotlarida talabalar o'quv materiallarini samarali o'zlashtirishlari uchun joriy etiladi. Quyida ularning ba'zilari keltirilgan.

1) BBB jadvali. Barcha ma'ruza darslarida qo'llaniladi. BBB usuli ("bilaman", "bilishni xohlayman", "bilib oldim") orqali talaba o'zini kuzatishi, o'qituvchi esa darsga baho berishi mumkin. Talaba dars boshida mavzu bo'yicha nimani bilishini (B1) va yana nimalarni bilishni xohlashini (B2) daftariga yozib qo'yadi. Dars so'ngida nimalarni bilib olganligini (B3) qayd qilib qo'yadi.

2) Insert usuli. Bu usul matnni o'zlashtirishda qo'llaniladi. Talaba sahifa hoshiyasiga o'z belgilarini qo'yib ularga munosabat bildiradi. Masalan: "v" – zarur; "–" - xato; "Q" - yangi; "!" – e'tibor qiling; "x" - ortiqcha; "*" - ko'chirish kerak; "?" – tushunarsiz va h.k.

3) Klaster sxemasi

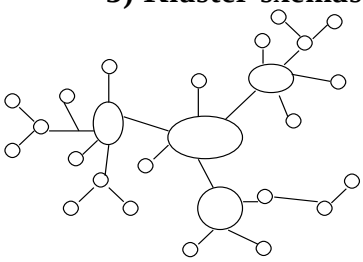

Bu usul fikrni erkin bayon qilish uchun qo'llaniladi. Masalan, talaba o'tilgan mavzu bo'yicha klaster tuzishi mumkin.

O'rtaga kalit so'z, tarmoqlarga unga bog'liq boshqa atamalar yoziladi. Ular ham o'z navbatida tarmoqlarga ajralishi mumkin.

4) Venn diagrammasi

O'rganilayotgan ob'ektlarni taqqoslash, o'xshash va farqli jihatlarini topish, tahlil qilish uchun qo'llaniladi. Diagrammadagi doirachalar alohida ob'ektni, kesishmalar esa ularning o'xshash va bog'liq jihatlarini bildiradi.

Talabadan ob'ektlarning alohida (1-3), o'zaro bog'liq (4-6) va umumiy (7) jihatlarini yozma ifodalab berish talab etiladi.

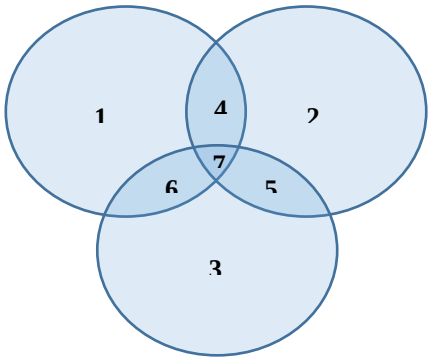

5) SWOT–tahlil. Bu organayzer talabalarda tizimli fikrlash, taqqoslash, baholash, tahlil qilish, fikrni davom ettirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. SWOT atamasi inglizcha so'zlarning qisqartmasi hisoblanadi: Strengths – ob'ektning kuchli jihatlari; Weakness – kuchsiz jihatlari; Opportunities – tashqi imkoniyatlari; Threats – tashqi xavf-xatarlari. Talaba yangi qatordan S, W, O, T harflarini yozib yoniga ob'ektning mos sifatlarini yozib chiqadi.

6) "Baliq skeleti" sxemasi. Bu organayzer tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Balik skeletining bosh qismiga – mavzu, yuqori qismiga – muammolar, pastki qismiga – tasdiqlovchi dalillar yoziladi.

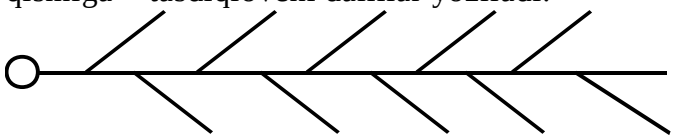

7) Aqliy hujum usuli. Bu usul dars mavzusiga oid savolga javob topish maqsadida g'oyalarni jamlash va saralash uchun qo'llaniladi. Har bir talaba o'zining shaxsiy g'oyalarini ilgari suradi. Bosqichlari – muammoli vaziyat paydo qilish; echimni topish uchun g'oya, fikr berish; echimlar taqdimotini eshitish; echimlarni solishtirish va tanlash; xulosa qilish.

8) Esse. Bu mavzu bo'yicha cheklangan hajmda yoziladigan insho hisoblanadi. Esseda talaba o'quv materiali bo'yicha o'zining shaxsiy fikrini erkin ifoda etadi.

Interfaol o'qitish usullari (Activity)

Amaliy mashg'ulotlarda interfaol o'qitish usullari qo'llaniladi. Bu usullar talabalarda jamoada ishlash, kasbga oid mustaqil va tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Quyida fan xususiyatlariga xos ba'zi usullar bayon etilgan.

1) «Tushunchalar tahlili» usuli. Talabalar tushunchalarni dastlab yakka tarzda va keyin jamoada muhokama qilishadi. O'qituvchi jamoaning fikrini yo'naltirib turadi va oxirida ekranga atamalarning izohini chiqaradi. Talabalar o'z fikrlarini taqqoslashadi, baholashadi va bilimlarini mustahkamlashadi.

2) «Zinama-zina» usuli. Talabalar mavzu bo'yicha yakka tarzda fikrini grafik ifoda etishadi, keyin guruhda muhokama etishadi. Guruhlar taqdimoti o'tkaziladi va grafik materiallar doskaga mantiqiy pog'onalar tarzida ilib boriladi.

3) "Charxpalak" usuli. Kichik guruhlar o'z tarqatma materiallaridagi vazifani bajarib, charxpalak aylanishi bo'ylab bir-biriga uzatishadi, har bir guruh boshqalarning ishiga tuzatish kiritadi va oxirida o'zlariga qaytib keladi. Guruhlar o'z ishini tuzatishlar bilan takomillashtirgan holda taqdimot qilishadi.

4) «Bumerang» usuli. Talaba bajargan ishini avval o'z kichik guruhida, keyin boshqa kichik guruhda muhokama qiladi, so'ng yana o'z guruhiga qaytib kelib umumlashtiradi. Oxirida guruhlar taqdimoti o'tkaziladi.

5) «Rezyume» usuli. Kichik guruhlarda muammolar o'rganilib, tahlil qilinadi va xulosa yozma ifoda etiladi. Taqdimotda xulosa ko'rsatilmaydi, boshqa talabalarning taqdimotga nisbatan fikrlari hisobga olinib yangi xulosa shakllantiriladi va avvalgi yozma xulosa bilan taqqoslanadi.

6) «Muammo» usuli. Dastlab muammoli videolavha ko'rsatiladi. Kichik guruhlar namoyish vaqtida muammolarni qayd qilib borishadi. Keyin ularning echimlarni o'zaro almashishadi va tuzatish kiritishadi. Oxirida muammo bo'yicha jamoaning xulosasi shakllantiriladi.

7) «Labirint» usuli. O'qituvchi murakkab vaziyatni bayon qiladi va jamoa bo'lib undan chiqish yo'li topiladi. Keyin kichik guruhlarda boshqa muammoli vaziyatlar o'rganiladi va taqdimot o'tkaziladi.

8) FSMU usuli. Talabadan o'z fikrini quyidagi tartibda ifodalash talab qilinadi: F - fikrini bayon qilish; S – fikriga sabab ko'rsatish; M – sababni asoslovchi misol keltirish; U - fikrini umumlashtirish.

9) «Muloqot» usuli. Kichik guruhlarda alohida mavzular o'rganiladi va turli materiallar (video, foto, sxema, ilmiy dalillar) tayyorlanadi. Keyin kichik guruhlar o'rtasida muloqot bo'lib o'tadi. O'qituvchi kichik guruhlarning fikrlarini maqsadli yo'naltirib boradi va oxirida o'z munosabatini bildiradi.

Mustaqil ta'lim shakllari

Talabalarning mustaqil ta'limi har bir modul bo'yicha o'qituvchi rahbarligida (O'RTMI) va mustaqil tarzda (TMI) quyidagi shakllar orqali amalga oshiriladi.

O’qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi (O’RTMI)

Ushbu fanda me’yorlashtirilmaydigan O’RTMI shakllari rejalashtirilgan bo’lib, ular har bir amaliy mashg’ulot bo’yicha yakuniy hisobot shaklida qabul qilinadi. O’RTMI amaliy mashg’ulotda yoki undan keyin amalga oshirilishi mumkin. Har bir amaliy mashg’ulotdan so’ng masofaviy ta’lim platformasida O’RTMI uchun o’qituvchining maslahat darslari tashkil etiladi.

Ushbu fanda masofaviy ta’lim platformasida quyidagi O’RTMI shakllarini qo’llash nazarda tutilgan:

1) Q/A (savollarga cheklangan hajmda javob yozish).
2) Chart (jadval, diagramma va sxemalarni cheklangan hajmda tahlil qilish).
3) Link (Internet-havolaga annotatsiya yozish).
4) Review (berilgan manbaga sharh yozish).
5) SWOT (muammoni SWOT-tahlil qilish).
6) Google Apps (Google ilovalarda guruh bo’lib hujjat, jadval, prezentatsiya va testlar tayyorlash).
7) Interview (boshqalarning muammoga nisbatan fikrini o’rganish).
8) LabReport (Laboratoriya ishlari bo’yicha hisobo t tayyorlash)

O’qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishlari hajmi

T.r.	Shakli	O’RTMI ga oid amaliy mashg’ulot mavzulari	soat
		1-semestr	
1.	Q/A	Psixolog kasbiy faoliyati turlari	1
2.	Chart	Psixolog kasbiy faoliyatining etikasi	1
3.	Q/A	Antik davrda psixologik bilimlarni yuzaga kelishi	2
4.	Interview	O’rta asrlarda psixologik fikrlarni rivojlanishi	2
5.	Google Apps	Yangi davr psixologiyasiga umumiy tavsifnoma	2
6.	Chart	XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif	1
7.	Q/A	Fransuz psixologiyasini rivojlanishi	1
8.	Interview	Nemis psixologiyasining rivojlanishi	1
9.	SWOT	Assotsiativ psixologiyaning paydo bo’lishi va rivojlanishi	1
10.	LabRepor	Eksperimental psixologiyaning shakllanishi.	1
11.	Q/A	Psixologiya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari	2
12.	Google Apps	Psixologiyaning asosiy metodlari.	1
13.	Q/A	Psixika haqida tushuncha	1
14.	Q/A	Hayvon psixikasining rivojlanishi	1
15.	Interview	Ong va uning taraqiyoti	1
16.	Q/A	Ongsizlik muammosi.	1
17.	Chart	Faoliyatning psixologik tasnifi	2
18.	Q/A	Faoliyatning psixologik nazariyalari	1
19.	Google Apps	Shaxs borasidagi nazariyalar	1

20.	Q/A	Diqqatning xususiyatlari	1
21.	Chart	Diqqatning rivojlanishi	1
22.	Chart	Sezgining xususiyatlari va tasnifi	1
23.	Q/A	Sezgining rivojlanishi	1
24.	Q/A	Idrokning individual farqlari va uning rivojlanishi	1
25.	Chart	Fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish	1
		Jami:	30
		2-semestr	
1.	Q/A	Xotira jarayonlari va mexanizmlari	1
2.	Interview	Xotiraning neyrofiziologik asoslari	1
3.	LabRepor	Xotiradagi individual farqlar va rivojlanishi	1
4.	Chart	Esda olib qolish turlari va ularning tadqiq qilish metodikasi	1
5.	Interview	Xayol turlari to'g'risida umumiy tushuncha	1
6.	Q/A	Xayolning analitik-sintetik xususiyatlari	1
7.	Google Apps	Tafakkur operasiyasi	1
8.	LabRepor	.Intuitiv va analitik tafakkur	1
9.	Chart	Ijodiy tafakkur	1
10.	Q/A	Nutq vujudga kelishining nazariyalari	1
11.	Chart	Nutq turlarining psixologik tavsifi	1
12.	Q/A	Iroda aktining tuzilishi	1
13.	Q/A	Irodaning fizialogik asoslari va sifatlari to'g'risida tushuncha	1
14.	Q/A	Hissiyot va emosianal holatlarning fizialogik asoslari	1
15.	Q/A	Odam va hayvon emosiyalari	1
16.	Chart	Shaxs shakillanishida mativatsiyaning roli	1
17.	Q/A	Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari	1
18.	Q/A	Temperamentning psixologik tavsifi	1
19.	Google Apps	Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi	1
20.	Interview	Xarakter tuzulishi va xususiyatlari	1
		Jami:	20
		mavzu bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan variantlardagi savollarga 50-70 so'z hajmida javob yoziladi. Javobni baholashda javobning to'liqligi va so'zlar soni e'tiborga olinadi.	
		Umumiy soat:	84

Talabaning mustaqil ishlari (TMI)

Ushbu mustaqil ish shakllariga o'qituvchi tomonidan hech qanday ko'rsatma berilmaydi va baholanmaydi, balki talabaning o'zi qiziqishlaridan kelib chiqib ularni amalga oshiradi. Fanni o'qitishda quyidagi TMI shakllari qo'llaniladi.

Talabaning mustaqil ish mashg'ulotlari hajmi

T.r.	TMI shakllari	soat
1.	**Research**. Talabalar Internetdan va boshqa manbalardan mustaqil ravishda ma'lumot izlashadi va tarqatma materiallarni o'rganishadi. Har bir ma'ruza bo'yicha kamida 2 soat shug'ullanish maqsadga muvofiq.	40
2.	**Forum**. Talabalar fan mashg'ulotlari bo'yicha topshiriqlarni bajarish mobaynida masofaviy ta'lim platformasida o'zaro muloqot qilishadi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	10
3.	**FAQ** (ko'p beriladigan savollar forumi). Talaba o'z muammosi bo'yicha maslahat olish uchun masofaviy ta'lim platformasida maslahat tizimiga (glossariyga) yoki o'qituvchiga murojaat qiladi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	4
4.	**Test**. Talaba har bir modul yakunida o'z bilimlarini mustahkamlash uchun masofaviy ta'lim platformasidagi o'rgatuvchi testlarni ishlaydi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	6
	Jami	**60**
	2-semestr	
5.	**Research**. Talabalar Internetdan va boshqa manbalardan mustaqil ravishda ma'lumot izlashadi va tarqatma materiallarni o'rganishadi. Har bir ma'ruza bo'yicha kamida 2 soat shug'ullanish maqsadga muvofiq.	20
6.	**Forum**. Talabalar fan mashg'ulotlari bo'yicha topshiriqlarni bajarish mobaynida masofaviy ta'lim platformasida o'zaro muloqot qilishadi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	10
7.	**FAQ** (ko'p beriladigan savollar forumi). Talaba o'z muammosi bo'yicha maslahat olish uchun masofaviy ta'lim platformasida maslahat tizimiga (glossariyga) yoki o'qituvchiga murojaat qiladi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	4
8.	**Test**. Talaba har bir modul yakunida o'z bilimlarini mustahkamlash uchun masofaviy ta'lim platformasidagi o'rgatuvchi testlarni ishlaydi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	6
	Jami	**40**
	Umumiy soat	**100**

Talabalar bilimini baholash

Kirish nazorati. Bu nazorat turi modulga kirish maqsadida anketa-so'rovnomasi shaklida o'tkaziladi. Bunda talabalarga fanning kelajakdagi talabalar bilan faoliyatida tutgan o'rni, ahamiyati, fan mazmuni, fanni o'qitish usullariga oid so'rovlar o'tkaziladi, talabalarning fanni o'rganish uchun zarur bo'lgan dastlabki bilimlari aniqlanadi, taklif va tavsiyalar olinadi. Ushbu so'rovlar natijasi chuqur o'rganilib fanni o'qitishni tashkil qilish jarayonida zarur o'zgartirishlar kiritiladi.

Oraliq nazoratlar. Oraliq nazoratlar semestr davomida 2 marta o'quv mashg'ulotlari davomida o'tkaziladi va 1-3 va 4-5 modullar bo'yicha talabalarning bajargan ishlari portfolio shaklida jamlanib tahlil qilib baholanadi.

Jami 15 ta laboratoriya mashg'ulotining (LabReport) har bo'yicha o'zlashtirish natijalari 5 ballik tizimda baholanadi va jami 95 ball to'planadi, talabaning darslardagi faolligi va ishtirokiga umumiy 5 ball qo'yiladi. Umumiy hisobda oraliq nazorat topshiriqlari 100 ballik tizimda baholanadi.

Talabaning oraliq nazorat bo'yicha o'zlashtirgan ballari quyidagi jadval asosida kredit ballariga va harfli tizimga o'giriladi.

Harfli tizimdagi baho	Ballarning raqamli ekvivalenti	Foiz ko'rsatkichi	An'anaviy usuldagi baho
A	4,0	95-100	A'lo
A–	3,67	90-94	
B+	3,33	85-89	Yaxshi
B	3,0	80-84	
B–	2,67	75-79	
S+	2,33	70-74	
S	2,0	65-69	Qoniqarli
S–	1,67	60-64	
D+	1.33	55-59	Qoniqarsiz
D	1,0	50-54	
F	0	0-49	

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 9-avgustdagi 19-2018-sonli buyrug'iga ilova qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish baholash tizimi to'g'risidagi nizom"ga muvofiq oraliq nazoratda fan bo'yicha A-S darajasiga erishgan talabalar yakuniy nazoratga qo'yiladi.

Yakuniy nazorat (chiqish nazorati).

Yakuniy nazorat taqdimot (yoki hamkorlikdagi taqdimot) shaklida o'tkaziladi. Talabaning yakuniy nazoratdagi o'zlashtirishi ham xuddi oraliq nazoratdagi kabi 100 ballik tizimda baholanadi va yuqoridagi jadval asosida uning baholash ko'rsatkichi aniqlanadi. Yakuniy nazorat bahosi fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini belgilaydi.

V. Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati.

Asosiy adabiyotlar

1.Karimova V. M. «Psixologiya» T.Sharq 2002y.
2.G'oziev E. G'. «Umumiy psixologiya» 1-2 tom. Toshkent-2002y.
3.Ivanov P.I., Zufarova M. «Umumiy psixologiya» T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008 yil
4.Xaydarov F.I., Xalilova N.I. «Umumiy psixologiya» T.: Fan va texnologiyalar 2010 yil
5. Klimov E.A. «Obhaya psixologiya». Rech, Moskva-2001
6. Shtern A.S. «Vvedenie v psixologiyu» M.: Akademiya Spb 2002.
7. David G. Myers "Psychology". NY, 2010. WORTH PUBLISHERS 118p.

VI.2.Qo'shimcha adabiyotlar

8.Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy taxlil qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatini kundalik qoidasi bo'lishi kerak O'zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi G'G'Xalq so'zi gazetasi 2017 yil 16 yanvar №11.
9.Mirziyov Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. "O'zbekiston" 2016.
10.Mirziyov Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob halqimiz bilan birga qo'ramiz. "O'zbekiston" 2017
11.O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2017—2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakat strategiyasi. 7 yanvar 2017 yil.
12.Davletshin M.G. «Umumiy psixologiya» T.: TDPU 2002
13. Klimov E.A «Psixologiya» Spb.: Rech 2000.
14. Shakirova G.M. "Obhaya psixologiya" T.: TGPU 2000.
15. Psychology as the Behaviorist Views it John B. Watson (1913) First published in Psychological Review, 20, 158-177
16. Michael W. Eysenck, Mark T. Keane Cognitive psychology. Psychology press USA, 2005 130 bet
17.J. A. Groegerd, Memory and Remembering (1997)
18. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik G' Z.T. Nishanova va boshq. — Toshkent: « 0 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 600 b.
19. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media», 2018. - 272 b.
20. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv – uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

5.2. TAVSIYA QILINADIGAN QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR VA AXBOROT MANBALARI

Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi	
www. ziyonet.uz www.tdpu.uz www.pedagog.uz www.psychology.uz www.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru www.ziyonet.uz/ru/library/view/alllibs/fs/cdate/ds/asc12660 old.ziyonet.uz/ru/library/libid/70000/tn/typeid/tv/67/offset/60	

TARQATMA MATERIALLAR

«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma`ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, mustaqil ish mavzularini bajarishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;

- har biri shtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi:

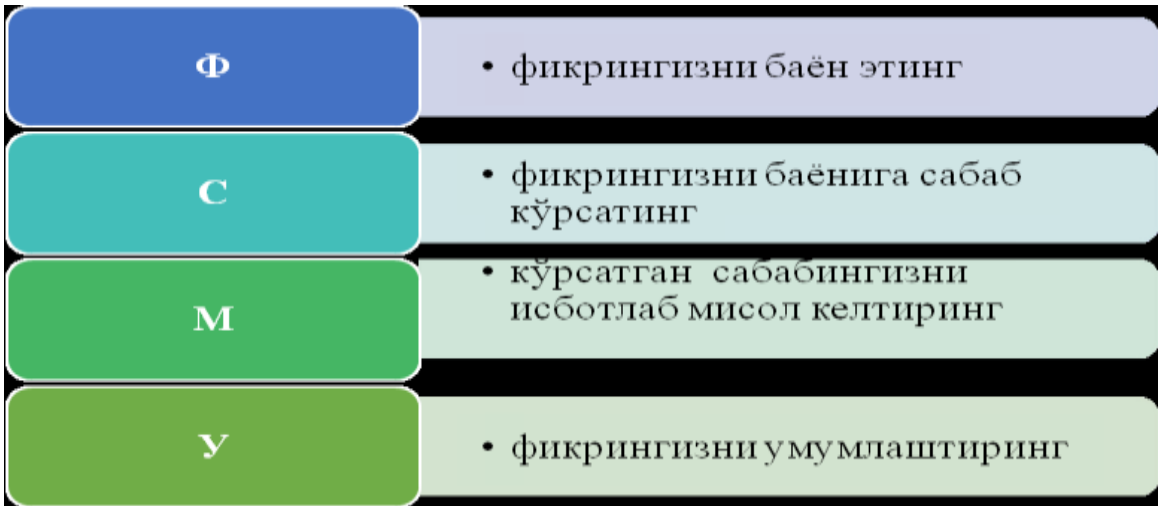

- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhiy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Fikr: Bolani maktab ta`limiga tayyorlashda maktabgacha ta`limning ahamiyati?

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling topshirig‘i beriladi, tinglovchilar tomonidan bildirilgan ma’lumotlar umumlashtiriladi.

“Insert” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarda o‘simlikshunoslikda innovatsion texnologiyalar bo‘yicha axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o‘zlashtirilishini

engillashtirish maqsadida qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o‘taydi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan input-matnni tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;

- yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta`lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;

- ta`lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda tinglovchilar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	**1 -matn**	**2 -matn**	**3 -matn**	**4 -matn**
“V” – tanish ma’lumot.				
“?” - mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.				
“+” bu ma’lumot men uchun yangilik.				
“–“ bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?				

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta`lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo‘lgan ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to‘liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg‘ulot yakunlanadi.

“SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. —Xulosalash metodidan ma`ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

Trener-o’qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratiladi;

Trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo’lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;

Har bir guruh o’ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o’z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo’yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

Navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o’z taqdimotlarini o’tkazadilar. Shundan so’ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to’ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

“Keys-stadi” metodi

«Keys-stadi»- inglizcha so‘z bo‘lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamra boladi:

Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (how), Nima-natija (What).

“Keys metodi”ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot **ta`m**inoti bilan tanishtirish	✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash	✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash

3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining echimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish	✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil echim yo‘llarini ishlab chiqish; ✓ har bir echimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil echimlarni tanlash
4-bosqich: Keys echimini echimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	✓ Yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod tinglovchilar yoki qatnashchilarnimavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo’yicha dastlabki bilimlarda rajasini tashhis qilish maqsadida qo‘llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- tinglovchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
    - tinglovchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
    - belgilangan vaqt yakuniga etgach o‘qituvchi berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;

- har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Jadvalga kerakli ma’lumotlar to‘ldirib qayd etiladi

Tushunchalar	**Sizningcha bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?**	**Qo‘shimcha ma’lumot**
Ta`lim		

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo‘shimcha ma’lumot glossariyda keltirilgan.

Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metodg rafik tasvir orqali o‘qitishni tashkil etish shakli bo‘lib, u ikkita o‘zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko‘rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko‘rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o‘ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;

-navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to‘rt kishidan iborat kichik guruhlarga birlashtiriladi va har bir juftlik o‘z tahlili bilan guruh a`zolarini tanishtiradilar;

juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko‘rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

«Венн» Диаграммаси

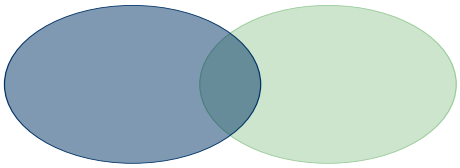

- 2 объектни, тушунчани, ғояни, ходисани таққослаш фаолиятини ташкил этиш жараёнида ишлатилади.

ФИКР.МУЛОХАЗА.ИСБОТ

- ФСМУ

- **Ф** – Фикрингизни баён этинг
- **С** – Фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
- **М** – Фикрингизга мисол келтиринг
- **У**–Фикрларингизни умумлаштиринг, хулосаланг

Т- жадвал

Концепцияга, воқейликка, объектга нисбатан муносабат билдириш учун қўллаш мумкин.

- Талабалар ушбу схемани тузиш қоидалари билан таништирилади
- Якка, жуфтликда ёки гуруҳ ичида схема асосида таққослаш фаолияти ташкил этилади
- Ягона жадвалга туширилади.

КЛАСТЕР

- Кластер –боғлам.
- •Билимларни фаол-лаштиришга йўналтиради, фикрловчи жараёнга мавзу
- бўйича янги ассоциатив тасаввурни эркин
- ва очиқ жалб қилишга ёрдам беради.
- •Ўқув машғулотининг ҳамма босқичларида
- қўлланилади.

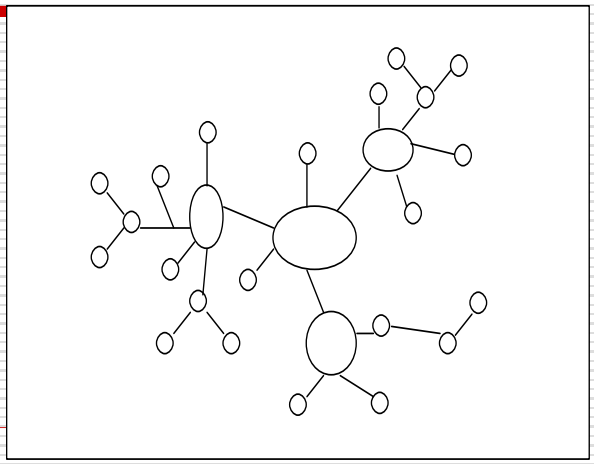

“Charxpalak” metodining tuzilmasi

Guruhlarga ajratish

↓

Savollarni ishlab chiqish

↓

“O’quvchi”ga savol berish va javobini baholash

↓

“O’quvchi”ning boshqa “o’qituvchi”ga o’tishi

↓

Keyingi “o’qituvchi”ning savoliga javob berish

↓

Baholarni umumlashtirish va e`lon qilish

“Bumerang” metodining tuzilmasi

Kichik guruhlarni shakllantirish

Har bir guruhga alohida tarqatmalar tarqatish

Materialni mustaqil o'rganish

Yangi kichik guruhlarni shakllantirish

Guruh a`zolarini o'rgatish va o'rganish

Avvalgi kichik guruhga qaytish

Baholash

"BUMERANG" metodini o'tkazish

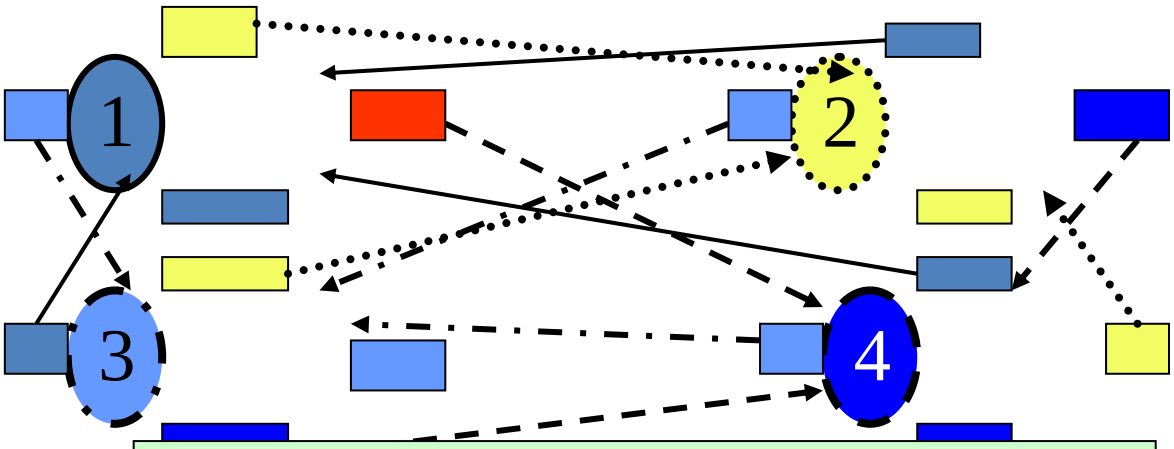

Muammoli vaziyat tavsifi beriladi

"MUAMMOLI VAZIYAT" metonining tuzilmasi

Guruhlar muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar

Guruhlar muqammoli vaziyatning oqibati to'g'risida fikr yuritadilar

Guruhlar muammoli vaziyatni yechish yo'lini ishlab chiqadilar

To'g'ri yechimlar tanlab olinadi

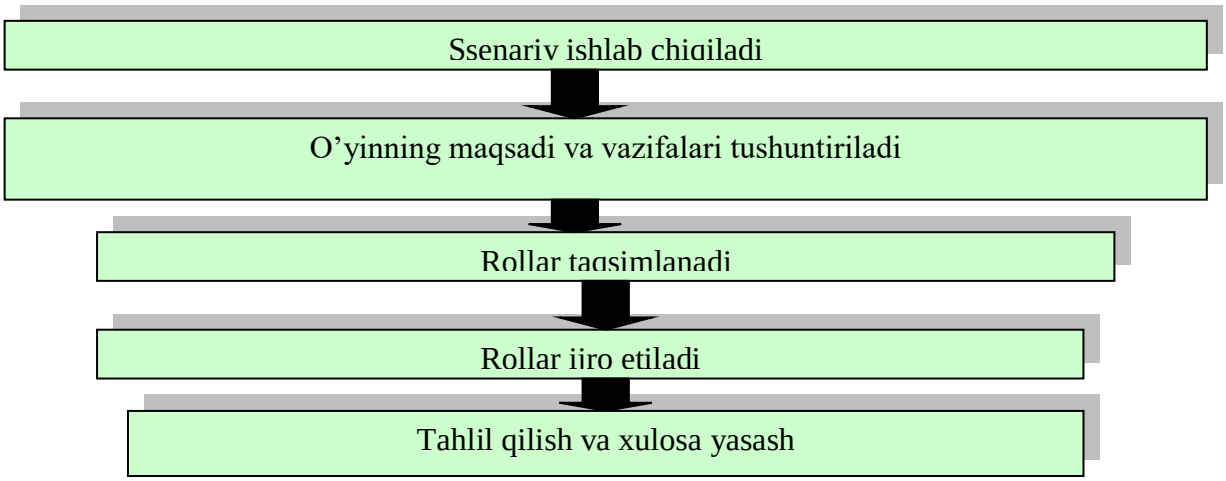

"VENN DIAGRAMMASI" metodi

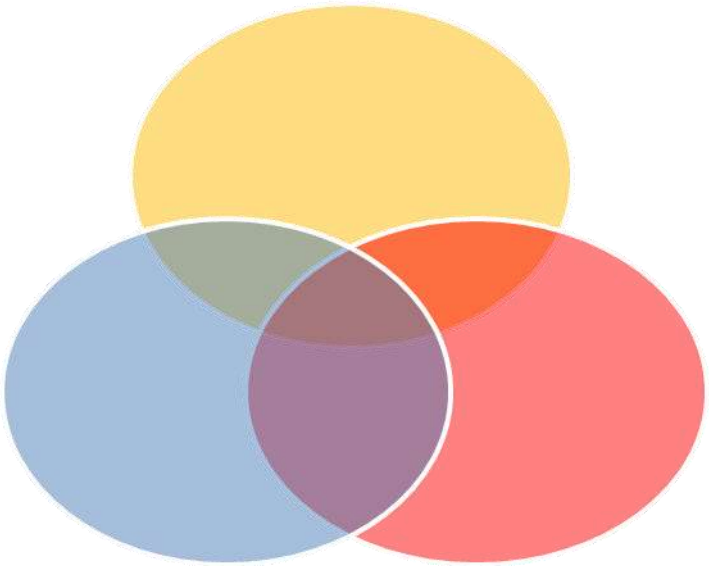

“FSMU” metodi

- **F**- ***fikr***ingizni bayon eting.
- **S**- fikringiz bayoniga ***sabab*** ko’rsating.
- **M**- ko’rsatilgan sababingizni isbotlab ***misol*** (dalil) keltiring.
- **U**- fikringizni ***umumlashtiring.***

Insert jadvali

Grafik tashkil etuvchining turi, ahamiyati va xususiyatlari

“INSERT” jadvali

Mustaqil o’qish vaqtida olgan ma`lumotlarni, eshitgan ma`ruzalarni tizimlashtirishni ta`minlaydi; olingan ma`lumotni tasdiqlash, aniqlash, chetga chiqish, kuzatish. Avval o’zlashtirgan

O’quv faoliyatini tashkillashtirishning jarayonli tuzilmasi

Insert jadvalini to’ldirish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida o’zlari to’ldiradilar.

O’qish jarayonida olgan ma`lumotlarni alohida o’zlari tizimlashtiradilar – jadval ustunlariga “kiritadilar” matbda belgilangan quyidagi belgilarga muvofiq:

“V”- men bilgan ma`lumotlarga mos;

“-“ – men bilgan ma`lumotlarga zid;

“+” – men uchun yangi ma`lumot;

B/BX/B JADVALI – Bilaman/Bilishni xohlayman/Bilib oldim.

Mavzu, matn, bo'lim bo'yicha izlanuvchanlikni olib borish imkonini beradi.

Tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish

Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida/kichik guruhlarda jadvalni rasmiylashtiradilar.

"Mavzu bo'yicha nimalarni bilasiz" va "Nimani bilishni xohlaysiz" degan savollarga javob beradilar (oldindagi ish uchun yo'naltiruvchi asos yaratiladi). Jadvalning 1 va 2-bo'limlarini to'ldiradilar.

Ma`ruzani tinglaydilar, mustaqil o'qiydilar.

Mustaqil/kichik guruhlarda jadvalning 3-bo'limini to'ldiradilar.

"Nilufar guli" chizmasi – muammoni yechish vositasi. O'zida nilufar guli ko'rinishini namoyon qiladi. Uning asosini to'qqizta katta to'rt burchaklar tashkil etadi.

Tizimli fikrlash, tahlil

Chizmani tuzish qoidaasi bilan tanishadilar. Alohida/kichik guruhlarda chizma tuzadilar: to'rt burchak markazida avval asosiy muammoni (g'oya, vazifa) yozadilar. Unung yechish g'oyalarini esa markaziy to'rt burhcakning atrofida joylashgan sakkizta to'rt burchaklarga yozadilar. Markaziy to'rt burchakning atrofida joylashgan sakkizta to'rt burchaklarga yozilgan g'oyalarni, atrofda joylashgan sakkizta to'rt burchaklarning markaziga yozadilar, ya`ni gulning barglariga olib chiqadilar. Shunday qilib, uning har biri o'z navbatida yana bir muammodek ko'riladi.

Chizmani tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida/kichik guruhlarda chizma tuzadilar: avval asosiy muammoni (g'ya, vazifa) yozadilar, so'ngra kichik muammolarni, ularning hrn biridan esa, kichik muammoni batafsil ko'rib chiqish uchun "kichik shohchalar"ni chiqaradilar. Shunga asosan har bir g'oyalar rivojlanishini batafsil kuzatish mumkin.

Ish natijalarining taqdimoti

“Nilufar guli” chizmasi

	B	

	Z	

	C	

	D	

B	Z	C
D	A	F
G	H	Y

	F	

	G	

	H	

	Y	

“Nilufar guli” chizmasini tuzish qoidalari

- Amaliy nuqtai nazardan barcha g’oyalarni ixcham deb tasavvur qiling (bitta-ikkitasi bilan chegaralaning), bu ham aql uchun foydali mashq hisoblanadi.
- Sizga katta qog’oz varag’i zarur bo’ladi. Doimo o’zingiz mushohadalaringizni natijasini bir varaq qog’ozda ko’rish foydali hisoblanadi. Qarama-qarshi holda esa sizga bir varaqdan boshqasiga sakrab yurishingizga va bunda zaruriy biri muhim narsani unutishingizga olib keladi.

«Балиқ скелети» схемаси – мавжуд муаммо ва уни асослайдиган далилларни келтириш орқали асосий ечимни белгилаш воситаси
Ҳис-туйғуларнинг бошқариш имкониятининг пастлиги
Вазиятларнинг турлича идрок этилиши
Стрессли вазиятлар
Стрессоген вазиятлар, муаммоли вазиятлар
...
26

“Ақлий ҳужум” методи
Тестлаштириш афзалликлари ва камчилиги
03.09.2017

FANGA OID NAZORAT SAVOLLARI

1. Bilish jarayonlari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang.
a) Sezgi, idrok, iroda, hissiyot
*v) Sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur
s) Xotira, tafakkur, diqqat, xayol, qobiliyat
d) Kiziqish, idrok, iroda, hissiyot
2. Diqqatga berilgan to'g'ri ta'rifni toping.
a) Oldindan mo'ljallangan bo'lib, maqsadga qaratilgan faollik
v) Narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatlarining ongimizda aks etishi
*s) Ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ekga aktiv qaratishdan ibrat jarayon
d) Barcha javoblar to'g'ri
3. "Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi" degan muallifi kim?
a) I.P.Pavlov *v) K.D.Ushinskiy s) A.V. Petrovskiy d) P.I.Ivanov
4. Diqqatning nerv-fiziologik asosi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) shartli va shartsiz refleks majmuidan iborat
v) organizmning taassurotlarga javobidir.
c) orqa miya faoliyati bilan bog'liq
*d) nerv jarayonlarining induktsiya qonuni bilan bog'lab tushuntiriladi
5. Diqqatning turlari qaysi qatorda to'g'ri berilgan
a) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan keyingi
v) passiv, aktiv
s) ichki, tashqi
*d) barcha javoblar to'g'ri
6. Ixtiyorsiz diqqatga berilgan to'g'ri ta'rifni toping
a) ongli ravishda qo'yilgan maqsad bilan ishga solinadigan diqqatdir
*v) biron tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatdir.
s) to'g'ri javob yo'q d) a va v
7. Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi faktor (omil)lar qaysi javobda to'g'ri keltilgan.
a) kuzg'atuvchining yarqiroqligi
v) qo'zg'atuvchining yangiligi
s) qo'zg'atuvchining emotsional ahamiyatliligi
*d) barcha javoblar to'g'ri
8. Ongimizni ob'ektga uzimiz xohlamagan holda yarim-yorti yoki passiv qaratishimizda namoyon bo'ladigan diqqat turini aniqlang
a) ixtiyoriy diqqat v) ixtiyorsiz diqqat *s) passiv diqqat d) aktiv diqqat
9. Oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatni ma'lum narsa va hodisalarga qaratishdan iborat diqqat turi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan.
*a) ixtiyoriy diqqat v) ixtiyoriydan keyingi diqqat s) aktiv diqqat d) ichki diqqat
10. Ixtiyoriydan keyingi diqqat-bu:
a) passiv diqqatdir *v) avtomatlashgan diqqatdir
s) aktiv diqqat d) ichki diqqatdir
11. Ixtiyoriy diqqatni yuzaga keltiruvchi omillar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) qiziqish, ehtiyoj v) motiv, maqsadga yo'naltirilganlik
s) irodaviy do'r berish, ma'suliyat hissi *d) barcha javoblar to'g'ri
12. Ixtiyoriy diqqatning nerv-fiziologik asosi to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang
a) o'zaro munosabat, induktsiya qonuni bo'yicha qo'zg'alish
v) orientirovka refleksi yotadi
*s) ikkinchi signallar sistemasi bilan bog'langan boshqariluvchi optimal qo'zg'alish o'chovi
d) birinchi signallar sistemasi faoliyati bilan bog'langan optimal qo'zg'alish

13. Ongimizni o’z sub’ektiv ta’sirotlarimiz, his-tuyg’ularimiz va intilishlarimizga qaratishdan iborat diqqat turi qanday nomlanadi?
*a) ichki diqqat v) tashqi diqqat s) irodaviy diqqat d) ixtiyoriy diqqat
14. Manbai bizning ongimizdan tashqarida bo’lgan diqqat turini aniqlang
a) ixtiyoriy diqqat v) ixtiyorsiz diqqat
s) ichki diqqat *d) tashqi diqqat
15. Diqqatning xususiyatlari qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan
a) ko’chuvchanligi, bo’linishi, ko’lami v) kuchi va barqarorligi
*s) a va v to’g’ri javob d) to’g’ri javob yo’q
16. Diqqatning ko’lamini aniqlovchi asbob nomi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) esteziometr*v) taxistoskop s) audiometr d) sekundomer
17. Uzoq muddatgacha bir narsaning o’ziga qaratilib tura oladigan diqqat turini aniqlang
*a) barqaror diqqat v) barqaror diqqat s) tor diqqat d) keng diqqat
18. Beqaror diqqatga xos bo’lgan xususiyatlarni ko’rsating
a) aktiv, uzoq muddatli bo’ladi
*v) passiv, tez chalg’iydigan, so’nib qoladigan bo’ladi.
s) kuchli va barqaror bo’ladi d) hamma javoblar to’g’ri
19. Diqqatning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga o’tish nima deb ataladi?
*a) dikqatning ko’chuvchanligi v) diqqatning bo’linishi
s) diqqatning kuchi d) diqqatning ko’lami
20. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqat-bu:
a) ichki diqqatdir v) tashqi diqqatdir
*s) kontsentratsiyalashgan diqqatdir d) to’g’ri javob yo’q
21. Ma’lum faoliyat jarayonida diqqatning faqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishiga ... deyiladi
a) diqqatning ko’chuvchanligi b) diqqatning kuchi
s) diqqatning barqarorligi *d) diqqatning bo’linishi
22. Diqqatning kuchi va barqaror bo’lishiga sabab buladigan shart-sharoitlar qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) ob’ektning mazmundorligi, faoliyat v) ish bajarilayotgan vaziyat
s) odamning ruhiy holati, irodasi, qiziqishlari
*d) barcha javoblar to’g’ri
23. Narsa va hodisalarni qaysi sezgi a’zosiz bilgan idrok qilayotganimizga qarab tashqi diqqatni turlariga ajrating
a) ko’rish va eshitish v) to’yish, hid bilish s) ta’m bilish
*d) barcha javoblar to’g’ri
24. Insonning bir vaqtning o’zida nechta mustaqil ob’ektga diqqatini qarata olishi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan
*a) 2-6 v) 3-7 s) 4-8 d) 10 dan ortiq
25. Diqqat depressiyasi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) kuchli qo’zg’ovchilar kuchli, kuchsizlar esa kuchsiz reaktsiya berish holati
v) diqqatni yangi ob’ektlarga tez to’plab olishlik holati
*s) turli tashqi va ichki omillarga ko’ra ob’ektda to’planish va mustahkamlanishning kuchsizlanishi va buzilishi
d) to’g’ri javob yo’q.
26. Atrofimizdagi narsa va hodisalarning sezgi a’zolariga bevosita ta’sir etishi natijasida ularning ayrim belgi va xususiyatlarini miyamizda aks ettirilishi .... deyiladi
a) idrok v) xotira *s) sezgi d) xayol
27. Sezgilarning nerv-fiziologik asosi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) ikkinchi signallar sistemasi faoliyatidan iborat
v) orientirovka refleksi yotadi
s) birinchi signallar sistemasi faoliyati bilan bog’langan optimal qo’zg’alish o’chog’iga bog’liq

*d) analizatorlar ishidan iborat bo'lgan organizmning reflektor faoliyati yotadi
28. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslarini analizatorlar faoliyati bilan bog'lab tushuntirgan olimning nomini aniqlang
a) P.K. Anoxin *v) I.P.Pavlov s) S.V.Krakov d) A.M.Jabborov
29. Analizatorlarning tarkib qismlari to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.
a) retseptor
v) afferent va efferent nerv tolalari
s) analizatorlarning orqa va bosh miyadagi markaziy qismlari
*d) barcha javoblar to'g'ri
30. Ta'sirotni retseptordan olib markazga eltuvchi nerv tolasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) afferent *v) efferent s) refleks d) to'g'ri javob yo'q
31. Retseptor bu-?
a) markazdan tegishli javob reaktsiyasini olib qaytuvchi nerv tolasi
v) ta'sirotni retseptordan olib markazga eltuvchi nerv tolasi
*s) narsa va hodisalarning organizmga bo'lgan ta'sirotlarini bevosita qabul qilib oluvchi periferik nerv uchidir
d) tug'ri javob yo'q
32. Sezgi turlari qaysi javobda to'gri ko'rsatilgan
a) ko'rish, eshitish v) hid bilish, maza (ta'm), teri
s) muskul-harakat, organik *d) barcha javoblar to'g'ri
33. Kurishsezgisiga xos xususiyatlar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
*a) yorug'lik nuri va har turli ranglar aks ettiradi
v) har xil tovushlarni aks ettiradi
s) narsalarning mexanik xossalarning aks ettiradi
d) gavdaning fazodagi holatini aks ettiradi.
34. Ko'zning nur sindirish qobiliyati ..... deyiladi
a) korrektsiya *v) refraktsiya s) retseptor d) analizator
35. Ko'z soqqasining butun ichki yuzasini qoplaydigan pardaning nomi javobda to'g'ri ko'rsatilgan
a) tashqi parda v) tiniq parda *s) to'r parda d) rangdor parda
36. Ko'z gavharining vazifasi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan.
a) undan ko'z ichiga yorug'lik nuri o'tadi
v) ranglarni sezadi
s) axromatik ranglarni sezadi
*d) yorug'lik nurlari unda to'planib sinadi va natijada to'r pardaga narsaning surati tushadi
37. Defraktsiya turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan
*a) yaqindan ko'rish, normal kurish, uzoqdan ko'rish
v) yaqindan ko'rish, xira ko'rish
s) uzokdan ko'rish, past ko'rish
d) to'g'ri javob yo'q
38. Eshitish sezgisining vazifasi keltirilgan qatorni aniqlang
a) mutloqo ohangsiz, tartibsiz tovushlarni farqlaydi.
v) har xil tovushlarni aks ettiradi
s) ohangdor tovushlarni aks ettiradi *d) barcha to'g'ri
39. Eshitish a'zosi bo'lgan quloqning qismlari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan
*a) tashqi, o'rta, ichki quloq v) chig'anoq, kortey organi
s) chig'anoq, tashqi quloq d) kortiy organi, kamera (dahliz)
40. Eshitish markazi joylashgan markaz qaysi javobda tug'ri keltirilgan
a) orqa miyada
v) miyachada
*s) bosh miya katta yarim sharlarining chakka qismida

d) voroley ko'prigida
41. Har turli hidlarga nisbatan sezgir nerv tolalari joylashgan burun qismi qaysi javobda t qursatilgan.
a) burun bo'o'lig'ining pastki kismida v) burun bo'shlig'ining urta qismida
*s) burun bushlig'ining yuqori qismida d) to'g'ri javob yo'q
42. Ta'm bilish sezgisining retseptorlari joylashgan tilning qismlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan. a) tilning usti va uchida v) tilning yon tomonlari va orqasida
s) tanglayning yumshoq qismida *d) barcha javoblar to'g'ri
43. Tilning ta'mni sezmaydigan qismini aniqlang
*a) o'rtasi v) uchi s) orqali d) cheti
44. Teri sezgilarining a'zosi bo'lgan odamning butun terisida joylashgan retseptorlar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) biror narsaning tekkanini sezuvchi retseptorlar
v) og'riqni sezuvchi retseptorlar
s) issiq va sovuqni sezuvchi retseptorlar
*d) barcha javoblar to'g'ri
45. Gavdaning fazodagi holatini aks ettiruvchi sezgi turi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan
a) organik sezgilar v) teri sezgilari *s) harakat sezgilari d) mazani bilish sezgisi
46. Odam organizmining ichki holati hamda undagi barcha a'zolarning ayni chog'dagi holatini aks ettuvchi sezgi turini aniqlang.
a) teri sezgilari v) og'riqni sezuvchi retseptorlar *s) organik sezgilar
d) harakat sezgisi
47. Sezgirlik chegaralari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) sezgirlikning absolyut chegarasi
v) sezgirlikning farq qilish chegarasi
*s) a va v to'g'ri javob d) to'g'ri javob yo'q
48. Ta'sirotning salgina sezila boshlagan darajasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
*a) sezgirlikning absolyut chegarasi v) Sezgirlikning fark kilish chegarasi
s) adaptatsiya d) tug'ri javob yo'q
49. Narsalarning ta'siri o'rtasidagi salgina farqni seza olish darajasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) sinestiziya v) sensibilizatsiya s) sezgirlikning absolyut chegarasi
*d) sezgirlikning farq qilish chegarasi
50. Qo'zg'atuvchilar ta'sirining o'zgarishiga qarab sezgirlikning o'zgarib borishi .... deyiladi.
a) sinestiziya v) sensibilizatsiya *s) adaptatsiya d) appertseptsiya
51. Sinesteziya hodisasining mohiyati to'g'ri berilgan qatorni aniqlang
a) ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi
v) sezgirlik o'zgarishga moslashish
s) sezgirlikning kamayishi *d) sezgirlikning ortishi
52. Sensibilizatsiya bu-?
*a) ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi
v) sezgirlikning pasayishidir
s) sezgirlikning farqlanishidir d) tug'ri javob yo'q
53. Harorat sezgisining vazifasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan
*a) issiq va sovuqlikni sezish v) ta'mni sezish s) hidni sezish
d) harakatni sezish
54. Idrokka berilgan ta'rif qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) sezgi a'zolarimizga ta'sir etadigan narsalarning ayrim xossalarini miyamizda bevosita aks etishidir.
v) organizmning takrorlanib turadigan bir xil tashqi ta'sirlariga moslashishidir*s) sezgi a'zolarimizga ta'sir etayotgan narsalarning ongda yaxlit holicha aks ettirish jarayonidir
d) ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan moddiy olamni sezgilar orqali bilishdir

55Apperseptsiya-bu:
a) fazoni idrok qilish v) vaqtni idrok qilish s) harakatni idrok qilish
*d) psixik hayotning idrokda aks etuvchi va ta’sir ko’rsatuvchi mazmunidir
56. Idrokning konstantligi-bu:
a) predmetni yaxlit idrok etish
v) predmetni va hodisani yanglish idrok etish
*s) predmet va narsaning fizik sharoitini o’zgarsada, uning obrazini avvalgidek uz holicha idrok etish uning obrazini avvalgidek uz holicha idrok etish.
d) narsa va hodisalarni kichaytirib idrok etish
57. Fazoni necha o’lchovda idrok etamiz.
a) 2 o’lchovda v) 4 o’lchovda s) 6 o’lchovda *d) 3 o’lchovda
58. Illyuziyaga berilgan ta’rif qaysi javobda to’g’ri ifodalangan
*a) bizga ta’sir qilayotgan narsalarni yanglish idrok qilishdir
v) predmetni yaxlit holicha idrok qilishdir
s) narsalarni kichraytirib idrok kilishdir
d) to’g’ri javob yo’q
59 Illyuziya turlari qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan
a) ixtiyoriy, ixtiyorsiz *v) ob’ektiv, sub’ektiv
s) binokulyar, monokulyar d) interaktiv, pertsiptiv
60. Xotiraga berilgan to’g’ri ta’rifni ko’rsating
a) ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushishi
*v) ongimiz aks ettirilgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchilik esga tushurishdan iborat bo’lgan aqliy faoliyat
s) Materialni ma’nosiga tushinib esda olib qolishi
d) esda olib qolingan materialni unitish
61. Xotira faoliyatining qisman buzilishi yoki to’liq yo’qolishi qaysi javobda to’g’ri ifodalangan
a) mnemonika v) reministsentsiya *s) amneziya d) taramneziya
62. Xotira turlari qaysi qatorda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) obrazli, harakat, mantiq v) emotsiya, mexanik, musiqiy
s) kasbiy, fenomenal (noyob), eshitish *d) barcha javoblar to’g’ri
63. Idrok qilingan materialni, narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishdan iborat xotira turini qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
*a) esda qoldirish v) unitish s) eslash d) to’g’ri javob yo’q
64. Ko’p martalab takrorlash va qayta tiklashlar orqali uzoq muddat esda olib qolishga mo’ljallangan xotira turini aniqlang
a) operativ xotira v) qisqa muddatli xotira *s) uzoq muddati xotira
d) fenomenal xotira
65. Ma’lum g’oyalar, fikrlar hamda ular o’rtasidagi mantiqiy bog’lanishlarni esda qoldirish, mustahkamlashdan iborat xotira turini aniqlang
a) harakat xotirasi *v) mantiqiy xotira s) obrazli xotira d) eshitish xotirasi
66. Muayyan materialni uning mazmuni, mohiyati, ichki mantiqiy bog’lanishlariga tushunmagan holda, faqat muxim bo’lmagan tashqi belgilariga qarab esda qoldirishdan iborat xotira turi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan.
a) ixtiyoriy v) ixtiyorsiz *s) mexanik d) eshitish
67. Illyuziya turlari qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan
a) ixtiyoriy, ixtiyorsiz
*v) ob’ektiv, sub’ektiv s) binokulyar, monokulyar
d) interaktiv, pertsiptiv
68. Ilgari unitilganini keyin xotira keltirish jarayon qaysi javobda to’g’ri keltirilgan.
*a) reministsentsiya v) differentsirovka
s) assotsiatsiya d) tasavvur
69. Tafakkur shakllari keltirilgan to’g’ri qatorni aniqlang.

a) hukum, tushuncha, diqqat
*v) tushuncha, hukum, xulosa chiqarish
s) hukum, iroda, analiz d) analiz, sintez, xulosa chiqarish
70. Tafakkur turlari to'g'ri keltirilgan javobni keltiring.
a) amaliy, nazariy, so'z-mantiq
v) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, emotsional
s) analiz, sintez, umumlashtirish *d) a va v
71. Tafakkur jarayonlari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang
a) analiz, sintez, taqqoslash
v) abstraktsiyalash, umumlashtirish, konkretlashtirish
s) klassifikatsiya, sistemalashtirish
*d) barcha javob to'g'ri
72. "Tafakkur psixologiyasi" kitobning muallifi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan
a) A.Jabborov v) V.Karimova s) G.Shoumarov *d) E.G'oziev
73. Narsa va hodisalarni fikran yoki amaliy ravishda bo'lib, ularning ayrim qismlari va xususiyatlarini tahlil qiluvchi tafakkur operatsiyasi qaysi javobdv tug'ri ko'rsatilgan.
a) umumlashtirish v) analiz s) sintez d) umumlashtirish
74. Narsa va hodisalarning analizda bo'lgan, ajratilgan ayrim bo'laklarini fikran birlashtiruvchi tafakkur operatsiyasini aniqlang.
a) taqqoslash v) analiz *s) sintez d) umumlashtirish.
75. Ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va farqini aniqlovchi tafakkur operatsiyasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
a) umumlashtirish v) sistemalashtirish *s) taqqoslash
d) klassifikatsiyalash
76. Umumlashtirish turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
*a) tushunchali, hissiy-konkret
v) taqqoslash, analiz
s) mavhumlashtirish, konkretlashtirish
d) to'g'ri javob yo'q
77. Fanda va hodisalarning tabiatini ifodalovchi muayyan belgi asosida qilingan biriktirish nima deb ataladi.
*a) klassifikatsiyalash v) umumlashtirish
s) takqoslash d) sistemalashtirish

78. Tafakkurga berilgan ta'rif qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.
*a) atrof muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi bilish jarayonidir
v) voqelikdagi narsa va hodisalarni ongimizda yaxlit ravishda aks etishdir.
s) narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatlarimizning ongimizda aks etishidir
d) to'g'ri javob yo'q
79. Tafakkurning nerv-fiziologik asosi qaysi javobda to'g'ri kursatilgan.
a) orqa miyaning faoliyati bilan bog'liq
*v) miya po'stining analitik-sintetik faoliyati yotadi
s) orientirovka refleksi
d) barcha javoblar to'g'ri
80. "Tafakkur orqali inson borliqning hokimiga aylandi" degan fikrning muallifi kim?
a) M.Bexterev v) N. Mixaylovskiy *s) I.P.Pavlov d) M.Sechenov

Nazorat savollari

1. Umumiy psixologiyaning predmeti, vazifalari.
2. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida.
3. Psixologiya fanining predmeti haqidagi tasavvurlar taraqqiyotining asosiy bosqichlari.
4. Psixologiyaning falsafa doirasidagi taraqqiyoti.
5. Psixologiya va ilmiy-texnik taraqqiyot.
6. Psixologiyaning asosiy muammolari.
7. Pedagog faoliyatida psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi.
8. Psixologiyasining tuzilishi, psixologiya sohalari psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o`rni.
9. Psixologiya fanining taraqqiyoti tarixi.
10. Psixologik bilimlarning rivojlanish bosqichlari.
11. Psixologiya fanining yirik ilmiy yo`nalishlari va maktablari (biologik, evolyustion, genetik, bixeviorizm, kognitiv, ijtimoiy-madaniy).
12. O`zbekistonda psixologiya fanining rivojlanish tarixi.
13. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarning ustuvor yo`nalishlari, ularda to`plangan bilimlarning amaliyotda qo`llanishi.
14. Psixologiya sohasida ilmiy-tekshirish olib borishning o`ziga xosligi.
15. Psixologik tadqiqot metodlari: kuzatish, eksperiment, psixofiziologik metodlar, klinik metodlar, differensial metod, suhbat va so`rov, test, korrelyatsiya, modellashtirish, faoliyat natijasini o`rganish.
16. Psixologiyada ilmiy tekshirish olib borishda zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanish.
17. Xulq-atvorning psixofiziologik asosi (Nerv tizimi. Neyronlar. Akson. Dendrit. Miya. Endokrin tizim. Genetika.)
18. Endokrin tizimning inson organizmi va xulq atvoridagi ahamiyati.
19. Psixik xususiyat va holatlarning neyropsixologik asoslari.
20. Egizaklar usuli, gen va atrof-muhit bir-biriga ta`siri.
21. Irsiyat.
22. Bixevioral genetika.
23. Psixik faoliyatning jinsga oid xususiyatlari.
24. Filogenez va ontogenez haqida tushuncha.
25. Psixikaning sensor, perseptiv bosqichlari.
26. Instinkt tushunchasining mazmuni.
27. Instinktlarning klassifikatsiyasi.
28. Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakat shakllari.
29. Ongning paydo bo`lishi va uning taraqqiyoti.
30. Onglilik va ongsizlik.
31. Muhit psixik faoliyat va taraqqiyot omili sifatida.
32. Diqqat haqida tushuncha.
33. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari.
34. Diqqat turlari, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriydan so`nggi diqqat.
35. Diqqatning xususiyatlari, diqqat kuchi va bo`linishi, diqqat ko`larni, diqqat taqsimlanishi, shaxsda diqqat rivojlanishi.
36. Diqqatning psixologik asosi.
37. Sezgilar haqida umumiy tushuncha.
38. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslari.
39. Sezgilarning tasnifi, sezgilarning turlari, sezgi sohasidagi qonuniyatlar.
40. Idrok haqida tushuncha.
41. Idrokning nerv-fiziologik asoslari, xususiyatlari va qonuniyatlari.
42. Idrokda ob`ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi.
43. Idrokda illyuziya va gallyutsinatsiya.

44. Vaqt, harakat va fazoni idrok qilish.
45. Xotira haqida tushuncha.
46. Xotiraning nerv-fiziologik asosi.
47. Xotira nazariyalari.
48. Xotira turlari, faoliyatga ko`ra xotira turlari, maqsadiga ko`ra xotira turlari, muddatiga ko`ra xotira turlari.
49. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish.
50. Xotirani o`rganish metodlari.
51. Xayol haqida tushuncha.
52. Xayol jarayonlari.
53. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol, orzu, tush ko`rish va shirin xayol.
54. Xayol sifatlari, xayolning kengligi va torligi, xayolning chuqurligi va realligi, xayolning mazmundorligi va kuchi, fantaziya.
55. Xayolning rivojlanishi.
56. Tafakkur haqida tushuncha.
57. Tafakkur va hissiy bilish.
58. Tafakkur operatsiyalari, tafakkur shakllari, turlari.
59. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar.
60. Muammoli vaziyat va uni hal qilish metodlari.
61. Intellekt va kreativlik haqida tushuncha.
62. Intellekt va kreativlik nazariyalari.
63. Intellekt sohasida psixologik differensiatsiya – irsiyat, jins, madaniyat, muhit.
64. Intellektni o`lchash metod va metodikalari.
65. Intellekt sohasidagi buzilishlar.
66. Intellekt va kreativlikning psixologik asosi.
67. Faoliyat haqida tushuncha.
68. Faoliyatning tuzilishi, turlari.
69. Motiv va motivatsiya.
70. Motivlarning turlari.
71. Motivatsiya nazariyalari (A.Maslou, A.Adler, Z.Freyd).
72. Motivatsion sohani tekshirish metodlari.
73. Muloqot va nutq haqida tushuncha, muloqot turlari.
74. Muloqotning inson filogenetik va ontogenetik rivojlanishidagi ahamiyati.
75. Muloqot vazifalari.
76. Muloqotning verbal va noverbal vositalari, muloqot shaxslararo o`zaro ta`sir etish sifatida, muloqot insonlarning bir-birini tushunishi, muloqot texnikasi va usullari.
77. Muloqotning ijtimoiy-psixologik jihatlari haqida tushuncha.
78. Shaxslararo munosabatlar va ularda muloqotning o`rni.
79. Muloqot tomonlari, muloqotning kommunikativ tomoni, muloqotning interaktiv tomoni, muloqotning perseptiv tomoni, emotsional va ijtimoiy intellekt, ijtimoiy psixologik trening haqida tasavvur hosil qilish.
80. Emotsiya haqida tushuncha.
81. Hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari.
82. Insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar.
83. Emostiya nazariyalari (Djeyms- Lang, Kennon- Bard, S.Shaxter, D. Zinger).
84. Qarama –qarshi emostiyalar nazariyasi (R. Salomon bo`yicha).
85. Hissiy holatlarning ifodalanishi, hislarni kechirish shakllari.
86. Hissiy ton, affekt, stress.
87. Emotsiyalar va hissiyot haqida tushuncha.
88. Emotsional holatlarning turlari.
89. Yuksak hislar: praksik hislar, axloqiy hislar, estetik hislar, intellektual hislar.
90. Ijtimoiy xulq-atvor xususiyatlari.

91. Iroda haqida tushuncha.
92. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari.
93. Iroda borasidagi nazariyalar.
94. Irodaviy akt va uning tuzilishi.
95. Irodaviy harakatlar va uni boshqarish.
96. Shaxsning irodaviy sifatlari.
97. Irodaning individual xususiyatlari.
98. Irodani tarbiyalash.
99. Shaxs haqida tushuncha.
100. Shaxsning rivojlanishi.
101. Shaxsning ximoyalanish mexanizmlari. Ta`sir etuvchi omillar.
102. Shaxs psixologik strukturasi.
103. Shaxs nazariyalari (G.Ayzenk, Z.Freyd, K.Rodjers, A Maslou).
104. Shaxsning o`zini o`zi baholashi.
105. Shaxsning o`zini o`zi nazorat qilishi va boshqarishi.
106. Shaxsni o`rganish metodlari (kuzatish, proyektiv texnikalar, so`rovnomalar va amaliy testlar.
107. Temperament haqida tushuncha, temperament tiplari, temperamentning klassik nazariyalari, temperament xususiyatlari, temperamentni tarbiyalash haqida ilmiy bilimlarni shaklliantirish.
108. Individuallik xususiyatlari differenstial psixologiyaning predmeti sifatida.
109. Inson shaxsi va individuallik xususiyatlari.
110. Individuallik xususiyatlari klassifikastiyasi va ularning shaxs xulq-atvori regulyastiyasidagi o`rni.
111. ONF tiplari xususida I.P.Pavlov nazariyasi, temperament haqida hozirgi zamon nazariyalari.
112. Temperamentning evolyustion jarayonga moslashish imkoniyatlari.
113. Xarakter haqida tushuncha.
114. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari.
115. Xarakter tipologiyasi, xarakterning shakllanishi.
116. Xarakterning ifodali belgilari haqida tushuncha va ilmiy tasavvurlar hosil qilish.
117. Xarakter aksentuatsiyasi.
118. Jinsiy dimorfizm va individning psixologik tavsifi.
119. Qobiliyatlar haqida tushuncha, qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi, qobiliyatlarning tuzilishi.
120. Qobiliyat turlari, qobiliyat va irsiyat, qobiliyatlarning rivojlanishi.
121. Layoqat va qobiliyat.
122. Qobiliyatlar tuzilishi, turlari.
123. Talantning paydo bo`lishi va tuzilishi.
124. Shaxs rivojlanishining individuallik xususiyatlari va ularning roli.

Mavzu bo’yicha echimini kutayotgan ilmiy muammolar:

Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining rivojlanish bosqichlarini ilmiy tahlil qilish.

2.Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti va vazifalarini ishlab chiqish.

3.Psixik hodisalar, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlarini ishlab chiqish.

4.Shaxs va jamiyatning o’zaro munosabatini belgilash.

5.Psixik hodisalarning kechishini ilmiy tahlil qilish.

6. Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining rivojlanish bosqichlarida psixik hodisalarning o’rnini isbotlash.

7. Psixikaning qonuniyatlarini o'rganish davomida unga o'zgartirish kiritish mumkinligini isbotlash.

8.Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida ekanligini isbotlash. 9.Shaxs hayotida psixik hodisalarning o'rnini aniqlash.

10.A.A. ibn Sinoning psixologik qarashlarini tahlil qilish va Al Forobiy fikrlarini o'rganish, qiyosiy solishtirish. Psixik hodisalarning kechishini tushuntirish.

11. Psixologiya fanining tarmoqlarini bir birlaridan farqini ajratib, ta'riflash. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishini va boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini isbotlash.

12. Hozirgi zamon psixologiyasining asosiy tekshirish metodlarini yordamchi metodlaridan ajratish.

13. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi, tamoillari, maqsad, vazifalari, va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash.

Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligini isbotlash.

14. Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflash.

15. Psixikaning taraqqiyot bosqichlaridagi asosiy farqlarni isbotlash.

Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari qachon paydo bo'lganligini tushuntirish.

16. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyotining asosiy ko'rinishlarini ta'riflash.

17. Faoliyatni interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalashni izohlash.

18. Ko'nikma va malakalar haqida o'z fikringizni bildiring Ko'nikma va malakalar qachon paydo bo'lgan deb o'ylaysiz?

Ularning shakllanish qonuniyatlarini gapirib bera olasizmi? Faoliyatning tuzilishini qanday aniqladingiz, tushuntirib bering? Faoliyatni interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalashni ta'riflab bering? Ko'nikma va malakalar qanday paydo bo'ladi? Misollar bilan tushuntiring?

Individ, shaxs, individuallikni tushuntirib berish. Sizningcha shaxsning tuzilishi haqida eng to'g'ri fikrni sharq mutafakkirlaridan kim bildirgan? Shaxsning ustanovkalari va muhim orientatsiyalarini shaxs hayoti uchun muhim deb o'ylaysizmi?

Kishining o'z-o'ziga baho berishini manmanlik alomatlari deb hisoblaysizmi? Misollar bilan tushuntiring. Frustratsiyaga ta'rif bering. Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalarini nimalardan iborat deb o'ylaysiz? -Shaxs aktivligining manbai nimada, deb o'ylaysiz?

Shaxsning yo'nalganligi qiziqishlarini belgilab beradimi? Fikringizni asoslang.

Shaxs bajarayotgan amallarni e'tiqod deb atash mumkinmi?

Shaxsning jamiyatdagi o'rni dunyoqarashi bilan belgilanishi mumkinmi?

Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligini qanday izohlaysiz? Misollar bilan tushuntiring. Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflang. Psixikaning taraqqiyot bosqichlaridagi asosiy farqlarni tushuntirib bera olasizmi ?

Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari qachon paydo bo'lgan deb o'ylaysiz? tushuntirib bering.

Seskanishni sezgining dastlabki boshlanishi ekanligini qanday izohlaysiz? Misollar bilan tushuntiring. Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflang. Sezgi turlarini har birini alohida ta'riflab tushuntirib bera olasizmi ? 7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortadi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda esa 65 foizgacha ortishi aniqlangan. Sizningcha bundan ham yuqori bo'lishi mumkinmi? Bo'lsa qanday misollar bilan tushuntiring.

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Jamshid. Mirzoyev Turdialiyevich.

Terishga berildi:
Bosishga ruxsat etildi:
Qog'oz bichimi ----ofset qog'ozi.

Guliston shahar, 4-mavze, Guliston davlat universiteti

YANGIYER